

GOVERNMENT OF INDIA

DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY

**CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY**

7897
CALL No. Sa. 75 - Sax / Sub

D.G.A. 79.

MAA

The Adyar Library Series No. 43

GENERAL EDITOR :

G. SRINIVASA MURTI, B.A., B.L., M.B. & C.M., VAIDYARATNA

Director, Adyar Library

SAṄGĪTARATNĀKARA OF SĀRṅGADEVA

WITH TWO COMMENTARIES

Vol. II—Adhyāyas 2—4

12.7.40

11 2 = 12
1.22

SANGĪTARATNĀKARA

OF

S'ĀRŅGADEVA — Vol. 2

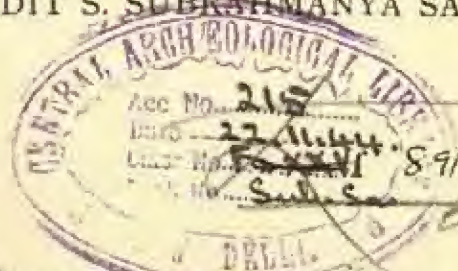
WITH

KALĀNIDHI OF KALLINĀTHA AND
SUDHĀKARA OF SIMHABHŪPĀLA

7897

EDITED BY

PANDIT S. SUBRAHMANYA SASTRI

Sa7S

Sār/Sub

Vol. II — Adhyāyas 2—4

THE ADYAR LIBRARY

1944

CENTRAL ANTHROPOLOGICAL
LIBRARY NEW DELHI

Acc. No. 7897

Date. 19.11.56

Call No. Sa 75/Sar/Sub

Price Rs. 9

Printed by
C. SUBBARAYUDU,
AT THE VASANTA PRESS,
ADYAR, MADRAS

INTRODUCTION

IT is a matter of deep gratification to the Adyar Library to have been able to present this second volume of the edition of the *Saṅgitaratnākara*, so soon after publishing the previous volume less than a year ago. This volume contains three chapters, dealing with *Rāga*, *Prakīrṇaka* and *Prabandha*. The plan followed in this volume is the same as in the previous. There is a consolidated index of verses contained in the three chapters included in this volume. There is also given a detailed list of contents.

The only point that I have to notice here is the fact that in one manuscript of Siṃhabhūpāla's commentary, the colophon assigns the work to some other person patronised by some king other than Siṃhabhūpāla. I give the colophon below :

इति श्रीनर्मदातटार्धश्वरनन्दपुरिवास्तव्यमहाराजाधिराज श्रीगोपी-
नाथधर्माधिकारीभट्टश्रीनागनाथसुतश्रीगङ्गाधरविरचितायां संगीतरत्नाकरटीका
यां संगीतसुधाकराख्यायां प्रकीर्णकाध्यायस्तृतीयः ॥

But this variation is found only in one of the manuscripts and even in this manuscript, it is noticed only in the case of two Chapters, namely, Chapters I and II and not in the case of all the Chapters.

Having regard to the details in the introductory portion of the commentary, as published in the first volume, and the uniform colophon except in one manuscript, added to the fact that even in this one manuscript, the work is assigned to Simhabhūpāla in most of the Chapters, there is only one alternative left, and that is to ignore the variant colophon and to accept the commentary as written by that king. But it is necessary to bring this fact to the notice of scholars. The variation is found in the manuscript secured from the Oriental Library, Baroda.

The edition is brought out on the basis of the press-matter got ready by the late Pandit S. Subrahmanya Sastri. Mr. K. Ramachandran who worked under that renowned Pandit in the preparation of the press matter, has corrected the proofs and passed the entire matter through the press. I have also looked into the proofs and passed them. The index at the end and the detailed contents preceding the text portion are both prepared by Mr. Ramachandran. On behalf of the Library, I acknowledge my indebtedness to him, and also to the Vasanta Press for the prompt way in which the book has been printed. The Library had to face considerable difficulties in securing paper for the printing of this work. It is hoped that the subsequent volumes can be issued without any undue delay.

Adyar Library,
10 February, 1944

C. KUNHAN RAJA

विषयसूची

[प्रकरणानां पुटसंख्यया निर्देशः । प्रकरणस्थविषयाणां तु श्लोकसंख्यया]

पुटाङ्काः

२. द्वितीये रागविवेकाध्याये . . . १—११०

१. प्रथमं प्रकरणम् . . . १—१४

ग्रन्थकृत्प्रतिज्ञा १ ; ग्रामरागाः, तेषां विभागाश्च २—१४ ; उपरागाः,
रागाः, तेषां विभागाश्च १५—१८ ; भाषाविभाषान्तरभाषाजन-
का रागाः, तेषां लक्षणानि १९—४७.

२. द्वितीयं प्रकरणम् . . . १५—११०

रागाङ्गभाषाङ्गादिशब्दनिर्वचनम् १ ; तत्र देशीरागाः २, ३ ; तेषा-
मुद्देशः ४—९ ; प्रसिद्धानां ग्रामरागाणामुद्देशः १०—१९ ;
तेषां लक्षणप्रतिज्ञा २० ; तत्र शुद्धसाधारितलक्षणम्, तत्प्रस्ता-
रश्च २१—२५ ; आक्षिप्तिकालक्षणम्, भाषादीनां मतङ्गादि-
मतेन रूपकत्वनिरूपणं च २६-; षड्जग्रामः २७—२९ ;
शुद्धकैशिकः ३०—३२ ; भिन्नकैशिकमध्यमः ३३, ३४ ;
भिन्नतानः ३५, ३६ ; भिन्नकैशिकः ३७—३९ ; गौडकैशिक-
मध्यमः ४०, ४१ ; गौडपञ्चमः ४२—४४ ; गौडकैशिकः
४५—४७ ; वीरषड्जः ४८, ४९ ; वोढः ५०—५२ ;
मालवपञ्चमः ५३, ५४ ; रूपसाधारः ५५—५७ ; शकः ५८,

५९; भम्माणपञ्चमः ६०, ६१; नतः ६२—६४; षड्जकैशिकः
 ६५, ६६; प्रसिद्धानां ग्रामरागाणां प्रस्तारोपक्रमप्रतिज्ञा ६७;
 मध्यमग्रामः ६८—७०; मालवकैशिकः ७१, ७२; मालवश्रीः
 ७३; षाडवः ७४—७६ तोडिका ७७, ७८; भिन्नषड्जः
 ७९—८१; भिन्नपञ्चमः ८२—८५; पञ्चमषाडवः ८६—८९;
 ठक्कः ९०—९२; हिन्दोलः ९३—९६; शुद्धकैशिकमध्यमः
 ९७—९९; रेवगुतः १००—१०२; गान्धारपञ्चमः १०३—
 १०५; त्रवणा १०६, १०७; ककुमः १०८—१११;
 भोगवर्धिनी ११२, ११३; प्रथममञ्जरी, ११४, ११५;
 बाङ्गाली ११६; आढीकामोदिका, ११७; वेगरञ्जी ११८
 नागध्वनिः ११९; सौवीरः १२०, १२१; सौवीरी १२२;
 वराटिका, १२३; पिञ्जरी १२४; नट्टा १२५; कर्णाटबङ्गालः
 १२६; रामकृतिः १२७; गौडकृतिः १२८; देवकृतिः १२९;
 कौन्तलवराटी १३०; द्राविडीवराटी, सैन्धवीवराटी, अप-
 स्थानवराटी च, १२१; हतस्वरवराटी, प्रतापवराटी च
 १३२, १३३; छायातोडी, तुरुष्कतोडी च १३४; महाराष्ट्र-
 गुर्जरी १३५; सौराष्ट्रगुर्जरी, दक्षिणगुर्जरी च १३६; तुच्छीलः
 १३७; खम्माइतिः १३८; छायावेलावली १३९; भैरवी
 १४०; कामोदासिहली १४१; छायानट्टा, १४२; कोला-
 हला; १४३; रामकृतिः, तस्या उपाङ्गत्वसमर्थनम् १४४;
 छेवाटी, १४५, १४६; वल्लता; १४७; पञ्चमः १४८,
 १४९; दाक्षिणात्या १५०, १५१; आन्वाली १५२-;
 मल्लारी १५३-; मल्लारः -१५४; कर्णाटगौडः १५५;
 देशवालगौडः १५६; तुरुष्कगौडः १५७. द्राविडगौडः
 १५८; प्रसिद्धा दश देशीरागाः, तेषु श्रीरागलक्षणम् १५८,
 १५९; बङ्गालः १६०; द्वितीयबङ्गालः १६१; मध्यमषाडवः

१६२-; शुद्धभैरवः १६३-; मेघरागः १६४-; सोमरागः
 १६५; कामोदः १६६, १६७; आम्रपञ्चमः १६८-;
 कैशिकी, १६९, १७०-; सौराष्ट्री १७१, १७२; द्वितीय-
 सौराष्ट्री १७३; ललिता, १७४, १७५; द्वितीयललिता,
 १७६-; सैन्धवी १७७, १७८; द्वितीयसैन्धवी १७९-;
 तृतीयसैन्धवी १८०, १८१; चतुर्थसैन्धवी १८२; गौडी १८३-;
 द्वितीयगौडी १८४, १८५; त्रावणी १८६; मतान्तरेणेतस्या
 भाषाङ्गत्वनिरूपणम् १८७; हर्षपुरी १८८; भम्माणी, १८९;
 टक्कैशिकः १९०—१९२; मालवा १९३; द्राविडी १९४.

३. तृतीये प्रकीर्णकाध्याये

१३३—१८५

प्रकीर्णकाध्यायप्रतिज्ञा १; वाग्गेयकारलक्षणम् २—११; गीतगुणदोष-
 परिज्ञानम् १२; गायनलक्षणम् १३—२३; गायनीलक्षणम्
 २४; गायकदोषाः २५—६७; शब्दगुणाः ६८—७८;
 शब्ददोषाः ७९—८१; शारीरलक्षणम् ८२—८६; गमकाः
 ८७—९६-; प्रसिद्धा दश स्थायाः ९७—९९-; त्रयस्त्रि-
 शद्गुणजनिताः प्रसिद्धाः स्थायाः १००—१०३-; असंकीर्णा
 विशतिस्थायाः १०२, १०१-; त्रयस्त्रिंशत्संकीर्णस्थायाः -१०२
 —१०५-; मिश्रस्थायाः -१०६—१०८-; आलतिलक्षणम्,
 तस्या विभागः -१०९—११६; रागालतिनिरूपणम् ११७—
 २०२; वृन्दलक्षणम्, तस्य त्रैविध्यप्रतिपादनम् २०३;
 तत्रोत्तमवृन्दम् २०४-; मध्यमकनिष्ठवृन्दे २०५, २०६;
 गायनीवृन्दस्याप्युत्तममध्यमकनिष्ठमेदेन त्रैविध्यप्रतिपादनम्
 २०७, २०८; कोलाहलव्यवृन्दलक्षणम्, तस्य विभागः
 २११—२११-; तत्र तत्कुतपस्य लक्षणम् २१२—२१५;

अवनद्धकुतपस्य लक्षणम् - २१६—२१९; नाव्यकुतपस्य लक्षणम् - २२०—२२३.

४. चतुर्थे प्रबन्धाध्याये

१८७—३१३

प्रबन्धाध्यायोपोद्धतः १; गान्वर्चस्य लक्षणम् २; गानलक्षणम्, तस्य भेदाः ३-; निवद्धानिवद्धयोर्लक्षणम् ४, ५-; निवद्धस्य संज्ञात्रय-
निरूपणम् ६; धातोः प्रबन्धावयवत्वनिरूपणम्, तस्य भेदाः;
तेषां लक्षणं च ७—९; धातुशब्दोपपादनम् १०, ११; प्रबन्ध-
भेदाः, तेषामङ्गत्वनिरूपणम् १२, १२; अङ्गानां लक्षणानि,
तेषां प्रयोजनानि च १३—१८; प्रबन्धानां जातिभेदकथनम्
१९; तेषां नामनिर्देशपूर्वकं लक्षणनिरूपणम् २०, २१-; पुनरपि
प्रबन्धस्य त्रैविध्यकथनम्; तत्र सूडप्रबन्धः २२; तस्याष्टौ
भेदाः २३-; आलितसंमिश्रिताः प्रबन्धाः २४—२७;
विप्रकीर्णप्रबन्धाः, तेषां नामानि २८—३२; एलासामान्य-
लक्षणम् ३३—३५; तासु तालनियमः ४०; एलाभेदाः
४१; एलावर्णेषु देवतानिरूपणम् ४२; एलाया षोडशपदानां
नामनिर्वचनम् ४३, ४४; तेषु देवतानिरूपणम् ४५, ४६;
एलापदानां प्राणत्वनिरूपणम् ४७; प्राणादीनां लक्षणानि
४८—५२; एलाया विभागः ५३; तत्र गणैलाया निरूपणम्,
तस्या त्रैविध्यम् ५४; वर्णैलाया निरूपणम् ५५—६२; मात्रैलाया
निरूपणम् ६३—७६; विकृतैलाः ७७—८२-; पार्वतीमतेन
गणैलालक्षणम् ८३—९४; नन्दिमतेन मात्रैलाः ९५—१०१;
अर्जुनमतेन मात्रैलाः १०२—१०४; मतान्तरेण मात्रैलालक्षणम्
१०५; वर्णैलाः १०६—११४; देशाख्यैलाः ११५—१२४;
कर्णालैलाः १२५—१२७; अन्या देशाख्यैलाः १२८—

पुराङ्काः

१३२-; करणप्रबन्धः, तस्य भेदाः १३३—१४९; डेङ्की-
 प्रबन्धः १४६—१५२-; वर्तनीप्रबन्धः १५३—१५९;
 झोम्बडप्रबन्धः १५६—१६९; लम्भकप्रबन्धः १७०—१७९-;
 रासकप्रबन्धः १७६—१८०; एकतालीप्रबन्धः १८१-; वर्ण-
 प्रबन्धः -१८२; वर्णस्वरप्रबन्धः -१८३—१८४; गद्य-
 प्रबन्धः १८५—१९९; कैवाडप्रबन्धः २००-; अङ्कचारिणी-
 प्रबन्धः २०१—२०४-; कन्दप्रबन्धः २०५—२०९-; हय-
 लीलाप्रबन्धः २१०—२१२-; गजलीलाप्रबन्धः -२१३, २१३-;
 द्विपदीप्रबन्धः २१४—२१९-; चक्रवालप्रबन्धः २२०, २२१;
 क्रौञ्चपदप्रबन्धः २२२; स्वरार्थप्रबन्धः २२३, २२४; ध्वनि-
 कुट्टनीप्रबन्धः २२५-; आर्याप्रबन्धः २२६—२३१; गाथा-
 प्रबन्धः २३२-; द्विपथप्रबन्धः २३३—२४१; कलहंस-
 प्रबन्धः २४२, २४३; तोटकप्रबन्धः २४४, २४५; घटप्रबन्धः
 १४५-; वृत्तप्रबन्धः, २४६, २४७-; मातृकाप्रबन्धः २४८—
 २५२; रागकदम्बप्रबन्धः २५३—२५५; पञ्चतालेश्वरप्रबन्धः
 २५६—२६३-; तालार्णवप्रबन्धः -२६४; श्रीरङ्गश्रीविलासप्रबन्धौ
 २६५; पञ्चभङ्गिपञ्चाननोमातिलकप्रबन्धाः २६६; त्रिपदीप्रबन्धः
 २६७—२६९-; चतुष्पदीप्रबन्धः -२७०, २७१; षट्पदी-
 प्रबन्धः २७२, २७३; वस्तुप्रबन्धः २७४, २७५-; विजयप्रबन्धः
 २७६; त्रिपथप्रबन्धः २७७; चतुर्मुखप्रबन्धः २७८; सिंहलील-
 प्रबन्धः -२७९; हंसलीलप्रबन्धः -२७९; दण्डकप्रबन्धः -२८०;
 जम्पटप्रबन्धः २८१; कन्दुकप्रबन्धः २८१; त्रिमङ्गिप्रबन्धः
 -२८२, २८३-; हरविलाससुदर्शनप्रबन्धौ -२८४; स्वराङ्कप्रबन्धः
 २८५; श्रीवर्धनप्रबन्धः -२८६, २८७; वदनप्रबन्धः
 २८८-; चञ्चरीप्रबन्धः २८९—२९१; चर्याप्रबन्धः २९२,
 २९३; पद्मढीप्रबन्धः २९४; राहडीप्रबन्धः २९५; वीरश्री-

प्रबन्धः -२९६; मङ्गलाचारप्रबन्धः २९७; धवलप्रबन्धः
 २९८—३०२; मङ्गलप्रबन्धः ३०३; ओवीप्रबन्धः ३०४,
 ३०५-; लोलीप्रबन्धः ३०६-; ढोल्हरीप्रबन्धः -३०७; दन्ती-
 प्रबन्धः ३०८-; साधारणलक्षणम् ३०९; सालगसूढप्रबन्धः
 -३१०—३१२; तस्य विभागः, लक्षणं च ३१३—३३१;
 मण्ठलक्षणम् ३३२—३३७; प्रतिमण्ठलक्षणम् ३३८—३४२;
 निःसारकलक्षणम् ३४३—३४६-; अङ्गताललक्षणम् ३४७—
 ३५१; रासकलक्षणम् ३५२—३५५; एकतालीलक्षणम्
 ३५६—३६०; पञ्चविधरूपकनिरूपणम् ३६१—३७२-; गीत-
 गुणाः ३७३—३७८; गीतदोषाः ३७९-

शिवाम्यां नमः

श्री-निःशङ्कशार्ङ्गदेव-प्रणीतः

संगीतरत्नाकरः

चतुरकलिनाथ-विरचितया कलानिध्याख्यटीकया सिंहभूपाल-
विरचितया संगीतसुधाकराख्यटीकया च समेतः

द्वितीयो रागविवेकाध्यायः

तत्रादिमं ग्रामरागोपरागरागभाषाविभाषाऽन्तरभाषाविवेकाख्यं
प्रकरणम्

अथ ग्रन्थेन संक्षिप्तप्रसन्नपदपङ्क्तिना ।

निःशङ्को निखिलं रागविवेकं रचयत्यमुम् ॥ १ ॥

(क०) स्वरगतप्रतिपादितजातिजन्यत्वेन प्रसक्तान्ग्रामरागादींस्तदन-
न्तरं विवेक्तुं प्रतिजानीते—अथ ग्रन्थेनेति । संक्षिप्तप्रसन्नपदपङ्क्तिना ;
प्रसन्नानि शीघ्रं स्वाभिधेयबोधकानि च तानि पदानि, तेषां प्रसन्नपदानां
पङ्क्तयो वाक्यानि, संक्षिप्ताः संकुचिताः प्रसन्नपदपङ्क्तयो यस्मिन्निति ।
अयमर्थः—बृहद्देश्यादिषु ग्रन्थान्तरेषु यत्र 'पङ्क्तौ न्यासः, पङ्क्तौ ऽंशकः',
इत्यादिभिर्वहुभिर्वाक्यैर्यो ऽर्थो ऽभिहितः स एवात्र 'पङ्क्तमहोऽन्यासो

ऽयम्' इत्यादिभिः प्रसन्नैः कतिपयैर्वाक्यैरभिधीयत इति । अथ वा, संक्षिप्तानीति पदविशेषणम्; तेषां पङ्क्तयो यस्मिन्निति व्यधिकरणो बहुव्रीहिः; पदानां संक्षिप्तत्वं नाम ग्रन्थान्तरेषु 'पङ्कजमहाशय्यासः' इत्याद्युक्तेष्व 'साधन्तः' इत्यादिना ऽभिधानम् । यथायोगमुभयथा ऽपि योजनीयम् । एवंभूततया ऽऽत्मना क्रियमाणेन ग्रन्थेन निखिलं समस्तं रागविवेकम्, रागाणां दशविधानां विवेको ऽसंकीर्णतया परस्परभेदः, तं रचयति निबध्नाति । अमुमित्यनुपदं वक्ष्यमाणस्य बुद्धचारूढतया पुरोवर्तिना रूपेण निर्देशः । निःशङ्को ऽहमनुपदमेव रागविवेकं रचयामीति संसृष्टो ऽर्थः । दशविधानामेतेषां रागत्वं रञ्जनात् । रञ्जनं च रज्यते येन जनचित्तमिति करणव्युत्पत्त्या वा जनचित्तानि रञ्जयतीति कर्तरि वा 'अकर्तरि च कारकं संज्ञायाम्' इति सूत्रेण कर्तर्यप्यभ्यनुज्ञानादुभयार्थो घटत इत्यभिसंधायोक्तं मतज्ञेन । यथा —

“स्वरवर्णविशिष्टेन ध्वनिभेदेन वा पुनः ।

रज्यते येन सच्चित्तं स रागः संमतः सताम् ॥

अथ वा, यो ऽसौ ध्वनिविशेषस्तु स्वरवर्णविभूषितः ।

रञ्जको जनचित्तानां स रागः कथितो बुधैः ॥” इति ।

स एव रागशब्दस्य रूढत्वादिना प्रयोगमप्याह —

“अश्वकर्णादिवद्रूढो यौगिको वा ऽपि मन्थवत् ।

योगरूढो ऽथ वा रागो ज्ञेयः पङ्कजशब्दवत् ॥” इति ।

रागशब्दस्य केवलरूढत्वं तु येन केनचिद्रागेण यः कश्चन न रज्यते तं प्रति तस्यारञ्जकत्वात् 'अयं रागो मह्यं न रोचते' इति तद्व्याख्यप्रयोगे द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥

(सु०) रागविवेकं विवक्तुं प्रतिजानीते—अथेति । निःशङ्क इति विरुद्धालङ्कृतः श्रीशाङ्गदेवः संक्षिप्तप्रसन्नपदसमूहेन ग्रन्थेन रागविवेकं करोति—रागाणां

पञ्चधा ग्रामरागाः स्युः पञ्चगीतिसमाश्रयात् ।
 गीतयः पञ्च शुद्धा च भिन्ना गौडी च वेसरा ॥ २ ॥
 साधारणीति शुद्धा स्यादवकैर्ललितैः स्वरैः ।
 भिन्ना वक्रैः स्वरैः मूर्धमैर्मधुरैर्गमकैर्युता ॥ ३ ॥
 गौडैस्त्रिस्थानगमकैरोहाटीललितैः स्वरैः ।
 अस्वण्डितस्थितिः स्थानत्रये गौडी मता सताम् ॥ ४ ॥
 ओहाटी कम्पितैर्मन्दैर्मृदुद्रुततरैः^१ स्वरैः ।
 इकारौकारयोगेण हृन्त्यस्ते^२ चिबुके भवेत् ॥ ५ ॥

विवेको विभागः । विभाग इत्युपलक्षणं लक्षणस्यापि वक्ष्यमाणत्वात् । येन राग-
 तत्त्वज्ञानं तत्कथयतीत्यर्थः । तत्र रागलक्षणं रागशब्दव्युत्पत्तिश्च कथिता मतङ्गेन—

“यो ऽसौ ध्वनिविशेषस्तु स्वरवर्णविभूषितः ।
 रञ्जको जनचित्तानां स रागः कथितो बुधैः ॥
 रञ्जनाज्जायते रागो व्युत्पत्तिः समुदाहृता ।
 अश्वकर्णादिवद्रूढो यौगिको मण्डपादिवत् ॥”

इति । संगीतसमयसारकारेणाप्युक्तम्—रञ्जयतीति रागः ।

‘स्वरवर्णविशिष्टेन ध्वनिभेदेन वा पुनः ।
 रञ्जयते येन सचित्तं स रागः संमतः सताम् ॥’

इति । ते च रागा दशप्रकारा ग्रामरागा उपरागा रागा भाषा विभाषा अन्तर-
 भाषा रागाङ्गाणि भाषाङ्गाणि क्रियाङ्गाण्युपाङ्गानीति ॥ १ ॥

(क०) तत्रादौ ग्रामरागाः पञ्चविधगीतिभेदाश्रयणेन पञ्चधा
 भिद्यन्त इत्याह—पञ्चधा ग्रामरागाः स्युरिति । ताः पञ्च गीती-

^१ मृदुद्रुततरैः

^२ हृदिये,

रुद्विशति—गीतय इति । क्रमेण तासां लक्षणान्याह—शुद्धा स्यादित्यादिना । अवकैर्ऋजुभिः, समैरित्यर्थः । ललितैर्मनोहरैः स्वरैर्युक्तत्वात्तदर्थतया शुद्धा स्यात् । वकैर्विषमैः, अत एव सूक्ष्मैर्द्रुतोच्चारितैः स्वरैर्मधुरैर्गमकैश्च वक्ष्यमाणेषु पञ्चदशसु गमकेषु वकसूक्ष्मस्वरोचितत्वान्मधुरैः श्राव्यैः स्फुरितादिभिर्गमकैश्च युता, वकसूक्ष्मस्वरत्वाद्भिन्नेत्यर्थः । गाढैर्निबिडैः, त्रिस्थानगमकैर्मन्द्रमध्यतारेषु प्रयुक्तैर्यथोचितैर्गमकैः, ओहाटीललितैरोहाद्या ललितैः स्वरैश्च स्थानत्रये स्तण्डितस्थितिरविच्छिन्नावस्थाना गीतिगौडीति सतां मता । ओहाटीति लक्षणनिरुक्तिः । त्रिबुके हृदयस्ते सतीति मन्द्रस्वरपरंपराप्रयोगे प्रयत्नोक्तिः । हकारौकारयोगेणोपलक्षितैः, तदा हकारौकारानुकारप्रतीतिर्भवति, न तु साक्षात्तावेवोच्चारणीयावित्यर्थः । एतेनौकारहकारावटति गच्छतीत्योहाटीपदनिरुक्तिः सूचिता । एवं प्रयत्ने क्रियमाणे मृदु कोमलं यथा भवति तथा द्रुततरैरधराधरं शीघ्रैः कम्पितैः कम्पिताख्यगमकयुक्तैर्मन्द्रैः स्वरैरोहाटी भवेदिति लक्षणार्थः । गौडप्रियत्वादौडीति संज्ञा ज्वगन्तव्या ॥ २-५ ॥

(सु०) तत्र प्रामरागान्विभजते—पञ्चधेति । प्रामरागाः पञ्चप्रकारा भवन्ति । केन विशेषेण तेषां पञ्चप्रकारत्वम् ? अत आह—पञ्चगीतिसमाश्रयादिति । कास्ताः पञ्च गीतय इत्यपेक्षायामाह—गीतयः पञ्चेति । शुद्धा भिन्ना गौडी बेसरा साधारणीति पञ्च गीतयः । भरतेन मागव्यादयश्चतस्रो गीतय उक्ताः । यदाह—

“प्रथमा मागधी ज्ञेया द्वितीया चार्धमागधी ।

संभाविता तृतीया तु चतुर्थी पृथुला स्मृता ॥”

इति । मठङ्गेन सप्त गीतय उक्ताः—

“प्रथमा शुद्धगीतिः स्याद्द्वितीया भिन्नका भवेत् ।

तृतीया गौडिका चैव रागगीतिश्चतुर्थिका ॥

साधारणी तु विज्ञेया गीतिज्ञैः पञ्चमी तथा ।
 भाषागीतिस्तु षष्ठी स्याद्विभाषा चैव सप्तमी ॥
 भाषा चैव विभाषा च तथा चान्तरभाषिका ।
 तिलस्तु गीतयः प्रोक्ता याष्टिकेन महात्मना ॥
 भाषाऽऽख्या गीतिरेकैव शार्दूलमतसंमता ।
 गीतयः पञ्च विज्ञेयाः शुद्धा भिन्ना च वैसरा ।
 गौडी साधारणी चैव, इति दुर्गामते मतम् ॥”

इति । तत्र दुर्गामतमाश्रित्य पञ्च गीतय इत्युक्तम् । शुद्धां गीतिं लक्षयति—
 शुद्धा स्यादिति । अवकैः सरलैर्ललितैः सुकुमारैः स्वरैर्युता गीतिः शुद्धा । भिन्नां
 लक्षयति—भिन्नेति । वकैः सूक्ष्मैरस्थूलैः स्वरैर्मधुरैश्च गमकैश्च युक्ता गीतिर्भिन्ना ;
 भेदो विकारः, अतस्तद्युक्ता गीतिर्भिन्ना यदुक्तं मतज्ञेन—‘ननु भिन्नशब्देन
 किमभिधीयते ? भिन्नत्वं विदारणं व्यतिरिक्तत्वं वा । मैवम् ; भिन्नो ऽत्र विकृत
 उच्यते’ इति । गौडीं लक्षयति—गाढैरिति । गाढैः प्रखरैः, त्रिस्थानव्यापका
 गमका येषु स्वरेषु तैः, ओहाटीललितैरोहाद्या ललितै रमणीयैः स्वरैर्युक्ता
 स्थानत्रयव्यापिनी गीतिर्गौडी । ओहाद्या ललितैः स्वरैरित्युम् ; तत्र केयमोहा-
 टीत्यपेक्षायामाह—ओहाटीति । कम्पितैर्मन्दैर्वेगवत्तैः स्वरैर्हकारौकारयोगाद्बृदि-
 स्ये चिबुके सत्योहाटी भवेत् । मतज्ञेनाप्युक्तम्—

“ओहाटीललिताश्चापि स्वरा गौड्याश्च शोभनाः ।
 हकारौकारयोर्गौगादोहाटी परिकीर्तिता ॥
 चिबुकं हृदये न्यस्य त्वोहाटी मन्द्रजा भवेत् ।
 द्रुतद्रुततरा कार्या स्वरकम्पेन पीडिता ॥
 ओहाटी ललिता चापि दृष्टादृष्टेन कर्मणा ।
 त्रिस्थानकरणैर्युक्ता त्रिस्थानचलनाकुला ॥
 चतुर्विधा तदोहाटी कर्तव्या गेयवेदिभिः ।
 समाक्षरा समा चैव कार्या ऽऽरोहावरोहिणी ॥
 ओहाटी मन्द्रजोपात्ता प्रयोगे ध्वनिकम्पितैः ।
 अविश्रामेण त्रिस्थाना गौडी गीतिरुदाहृता ॥” इति ॥ ९-९ ॥

वेगवद्भिः स्वरैर्वर्णचतुष्के ऽप्यतिरक्तितः ।

वेगस्वरा रागगीतिर्वेसरा चोच्यते बुधैः ॥ ६ ॥

चतुर्गीतिगतं लक्ष्म श्रिता साधारणी मता ।

शुद्धाऽऽदिगीतियोगेन रागाः शुद्धादयो मताः ॥ ७ ॥

(क०) वर्णचतुष्के ऽपि स्थाय्यादिवर्णचतुष्टये ऽप्यतिरक्तितो रक्त्य-
तिशयवशाद्वेगवद्भिः शीघ्रप्रयोगवद्भिः स्वरैर्युता रागगीती रागाश्रयभूता
गीतिर्वेगस्वरेत्यन्वर्थसंज्ञिका बुधैर्मतज्ञादिभिर्वेगस्वरा च वेसरसंज्ञिता चोच्यते ।
वेगस्वरेत्यत्र गवकारयोः परित्यागे स्वरसाम्याद्वेसरेति भवतीत्यर्थः । चतुर्गी-
तिगतं समनन्तरोक्तशुद्धाऽऽदिगीतिचतुष्टयगतं लक्ष्म लक्षणं श्रिता मिश्रणादा-
श्रिता, अतः साधारणीत्यन्वर्था मता । शुद्धाऽऽदिगीतियोगेन, शुद्धाऽऽदि-
गीतिभिर्योग आश्रयाश्रयिभावलक्षणः संबन्धस्तेन ; रागाः ; अत्र रागा इति
प्रामरागा एव विवक्षिताः ; शुद्धादयो मताः, आश्रयाश्रयिणोरभेदोपचारा-
च्छुद्धादिव्यपदेशेन वक्ष्यन्त इत्यर्थः । ननु पूर्वोक्ताभ्यो मागध्यादिगीतिभ्यो
ऽधुनोक्तानां शुद्धाऽऽदिगीतीनां को भेद इति चेत् ; उच्यते । मागध्यादयः
प्राधान्येन पदतालाश्रिताः ; शुद्धाऽऽदयस्तु प्राधान्येन स्वराश्रिता इतीह
ग्रन्थकार एताः पञ्च गीतीर्दुर्गामतानुसारेणालक्ष्यत् । मतङ्गस्तु भाषाविभा-
षाभ्यां सहिताः सप्त गीतीराचष्ट । भरतः पुनर्मागध्यादीश्चतस्र एव गीतीरु-
क्तवान् । भाषाविभाषाऽन्तरभाषाऽऽख्यास्तिस्र एव गीतयो याष्टिकेनोक्ताः ।
एकैव भाषागीतिः शार्दूलमुनिना ऽभिहिता ॥ ६, ७ ॥

(सु०) वेसरां गीतिं लक्षयति—वेगवद्भिरिति । वेगवद्भिः स्वरैर्युक्ता
गीतिर्वेगस्वरा वेसरेति चोच्यते । वर्णचतुष्के ऽप्यतिशयेन रक्त्यत्वाद्वागा
इत्युच्यते । रागशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमुक्तं काश्यपेन—

“चतुर्णामपि वर्णानां यो रागः शोभनो भवेत् ।

पङ्कजग्रामसमुत्पन्नः शुद्धकैशिकमध्यमः ।
 शुद्धसाधारितः पङ्कजग्रामो ग्रामे तु मध्यमे ॥ ८ ॥
 पञ्चमो मध्यमग्रामः पाडवः शुद्धकैशिकः ।
 शुद्धा सप्तेति भिन्नाः स्युः पञ्च कैशिकमध्यमः ॥ ९ ॥
 भिन्नपङ्कजश्च पङ्कजाख्ये मध्यमे तानकैशिकौ ।
 भिन्नपञ्चम इत्येते गौडकैशिकमध्यमः ॥ १० ॥
 गौडपञ्चमकः पङ्कजे मध्यमे गौडकैशिकः ।
 इति गौडाख्यः पङ्कजे टक्कवेसरपाडवौ ॥ ११ ॥
 सप्तौवीरौ मध्यमे तु चोढमालवकैशिकौ ।
 मालवः पञ्चमान्तो ऽथ द्विग्रामष्टककैशिकः ॥ १२ ॥

स सर्वो दृश्यते येषु तेन रागा इति स्मृताः ।

खराः सरन्ति यद्वेगात्तस्माद्वेसरका स्मृता ॥ ”

इति । चतुर्गीतिगतमिति । शुद्धाऽऽदीनां चतसृणां गीतानां किञ्चिल्लक्षणसमुच्चयेन साधारणी । लक्षणसमुच्चयश्चोक्तो मतङ्गेन—

“कञ्जुभिर्ललितः किञ्चित्सूक्ष्मात्सूक्ष्मैश्च सुश्रवैः ।

ईषद्द्रुतैश्च कर्तव्या मृदुभिर्ललितैस्तथा ॥

प्रयोगे मसृणैः सूक्ष्मैः काकुभिश्च सुयोजितैः ।

एवं साधारणी ज्ञेया सर्वगीतिसमाश्रया ॥ ”

इति । गीतिसंबन्धेन रागाणां शुद्धादिनामत्वमित्याह—शुद्धाऽऽदीति । शुद्धाऽऽदि-
कया गीत्या संयुक्ता रागाः शुद्धादय उदिताः ॥ ६, ७ ॥

(क०) एवमुक्तसमस्तमतानुसारेण तत्तद्गीताश्रितान्ग्रामरागादीन्वि-
विच्योद्दिश्य परिगणयति—पङ्कजग्रामसमुत्पन्नाः शुद्धकैशिकमध्यम इत्या-
रभ्य चतुःषष्ठ्यधिकं द्रुते शार्ङ्गा श्रीकरणाग्रणीरित्यन्तेन ग्रन्थसंदर्भेण ।

हिन्दोलो ऽष्टौ विसरास्ते सप्त साधारणास्ततः ।

पङ्जे स्याद्वृषसाधारः शको भस्मानपञ्चमः ॥ १३ ॥

मध्यमे नर्तगांधारपञ्चमौ पङ्जकैशिकः ।

द्विग्रामः ककुभस्त्रिशद् ग्रामरागा अपी मताः ॥ १४ ॥

पङ्जग्रामे समुत्पन्नः पङ्जग्रामसमुत्पन्न इति शुद्धकैशिकमध्यमादीनां त्रयाणां पृथग्विशेषणम् । तेषु पङ्जग्रामसंज्ञकस्तृतीयो रागः । ग्रामे तु मध्यम इति । मध्यमग्राम इत्यर्थः । मालवः पञ्चमान्त इति । पञ्चमशब्दान्तो मालवो मालवपञ्चम इत्येको रागः । द्विग्राम इति टक्कैशिकस्य हिन्दोलस्य च विशेषणम् । तयोर्ग्रामद्वयसंबद्धजात्युत्पन्नत्वे सति साक्षाद्ग्रामद्वययुक्तत्वादिति भावः । पुनर्द्विग्राम इति ककुभविशेषणम् । ग्रामराग इति । ग्रामयोर्जातिव्यवधानेनोत्पन्नानामपि भाषारागाद्यपेक्षया व्यवधानाल्पत्वादेतेषां ग्रामरागत्वव्यपदेशः । यथा ऽऽह मतङ्गः—“ नन्वेते रागा ग्रामविशेषसंबद्धा इति कुतो ऽयं विशेषलाभः ? उच्यते— भरतवचनादेवासौ विशेषो लभ्यते ; तथा चाह भरतमुनिः—‘ जातिसंभूतत्वाद्ग्रामरागाणाम् ’ इति, ‘ यत्किञ्चिद्दीयते लोके तत्सर्वं जातिषु स्थितम् ’ इति वचनाच्च ” इति ॥ ८-१४ ॥

(सु०) ग्रामविभागेन शुद्धादिरागान्विभज्यते—पङ्जग्रामेति । शुद्धकैशिकमध्यमः शुद्धसाधारितः पङ्जग्राम इत्येते त्रयः शुद्धाः पङ्जग्रामे समुत्पन्नाः । पञ्चमो मध्यमग्रामः षाडवः शुद्धकैशिक इति चत्वारः शुद्धा मध्यमग्रामे समुत्पन्नाः ; एवं सप्त शुद्धाः । नन्वेते रागा ग्रामविशेषसंबद्धा इति कुतो ऽयं विशेषलाभः ? उच्यते— भरतवचनादेवासौ विशेषो लभ्यते ; यदाह भरतमुनिः—‘ जातिसंभूतत्वाद्ग्रामरागाणाम् ’ इति, ‘ यत्किञ्चिद्दीयते लोके तत्सर्वं जातिषु स्थितम् ’ इति च । भिन्नान्विभज्यते—भिन्नाः स्युरिति । कैशिकमध्यमो

अष्टोपरागास्तिलकः शकादिष्टकसैन्धवः ।
 कोकिलापञ्चमो रेवगुप्तः पञ्चमषाडवः ॥ १५ ॥
 भावनापञ्चमो नागगांधारो नागपञ्चमः ।
 श्रीरागनट्टौ वज्जालौ भासमध्यमषाडवौ ॥ १६ ॥
 रक्तहंसः कोह्वासः प्रसवो भैरवो ध्वनिः ।
 मेघरागः सोमरागः कामोदौ चाम्रपञ्चमः ॥ १७ ॥
 स्यातां कंदर्पदेशाख्यौ ककुभान्तश्च कैशिकः ।
 नट्टनारायणश्चेति रागा विंशतिरीरिताः ॥ १८ ॥

भिन्नषड्ज इत्येतौ द्वौ भिन्नौ षड्जग्रामे; तानः कैशिको भिन्नपञ्चम इति त्रयो भिन्ना मध्यमग्रामे; एवं पञ्च भिन्नाः । गौडकैशिकमध्यमो गौडपञ्चमक इत्येतौ षड्जग्रामे, गौडकैशिको मध्यमग्रामे; एवं त्रयो गौडाः । टक्को वेत्रषाडवः सौवीर इत्येते त्रयः षड्जग्रामे; बाह्यो मालवकैशिको मालवपञ्चम इत्येते त्रयो मध्यमग्रामे; टक्कैशिको हिन्दोल इत्येतौ ग्रामद्वयसंभूतौ; एवमष्टौ वेत्रराः । रूपसाधारः शको भम्माणपञ्चम इत्येते त्रयः षड्जग्रामोत्पन्नाः; नतौ गांधारपञ्चमः षड्जकैशिक इत्येते त्रयो मध्यमग्रामोत्पन्नाः; द्विग्रामः ककुभः; एवं सप्त साधारणाः । मिलिता ग्रामरागास्त्रिंशत् ॥ ८-१४ ॥

(क०) अष्टोपरागा इति । जातिभ्यो जातानामपि ग्रामरागसमी-
 पभावित्वादघ्नानामुपरागत्वम् । तिलकः शकादिरिति । शकशब्दादि-
 स्तिलकः शकतिलक इत्यर्थः । वज्जालाविति द्वौ रागौ । भासमध्यम-
 षाडवाविति । भासश्च मध्यमषाडवश्चेति द्वंद्वः । कामोदाविति द्वौ । ककु-
 भान्तश्च कैशिक इति । ककुभशब्दान्तः कैशिकः कैशिकककुभ इत्येकः ।
 रागा इति । उपरागेभ्योऽनन्तरं जातिभ्य एव जाताः श्रीरागादयो
 विंशतिः ॥ १५—१८ ॥

सौवीरः ककुभट्टकः पञ्चमो भिन्नपञ्चमः ।
 टक्कैशिकहिन्दोलबोहमालवकैशिकाः ॥ १९ ॥
 गांधारपञ्चमो भिन्नषड्जो वेशरपाडवः ।
 मालवः पञ्चमान्तश्च तानः पञ्चमषाडवः ॥ २० ॥
 भाषाणां जनकाः पञ्चदशैते याष्टिकोदिताः ।
 भाषाश्चतस्रः सौवीरे सौवीरी वेगमध्यमा ॥ २१ ॥
 साधारिता च गांधारी ककुभे भिन्नपञ्चमी ।
 काम्भोजी मध्यमग्रामा रगन्ती मधुरी तथा ॥ २२ ॥
 शकमिश्रेति षट् तिस्रो विभाषा भोगवर्धनी ।
 आभीरिका मधुकरी तथैका अन्तरभाषिका ॥ २३ ॥
 शालवाहनिका टक्के त्रवणा त्रवणोज्जवा ।
 वैरञ्जी मध्यमग्रामदेहा मालववेशरी ॥ २४ ॥
 छेवाटी सैन्धवी कोलाहला पञ्चमलक्षिता ।
 सौराष्ट्री पञ्चमी वेगरञ्जी गांधारपञ्चमी ॥ २५ ॥
 मालवी तानवल्लिता ललिता रविचन्द्रिका ।
 ताना अम्बाहेरिका दोह्या वेशरीत्येकविंशतिः ॥ २६ ॥

(सु०) उपरागान्विभजते—अष्टोपरागा इति । शकादिस्तिलकः शक-
 तिलकः । रागान्विभजते—श्रीरागेति । बङ्गालद्वयम्, कामोदद्वयम् । एतावता
 विंशतिसंख्या पूर्यते ॥ १९-१८ ॥

(क०) निरुपपदरागव्यपदेशभाजस्त एते सौवीरादयः पञ्चदश ग्राम-
 रागाः । भाषाणाम् ; भाषा ग्रामरागालापप्रकारः ; तथा चाह मतङ्गः—
 'ग्रामरागाणामेवालापप्रकारा भाषा वाच्याः । भाषाशब्दो ऽत्र प्रकारवाची'

भाषाः स्युरथ देवारवर्धन्यान्ध्री च गुर्जरी ।
 भावनीति विभाषाः स्युश्चतस्रः पञ्चमे पुनः ॥ २७ ॥
 कैशिकी त्रावणी तानोद्भवा ऽऽभीरी च गुर्जरी ।
 सैन्धवी दाक्षिणात्या ऽऽन्ध्री माङ्गली भावनी दश ॥ २८ ॥
 इति भाषा विभाषे द्वे भम्माण्यान्धालिके ततः ।
 चतस्रः पञ्चमे भिन्ने भाषा धैवतभूषिता ॥ २९ ॥
 शुद्धभिन्ना च वाराटी विशालेत्यथ कौशली ।
 विभाषा मालवाभिन्नवलिते टक्कैशिके ॥ ३० ॥
 भाषे द्वे द्राविडीत्येका विभाषा प्रेङ्गके नव ।
 भाषाः स्युर्वेसरी चूतमञ्जरी षड्जमध्यमा ॥ ३१ ॥
 मधुरी भिन्नपौराली गौडी मालववेसरी ।
 छेवाटी पिञ्जरीत्येका वोटे भाषा तु माङ्गली ॥ ३२ ॥
 बाङ्गाली माङ्गली हर्षपुरी मालववेसरी ।
 खञ्जनी गुर्जरी गौडी पौराली चार्धवेसरी ॥ ३३ ॥

इति । एवं विभाषाऽन्तरभाषाशब्दावपि तत्तदनन्तरोत्पन्नालापप्रकारवाचका-
 वित्यवगन्तव्यम् । तासामपि रञ्जनाद्रागत्वं च बोद्धव्यम् । तथा च
 वक्ष्यति—‘रञ्जनाद्रागता भाषारागाङ्गादेरपीष्यते’ इति । तासां जनका
 याष्टिकोदिता भाषाजनकतया याष्टिकमुनिनोक्ताः । मतान्तराणामप्यत्रै-
 वान्तर्भाषायाष्टिकमतानुसारेणोद्दिश्यन्त इत्यर्थः । कथम् ? मतङ्गः षडेव ग्राम-
 रागान्भाषाजनकत्वेनाभाषत । काश्यपस्तु द्वादशैवावोचत् । शार्दूलः पुनश्च-
 तुर एवाभ्यधादिति । ताना ऽम्बाहेरिकेति विभागः । मालवाभिन्नवलिते
 इति । मालवा च भिन्नवलित्ता चेति द्वंद्वः । प्रेङ्गक इति हिन्दोलपर्यायः ।

शुद्धा मालवरूपा च सैन्धव्याभीरिकेत्यमूः ।
 भाषास्त्रयोदश ज्ञेया विज्ञैर्मालवकैशिके ॥ ३४ ॥
 विभाषे द्वे तु काम्भोजी तद्वेवारवर्धनी ।
 गांधारपञ्चमे भाषा गांधारी भिन्नषड्जके ॥ ३५ ॥
 गांधारवल्ली कच्छेली स्वरवल्ली निषादिनी ।
 त्रवणा मध्यमा शुद्धा दाक्षिणात्या पुलिन्दका ॥ ३६ ॥
 तुम्बुरा षड्जभाषा च कालिन्दी ललिता ततः ।
 श्रीकण्ठिका च बाङ्गाली गांधारी सैन्धवीत्यमूः ॥ ३७ ॥
 भाषाः सप्तदश ज्ञेयाश्चतस्रस्तु विभाषिकाः ।
 पौराली मालवा कालिन्ध्यपि देवारवर्धनी ॥ ३८ ॥
 वेसरे षाडवे भाषे द्वे नाद्या बाङ्गषाडवा ।
 विभाषे पार्वती श्रीकण्ठयथ मालवपञ्चमे ॥ ३९ ॥
 भाषास्तिस्रो वेदवती भावनी च विभावनी ।
 ताने तानोद्भवा भाषा भाषा पञ्चमषाडवे ॥ ४० ॥
 पोता भाषां शकामेके रेवगुप्ते विदुर्विदः ।
 विभाषा पल्लवी भासवल्लिता किरणावली ॥ ४१ ॥
 शकाद्या वलितेत्येतास्तिस्रस्त्वन्तरभाषिकाः ।
 चतस्रो ऽनुक्तजनका बृहद्देश्यामिमाः स्मृताः ॥ ४२ ॥

एके रेवगुप्ते विदुर्विद इति । उक्तमतानुसारेण रेवगुप्तस्य भाषाजनकेष्व-
 परिगणने ऽपि तस्यापि भाषाजनकत्वमङ्गीकृत्यान्य आचार्याः शकां तद्भाषा-
 मुक्तवन्त इत्यर्थः । चतस्रो ऽनुक्तजनका इति । पल्लवीप्रभृतयश्चतस्रः ।
 अनन्योपजीवनी मुख्या । अन्योपजीवित्वं स्वरदेशापेक्षया प्रवर्तमानत्वम् ।

एवं षण्णवतिर्भाषा विभाषा विंशतिस्तथा ।
 चतस्रोऽन्तरभाषाः स्युः शार्ङ्गदेवस्य संमताः ॥ ४३ ॥
 भाषा मुख्या स्वराख्या च देशाख्या चोपरागजा ।
 चतुर्विधा मतज्ञोक्ता मुख्याऽनन्योपजीवनी ॥ ४४ ॥
 स्वरदेशाख्याया ख्याता स्वराख्या देशजा कमात् ।
 अन्योपरागजा ताभ्यो याष्टिकेनोदिताः पुनः ॥ ४५ ॥
 संकीर्णा देशजा मूला च्छायामात्रेति नामभिः ।
 शुद्धाऽऽभीरी रगन्ती च त्रिधा मालववेसरी ॥ ४६ ॥
 मुख्याः पडिति शेषाः स्युर्विज्ञेयाः स्फुटलक्षणाः ।
 नामसाम्यं तु कासांविद् भिन्नानामपि लक्ष्यतः ४७ ॥

तेन विना स्वातन्त्र्येण प्रवर्तमानाऽत्र मुख्या । ताभ्यो मुख्यास्वराख्या-
 देशाख्याभ्योऽन्या बिलक्षणोपरागजेति ज्ञेया । मुख्यादीनामेव मतज्ञो-
 क्तानां याष्टिकोक्तानि संज्ञान्तराणि यथामूलेति मुख्या ; संकीर्णेति स्वराख्या ;
 देशजेति देशाख्या ; छायामात्रेत्युपरागजा ॥ १९—४७ ॥

(सु०) भाषाजनकान्पञ्चदश रागान्कथयति—सौवीर इति । टक्कैशिक
 इत्येकं नाम । मालवः पञ्चमान्तो मालवपञ्चमः । भाषाणामिति । यथासंभवं
 भाषाविभाषाऽन्तरभाषाणां जनका इत्यर्थः । तत्र कः किं भाषादि जनयतीत्यत
 आह—भाषाश्चतस्र इति । सौवीरे सौवीर्यादयो गांधार्यन्ताश्चतस्रो भाषाः ।
 ककुमे भिन्नपञ्चम्यादाः शकमिश्रान्ताः षट् भाषाः ; भोगवर्धन्याभीरिकामधुकर्प-
 स्तिस्रो विभाषाः ; शालवाहनिककाऽन्तरभाषा । टक्के प्रवण्यादयो वेसर्यन्ता
 एकविंशतिर्भाषाः ; देवारवर्धन्यादयो भावन्यन्ताश्चतस्रो विभाषाः । पञ्चमे
 कैशिक्यादयो भावन्यन्ता दश भाषाः ; भम्माण्यान्घालिके द्वे विभाषे ।
 भिन्नपञ्चमे धैवतभूषिताऽऽदयो विशालान्ताश्चतस्रो भाषाः ; कौशलीत्येका
 विभाषा । टक्कैशिके मालवाभिन्नवलिते द्वे भाषे ; द्राविड्येका विभाषा ।

प्रेङ्गके हिन्दोले वेसयादयः पिङ्गर्यन्ता नव भाषाः । वोहं माङ्गल्येका भाषा । मालवकैशिके बाङ्गाल्यादय आमीरिकान्तास्त्रयोदश भाषाः ; काम्मोजीदेवार-
वर्धन्यो द्वे विभाषे । गांधारपञ्चमे गांधार्यैकैव भाषा । मित्रपङ्जे गांधार-
वल्ल्यादयः सैन्धव्यन्ताः सप्तदश भाषाः ; पौराल्यादयो देवारवर्धन्यन्ताश्चतस्रो
विभाषाः । वेसरषाडवे नाद्या बाह्यषाडवेति द्वे भाषे ; पार्वती श्रीकण्ठीति द्वे
विभाषे । मालवपञ्चमे वेदवती भावनीविभावन्यस्तिस्त्रो भाषाः । ताने
तानोद्भवैका भाषा । पञ्चमषाडवे पौतैका भाषा । रेवगुप्ते शकैत्येका भाषा ;
पल्लवीत्येका विभाषा ; भासवल्लिता किरणावली शकवलितेत्येतास्तिस्त्रो
ऽन्तरभाषाः । पल्लव्यादयश्चतस्रो बृहद्देश्यां जनकेन विनैव मतङ्गेनोक्ताः ।
एवं भाषाः षण्णवतिर्विभाषा विशतिरन्तरभाषाश्चतस्रः । भाषायाश्चातुर्विध्यं
कथयति—भाषेति । मुख्या स्वराख्या देशाख्योपरागजेति भाषाश्चतुर्विधाः ।
तत्र या ऽन्यं नोपजीवति सा मुख्या । या स्वरनाम्ना जायते सा स्वराख्या
गांधार्यादिः । या देशनाम्ना जायते सा देशाख्या ऽऽन्ध्रवादिः । या ताम्भ्य-
स्तिस्त्रभ्यो जायते सा ऽन्योपरागजा । एता एव चतस्रः संकीर्णा देशजा
मूला च्छायामात्रेति नामभिर्वाष्टिकेनोक्ताः । एता एव विभजते—शुद्धेति ।
अन्यासां लक्षणं प्रकटम् । कासांचिद्वाषाणां लक्षणतो भिन्नानामपि नामसाम्यं
विद्यत इति ॥ १९-४७ ॥

इति द्वितीये रागविवेकाध्याये ग्रामरागोपरागरागभाषाविभाषाऽन्तर-

भाषाविवेकाख्यमादिमंप्रकरणम् ॥ १ ॥

अथ प्रसिद्धरागभाषाऽऽदिलक्षणाख्यं

द्वितीयं प्रकरणम्

अथ रागाङ्गभाषाङ्गक्रियाऽङ्गोपाङ्गनिर्णयम् ।

केषांचिन्मतमाश्रित्य कुरुते सोढलात्मजः ॥ १ ॥

रञ्जनाद्रागता भाषारागाङ्गादेरपीष्यते ।

देशीरागतया प्रोक्तं रागाङ्गादिचतुष्टयम् ॥ २ ॥

(क०) रागाङ्गादिशब्दानां निरुक्तिर्मतङ्गोक्ता द्रष्टव्या । यथा—

‘ग्रामोक्तानां तु रागाणां छायामात्रं भवेदिति ।

गीतज्ञैः कथिताः सर्वे रागाङ्गास्तेन हेतुना ॥

भाषाच्छायाऽऽश्रिता येन जायन्ते सदृशाः किल ।

भाषाऽङ्गास्तेन कथ्यन्ते गायकैस्तौतिकादिभिः ॥

करुणोत्साहशोकादिप्रचला या क्रिया ततः ।

जायन्ते च यतो नाम क्रियाऽङ्गाः कारणात्ततः ॥’

इति । मतङ्गेनोपाङ्गानि रागाङ्गादिष्वेवान्तर्भावितानि । ग्रन्थकारेण पुनस्तेषां पृथगुद्देशो मतान्तरानुसारेण कृत इति मन्तव्यम् । अङ्गच्छायानुकारित्वात्तेषामुपाङ्गत्वं च । रागाङ्गादिचतुष्टयं देशीरागतया प्रोक्तमिति । देशीत्वं नाम कामचारप्रवर्तितत्वम् ।

तदत्र मार्गरागेषु नियमो यः पुरोदितः ।

स देशीरागभाषादावन्यथाऽपि कचिद्भवेत् ॥ १, २ ॥

(मु०) रागाङ्गादीनि कथयितुं प्रतिजानीते—अथेति । केषांचिदिति । देशीरागत्वाद्भरतादिमुनिप्रणीतत्वं नास्तीत्यर्थः । रञ्जनादिति । रञ्जयन्तीति रागाः ।

प्रसिद्धा ग्रामरागाद्याः केचिदेशीत्यपीरिताः ।
 तत्र पूर्वप्रसिद्धानामुद्देशः क्रियते ऽधुना ॥ ३ ॥
 शंकराभरणो घण्टारवो हंसकदीपकौ ।
 रीतिः कर्णाटिका लाटी पाञ्जालीति^१ वभाषिरे ॥ ४ ॥
 रागाङ्गाण्यष्ट गाम्भीरी वेहारी श्वसितोत्पली ।
 गोली नादान्तरी नीलोत्पली च्छाया तरङ्गिणी ॥ ५ ॥
 गांधारगतिका वेरुर्ज्जात्येकादश मेनिरे ।
 भाषाङ्गाण्यथ भावक्रीस्वभावक्रीशिवक्रियः ॥ ६ ॥
 मकरक्रीत्रिनेत्रक्रीकुमुदक्रीदनुक्रियः ।
 ओजक्रीन्द्रक्रियौ नागकृतिर्धन्यकृतिस्तथा ॥ ७ ॥
 विजयक्रीः क्रियाङ्गाणि द्वादशेति जगुर्बुधाः ।
 त्रीण्युपाङ्गानि पूर्णाटी देवालश्च गुरुञ्जिका ॥ ८ ॥
 चतुस्त्रिंशदिमे रागाः प्राक्प्रसिद्धाः प्रकीर्तिताः ।

अनया व्युत्पत्त्या भाषाविभाषाऽन्तरभाषाणां रागाङ्गभाषाङ्गक्रियाऽङ्गोपाङ्गानां
 च रागत्वमिष्यते । परं तु रागाङ्गादीनि देशीरागा इत्युच्यन्ते ॥ १, २ ॥

(क०) प्रसिद्धा ग्रामरागाद्याः । आद्यशब्देन भाषादयो गृह्यन्ते ।
 देशीत्यपीरिता इति । तत्रापि किञ्चिलियमाभावो द्रष्टव्यः ॥ छाया तरङ्गि-
 णीति रागद्वयम् ॥ ३—८ ॥

(सु०) प्रसिद्धा ग्रामरागाद्या अपि पञ्चमेवगुप्तनटनारावणादयः, ते ऽपि
 देशीशब्देनोच्यन्ते । ते च रागाङ्गादयो द्विविधाः पूर्वप्रसिद्धा अधुनाप्रसिद्धाश्च ;

अथाधुना प्रसिद्धानामुद्देशः प्रतिपाद्यते ॥ ९ ॥

मध्यमादिर्मालवश्रीस्तोडी बङ्गालभैरवौ ।

‘वराटी गुर्जरी गौडकोलाहलवसन्तकाः ॥ १० ॥

धन्यासीदेशिदेशाख्या रागाङ्गाणि त्रयोदश ।

डोम्बक्री सावरी वेलवली प्रथममञ्जरी ॥ ११ ॥

आदिकामोदिका नागध्वनिः शुद्धवराटिका ।

नट्टा कर्णाटबङ्गालो भाषाङ्गाणि नवानुवन् ॥ १२ ॥

क्रियाऽङ्गत्रितयं रामकृतिर्गौडकृतिस्तथा ।

देवक्रीरित्यथोपाङ्गसप्तविंशतिरुच्यते ॥ १३ ॥

कौन्तली द्राविडी सैन्धव्युपस्थानवराटिका ।

हस्तस्वरवराटी च स्यात्प्रतापवराटिका ॥ १४ ॥

वराड्यः षडिति च्छायातुरुष्काद्ये तु तोडिके ।

महाराष्ट्री च सौराष्ट्री दक्षिणा द्राविडीत्यमूः ॥ १५ ॥

उक्ताश्चतस्रो गुर्जर्यो भुजिका स्तम्बतीर्थिका ।

तत्र पूर्वप्रसिद्धानामुद्देशं प्रतिज्ञाय कथयति—तत्रेति । शंकराभरणादयः पल्लव्यन्ता
अष्टौ रागाङ्गाणीति, गाम्भीर्पादयो वेरञ्ज्यन्ता एकादश भाषाङ्गाणीति,
भावक्रियाऽऽदयो विजयक्रयन्ता द्वादश क्रियाऽङ्गाणीति, पूर्णाटीदेवालगुरुजिका-
स्त्रय उपाङ्गानीत्येवं चतुर्विंशत्प्राक्प्रसिद्धाः ॥ ३—८ ॥

(क०) डोम्बक्रीति भूपालीपर्यायः । कामोदासिहलीत्येको रागः,
छायानट्टेति च । उपाङ्गेषु रामकृतिर्बौलिपर्यायः । देशवालः केदारगौलः ।
तौरुष्को मालवगौड एव । एते रागाङ्गादयः कतिचित्प्रसिद्धत्वेनोद्दि-

छायाप्रतापोपपदे वेलावलयो च भैरवी ॥ १६ ॥
 कामोदासिंहली छायातटा रामकृतिस्तथा ।
 भल्लातिका च महारी महारो गौडकास्ततः ॥ १७ ॥
 कर्णादो देशवालश्च तौरुक्कद्राविडाविति ।
 एते ऽधुना प्रसिद्धाः स्युर्द्वापञ्चाशन्मनोरमाः ॥ १८ ॥
 सर्वेषामपि रागाणां मिलितानां शतद्वयम् ।
 चतुःषष्ट्यधिकं ब्रूते शार्ङ्गो श्रीकरणाग्रणीः ॥ १९ ॥

ष्टाः । अन्ये ऽप्यप्रसिद्धा बहवः संभवन्त्येव । तथा ऽऽह मतङ्गः—
 'देशज्ञानां रागाणामानन्त्यादनिबद्धत्वाच्च संख्या नास्तीति मन्तव्यम्'
 इति ॥ -९— १९ ॥

(मु०) अधुना प्रसिद्धानुदिशति—अथेति । मध्यमाद्यादयो देशाख्याऽ-
 न्तास्त्रयोदश रागाङ्गाणि । डोम्बकषादयः कर्णाटवङ्गालान्ता नव भाषाऽङ्गाणि ।
 रामकृतिगौडकृतिदेवकयस्त्रयः क्रियाऽङ्गाणि । कौन्तल्यादयो द्राविडगौडान्ताः
 सप्तविंशतिरुपाङ्गानि । एवं द्वापञ्चाशत् । अधुना प्रसिद्धानां रागाङ्गादीनां
 लक्षणमुक्तं मतङ्गेन—

‘अतः परं प्रवक्ष्यामि देशीरागकदम्बकम् ।
 लक्ष्यलक्षणसंयुक्तं त्रिविधं चापि संयुतम् ॥
 रागाङ्गं चैव भाषाऽङ्गं क्रियाऽङ्गं च तृतीयकम् ।
 प्रत्येकं लक्षणं त्रैषां प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥
 उक्तानां ग्रामरागाणां छायामात्रं भजन्ति हि ।
 गीतज्ञैः कथिताः सर्वे रागाङ्गास्तेन हेतुना ॥
 भाषा च्छायाऽऽश्रिता येन जायन्ते सदृशाः किल ।
 भाषाऽङ्गास्तेन कथ्यन्ते गायकैः स्तुतितत्परैः ॥

तत्रादौ ग्रामरागाणां केषांचिल्लक्ष्म चक्ष्महे ।

देशीरागादिहेतूनां शेषाणां तत्र तत्र तु ॥ २० ॥

षड्जमध्यमया जातस्तारषड्जग्रहांशकः ।

निगाल्यो मध्यमन्यासः पूर्णः षड्जादिमूर्च्छनः ॥ २१ ॥

शोकोत्साहकरणादिदीपकात्मक्रियाऽऽदितः ।

जायन्ते च यतो नाम क्रियाऽङ्गास्तेन हेतुना ॥ '

इति । अङ्गाश्रयेण समुत्पन्ना उपाङ्गानि । सर्वे मिलिता रागाश्चतुःषष्ट्यधिकं शतद्वयं भवन्ति ॥- ९—१९ ॥

(क०) उद्देशानुक्रमेण लक्षयितुमाह—तत्रादाविति । तत्र ग्राम-
रागादिषु मध्य आदौ प्रथमं केषांचिद् ग्रामरागाणाम् ; ये तु देशीरागादि-
हेतवो न भवन्ति तेषामित्यर्थः । देशीरागादिहेतूनाम् ; देशीरागा रागाङ्गा-
दयः ; अत्रादिशब्देन भाषा विभाषा अन्तरभाषाश्च गृह्यन्ते ; तेषां हेतवो
जनकाः ; तादृशानां शेषाणां तत्र तत्र, जन्यतत्तद्देशीरागादिलक्षणावसरे,
लक्ष्म चक्ष्मह इत्यावृत्तिः । अयमभिप्रायः—देशीरागादीनामेव केषांचि-
दधुना प्रसिद्धत्वात्तत्प्रसङ्गाल्लक्ष्यन्त इति ॥ २० ॥

(सु०) तत्रेति । केषांचिद् ग्रामरागाणां लक्षणं पूर्वं कथ्यते । देशीराग-
कारणभूतानां त्वन्येषां तत्र तत्र देशीरागप्रकरणे लक्षणं वक्ष्याम इति ॥ २० ॥

(क०) शुद्धसाधारितं लक्षयति—षड्जमध्यमयेत्यादिना । षड्-
जमध्यमया संसर्गजविकृतजात्या जनकभूतया जातो जनित इत्यर्थः ।
तारषड्जग्रहांशकः, तारषड्जको ग्रहो ऽंशश्च यस्येति बहुपदबहुव्रीहिः ।
अत्र रागेषु कचिद् ग्रहांशयोर्मिलित्वेन 'अन्यतरोक्ताबुभयग्रहः' इति न्यायः
सर्वत्र न प्रसरेदिति ग्रहांशयोरुभयोर्महर्णं कृतम् । अन्यतरोक्ताबुभयग्रहन्या-

अवरोहिप्रसन्नान्तालंकृतो रविदैवतः ।

वीरे रौद्रे रसे गेयः प्रहरे वासरादिमे ॥ २२ ॥

विनियुक्तो गर्भसंधौ शुद्धसाधारितो बुधैः ।

ग्रहांशमन्द्रताराणां न्यासापन्यासयोस्तथा ॥ २३ ॥

अल्पत्वस्य बहुत्वस्य पादबौद्धयोरपि ।

यस्तु जातिष्वेव नियतो द्रष्टव्यः ; रागलक्षणेष्वापि यत्रान्यतरस्यैवोक्तिस्तत्राप्यनुसंधेयः । निगाल्पो निगाभ्यामल्पः, अल्पनिषादगांधारावानित्यर्थः । षड्जादिमूर्च्छनः, षाड्जग्राभिकत्वादुत्तरमन्द्रायुत इति यावत् । अवरोहि-प्रसन्नान्तालंकृतः, अवरोहिणि वर्णे प्रसन्नान्तालंकारेण भूषितः । गर्भसंधौ ; नाटकेषु मुखं प्रतिमुखं गर्भो विमर्श उपसंहृतिरिति पञ्च संधयः ; तेषु तृतीयो गर्भसंधिः ; तस्मिन्विनियुक्तः ॥ २१—२२- ॥

(सु०) शुद्धसाधारितं लक्षयति— षड्जमध्यमयेति । षड्जमध्यमाया जातेरुद्धतः, तारस्थानस्थः षड्जो ग्रहो ऽंशश्च यस्मिन्, निषादगांधारावल्पो यस्मिन्, षड्जादिमूर्च्छना यस्य, पूर्णः सप्तस्वरः, अवरोही यः प्रसन्नान्तो ऽलंकारस्तेनालंकृतः, रविः सूर्यो देवता ऽस्य, अतश्चैतस्य गाने सूर्यस्य प्रीतिः फलम् ; गर्भसंधौ विनियोगः । नन्वयं विनियोगविशेषः कस्माद्भुज्यते ? भरतवचनादेव ; यदाह भरतः—

‘मुखे तु मध्यमप्राप्तः षड्जः प्रतिमुखे तथा ।

गर्भे साधारितश्चैव भावमर्शे तु पञ्चमः ।

संहारे कैशिकः प्रोक्तः पूर्वरेण्णे तु पादवः ॥’

इति ॥ २१—२२- ॥

(क०) सकलरागसाधारणानालापादील्लक्षयति— ग्रहांशेत्यादिना । यत्र यस्मिन्स्वरसंनिवेशविशेषे, ग्रहांशादीनामुक्तलक्षणानां स्वराणामल्पत्वा-

अभिव्यक्तिर्यत्र दृष्टा स रागालाप उच्यते ॥ २४ ॥

रूपकं तद्वदेव स्यात्पृथग्भूतविदारिकम् ।^१

चच्चत्पुटादितालेन मार्गत्रयविभूषिता ॥ २५ ॥

आक्षिप्तिका स्वरपदग्रथिता कथिता बुधैः ।

दीनां स्वरधर्माणां च ; अत्रैतेषामेवेत्यवधारणं कर्तव्यम् ; तेनास्य धात्वङ्ग-
बद्धेभ्यः प्रबन्धेभ्यो वैलक्षण्यं विवक्षितं भवति ; तेषां ग्रहांशादीनामेवाभि-
व्यक्तिः स्वरूपप्रकाशनम्, आविर्भाव इत्यर्थः ; न तु स्वरूपप्रकटीकरण-
मात्रम् ; अनेन वक्ष्यमाणलक्षणाया आलप्तेरस्य भेदो दर्शितः ; सा ऽभि-
व्यक्तिर्दृष्टा ज्ञाता भवति ; तज्ज्ञैरिति शेषः ; स स्वरसंनिवेशविशेषो रागा-
लाप इत्युच्यते । रूपकं तद्वदिति । रूपकमित्यालापभेदेन प्रबन्धपर्यायः ।
रूपकं तद्वदेवालापवदेव स्यात् । विशेषस्तु—पृथग्भूतविदारिकमिति ।
पृथग्भूता विच्छिन्न विच्छिन्न प्रयुक्ता विदार्यो गीतखण्डानि यस्मि-
न्निति तथोक्तम् । अयमर्थः—अपन्यासेष्वविरम्यैकाकारेण प्रवृत्त आलापः ;
स एवापन्यासेषु विरम्य विरम्य प्रवृत्तं रूपकमिति । आक्षिप्ति-
केति निबद्धगीतिभेदः । सा च चच्चत्पुटादि तालेन । आदिशब्देन
चाचपुटादयो मार्गताला गृह्यन्ते । तेष्वन्यतमेन । मार्गत्रयविभूषिता ;
मार्गत्रये पूर्वोक्ते चित्रादौ विभूषिता ऽलंकृता जात्युक्तनियमेनेति
द्रष्टव्यम् । स्वरपदग्रथिता, षड्जादिस्वरोपेतैः पदैः पदार्थवाचकैः शब्दै-
र्ग्रथिता रचिता । पदतालाद्याक्षिप्तत्वादाक्षिप्तिकेत्यन्वर्था । बुधैर्मतङ्गादिभिः
कथिता । अत्र रागप्रस्तारेषु कचिल्लिख्यमानयोः करणवर्तन्योर्निबद्धत्वेन
प्रबन्धेषु परिगणितयोस्तत्रैव वक्ष्यमाणलक्षणत्वादिह ते न लक्षिते इत्याह—

नोक्ते करणवर्तन्यौ प्रबन्धान्तर्गतेरिह ॥ २६ ॥

मतङ्गादिमताद् ब्रूमो भाषाऽऽदिष्वेव रूपकम् ।

१. शुद्धसाधारितः

सां पां धां रीपापाधारी पाधा सासा पाधानीधा यामांमां रीपा धारी
पाधारी पाधापाधापापा सासा मा । सां गां रीं मां । मगरि सासा सरिग
पाधारीपाधारीपाधापाधासासा सारीगामाधापानीधापानीधापा सां सां—
इत्यालापः ।

सस पप धध रिरि पप धस साम् २ रिरि पप धनि पप रिप धस
सा सार धध मंमं गारी गंमं रिग मम मगरिग सासार सस धस रिगं सासा
पाधा निधप मंमं—इति करणम् ।

नोक्ते इति । लक्षितस्य रूपकस्य प्रयोगस्थलमाह—मतङ्गादीति । भाषा-
ऽऽदिष्वेवेत्यवधारणं ग्रामरागादित्रितयरागाङ्गादिचतुष्टयव्यवच्छेदार्थम् । आ-
दिशब्देन विभाषाऽन्तरभाषे गृह्यते ॥ -२३—२६- ॥

(मु०) रागाभिव्यक्त्यर्थमालापरूपकाक्षितिका दर्शयिष्यंस्तासां लक्षणं
कथयति—ग्रहांशेति । ग्रहत्वादीनां लक्षणानां यत्राभिव्यक्तिर्दृश्यते स रागालापः ।
विवादिस्वरान्पृथक्कृत्य रागालापलक्षणयुक्तं रूपकम् । मार्गत्रययुक्तेन चञ्चत्पुटा-
दितालेन स्वरपदयुक्ता या गीयते सा ऽऽक्षितिका । ननु करणवर्तन्यावपि रागा-
भिव्यक्त्यर्थं वक्ष्येते; तयोर्लक्षणं कथं नोक्तम्? अत आह—नोक्ते इति ।
तयोर्लक्षणं प्रबन्धाध्याये वक्ष्यत इत्यर्थः । मतङ्गादिमतेन भाषाविभाषाऽन्तर-
भाषास्वेवास्ति रूपकम्; तस्मात्तास्वेव रूपकं दर्शयिष्यामः ॥ -२३—२६- ॥

(क०) अस्य शुद्धसाधारितस्य प्रस्तारो यथा—पाङ्जग्रामिक-
शुद्धस्वरमेलने तारे षड्जपञ्चमौ; मन्त्रे धैवतः; मध्ये रिपपधरिपधसपध-
निधपाः; मन्त्रे मौ रिश्च; मध्ये पधौ; मन्त्रे रिः; मध्ये पधौ; मन्त्रे रिः;

१. सा सा धा नी पा पा पा पा
उ द य गि रि शि ख र
२. धा धा नी नी री री पा पा
शे ख र तु र ग खु
३. री पा पा पा धा नी पा मा
र क्ष त वि मि न
४. धा मा धा सा सा सा सा सा
ष न ति मि रः
५. धा धा सा धा सा री गा सा
ग ग न त ल स क ल
६. री गा पा पा पा पा पा पा
वि लु लि त स ह ख
७. धा मा धा मा सा सा सा सा
कि र णो ज य तु
८. पा धा निध पा मा पा मा मा
मा नुः

इत्याक्षितिका । इति शुद्धसाधारितः ॥

मध्ये पध पध पधससमाः ; तारे सगरिमाः । एते प्रागुक्ताः स्वरा दीर्घाः प्रयोक्तव्याः । ततो मध्ये मगरीणां मेलनम् ; ततः सौ दीर्घौ ; ततः सरिगाणां मेलनम् ; पधरिपधरिपधपधसससरिगमधपनिधपनिधपा दीर्घाः ; मन्त्रे सौ दीर्घौ ; इत्यालापः । मध्ये ह्रस्वयोः षड्जयोः पञ्चमयोर्धैवतयोर्ऋष-

भयोः पञ्चमयोर्धसयोश्च मेलनम् ; ततो दीर्घः सः सानुस्वारश्च ; एतेषां द्विरावृत्तिः । ततश्चर्षभयोः पञ्चमयोर्धन्योः पञ्चमयो रिपयोर्धसयोश्च ह्रस्वयो-
 मेलनम् ; ततः सौ दीर्घौ ; एतेषामपि द्विरावृत्तिः । ततो धैवतयोर्मन्द्रमध्य-
 मयोर्मेलनम् ; ततो गरी दीर्घौ ; ततो मन्द्रगमयो रिगयोर्मयोश्च मेलनम् ;
 ततो मगरिगाणां मेलनम् ; सौ दीर्घौ ; एतेषामपि द्विरावृत्तिः । षड्जयोर्ध-
 सयोर्मन्द्ररिगयोर्दीर्घषड्जयोर्दीर्घपचयोर्निधपानां च मेलनम् । ततो मन्द्र-
 मध्यमौ ; इति करणम् । अथ जात्युक्तकलाप्रकारेण प्रथमकलायां मध्ये
 ससधनयश्चतुर्लवः ; चत्वारः पञ्चमाः ; उदयगिरिशिखरेति प्रतिस्वरमक्ष-
 राणि (१) । द्वितीयस्यां मध्ये धधनिनयः ; मन्द्र ऋषभौ ; मध्ये च
 पञ्चमौ ; शेखरतुरगस्तु, इत्यक्षराणि ; तृतीयः स्वरः शेषः (२) । तृतीयस्यां
 मध्ये रिरिकः ; पाख्यः ; धनिपमाश्चत्वारः ; रक्षत विभिन्नेत्यक्षराणि ;
 द्वितीयोपान्त्यौ शेषौ (३) । चतुर्थ्यां मध्ये धमध्राख्यः ; षड्जाः पञ्च ;
 घनतिमिर इत्यक्षराणि ; षष्ठादयख्यः शेषाः (४) । पञ्चम्यां मध्ये
 धधसधसरिगसा अष्टौ ; गगनतलसकलेत्यक्षराणि (५) । षष्ठ्यां मध्ये रिगौ
 द्वौ ; पाः षट् ; विलुलितसहस्रेत्यक्षराणि ; उपान्त्यः शेषः (६) । सप्तम्यां
 मध्ये धमधमाश्चत्वारः ; साश्चत्वारः ; किरणो जयतु, इत्यक्षराणि ; तृतीयो-
 पान्त्यौ शेषौ (७) । अष्टम्यां मध्ये पधौ द्वौ ; निधवेकः ; पमपाख्यः ; मौ
 द्वौ ; भानुरिति प्रथमपञ्चमयोरक्षरे ; तच्छेषा इतरे (८) ।

उदयगिरिशिखरशेखरतुरगस्तुरक्षतविभिन्नघनतिमिरः ।

गगनतलसकलविलुलितसहस्रकिरणो जयतु भानुः ॥

एवमेवोक्तरीत्या वक्ष्यमाणानां रागाणामपि प्रस्तारो मूलत एवाव-
 गन्तव्यः । ग्रन्थविस्तरभयादस्माभिः प्रस्तारा न प्रदर्श्यन्ते । एतेषां शुद्धादि-

रागभेदानां मतश्लोक्तानि लक्षणानि संक्षिप्य प्रदर्श्यन्ते । तद्यथा, शुद्धानां तावत्—

‘ अनपेक्ष्यान्यजातीयैः स्वजातिमनुवर्तकाः ।
स्वजात्युद्द्योतकाश्चैव ते शुद्धाः परिकीर्तिताः ॥ ’

अथ भिन्नानाम्—

‘ श्रुतिभिन्नो जातिभिन्नः शुद्धभिन्नः स्वरस्तथा ।
चतुर्भिर्भिद्यते यस्मात्तस्माद्भिन्नक उच्यते ॥ ’

ननु भिन्नशब्देन किमभिधीयते ? किं विदारिक इत्यर्थः किमेतस्मादयं व्यतिरिक्त इत्यर्थो वा ? एतन्न वाच्यं यतो ऽत्र विकृत उच्यते । विकृतत्वं च पूर्वोक्तश्रुतिभिन्न इत्यादिलक्षणात् । तत्रादौ स्वरभिन्नस्य लक्षणम्—

‘ यदा वार्दी गृहीतः स्यात्संवादी च विमोक्ष्यते ।
विवादी चानुवादी च स्वरभिन्नः स उच्यते ॥ ’

विवादी चानुवादी च गृहीतः स्यादित्यनुषङ्गः । शुद्धषाडवापेक्षया भिन्नषड्जभिन्नपञ्चमयोः स्वरप्रयोगभेदात्स्वरभिन्नत्वम् । अथ जातिभिन्नस्य लक्षणम्—

‘ जातीनामंशकः स्थाया अल्पकस्तु बहुस्तथा ।
अल्पत्वं च बहुत्वं च प्रयोगाल्पबहुत्वतः ।
सूक्ष्मातिसूक्ष्मैर्वकैश्च जातिभिन्नः स उच्यते ॥ ’

शुद्धकैशिकमध्यमापेक्षया भिन्नकैशिकमध्यमस्य ग्रहांशादिसाम्ये ऽपि स्वस्वजनकजातिगतवर्णभेदात्सूक्ष्मातिसूक्ष्मस्वरप्रयोगभेदाच्च भिन्नकैशिकमध्यमस्य जातिभिन्नत्वम् । अथ शुद्धभिन्नस्य लक्षणम्—

पद्ममध्यमया सृष्टस्तारपद्मग्रहांशकः ॥ २७ ॥

संपूर्णो मध्यमन्यासः पद्मजापन्यासभूषितः ।

‘ परित्यजन्नन्यजातिं स्वजातिकुलभूषणः ।

स्वकं कुलं तु संगृह्यन् शुद्धभिन्नः प्रकीर्तितः ॥ ’

शुद्धकैशिकभिन्नकैशिकयोः स्वरसंस्थानस्याविशेषे ऽपि तारस्वरव्याप्तिमतः
शुद्धकैशिकान्मन्द्रस्वरव्याप्तिमतो भिन्नकैशिकस्य शुद्धभिन्नत्वम् । अथ श्रुति-
भिन्नस्य लक्षणम्—

‘ चतुःश्रुतिः स्वरो यत्र भिन्नो द्विश्रुतिको भवेत् ।

गांधारो द्विश्रुतिश्चैव श्रुतिभिन्नः स उच्यते ॥ ’

भिन्नतानरागे हि पद्मस्य श्रुतिद्वयं गृह्णाति निषादः । भूतपूर्वन्यायेन
पद्मो ऽपि चतुःश्रुतिरित्युच्यते । गांधारस्तु द्विश्रुतिरेव । अतो ऽस्य
श्रुतिभिन्नत्वम् । अथ गौडानाम्—

‘ पूर्वोक्ताया गौडगीतेः संबन्धाद्गौडकाः स्मृताः । ’

अथ वेसराणाम्—

‘ स्वराः सरग्नि यद्वेगात्तस्माद्वेसरकाः स्मृताः । ’

अथ साधारणानाम्—

‘ शुद्धा भिन्नाश्च गौडाश्च तथा वेगस्वराः परे ।

कलिता यत्र तान्वक्ष्ये सप्त साधारणांस्ततः ॥ ’

इति ।

(क०) एवं रागभेदप्रतिपत्तिदाढ्याय विशेषप्रदर्शनाय च प्रासङ्गिक-

अवरोहिप्रसन्नान्तर्भूषः षड्जादिमूर्च्छनः ॥ २८ ॥

काकल्यन्तरसंयुक्तो वीरे रौद्रे ऽद्भुते रसे ।

विनियुक्तः प्रतिमुखे वर्षासु गुरुदैवतः ॥ २९ ॥

गेयो ऽहः प्रथमे यामे षड्जग्रामाभिधो बुधैः ।

२. षड्जग्रामः

संसंरी गधगरिस सनिधापाधाधारीगासां । री गा सा सग पनिधनिस
सा सा । गसरिग पधनिप मामा—इत्यालापः ।

री री गाधा गरि सासा नीधपापा । री री गध परि सां सां सां सां ।
सां सां गानिधा रीरीगा । धा गारी सां सां निधपापा । री री पापा निधनि
सां सां सां । सरि सरि पधनिध पमामामामा—इति करणम् ।

१. री री गा सा गा री गा सा
स ज य तु भू ता

२. नी धा पा पा री री गा धा
धि प तिः प रि क र

३. गा री सा सा सा सा सा
भो गी द्र कुं ड

४. सा सा गा धनि नी नी नी नी
ला म र णः

मुक्तम् ; इदानीं प्रकृतमनुसरामः । अथ षड्जग्रामाभिधं रागं लक्षयति—
षड्जमध्यमया सृष्ट इत्यादिना । स्पष्टो ऽर्थः ॥ -२७-२९- ॥

(सु०) षड्जग्रामरागं लक्षयति—षड्जमध्यमयेति । अत्र सुगमत्वान्न
व्याख्येयं किञ्चित् ॥ -२७-२९- ॥

५. गा रिग धा धा गा गरि सा सा
ग ज च र्मे प ट नि

६. नी धा पा पा री री पा पा
व स नः श शां क

७. नी धा नी सा सा सा सा रिसरि
चू हा म णिः

८. पा धा निध पा मां मां मा मां
शं सुः

इत्यक्षितिका । इति षड्जग्रामरागः ॥

कार्मारव्याश्च कैशिक्याः संजातः शुद्धकैशिकः ॥ ३० ॥

तारषड्जग्रहांश्च पञ्चमान्तः सकाफली ।

सावरोहिमसन्नान्तः पूर्णः षड्जादिमूर्च्छनः ॥ ३१ ॥

वीररौद्राद्भुतरसः शिशिरे भौमवल्लभः ।

मेयो निर्वहणे यामे प्रथमे ञ्जो मनीषिभिः ॥ ३२ ॥

(क०) इतः प्रमृत्यशेषाणि रागलक्षणानि निगदेनैव व्याख्यातानि । किं तु केषांचिदुद्देशलक्षणयोः कचिल्लणेषु च विरोधः प्रतीयते । सो ऽपि मतङ्गादिमुनिमतानुसारेण परिह्रियते । यथा शुद्धकैशिकमध्यमस्य— 'षड्जमध्यमया सृष्टः कैशिक्या च रिपोऽञ्जितः' इति लक्षणं श्रूयते । तत्र षड्जमध्यमा षड्जग्रामसंबद्धा जातिः ; कैशिकी तु मध्यमग्रामसंबद्धा ; ताभ्यां सृष्टस्य द्विग्रामत्वेनोद्देशे कर्तव्ये 'षड्जग्रामसमुत्पन्नः' इत्येक-ग्रामसमुत्पन्नत्वेनोद्देशः कृत इति विरोधः । परिहारस्तु—ऋषभपञ्चमहीन-

त्वात्पङ्जग्रामसंबद्ध एवायम्, मध्यमग्राम ऋषभपञ्चमयोर्लोपो नास्तीति भाव इति मतज्ञोक्तः । अस्यायमर्थः—

‘सपाभ्यां द्विश्रुतिभ्यां च रिपाभ्यां सप्त वर्जिताः ।

पङ्जग्रामे पृथक्ताना एकविंशतिरौडुवाः ॥’

इत्यौडुवशुद्धतानलक्षणे पङ्जग्राम एव रिपोपस्य दृष्टत्वादत्र ग्रामभेदक-
पञ्चमाभावे ऽप्यौडुवत्वं शुद्धतानविशेषस्यापि ग्रामभेदकत्वात्पङ्जग्रामसंबद्ध
एव तेनायमिति । तर्हि कैशिकजात्युत्पन्नत्वमस्य कुतो ऽवगतमिति
चेत्कमो मध्यमाद्यमूर्च्छनया युत इत्युच्यते ; तत्र मध्यमाद्या मूर्च्छना सौवीरी
ग्राह्या, न मत्सरीकृतः ; अन्यथा तारपङ्जग्रहांशत्वविधानमस्यानुपपन्नं
स्यात् ; ग्रहांशभूतस्य स्वरस्य मूर्च्छनाऽन्तःपातित्वनियमात् । अतः
पञ्चमलोपे ऽपि मध्यमग्रामधर्मेण तारव्यापकत्वेन मध्यमग्रामसंबन्धो ऽनु-
मीयत इति युक्त्या ऽनुगृहीताद्भरतादिवचनाच्च कैशिक्युत्पन्नत्वमवगम्यत
इति । एवं च सत्यनुमानतः प्रत्यक्षस्य प्राबल्यादत्र प्रत्यक्षावगतग्रामसंबन्ध
एव व्यपदिश्यत इत्याचार्याणामभिप्रायो ऽवगन्तव्यः । तथा गौडकैशिकस्य
‘उद्भूतः कैशिकीपङ्जमध्यमाभ्यां ग्रहांशकः’ इति लक्षणं श्रूयते ।
तेनास्यापि द्विग्रामत्वे वक्तव्ये ‘मध्यमे गौडकैशिकः’ इति मध्यम-
ग्रामसंबद्धत्वेनादेशो विरुद्धः । परिहारस्तु—तथा प्रयोगे त्रिश्रुतिकत्वा-
त्पञ्चमस्य चतुःश्रुतिकत्वाद्वैवतस्य मध्यमग्रामसंबद्ध एवासौ रागस्तथा ऽपि
पङ्जो ऽस्य ग्रहो न मध्यमस्तथा दर्शनादिति मतज्ञोक्तः । अस्यार्थः—
संपूर्णस्वरत्वादस्य क्रमात्त्रिचतुःश्रुतिकयोः पञ्चमधैवतयोरुपलम्भान्मध्यम-
ग्रामसंबद्ध एवायम् । पङ्जमध्यमोत्पन्नत्वं तु ‘पङ्जादिमूर्च्छनः’ इत्यत्र ‘मन्द्रो
ऽस्य ग्रहो न मध्यमः’ इति मतङ्गवचनेनोत्तरमन्द्राया एव विवक्षितत्वात्
तदायत्तमन्द्रव्याप्तिदर्शनेन पङ्जग्रामसंबन्धानुमानादिति । तथा चोद्भू-

रागस्य—‘बोहः स्यात्पञ्चमीषड्जमध्यमाभ्यां ग्रहांशकः’ इति लक्षणं श्रूयते । अतो ऽस्यापि द्विग्रामत्वे ‘मध्यमे तु बोहमालवकैशिकौ’ इत्युद्देशो ऽत्र कृत इति विरोधः । परिहारस्तु—बोहारागो यद्यप्युभयग्रामसंबन्धिजाति-
द्वयसमुत्पन्नस्तथा ऽपि पञ्चमस्य त्रिश्रुतिकत्वान्मध्यमग्रामसंबद्ध इति मत-
ज्ञोक्तः । अस्यार्थः—त्रिश्रुतिके पञ्चमे श्रवणादस्य मध्यमग्रामसंबन्धः
साक्षादवगतः । पञ्चमादिकमूर्छन इत्यत्र पञ्चमादिकयोर्ग्रामद्वयमूर्च्छनयोः
शुद्धपड्जाह्व्यकयोरेकस्थानत्वे ऽपि ‘स्यात्पड्जमध्यमाजातेः पञ्चम्याश्च’
इति मतज्ञवचनादत्र शुद्धपड्जाया एव विवक्षितत्वेन तत्प्रयुक्तमन्द्रव्याप्त-
पड्जग्रामसंबन्धो ऽनुमेय इति । अथ टक्कैशिकरागस्य—‘धैवत्या मध्य-
मायाश्च संभूतष्टककैशिकः’ इति लक्षणश्रवणादग्रामद्वयजात्युत्पन्नत्वे ऽपि
पड्जकैशिकमध्यमादित्युक्तन्यायेन नैकग्रामव्यपदेशं हित्वा ‘द्विग्रामष्टक-
कैशिकः’ इत्युद्देशः कथमिति चेत् ; सत्यम् । यद्यपि संपूर्णस्वरस्यास्य
प्रयोगे च चतुःश्रुतिकस्य पञ्चमस्योपलम्भात्पूर्वोक्तन्यायेन पड्जग्रामसंबद्ध
एवायमिति मतङ्गमतम् । तथा ऽपि काश्यपमतेन निषादगांधारयोर्लोपादय-
मौडुवित इति मतज्ञेनैवोक्तत्वात्तदा ‘रिधाभ्यां द्विश्रुतिभ्यां च मध्यमग्राम-
गास्तु ते । हीनाश्चतुर्दशैव स्युः’ इत्यौडुवशुद्धतानलक्षणमध्यमग्रामे ऽपि
साक्षादवगम्यत इत्याचार्यद्वयमतानुसारिणा निःशङ्कसूरिणा ‘द्विग्रामष्टक-
कैशिकः’ इति सुस्पष्टिष्टम् । तथा हिन्दोलस्यापि—

‘धैवत्यार्धभिकावर्ज्यस्वरनामकजातिजः ।

हिन्दोलको रिधत्यक्तः पड्जन्यासग्रहांशकः’ ॥

इति लक्षणवशादत्र स्वरनामकजातीनां षाड्जीगांधारीमध्यमापञ्चमीनिषा-
दीनां ग्रहणेन ग्रामद्वयजात्युत्पन्नत्वे सति रिधत्यक्ततानकत्वान्मध्यमग्रामसंबन्धे
साक्षादवगते तथा च प्रयोगे चतुःश्रुतिकपञ्चमोपलम्भात्पड्जग्रामसंबन्धे च

साक्षादवगते द्विग्राम इति विशेषणमुपपन्नम् । येषां मते ऽस्य धैवतलोपो नेष्टः पञ्चमलोप इष्यते, तन्मते पूर्वोक्तन्यायेन षड्जग्रामाभाश्रित एवायम् । केवलर्षभलोपपक्षे ऽपि चतुःश्रुतिकपञ्चमोपलम्भात्षड्जग्रामसंबन्ध एव । यथा ऽऽह मतङ्गः—‘भरतकोहलादिभिराचार्यैर्धैवतलोपस्यानिष्टत्वात्केचित्षड्जग्रामाश्रित एवायमिति मन्यन्ते ; चतुःश्रुतिकस्य पञ्चमस्यात्रोपलम्भाद् धैवतस्यास्तित्वं वा नास्तित्वं वा न विशेषप्रदर्शकं सर्वत्र ; एवं च सति ग्राममूर्च्छनाभेदो वा धैवतेन न स्यादिति भावः’ इति । नर्तरागस्य तु—‘मध्यमापञ्चमीजातो नर्तो ऽंशग्रहपञ्चमः’ इति काश्यपाभिमतलक्षणांमध्यमग्रामसंबन्ध एव ; ‘धैवतीमपि तद्धेतुं दुर्गाशक्तिरभाषत’ इति लक्षणात् ; तदा पञ्चमस्य चतुःश्रुतिकत्वात्षड्जग्रामसंबन्ध एव । तथा चोक्तं मतङ्गेन—‘दुर्गाशक्तिमते ऽयमेव रागो यदा पञ्चमीमध्यमाधैवतीभ्यो जायते तदा षड्जग्रामसंबन्ध एव बोद्धव्यः ; कुतः ? पञ्चमस्य चतुःश्रुतिकत्वात्’ इति । तदा मध्यमग्रामजात्युत्पन्नस्य तु पूर्वोक्त एव न्यायो द्रष्टव्यः । ‘द्विग्रामः ककुभः’ इत्युपदेशो ऽपि ककुभस्य ‘मध्यमापञ्चमीधैवत्युद्भवः ककुभो भवेत्’ इति लक्षणाद्ग्रामद्वयजात्युत्पन्नत्वे सति पञ्चमस्य चतुःश्रुतिकत्वात्षड्जग्रामसंबन्धे साक्षादवगते, लक्षणेषु निगलोपस्यानुक्तत्वे ऽपि मतङ्गेन प्रस्तारावसरे केषांचिन्मते च ‘ककुभकैशिकस्य वर्तनिका’ इत्युपक्रम्य निगौ परित्यज्यौडुवितत्वेनापि प्रस्तारे दर्शनात् । तत्र मध्यमग्रामसंबन्धश्च साक्षात्प्रतीयत इत्युपपन्न एव । उपरागेषु ‘षड्जग्रामे रेवगुप्तो मध्यमाऽऽर्षभिकोद्भवः’, इत्यत्रापि रेवगुप्तस्य चतुःश्रुतिकपञ्चमोपलम्भात्षड्जग्रामसंबन्ध एव साक्षादवगतः । मध्यमग्रामसंबन्धस्तु तारव्यापकत्वेनानुमेय इति ।

‘मध्यमग्रामसंबन्धो धैवत्यर्षभिकोद्भवः ।

रिन्यासांशग्रहे कापि मान्तः पञ्चमपाठवः ॥’

इत्यत्र पञ्चमषाडवस्य षड्जग्रामजात्युत्पत्तत्वे ऽपि 'कलोपनतया ऽन्वितः' इत्यनेन त्रिश्रुतिकस्य पञ्चमस्योपलम्भान्मध्यमग्रामसंबन्ध एव साक्षादवगतः ; षड्जग्रामसंबन्धस्तु मन्द्रव्यास्या ऽनुमेय इति सर्वमवद्रातम् । ग्रामरागादीनां मूर्च्छनाविशेषपरिज्ञाने विनियोगविशेषपरिज्ञाने च मतज्ञोक्तमनुसंधेयम् । तद्यथा—ननु पूर्वोक्तानां रागाणां मूर्च्छनाविशेषनिर्देशः कस्माज्ज्ञायत इति चेदुच्यते । आप्तवचनान्मूर्च्छनाविशेषो ज्ञायते । तथा चाह कश्यपः—

‘ज्ञात्वा ज्ञात्यंशबाहुल्यं निर्देश्या मूर्च्छना बुधैः’

इति । नन्वयं विनियोगविशेषः कस्मालभ्यते ? भरतवचनादेव लभ्यते । तथा चाह भरतः—

‘पूर्वरङ्गे तु शुद्धास्याद्भिन्ना प्रस्तावनाऽऽश्रया ।
 वेसरा मुखयोः कार्या गर्भे गौडी विधीयते ॥
 साधारिता ऽवमर्शे स्यात्संधौ निर्वहणे तथा ।
 मुखे तु मध्यमग्रामः षड्जः प्रतिमुखे तथा ॥
 गर्भे साधारितश्चैव ऽवमर्शे तु पञ्चमः ।
 संहारे कैशिकः प्रोक्तः पूर्वरङ्गे तु षाडवः ॥
 चित्रस्याष्टादशज्ञस्य त्वन्ते कैशिकमध्यमः ।
 शुद्धानां विनियोगो ऽयं ब्रह्मणा समुदाहृतः ॥’

इति । ननु गीतरागयोः को भेद इति चेत् ; उच्यते—दशलक्षणलक्षितं गीतं रागशब्देनाभिधीयते । गीतं चतुरङ्गोपेतं ध्रुवायोगात्पञ्चविधम् । कुत एतद्विज्ञायते ? आप्तवचनात् । तथा चाह कश्यपः—

कचिदंशः कचिद्व्यासः षाडबौद्धविते कचित् ।
 अल्पत्वं च बहुत्वं च ग्रहापन्याससंयुतम् ॥

३. शुद्धकैशिकः

सांसां गामा गारी गामां सांनी सांरी साधा माधा माधा नीधा पामा
गामा पापा—इत्यालापः ।

सांसांसांसां रीरीसासारीरी गागा सांसांसांसां मामा गारी गारी
सासारीरी पनि सांसांसांसां रीरी मामा पापाधामा मामाधानी सासासासा
रीरीगामा सासापापा धामागामा पामा पापापापा—इति वर्तनी ।

१. सा सा सा सा सा सा नी धा

अ मि ङ्वा ला शि

२. सा सा री मा सा री गा मा

खा के शि

३. सा गा री सा सा सा सा सा

मां स शो णि

मन्द्रतारौ तथा ज्ञात्वा योजनीया मनीषिभिः ।

ग्रामरागाः प्रयोक्तव्या विधिवद्गुरुरूपकाः ॥

प्रवेशाक्षेपनिष्कामप्रासादिकमथान्तरम् ।

गीतं पञ्चविधं यत्तद्भागैरेभिः प्रयोजयेत् ॥ '

इति रागगीतयोर्भेदो मतज्ञोक्तः । अस्यायमर्थः—अहांशादिदशलक्षणलक्षित-
स्वरमात्रसंनिवेशविशेषो रागः ; तैः स्वरैः पदैस्तालैर्भागैरेवं चतुर्भिरङ्गैरुपेतं
ध्रुवादिसंज्ञकं गीतमिति ॥ ३०—३२ ॥

(सू०) शुद्धकैशिकं लक्षयति—कामारव्या इति । पञ्चमान्तः पञ्चम-
न्यासः । काकलिना सह वर्तमानः सकाकली । अवरोहिणा प्रसन्नान्तालंकारेण
सह वर्तमानः । निर्वहणे संधौ गेयः ॥ ३०—३२ ॥

४. सा सा सा सा नी सा नी नी
त भो जि नि
५. मा मा गा री मा मा पा पा
स वां हा रि णि
६. धा नी पा मा धा मा धा सा
नि मीं से
७. सा सा सा सा नी धा पा पा
च र्म मुं डे न
८. धा नी गा मा पा पा पा पा
मो स्तु ते

इत्याक्षिमिका । इति शुद्धकैशिकः ॥

षड्जमध्यमिकोत्पन्नो भिन्नकैशिकमध्यमः ।

षड्जग्रहांशो मन्यासो मन्द्रसान्तो ऽथ वा भवेत् ॥ ३३ ॥

षड्जादिमूर्च्छनः पूर्णः संचारिणि सकाकली ।

प्रसन्नादियुतो दानवीरे रौद्रे ऽद्भुते रसे ॥ ३४ ॥

दिनस्य प्रथमे यामे प्रयोज्यः सोमदैवतः ।

४. भिन्नकैशिकमध्यमः ॥

सां निधा सामां । मम धम मम धम गामाधाधा नीधा सस सां गां
माधानीधा सां सां धमा मगा स गास साधा मामा । सां गां माधानीधा
सांसां मधा पमाप मामा—इत्यालापः ।

(सु०) भिन्नकैशिकमध्यमं लक्षयति—षड्जमध्यमिकेति । मन्यासो
मध्यमन्यासः ; अथ वा मन्द्रषड्जन्यासः । संचारिणि वर्णे प्रसन्नादिना ऽलंकारेण
युक्तः ॥ ३२—३४- ॥

सस निध सस मम मध मग मध निमम । नीधानीमधनिस । निधनि
संसंसंसंसंस धध । मम गसं सं गमा सांग गधांधधममधेमगममधसंसं ।
संसंधमधपमापा मामा—इति वर्तनिका ।

१. सा सा नी धा सा सा मा मा
वृ ह दु द र वि क ट
२. मा धा मा गा मा धा नी मा
ग म न ज र ठ वि
३. मा नी धा नी मा धा नी नी
भ कं सु वि पु ल
४. नी धा नी सा सा सा सा सा
पी नां गं
५. मा मस सा सा नी धा पा पा
अ रि द म न वि ष म
६. धा नी मा मा गा री मा मा
लो च नं सु र न मि
७. मा मा मा मा धा नी मा मा
तं वि ना य कं
८. सा सा धा नी मा मा मा मा
वं दे

इत्याक्षितिका । इति भिन्नकैशिकमध्यमः ॥

मध्यमापञ्चमीजातः पञ्चमांशग्रहो ऽल्परिः ॥ ३५ ॥

रिहीनो वा मध्यमान्तो मध्यमालयः सकाकली ।

संचारिणि प्रसन्नादिमण्डितो ऽन्तिममूर्च्छनः ॥ ३६ ॥

प्राग्यामे करुणे गेयो भिन्नतानः शिवप्रियः ।

५. भिन्नतानः

पां नीं सागा मापा धापामगामांमां । ममध ममग सां सां संसं सं मागम
पापापानी सांगांमां धापाम गंममां । मम धप धध संसं पांपां संसंसं मागम
पापा मंमं पप धध निनि पध मध मग गंसां सां गंसगससम पापापानी
सांगांपापा धापामगमामा—इत्यालापः ।

पापा नीनी संसं गंगं पापानीपांनी सांगंगं सांगामा पाधा पाम
गामापापा (पञ्चम) पापा सांसां धामापापापा (षड्ज) सस गम(पञ्चम) नी
सांगां मापाधाम गां मामा—इति वर्तेनी ।

१. पा पा नी नी सां सां गा गा

ह र व र मु कु ट ज

२. सा गां मप मग सां सां सां सां

टा लु लि तं

३. सा गा मा पा धा पा मप मग

अ म र व धू कु च

४. सा गा मा पा पा पा पा पा

प रि म लि तं

(सु०) भिन्नतानं लक्षयति—मध्यमेति । मध्यमायाश्च पञ्चम्याश्च जाते-
जातः । अल्पपर्म ऋषभहीनो वा । मध्यमन्यासो ऽल्पमध्यमः । अन्तिममूर्च्छन
ऋषभादिमूर्च्छनः ॥ -३५, ३६- ॥

५. धा पा सा मा पा पा धा धा
ब हु वि ध कु सु म र
६. सा सा पा पा धा पा मा गा
जो रु णि तं
७. धा पा पम मपग सां गां मां पां
वि ज य ते गं गा
८. धा पा मग मा मा मा मा मा
वि म ल ज लं

इत्याह्नितिका । इति भिन्नतानः ॥

कैशिकीकामारवीभ्यामुद्भूतो भिन्नकैशिकः ॥ ३७ ॥

षड्जग्रहांशापन्यासः संपूर्णः काकलीयुतः ।

मन्द्रभूरिः ससंचारी प्रसन्नादिविभूषणः ॥ ३८ ॥

षड्जादिमूर्च्छनो दानवीरे रौद्रे ऽद्भुते रसे ।

गेयो ऽहः प्रथमे यामे शिशिरे शिववल्लभः ॥ ३९ ॥

६. भिन्नकैशिकः

साधा मांधासा निधस नीसां सां सारीं मापांधामांधासां निध सनि
सासा सारीं सामा धानी साधा सा मपांमापापा—इत्याल्लापः ।

सासाधा माधापा मारी मापा धामाधासांसां सां । सांसां रीरी गंगां
सारीं सासामाधा पापा सारी मापा धासा धापा मापापापा—इति वर्तनी ।

१. सा सा सा सा री री मा मा
इं द्र नी ल

(सु०) भिन्नकैशिकं लक्षयति—कैशिकीति । मन्द्रा भूरयो बहुला यस्मिन्स
मन्द्रभूरिः । संचारिणा वर्णेन सह वर्तमानः ससंचारी ॥ ३७—३९ ॥

२. मा मा पम पा पा पा पा पा
स प्र भं मं
३. मा धा सा पा धा मा री सा
दां ध गं ध
४. मा मा सनि सां सां सां सां सां
वा सि तं
५. सा सा सा सा सा सा सा सा
ए क दं त
६. नी गा सा सा धा पा मा पा
शो मि तं न
७. मा धा सा पा धा मा री मा
मा मि तं वि
८. मा मा पम पा पा पा प प
ना य कं

इत्यादिस्तिका । इति भिन्नकैशिकः ॥

पङ्कजमध्यमया सृष्टो गौडकैशिकमध्यमः ।

पङ्कजग्रहांशो मन्यासः पूर्णः काकलिना युतः ॥ ४० ॥

प्रसन्नमध्येनारोहिवर्णः पङ्कजादिसूर्च्छनः ।

भयानके च वीरादौ रसे शीतांशुधैवतः ॥ ४१ ॥

यामद्वये मध्यमे ऋ गेयो निःशङ्ककीर्तितः ।

(सु०) गौडकैशिकमध्यमलक्षणं कथयति—पङ्कजमध्यमयेति । प्रसन्न-
मध्येनालंकरणे सहितः । आरोही वर्णौ यस्य स आरोहिवर्णः । शीतांशुश्चन्द्रो
देवता यस्मिन् ॥ ४०-४१- ॥

७. गौडकैशिकमध्यमः

सां सां सधस सधसा सधस रिमागामामा मम धमधरिधधध धनिधनि
धमाधमा गधरि धनिध (षड्ज) ससध धसससधसरिसा सधधससससरिगरिमरि
गसगसधसस (मध्यम) मममधमध (ऋषभ) रिरिरिधरिधधनिधधसपधमामा ।
रीरीरिरिगरिगगां सासाधधसधधरिधरि । ममधारि रिधानि धनिमधामा ।
गधारिधानिधा (षड्ज) ससधधसससस । रिगरिमरिगसगां धसासं (मध्यम)
मममधमध (ऋषभ) रिरिरिधरिधधनिधधसपधमामा । रीरीरिरिगरिगगा-
सासाधधसधसधधरिधरिमधारिरिधानिधनिमधमा । गधारिधानि धाध (षड्ज)
ससधधसससस । रिगरिगारिगस गसांनिनिनिसनिसससससससससधसध-
सारिमममममधाधध गसगसा । धाधाधमपधमामा—इत्याख्यः ।

धाधाध (षड्ज) सधसासा धध धस धाममाध मध मां (मध्यम) ममध
मग निध धध रिधधा । रिधधा निधध सांसां धधसं संसं धध सामधरिम
रिग सांसंसं धससा । (षड्ज) समामाममधामधाधनिधाधा धनिध गधा सगधा
धधधस पप मधमारीगाग (धैवत) धासाधाध रिरिरी (ऋषभ) रिगा मामधम-
धानिधनिधधा (धैवत) रिधधाधधा । धनिसांसा । सधधधधसंसंसंसां धधधसं
मममम रिरिरिग । संगंधा संधध सां सग (षड्ज) स धा सस धसरि । रिमं
मधध मधा । मध धध रिधधा धनि (धैवत) धधधगं सससगं धधधसपधधध-
मामाम रिग गमा म (षड्ज) पधमा मधमा मामधा (धैवत) रीरीधाधरिधा
(षड्जमध्यमधैवत) धासपधमा ममगामामा—इति करणम् ।

१. सा सा धा सा सां सां सां सां
त रु ण र वि स ट श

२. मां मां सा सा धा सा री मा
भा सु र वि क ट ज

३. मम री सा सा सा सा गरि सम
टा जू ट शि ख र

४. मां मां मां मां सां सां सां सां
प रि र चि ता
५. मा धा मा गा मा धा मा गा
हि म शि ख रि शि ख र
६. मा धा सा सा नी धा सा सा
मा ल श र ण ग
७. सां सां मा मग री गा सा सनि
ता पा तु वः स
८. धा सा पा धा मग मा मा मा
दा गं गा

इत्याक्षितिका । इति गौडकैशिकमध्यमः ॥

धग्रहो धैवतीषड्जमध्यमाजातिसंभवः ॥ ४२ ॥
धांशो मान्तस्तथा गौडपञ्चमः पञ्चमोज्झितः ।
काकल्पन्तरसंयुक्तो धैवतादिकमूर्च्छनः ॥ ४३ ॥
प्रसन्नमध्येनारोहिर्वर्णः 'शौरिस्मरप्रियः' ।
भयानके च बीभत्से विप्रलम्भे रसे भवेत् ॥ ४४ ॥
उद्धटे नटने गेयो ग्रीष्मे ऽहो मध्ययामयोः ।

(सु०) गौडपञ्चमं लक्षयति—धग्रह इति । धैवतो ग्रहस्वरो यस्य ।
धैवतो ऽंशो यस्य । मान्तो मध्यमन्यासः । पञ्चमेनोज्झितो हीनः, षाडव
इत्यर्थः । शौरिस्मरप्रियः, शौरेर्विष्णोः स्मरस्य च प्रियः ; सौरः शनैश्चरस्य वा ।
उद्धटे नटने मण्डलादौ ॥ -४२-४४- ॥

१ शौरिः

६. धा नी धा मा मा मा गा
मा लं ज य ति ज

७. मा धा धा धा मा मा मा मा
टा मं ड लं

८. धा धा धा धनि गा मा मा मा
शं भोः

इत्याक्षितिका । इति गौडपञ्चमः ।

उद्भूतः कैशिकीषड्जमध्यमाभ्यां ग्रहांशसः ॥ ४५ ॥

सकाकली पञ्चमान्तः पूर्णः षड्जादिमूर्च्छनः ।

आरोहिणि प्रसन्नादिभूषितः करुणे रसे ॥ ४६ ॥

वीरे रौद्रे ऽद्भुते नेयः शिशिरे शंकरप्रियः ।

दिनस्य मध्यमे यामे द्वितीये गौडकैशिकः ॥ ४७ ॥

९. गौडकैशिकः

सासा सग सनिसरी मगसमम पम निष फगम गरि रिगम मस । गसां
संनि सरिम गपम पपविमपाधारी मापाधानि रिमापा धास नि सासा । सासा
(षड्ज) ससससस ससस मगसं गसनि सासा । सासा सस ग ससस मगमरि
गसग सधस । पधप मापमापापा । पमपापापधपधपापप पधरिरि रि मरि मसरि
मधासनिसासा । सासा (षड्ज) सससससससस सग सग सनिसासा ।
सासा ससगस समग मरिगस गसधसपध पमा पापा धम पापा गम गगम
(पञ्चम) पप गग मम गग गमग । निनिपनिप।गमगस सनिपनिप । गमग
पम मगमग गरीरी रिगमम (षड्ज) स सससससस ससगसधसा गध सरी-
मामापमपापा—इत्याल्लापः ।

(सु०) गौडकैशिकं लक्षयति—उद्भूत इति । ग्रहो ऽंशश्च सः षड्जो
यस्य । पञ्चमान्तः पञ्चमन्यासः ॥ -४५-४७- ॥

निस निध सस रिम रिगम ममगपपनिगा पमगारि परीरीरिमरिम
 समरी मरिगसा मपधस रिमापमापांरिमरिम रिमपापारिम पनि रीरीरिमसा
 पध सससनिसा सम रिगा सग सनिनीनिनि निनि साधध सध मम पपपा
 गागगनि पपधनी गगगप गमागा रीरी रिगामाम (बहुज) स सनी निसा
 गारी रिम गम सागा मापा पनि धनि गमग धधम रिस गा सग सनि धसा
 वसरि मा पम पापा पम धमा रिमा रीसध सारी रिम मम मग साधध सस
 मम पप मम पापा पप गग मम पापापा—इति करणम् ।

१. सा सा सा सा नी नी नी नी
 भ स्मा भ्यं ग वि
२. नी नी सा री री गा सा सा
 भू षि त दे हं
३. सा सा री सा री सा री सा
 सु र व र मु नि स हि
४. री री री री मा मा मा मा
 तं भी म मु
५. सा सा सा सा री री री री
 जं ग म वे ष्टि त
६. सा सा सा सा मा मा री मा
 वा हुं सु र व र
७. री मा मा मा पा पा पा पा
 न मि त प दं
८. री री री री पा पा पा पा
 चं द्र क रा क र

९. सा री री री सा सा नी नी
सं त ति ध व ल
१०. नी नी सा नी री मा री गा
सु र स रि दं बु ध
११. सा सा सम गरि सा सा सध धनि
५ प्र ण म त
१२. पध पध पप पप मप मप पा पा
स त त नि ष्क लं
१३. पध पध रिम पम धा सा सा सा
स क ल प र म
१४. धा नी पध मा पा पा पा पा
शि व म जे यं

इति ध्रुवाक्षितिका । इति गौडकेशिकः ॥

वेसरः षाडवः षड्जमध्यमाजातिसंभवः ।

मध्यमांशग्रहन्यासः काकल्यन्तरराजितः ॥ ४८ ॥

सारोही सप्तसन्नादिर्मध्यमादिकमूर्च्छनः ।

संपूर्णः शान्तशृङ्गारहास्येपृशनसः प्रियः ॥ ४९ ॥

दिनस्य पश्चिमे यामे गेयः श्रीशार्ङ्गिणोदितः ।

(सु०) वेसरषाडवं लक्षयति—वेसरः षाडव इति । उशनसः शुक्रस्य प्रियः ॥ ४७-४९- ॥

१०. विसरषाड्वः

मांमारीगांसांरीं गांमां मागा मासां । मामारीमांपाधानी पनी धामां
 नीधासासा । सांधा सारीगाधा सनी धानीध(पञ्चम) पापा सधा सगा
 मरीगांरीमामामरीगारीधामा मरी मगागमासासासरि गमा मग सनि धनि धस
 धस निधनिधा (पञ्चम) पस धग सम गरी मगां मां मांमांमांसां मधा नीसा
 रीगा मम गसा नीधनि धसनिधा नीध(पञ्चम)पापा । पपनि धधनि पापा
 पपनि धधनि मांमां । मम निधा धध गसा । ससमरी री गामामा । मरिरिग
 सांसां । सरिरिग मां मां मरि रिग रिरिधामा मरिरि गरि रिधस रिरि सांरिग
 सगा सधनि धसस धनि धगाधनि धधस धनि धमंमं मस समध मंरिरि
 मरिग सगासा धनिधसनि धानिधा(पञ्चम) पापा पप पपनि धनि धधनि धनि
 ममनि धधस ससग धधस धधमा रिग सगस धसरिगम रिगमांमां । मरि गसां
 रिगमां मां मरी गरिगमा । मरिगरि धरि रिरि धरि रिरि मांमां । गममगधधम
 धम रिरिम रिग सगस धनिध सनि धनिधा । (पञ्चम) पापा । पंपं पंपं पंपं
 पंपं । निध निध धनि धनि ममनि निध निध धमां गंस गस धनिध सनि धनी
 धसरि गगरि सनिधासां पथासरी मं गा मं मां—इत्याल्लापः ।

मंधामम गंमांमां मम गम मां । संसंमरिमांमं ममरि मं मां धघांनि
 धनिधा धस धनिधा धाधा म रिग मग मांमां (ऋषभ) रि धरीरीरीरीधरीरी-
 रीरीग रिग मांमांनी पधा मा रिग रिग रिग सा । संमं (धैवत) निध धस
 धनि धापापा । पप (धैवत) धनीनीमांमां । मांरि मरिग मनि धा धा धा
 (धैवत) धनिधग (दह्ज) सा नीधा सारीं गां मां मं मधारि रिरि गग मंमं
 रिग रिनि पध मंमं रिग रिम रिगा ससा धनि धस धनि धध(पञ्चम) पा ।
 (धैवत) धग सस मग रिग मांमांगामांमां—इति करणम् ।

१. मा गा री सा री गा री सा
 ई द गो व म णि

२. री सा री गा मां मां मां मां
दा रु सं चि अं
३. मा री गा सा नी धा सा सा
फु ळ्ळ कं द ळ सि
४. पा धा सा री गा मा मा मा
ळि घ सो हि अं
५. री री पा पा मा पा धा नी
म त द दु र णि
६. पा धा मा गा री गा री सा
णा अ सो हि अं
७. मा री गा सा नी धा सा सा
का ण णं सु र हि
८. पा धा सा री गा मा मा मा
गं घ सी अ ळं

इत्याक्षितिका । इति बेसरवाङ्मः ॥

बोट्टः स्यात्पञ्चमीषड्जमध्यमाभ्यां ग्रहांशपः ॥ ५० ॥

मान्तो ऽल्पगः काकलिमान्पञ्चमादिकमूर्च्छनः ।

आरोहिणि प्रसन्नान्तालंकृतः सकलस्वरः ॥ ५१ ॥

अन्त्ये ऽङ्गः प्रहरे गेयो हास्यशृङ्गारयोः स्मृतः ।

उत्सवे विनियोक्तव्यो भवानीपतिवल्लभः ॥ ५२ ॥

(सु०) बोट्टं लक्षयति—बोट्टः स्यादिति । प्रहो ऽंशश्च पः पञ्चमो यस्य ।
मो मध्यमो ऽन्तो न्यासो यस्य । अल्पो गो गांवारो यस्मिन् । काकलिर्विशते
यस्मिन्स काकलिमान् । सकलस्वरः पूर्णः ॥ -५०-५२ ॥

११. नोटः

पन्निसासा धगारि पानी धा पामा गरी ममा मामा । में पांपां
 पंनिनिमांमंमांसासनि धा धमगा मगारिरिस्ता री पंमापांपांसा सपपमपपं
 मंपंमंपंमां । पधनि पध मधस गरि रिरिपं रिरिप रियपप (पङ्कज) सा । सस
 गरि पां (पञ्चम) पपपपमगरि मगां मां मां मधा धा धध निध निसा मम
 धध सस रिरि गग रिगा ग (पञ्चम) पप सप धस निध धधधमसमां मगा
 री रिध रिरिध रिरि (ऋषभ) रिरिप रिरिप पां पनिधा पामा गरि मगामा मा ।
 गाम । मगाममगा ममगप ममगागरी रिरिरि ध धस गागारी । रिस मम गग
 पमपपमपपापा पमप ध नि धनि मामामधाधमामधासारीगागापा परि पाप-
 मपधनिपधमंमं गारी । रिगमपाधापामागारिपगामाम (मध्यम) मगाममगम-
 मगमपमगागपमागामापापा पनिधधनिधनिनिपा निधधसससधधगरीगरि रिगा-
 पपधपधापधससधधगसग । साससमरिंरिपंमपममपापापममपपधधस सपा ।
 सससमसमरिरिगागससपपपधधनिपधधममगरिमगाग । सगसधस पपधधसस-
 रिरिपपपपमगारीमगागगा । मामांगमम (मध्यम) मा पनिधनिरिधा धनिपपप-
 धममरिगरिमरिग । ससासससगससगधधगसससमरिरिरिपपरिपाप । पापसध-
 सासपाप(पङ्कज)रिसरिरिपाप । पममपपधधधनिपधमामरिरि ममरिरिगारि-
 परिपपपपप(पङ्कज)ससासधधगधमगरिपा । पापाधाधापापासासापापाधध पप-
 ममगागागारिधारिरिधरिरि (ऋषभ) रिरिपा (पञ्चम) पधापामागारीगारी-
 सगामामा—इत्यालापः ।

धाममगममाममगममा (पञ्चम) पगममाममगमसाधधधनिप धमाधनिपध-
 सारिगरिमरिमसाममगरिस्ता । रिगरिग (पञ्चम) पपपपनिनिधामामा । माम-
 मधधाधममधधासरिगगाधगधरिग (पञ्चम) पापपपनिनिध ससधगसमागारी-
 मारिमा (मध्यम) निधाधाधधनि । पांमागारीरिपारीनिधा (पङ्कज) सससममा-
 रिरिरिरिपममनिधापामागारीरिमांमांमांधरि धरीरिधरिरिरिपपरिपपरिप-

रिपपमनिनिधनिधानिनिधाधधध निधधमधमामाममधध(षड्ज)स(ऋषभ) रि
(पञ्चम) पपनिनिनिनिधधनिनि निपधधधरिपपमधममरिरिगरि(पञ्चम)पनि-
निधधपंपंमंगगरिरिभग मामानिधनिधाधधधनिपपधधमरीगरिरिपरिपामगा-
गामामा—इति करणम् ।

१. सा धा सा सा सा सा सा
प व न वि लु लि त
२. धा पा मा पा धा पा मा मा
अ मि त म धु क र
३. धा पा मा गा री गा सा निध
ज ल ज रे णु प रि
४. सा री मा पा पा पा पा पां
पि ज रि ते
५. सा री मा पा पा पा पा धा
म द मं द ग ति
६. सा सा पा पा धा पा मा गा
हं स व धु
७. धा पा मा गा री गा सा निध
वि च र ति वि क सि त
८. पा पा पम गम मा मा मा मा
कु मु द व ने

मध्यमापञ्चमीजातिजातो मालवपञ्चमः ।

पञ्चमांशग्रहन्यासो हृष्यकामूर्च्छनान्वितः । ॥ ५३ ॥

सारोदिसप्रसन्नान्तो गान्धारोऽल्यः सकाकली ।

विमलम्भे कञ्चुकिनः प्रवेशे केतुदैवतः ॥ ५४ ॥

नेयो ऽहः पश्चिमे यामे हास्यशृङ्गारवर्धनः ।

१२. मालवपञ्चमः ।

धामारिगासानिधपाधधानिसरीमागागपा धामारिगासानिधनिमामाध-
निसारिगाममगससाधानीधपापधानीसारी । मांमांगगपांधामारीगासानिधनिमा-
माधनिसारिगामगसनिधनिपां । पां पां सधाधासगसासंमगारिरिमांमांपमा-
सारीमापाधनीधापाधमासाधानीधापां रिरिरिगामापारीरीगामापारीरीरिगामापा-
निधा मापानिधा मारीरिगामामासरिगामागसनिधानिपा । पापा पपस धधग
ससग गरिप ममप मपपांपां । धाम मप धमामा पांधानीनिमामापाधासासमामा
पांधागासांधानि धापां धमासधनि धापा मामा (मध्यम) गागं मगंम री रिरिरि
रिमसाससससमरीरिरिरिप मापमामपापापपधामाममनिनिधधपपधमाममसस-
धधनिनिधधपपममगगरिरीनिनीधधपारीरीधरिरिगामापारीरीधरिरिगामापा । रीरी-
धरीधरिरिगामापारिगामरिगामपधनिधमा मरिरिरिगगसससधसरिगगरिसनिधम-
पपरिममसंधनिधापाधामांगासांधानीधापा धमसधनिधपा—इत्याल्पाः ।

मापाधामा मरिगसा धनिमा धनिसा रिगमा धनिधधसधनिधापापा ।
धध धनिधनिरि मापधनिधगसधानीधासाधानी (पञ्चम) पापधसधाधधगसासस-
सामगारीरीपमांमांधनिधनिधसनिधपांपां रिगामापा धनिधस धनिपंपधममपम-
धसधनिममनिनिधधपापधमनिधपापा—इति करणम् ।

(सु०) मालवपञ्चमं लक्षयति—मध्यमेति । हृष्यका मध्यमप्रामे सप्तमी
मूर्च्छेता । गान्धारोऽल्पो यस्मिन् ॥ ५३-५४- ॥

१. गा री सनि सा मग रिग सा पम
ध्या न म यं न वि
२. पा पा सा मा गम गा निध नी
मुं च ति दी नं
३. री मग पा पम पा पा धप मा
व्या ह र ति वि श ति
४. रिम गस धम धनि पा पा पा पा
स रः स लि ले
५. पम धम सा सा सा गा सा निध
वि धु नो ति प क्ष
६. निध सा सा सा सा री गा मा
यु ग लं न रं द्र
७. धा मा रिग सा निध सा पा मा
हं सो नि ज
८. मरि गम धस निध पा पा पा पा
प्रि या वि र हे

इत्यादिभिका । इति मालवपञ्चमः ॥

जातो नैषादिनीषद्जमध्यमाभ्यां ग्रहांशसः ॥ ५५ ॥
मन्यासो रूपसाधारोऽल्परिपः काकलीयुतः ।
प्रसन्नमध्यालंकारः पूर्णः षड्जादिमूर्च्छनः ॥ ५६ ॥

(सु०) रूपसाधारं लक्षयति—जात इति । ग्रहोऽंशश्च सः षड्जो

अवरोहिणि वर्णे स्याद्वीरे रौद्रेऽद्भुते रसे ।

प्रयोज्यो वीरकरुणे सवितुः प्रीतये सदा ॥ ५७ ॥

१३. स्वसाधारः ।

सानिधा सनि सा सामा पामापापामपा मगामनी निधाधधा सधनि
धासनी संसंपा धा सा री गाथा सापा धमा माधा निधानीनी मागा मागा
मसा—इत्यालापः ।

साधा सनिधनी सा सा पामा पममा गसं नीधाधाध सधनिधध (षड्ज)
सा साधाधासारी गमगरिसधाधपसाधधनिसा (मध्यम) मगमसा । सगमध-
मनिधा सगस सधनिध धमा मगामा मामा (मध्यम) (पञ्चम) पगगम माग
ममनि निधपपमपा । गममम (षड्ज) सध सससा निधम यप धध स रिरि
मरि ग सा धधधधगसा (धैवत) निधमा (मध्यम) म सा सगागध मम पस
सग सस धनि धध मा मग मामा—इति करणम् ।

अथ वा—सा धा सा धा पा पधा सा सा सगामगासगांधा पां धा सां
सां सां गा मं निधा सां ससनि सा सं मां सं गां ग सा धा पाप धप ध सां सां सा
गा मा नी सासा (षड्ज) स सगा सगा ग सासा धापा धाप मामा—इत्यालापः ।

१. मा मा नी नी धा धा सा सा
स धो जा तं

२. नी नी धा सा सा सा सा सा
वा म म धो रं

यस्य । मो मध्यमो न्यासो यस्य । अल्पौ रिपावृषभपञ्चमौ यस्मिन्सो
ऽल्परिपः ॥ ५५-५७ ॥

३. सा सा नी धा पा मा मा मा
त तु रु ष मी
४. सां रीं सां नीं नीं धा सा सा
शा नं
५. मा मा मा मा नी नी धा धा
वि श्वं वि णुं
६. सा सा पा पा मा मा मा मा
वे द प दं
७. मा मा नी नी नी धा सा सा
सू क्ष्म म चि त्त्य म
८. नी नी धा सा सा सा सा सा
ज न क म जा तं
९. मा मा मा मा सा सा सा सा
प्र ण मा मि ह रं
१०. सा सा नी धा सा सा सा सा
स द्रु हं
११. मा मा नी नी नी धा सा सा
श र ण म भ व म
१२. सा सा पा धा मा मा मा मा
हं प र मं

पाङ्जीधैवतिकोत्पन्नो ग्रहांश्चन्यापद्भजः ।

काकल्यन्तरसंयुक्तः पूर्णः षड्जादिमूर्च्छनः ॥ ५८ ॥

प्रसन्नमध्यैनारोहिवर्णे वीरादिके रसे ।

वीरहास्ये निर्वहणे गेयो रुद्रप्रियः शकः ॥ ५९ ॥

१३. शकः ।

सा निधनी पापाधनी सारीगासासारी गाधा धानी सासा निधसासा
निवसानी धापानिसा गमा धध निनिरि गा सासा—इत्यालापः ।

(षड्ज) ससनि मम मम पप धध गगा सरिरीरी गमगम माधधधस
गगसगगासनि साससनि रिरिरिरिनिरिधिनिमपधामा (गांधार) ग (षड्ज)
सनिनि पनिसासा सससनि रिरि गरिरि धापापनिनिधासासा सरिरिधिधधम-
धममा । धसरिममरिमधधपप मम गग (षड्ज) सस निसासा—इति करणम् ।

अथ वा—सा सनिमा मप धम संगंगां मम मग माध साम पगसमा-
सनि सससम निरिनिरि रिरि धनि मामपाधा मागासासनि सां सं नी सास ।
रिरिरि गा रिधाधा पानिनिनि निध सासा सरि रिरि धंधंधं मं धं मा धस
रिमं मरि । मां धापामा मागासास री सासा—इत्यालापः ।

(षड्ज) सनि धनि सांसांसां स ससा । सरिरिरि रिम (षड्ज)
(धैवत) धध (षड्ज) सस मां गा गगगमा गगानिस (षड्ज) सनिनिनि स
रिरि गगमा—इति करणम् ।

* * * * *

इति शक्रागः ॥

(सु०) शकं लक्षयति—पाङ्जीति । सुगमम् ॥ ५८-५९- ॥

शुद्धमध्यमया सृष्टो रागो भम्माणपञ्चमः ।

महांशन्यासषड्जश्च मन्यासः काकलीयुतः ॥ ६० ॥

गाल्यः पूर्णः सषड्जादिमूर्च्छनारोहिर्वर्णकः ।

प्रसन्नमध्यालंकारो वीरे रौद्रे ऽदभ्युते रसे ॥ ६१ ॥

पथि भ्रष्टो वनभ्रान्ते विनियुक्तः शिवप्रियः ।

१४. भम्माणपञ्चमः ।

सा रिरिस रिरि सारी रिषा धाधधध धपाधपाप धपधप म मा मम मा ।
गारी रिधा धप धासा धासा धासा सरी रीसा सस मग रिसा सनिनि (धैवत)
(पञ्चम) पप धप धप पपप ममप मप मा मगमामा—इत्यालापः ।

सस रिरिरि सरीरीरी । पापा धप धधा धध पधधा । पापाप मपमपपा
पापा धधध मामा माम ध रीरीरीरीरी धरिरि धा । धापा पापा पाप पपप
धाधधा सध धसा सां सां । स रिरिरि सससमसमरिग स पधध धापमपनि
पपाप पाप पध मधपध पाध पध पाधपपापपमगसा—इति करणम् ।

अथ वा—सासा सधा सरी मा पां पं (पञ्चम) पां पां सां सां सरी
पापां मंपं धंसं निध पांमां पंमां पांपां मांधां सांती धापां मांपं मांपां मां मम पम
प (मध्यम) मा—इत्यालापः ।

सस रिरि सासा धध रिरि सासा धंधंधं सरिम मग सासरि गरिस
रिरि मपधससनि धास रिगामा (पञ्चम) पम धम मम पग पां पां मां मां—
इति करणम् ।

१. री गा मा सा रिग सा धा मा
गु रु ज घ न ल लि तं

(सु०) भम्माणपञ्चमं लक्षयति—शुद्धेति । मन्यासो मध्यमन्यासः ।
गान्धानो ऽरूपो यस्मिन् । पथि भ्रष्टः सार्धात्प्रच्युतः ॥ ६०-६१- ॥

२. पा धा पध पम पा पा धा पम
मृ दु च र ण प त नं
३. सा री मा पा पा धा पम मप
ग ति सु भ ग ग म नं
४. पा धनि पम धस सा सा सा सा
म द य ति
५. री री मा पम रिग सा धा मा
प्रि य मु दि ता म धु र
६. पा पा पध पध पा पा पा पा
म धु म द प र व श
७. मा मा पा धस रिग सा धनि पम
ह द या भृ शं
८. पा धा पा धप मा मा मा मा
त न्वी

इत्वाक्षितिका । इति भम्माणपञ्चमः ॥

मध्यमापञ्चमीजातो नर्तोऽंशग्रहपञ्चमः ॥ ६२ ॥

मन्यासः काकलीयुक्तः पञ्चमादिकमूर्च्छनः ।

गालपः प्रसन्नमध्येन भ्रूयः संचारिवर्णभाक् ॥ ६३ ॥

धीरैरुद्भटचारीकमण्डलाजौ प्रयुज्यते ।

(सू०) नर्तरागं लक्षयति—मध्यमेति । संचारिणं वर्णं भजतीति संचारि-
वर्णभाक् । उद्भटान्युत्कटानि चार्यौ मण्डलानि च यस्यामाजौ संग्रामे । मण्ड-

हास्यशृङ्गारयोरेष रसयोः कश्चिदुदितः ॥ ६४ ॥

धैवतीमपि तद्धेतुं दुर्गाशक्तिरभाषत ।

१५. नतः ।

पापसा मगापापगामा नीधापापमानीनी सांसां सागा सानि धनी
नीनी । नि निध धमपध ममगा गसा समं मगा गनी निनि धधप पधमम-
गामा—इत्यालापः ।

पापमगापा (पञ्चम) ससगां निनिधापा (पञ्चम) नीनीधा (पङ्कज)
सनिनिध सनी धापा मापा पमगा गनिनि पधनि गम गम पामधाममामा—
इति करणम् ।

अथ वा—पामागम मापापग पापा । पगापानीनिधाधा । नीनी सांसांसां
संधा नीनि नीनीं निनि मसा संसंसं धानीनीनी निनिनि धधनि पधध
मामगागसा समा गगागरी निनी निध धधनी प (पञ्चम) मागामामा—
इत्यालापः ।

पपप मपपप मपप मग समग मामग सा । मगा मपापनी निधनि
(पङ्कज) सनि सनि निधनिधा निनि धधधनि पधपा पपधपाप धामम गमसा
ससमगसा (पञ्चम) धमा नीधापा । मामानी धधसा धधधध निपाधा पामागा
गमसा सासा गपमा धनिधा धनि (पञ्चम) पधप मममनि धनि पधमम
(पङ्कज) सगामामा—इति करणम् ।

पापा (पङ्कज) सगामा (पञ्चम) पापापा पधमा मगमा (मध्यम)
मामा । ममम निधा धध निधमा पपधमा गमगमा मा (पङ्कज) स मापपाधप
माम मनि धरिधरां (पङ्कज) सं धानी निनि तीधधधनि । पापपध पामा
सामा । गां (पञ्चम) धधम मनिधनि पध पमामा गामामामा—इति द्वितीय-
करणम् ।

लानि नृत्ताध्याये वक्ष्यन्ते । दुर्गाशक्तिमतेन धैवत्यप्येतस्य कारणम् ॥-६२-६४-॥

१. पा पा मा गा पा पा गा सा
अ न व र त ग लि त
२. सा सा सां सां सा मा गा सा
म द ज ल दु दि न
३. गा मा पा मा गा मा मा मा
धा रौ ध सि क्त
४. मा गा मा पा मा पा पा पा
भु व न त ल
५. नी सा नी सा सा सा सा सा
म धु क र कु ला ध
६. सा गा नी धा पा पा पा पा
का रि त दि न दि
७. नी सा नी सा मा धा पा पा
ङ्मु ख ग ज मु ख
८. मा पा गा गा मा मा मा मा
न म स्ते

षड्जर्षभांशग्रहः स्यात्कैशिकीजातिसंभवः ॥ ६५ ॥

ऋषभोज्ज्यो निगन्यासो मन्द्रगान्धारषड्जकः ।

प्रसन्नाद्यवरोहिभ्यां युक्तः षड्जादिभूर्च्छनः ॥ ६६ ॥

वीररौद्राद्भुतरसः शांभवः षड्जकैशिकः ।

(सु०) षड्जकैशिकं लक्षयति—षड्जर्षभेति । षड्जर्षभौ क्रमेणांशग्रहौ यस्य । निषादगान्धारौ विकल्पेन न्यासौ यस्य । मन्द्रौ गान्धारषड्जौ यस्मिन् । प्रसन्नादिनालंकारेणावरोहिणा वर्णेन च युक्तः ॥ -६५, ६६- ॥

१९. षड्जकैशिकः

सांसनि रिसामा पामं पाप ममगा । मं निनि धाधामा मधाध ममधा
सा समा मधा गसास । धमा मसासमामधा सासधा धमध नीनी—इत्यालापः ।

(षड्ज) सनिध समा ससनि सांसां निनिस निरिसाममपमम पपापपम-
पपा (मध्यम) । मम गगामममगम गा (गान्धार) गगगनिधम निधम मामामा
धाम धमामाधा गंगं संगं संगंसा । (षड्ज) ससधधधनि समम निधानीनि ।
(निषाद) निधनि नीनिनि (षड्ज) सधनि नी निनिधनिगा । म मपम पापप
(मध्यम) मगम ग (षड्ज) ससंसंसंसं गधरिग गनिध निनिनिधमा । मम
धध गग रिग (षड्ज) स सधनिधधमा पधानीनीनी (निषाद) निनि—इति
करणम् ।

अथ बा—सासास नीनी सनिनी मपानीनीपापा रीरिग रीरी गगरिग
पापा मप पमगम गरीगागरीसा । सनीमपनीनी धधमप निरिरिग । सा
(षड्ज) स निरी सानीसा (षड्ज) स निरीसानी—इत्यालापः ।

सा (षड्ज) सनि री सानिसा (षड्ज) समापा नीपा नीधा (पञ्चम)
पापारीधरीरी पमा मारी रिगरिग (षड्ज) सरिस निधप निसनि सनीनी—
इति करणम् ।

१. सा री सा री सा सा सा सा
दी ह र फ णि द

२. सा नी नी नी नी सा नी री
ना ले म हि ह र

३. री री री री री गा सा सा
के स र दि सा मु

४. नी सा नी री री री री री
ह द लि ले

५. मा मा पा पा मा मा सग री
पि अ इ का ल
६. रिस सा नी नी पा पा नी नी
म म रो ज ण म अ
७. सा सा सा सा सा नी नी नी
रं दं पु ह र
८. री री रिस नी नी नी नी नी
प उ मे

लक्ष्माधुना प्रसिद्धानां सहेतूनां ब्रुवेऽधुना ॥ ६७ ॥

गान्धारी मध्यमापञ्चम्युद्भवः काकलीयुतः ।

मन्यासो मन्द्रषड्जांशग्रहः सौवीरमूर्च्छनः ॥ ६८ ॥

प्रसन्नाद्यवरोहिभ्यां मुखसंभौ नियुज्यते ।

मध्यमग्रामरागोऽयं हास्यशृङ्गारकारकः ॥ ६९ ॥

ग्रीष्मेऽऋः प्रथमे यामे ध्रुवप्रीत्यै तदुद्भवा ।

मध्यमादिर्मग्नहांशा ह्यथ मालवकैशिकः ॥ ७० ॥

(क०) अथ देशीरागेष्वधुना प्रसिद्धानां मध्यमादीनां लक्षणम्,
'लक्ष्माधुना प्रसिद्धानां सहेतूनां ब्रुवेऽधुना' इत्युपक्रम्योक्तत्वात् । तत्र
रागाङ्गस्य मध्यमादेर्जनकस्य मध्यमग्रामाभिधस्य आमरागस्य लक्षणमुक्त्वा
तस्यालापकरणाक्षितिकाश्च प्रस्तार्य 'तदुद्भवा मध्यमादिर्मग्नहांशा' इत्येताव-
देव मध्यमादेर्लक्षणमुक्तम् । तस्य तावत् एवापर्याप्तत्वात् 'अनुक्तमन्यतो
ग्राह्यम्' इति प्रकृतिविकृतिन्यायेन स्वहेतुभूतान्मध्यमग्रामरागात्काकलीयुतो
मन्यासः सौवीरमूर्च्छनः प्रसन्नाद्यवरोहिभ्यां युतो मुखसंभौ विनियोज्यो

१७. मध्यमप्रामः

सां नीधापांथां धांधरि । गांसां । रिगानीसां । सगपांपपप निनिपनि
सां सां गपसानिधनिनि निरिगासा । पां मं पं निधामा—इत्यालापः ।

निनिपपगंगंसंसरिगं । निं सं सासा । संसंगंगंपंधंधं मधनिसनिध
पापापापा पनी पनी सांसांसांगागासागासनी धनीनीनिनिरिगांसांसांपापामापा-
निधपामामा—इति करणम् ।

१. सां सां गां गां पां पां मा मा
अ म र गु रु म म र

२. गां मा मां मा धा नी सां सा
प ति म ज यं

३. सां सां मां मां पां पां सां सां
जि त म द नं स क ल

हास्यसृज्जारकारको ग्रीष्मेऽहः प्रथमे यामे ध्रुवप्रीत्यै इति सर्वमपि लिङ्ग-
विपरिणामेन ब्राह्मम् । विशेषलक्षणादेव जन्यस्य जनकाद्भेदोऽवगन्तव्यः ।
एवमन्येष्वपि द्रष्टव्यम् । ‘प्रसन्नाद्यवरोहिभ्यां युतः’ इत्यत्र सौवीर्यां गरि-
सनिधपमेत्यवरोहिवर्णाश्रयेणापि, तदनन्तरं मां मां मां इति ‘मन्द्रद्वयात्परे
तारे प्रसन्नादिः’ इति प्रसन्नादिसंज्ञस्याप्यलंकारप्रयोगस्यापि शक्यत्वात्
विरोधः । एवमन्यत्राप्युक्तम् ॥ -६७—७० ॥

(सु०) कारणभूतप्रामरागसहितानधुना प्रसिद्धान्कथयितुं प्रतिजानीते—
लक्ष्मेति ॥ मध्यमप्रामरागं लक्षयति—गान्धारीति । सौवीरी मध्यमप्रामे प्रथमा
मूच्छना ॥ मध्यमादि लक्षयति—तदुद्भवेति । तस्मान्मध्यमप्रामरागादुद्भवो
यस्याः । मध्यमत्वरो प्रहोऽंशश्च यस्याः ॥ -६७—७० ॥

४. री गा नी सा सां सां सां सां
श शि ति ल कं
५. नीं नीं नीं नीं धा पा मा मा
ग ण श त प रि वृ त
६. गां मां गां मां धा नी सा सा
म शु भ ह रं
७. नीं रीं गां नीं सां सां पां पां
प्र ण म त सि त वृ ष
८. सा सा निध पा मा मा मा मा
र ध ग म नं

इत्याक्षिप्तिका । इति मध्यमग्रामरागः ॥

कैशिकीजातिजः षड्जग्रहांशान्तोऽल्पधैवतः ।
सकाकलीकः षड्जादिमूर्च्छनारोहिवर्णवान् ॥ ७१ ॥
प्रसन्नमध्यालंकारो वीरे रौद्रेऽद्भुते रसे ।
विप्रलम्भे प्रयोक्तव्यः शिशिरे प्रहरेऽन्तिमे ॥ ७२ ॥
दिनस्य केशवमीत्यै मालवश्रीस्तदुद्भवा ।

१८. मालवकैशिकः

सासपामामामारीसनीसासरी मापासां नीनीरीरिसारिपामासनिसां ।
सनिरीरिपासनीसामगामापासनीसासनिपापनी सधनीपापनीनीनीरीपापनी मां

(मु०) मालवकैशिकं लक्षयति—अथ मालवकैशिक इति । षड्जस्वर
एव प्रहोऽंशो न्यासश्च यस्य । काकल्या युक्तः सकाकलीकः । काकलिशब्द
इत्यन्तः । ङीषन्तोऽप्यत्र प्रयुज्यते ॥ ७१-७२- ॥

मां गंगरीरीसासनिन्निपापगमापाधनिससनियममामगमपपमगागरिरि मसस-
ससम रीरिरिपमममनिपाप सनीनीरीरिसरिमपनिपपसनी सांपापानीसपनि-
पपसनि सानीससनिसनिसनि सपपनीपनिगानीपनिर्गंगंमरिरिसससंमगा-
रिरिपपिपनीपपसनी सांसांनीनीससनीसनिसनिसंसंसापानीससनिसनिसंसं-
निरीरीपा पानीससनियम गरिरिससनिनि पनियमगमगपमगगरिसससरिमपनि-
पापसनिसां सां गाममागाममगमगममगमा गपपगपगानिनिगमगपपगमगासां ।
सससधनिपमा सस निसनिरिरिससमगमा गपमगगरिमासससधनीपानि पगम-
गपममगरिमा । समगरिपपनि पपसनि पमगमगपमगगरि मासरिमपनीपपसनी
रीरीरीपप सनीसा—इत्याल्लापः ।

गागपमगपापनि मापापमनी गपापमनी गपापमनि सं सनीसा (पङ्कज)
ससा । नीरिरि (ऋषभ) रिमपपनीनिनिरीसनीसा (पङ्कज) ससानिनिरिरि-
निपापनि (पञ्चम) गगगससधनि पपगमगपगमगा/रीरिगमांमरीरि (पङ्कज)
सससमगारि सापापपनीनि (पञ्चम) निरिरि (पञ्चम) नि मां मां मरिगस
सधनिपपगम गरीसरी मपानि रिसनी सा सं नीरिसनिसा—इति करणम् ।

१. सा सा पा पा गा मा गा पा
चं द्रा भ र णं
२. धा नी पा पा धा नी गा गा
ह र नी ल कं ठ
३. सा पां सां सां सा नी पा नी
म हि व ल य
४. री धा सनि सा सा सा सा सा
त्रि पु र ह रं
५. पा नी री पा नी री री सनि
मृ गां क न य नं

६. पा नी री गम री गा री सनि
गि रि नि ल यं

७. सा सा पा पा नी नी पम नी
न म त स दा म द

८. सां सां सां सां सां सा सा सा
नां ग ह रं

इडाक्षितिका । इति मालवकैशिकः ॥

समस्वरा तारमन्द्रपङ्काऽंशन्यासपङ्कभाक् ॥ ७३ ॥

विकारिमध्यमोद्भूतः पाडवो गपदुर्बलः ।

न्यासांशमध्यमस्तारमध्यमग्रहसंयुतः ॥ ७४ ॥

(क०) मालवश्रीलक्षणे—समस्वरेति । समाः स्वरा यस्यां सा समस्वरा । स्वराणां समस्वमत्राल्पत्वबहुत्वकृतवैषम्यरहितत्वं विवक्षितम् । तेनास्यां पङ्कस्यांशत्वेऽपि तदितरेषामपि तत्समबलत्वेन प्रयोगे कृते रक्तिलाभ एव स्यात्, न रक्तिहानिरित्यर्थः । एवं सर्वत्र समस्वरता द्रष्टव्या । तारमन्द्रपङ्का तारमन्द्रयोः पङ्कौ यस्यां सा तथोक्ता । एतेनास्यास्तारमन्द्रयोरवधिर्दर्शितो भवति । एतावद्विशेषलक्षणम् । अनुक्त-मन्यजनकान्मालवकैशिकादुद्धृतम् ॥ -७३ ॥

(सु०) मालवश्रीं लक्षयति—मालवश्रीरिति । समाः स्वरा यस्याम् । स्वराणां च समत्वं मन्द्रादिष्वेकस्थानोद्भवत्वम्, अल्पत्वबहुत्ववर्जितत्वं वा । तारमन्द्रपङ्कजेति । एतस्यां पङ्कस्य मध्यमत्वं नास्ति ॥ -७३ ॥

(क०) तोढीजनकस्य पाडवस्य लक्षणे—विकारिमध्यमोद्भूत इति । मध्यमाया जातेः शुद्धमेव एकः, विकृतभेदास्त्रयोर्विंशतिः । तत्र

काकल्यन्तरयुक्तश्च मध्यमादिकमूर्च्छनः ।

अवरोह्यादिवर्णेन प्रसन्नान्तेन भूषितः ॥ ७५ ॥

पूर्वरङ्गे प्रयोक्तव्यो हास्यशृङ्गारदीपकः ।

शुक्रमियः पूर्वयामे तोढिका स्यात्तदुद्भवा ॥ ७६ ॥

१९. षाडवः

मां सारी नीवा साधानी माधा सारीगां धां सां धांमारिगामां माधामारी
गारीनीवा सांधानीमांमां—इत्याल्लापः ।

ममरिग मम सस धनि सस धनि मां मां पपपपनि धममध धससरि
गांगामारिगामांमां—इति करणम् ।

साधनि पध मारि मानि धवाधधससरि मासासाधनी धपमां मां गारी
गारी गासामाधामां गांरिगा गमारिगा सांसाधनी मां धनि धगसाधनि मां
मांमां—इति वर्तनिका ।

१. मां मां धां धां सा धा नी पा
पृ थु गं ड ग लि त

शुद्धावस्थां परित्यज्य विकृतावस्थापत्वा मध्यमा विकारिमध्यमा;
तस्यामुद्भूतः । अवरोह्यादिवर्णेनेति । अत्रादिशब्देन वर्णोद्देशकमविवक्षया
संचारी वर्ण एव गृह्यते । अवरोह्यादी वर्णौ यस्येति बहुव्रीहिः प्रसन्नान्तस्य
विशेषणम् । अवरोहिसंचारिवर्णयुक्तेन प्रसन्नान्तेनेत्यर्थः ॥ ७४-७६ ॥

(सु०) षाडवं लक्षयति—विकारीति । गपदुर्बलो गान्धारपञ्चमहीनः ।
अस्य च व्युत्पत्तिः कथिता मतङ्गेन—‘षट्सु रागेषु मुख्यत्वात्षाडवः, सप्त-
स्वरत्वेन षट्स्वरत्वासंभवात् । ननु कथं षट्सु रागेषु मुख्योऽयम् ? उच्यते—
‘पूर्वरङ्गे तु शुद्धषाडवः प्रयोक्तव्यः’ इति वचनादिति ॥ ७४-७६ ॥

२. धा नी मां मां मां री मां री
म द ज न म ति सौ
३. धां नीं सां सां गा रिग धा धा
र भ ल झ षट् प
४. सा धा सा मग मां मां मां मां
द स मु हं
५. मग री गा मा मा मा पम गा
मु ख मि द्र नी ल
६. री गा सां सां मां मां मां मां
श क लै भू षि त
७. नी धां नी धां सां सां सां सां
मि व ग ण प ते
८. गा री री गा मां मां मां मां
र्ज य तु

इत्यादिस्तिका । इति पाठ्यः ॥

मध्यमांशग्रहण्यासा सतारा कम्पपञ्चमा ।
समेतरस्वरा मन्द्रगान्धारा हर्षकारिणी ॥ ७७ ॥
षाडवादेव बङ्गालो ग्रहांशन्यासमध्यमः ।
प्रहर्षे विनियोक्तव्यः प्रोक्तः सोढलमृनुना ॥ ७८ ॥

(क०) तोडीलक्षणे—समेतरस्वरेति । समा इतरे स्वरा यस्यां सा
तथोक्ता । अस्यामंशत्वेन बहुलान्मध्यमादन्यस्वराः प्रयोगे मिथः समबला
इत्यर्थः । एवमन्यत्रापि समेतरस्वरत्वं द्रष्टव्यम् ॥ ७६—७८ ॥

षड्जोदीच्यवतीजातो भिन्नषड्जो रिपोज्झितः ।
 धांशग्रहो मध्यमान्त उत्तरायतया युतः ॥ ७९ ॥
 संचारिवर्णरुचिरः प्रसन्नान्तविभूषितः ।
 काकल्यन्तरसंयुक्तश्चतुराननदैवतः ॥ ८० ॥
 हेमन्ते प्रथमे यामे बीभत्से सभयानके ।
 सार्वभौमोत्सवे गेयो भैरवस्तत्समुद्भवः ॥ ८१ ॥
 धांशो मान्तो रिपत्यक्तः प्रार्थनायां समस्वरः ।

२०. भिन्नषड्जः

धां धां माम गा सां सां सगम धवा धा निधमगगमा मम मध मग सां
 सां ससं ग सं । ग मधा धा धा सनिस सां सानि गनि सनिधाधा । सनिसां
 सां सं सं सं ग सग सं ग मधा धानि धम गमा माधा । धं नि नीं नीं गाम
 गा मामा—इत्यालापः ।

धा धगा मामध मम सां सां । सगम धवा धा धनिध पामामा मा मा
 मम धम गसां सां सा मप मध गसां सां गसगध धा धा धनि पध मागा मा
 मा । मग सां सां सग धम धधा धाध निध पम गा मामा—इति वर्तनी ।

१. धा धा धा नी धा पा मा गा
 च ल च रं ग

(सु०) तोडिकां लक्षयति—तोडिकेति । षड्जस्तारो यस्यां सा सतारा ।
 कम्पयुक्तः पञ्चमो यस्यां सा कम्पपञ्चमा । इतरे स्वरा मध्यमपञ्चमाभ्यामन्ये
 समा यस्याम् । बङ्गालं लक्षयति—बाडवादिति ॥ ७६-७८ ॥

(सु०) भिन्नषड्जं लक्षयति—षड्जोदीच्यवतीति । ऋषभपञ्चमोज्झितः ।
 धैवतांशग्रहः । मध्यमन्यासः । उत्तरायता षड्जप्रामे तृतीया मूर्च्छना ॥ भैरवं लक्ष-
 यति—भैरव इति । धैवतांशः । मध्यमन्यासः ऋषभपञ्चमत्यक्तः ॥ ७९-८१-॥

२. सा गां मा नी धां धां धां नी
मं गु रं अ
३. धा पा मा गा सा गा सा धा
ने क रे णु
४. धा धा नी गा मां मां मां मां
पि ज रं सु
५. मा नी धा नी सां सां सां सां
रा सु रैः सु
६. नी गां सा नी धां धां धा नी
से वि तं पु
७. धा पा मा गा सा गा मा धा
ना तु जा इ
८. धा धा नी गा मा मा मा मा
वी ज लं

इत्याक्षितिका । इति भिन्नपञ्चमः ॥

मध्यमापञ्चमीजात्योः संजातो भिन्नपञ्चमः ॥ ८२ ॥

भग्नहांशः पञ्चमान्तः पौरवीमूर्च्छनायुतः ।

काकल्या कलितः कापि निषादेनाप्यलंकृतः ॥ ८३ ॥

प्रसन्नाद्येन संचारिवर्णः शौरिप्रियो रसे ।

(क०) वराटीजनकस्य भिन्नपञ्चमस्य लक्षणे—'काकल्या कलितः कापि निषादेनाप्यलंकृतः' इत्युक्तम् । तदनुपपन्नम् एकस्मिन्नेव रागे एकस्यैव स्वरस्य शुद्धविकृतभ्रयोगभेदेनावश्यं रागभेदापातादिति चेत् ;

भयानके सवीभत्से मूत्रधारप्रवेशने ॥ ८४ ॥

ग्रीष्मे प्राक्प्रहरे गेयो वराटी स्यात्तदुद्भवा ।

धांशा षड्जग्रहन्यासा ममन्द्रा तारधैवता ॥ ८५ ॥

समेतरस्वरा गेया मृङ्गारे शार्ङ्गिसंमता ।

२१. निम्नपञ्चमः

धा पा धामा नीधा पानी धामा गा मा पा पा पम मग पम मगस मगा
गा री री री माधा पाधा मानीधा धप धनी (धैवत) धा धा मा धा सां (षड्ज)
सामारिगसांसां गां गसां मनी छि (धैवत) धा निध पधा धाम धा मा गा मा
पा पा—इत्यालापः ।

(धैवतषड्ज) सा गा रि (ऋषभ) मनिध पप धपनि (धैवत) धा धप
धनी पथम परि गरि निधाधा पा मागा मा पा (पञ्चम) (ऋषभ)रि मध मम
मधा पा (धैवत)धप पनी धनी(षड्ज)समा रीरी निधा(धैवत)धध मध मधा
ममा गाना मा मगनी धा(पञ्चम)नी धा पां मागा मां पा पा—इति वर्तनी ।

उच्यते—‘काकल्या कलितः’ इत्यनेनास्मिन्प्रामरागे मन्द्रमध्यमस्थयोर्नि-
षादभ्योः काकलीत्वम् ; ‘कापि निषादेनाप्यलंकृतः’ इत्यनेन तु माध्यम-
ग्रामिकत्वादस्य निषादपर्यन्तायास्तारव्याप्तेर्विद्यमानत्वात्तत्रत्यो निषादः शुद्ध-
इति विषयव्यवस्थयोपपद्यत इति । तत्र तारनिषादस्योपरि षड्जाभावेन
शुद्धतैवेति भावः ॥ -८२—८५- ॥

(सु०) निम्नपञ्चमं लक्षयति—मध्यमेति । धैवतग्रहांशः । पञ्चमन्यासः ।
पौरवो मध्यमग्रामे षष्ठी मूर्च्छना । कचित्काकलीयुक्तः । कचिच्छ्रुद्धेन निषादेन
युक्तः ॥ वराटी लक्षयति—वराटीति । धैवतोऽंशो यस्यां सा । मध्यमो
मन्द्रो यस्यां सा ममन्द्रा । मध्यमधैवताभ्यामितरे स्वराः समा यस्यां सा
तथा ॥ -८२-८५- ॥

१. धा मा धप धा धा धनि धप मा
वि म ल श शि खं ड
२. धा सा नी धा पा निध मां मा
धा रि ण
३. मा री मा धा धप धा धप मा
म म र ग ण न मि त
४. नी धा पध धनि धा धा धा धा
म भ व भ यं
५. री मा धा मा नी गां मां नीं
वं दे त्रि लो क
६. धा पनि धा धा धा मा री मा
ना थं गं गा
७. धा पम गरि मां धप धा धप मा
स रि त्स लि ल
८. नी धा धप धनि धा मा पा पा
धौ त ज टं

इत्याक्षितिका । इति भिन्नपञ्चमः ॥

मध्यमग्रामसंबन्धो धैवत्यार्षभिकोद्भवः ॥ ८६ ॥

रिन्यासांशग्रहः कापि मान्तः पञ्चमपाडवः ।

(क०) गुर्जरीजनकस्य पञ्चमपाडवस्य लक्षणे 'रिन्यासांशग्रहः
कापि मान्तः' इति । अयमर्थः—ऋषभस्य ग्रहांशत्वे तस्यैव न्यासत्वं

विलसत्काकलीकोऽपि कलोपनतयान्वितः ॥ ८७ ॥

प्रसन्नाद्यन्तकलितारोहिवर्णः शिवप्रियः ।

वीररौद्राद्भुतरसो नारीहास्ये नियुज्यते ॥ ८८ ॥

तज्जा गुर्जरिका मान्ता रिग्रहांशा ममध्यभाक् ।

रितारा रिधभूयिष्ठा शृङ्गारे ताडिता मता ॥ ८९ ॥

२२. पञ्चमषाडवः

रीरीरिगारि सानी रीरीरीरि निरिरिरि मगामाम धामाम मामामामम
मरि मग पप गम मगामम गममप पग मम गा गरिरि गरि मम रि गमम सधं
निध सनि धसनिधाध(पञ्चम)निपां पनि सनी रीरी रिनीरीम गामाम धामम
माम गा गम गम गप पग मम नीलि धाधपापमाम गागरीरीरिम सरिग
सगसंध निनिध सनिध धनिधाध(पञ्चम)निपापरीरी रिग मां पां धनीरी
रीरिनीरि ममामाम गरि सगा मागरीरि मगा मामा—इत्यालापः ।

कापीति । तत्र प्रयोगवशान्मध्यमांशो भवति । तदा मान्तो मध्यमन्यासः
कर्तव्य इति । तथाह मतङ्गः—‘प्रयोक्तृवशात्कचिन्मध्यमोऽंशोऽपि न्या-
सश्च’इति । विलसत्काकलीकोऽपीति । उक्तलक्षणवशात्त्रिस्थानव्याप्ति-
मतोऽस्य मन्द्रमध्यमस्वरयोर्निषादयोः काकलीत्वे सति तारनिषादोऽपि
प्रयोक्तव्य इत्यपिशब्देन द्योत्यते ॥ -८६—८९ ॥

(सु०) पञ्चमषाडवं लक्षयति—मध्यममामेति । ऋषभ एव न्यासो
ऽंशो ग्रहश्च । कचिन्मध्यमन्यासः । कलोपनता मध्यममामे तृतीया मूर्च्छता ॥
गुर्जरी लक्षयति—तज्जेति । मध्यमोऽन्तो न्यासो यस्याम् । ऋषभग्रहांशा ।
मध्यस्थानस्थमध्यमस्वरा । तारषभा । ऋषभधैवतबहुला । ताडिता ताडितस्वरा ।
स्वराणां ताडितत्वं कम्पनादि वाद्याध्याये वक्ष्यते ॥ -८६-८९ ॥

रीमामाम मगारि(ऋषभ)रिमापानीनी निमम धामपा गामागा मरीरी
गारी मगारिगा(पङ्कज)सनिधा(पञ्चम)पन्नी(पञ्चम)मधा ममा(ऋषभ)री मापानी
पासानी मारि(ऋषभ)रि(पङ्कज)सनी सरि रिगाग सामगागरीरी—इति
करणम् ।

१. री गा मा मा गा री री री
स क ल सु र न मि त
२. मा गा री मा गा री री री
वि म ल मृ दु च र ण
३. री गा री धा नी मा नी नी
द्र य स रो ज यु
४. धा मा धा नी गा री री री
ग ल म म र गु हं श
५. री री री गा री री री री
र ण म म ल सु प
६. री री री गा नी नी नी नी
या मि द या ल
७. मा नी मा मा नी मा मा री
म सु र सु र ज यि
८. मा गा मा मा री री री री
न म जे यं

पङ्कजमध्यमया सृष्टो धैवत्या चाल्यपञ्चमः ।

टक्कः सांशग्रहन्यासः काकल्यन्तरराजितः ॥ ९० ॥

प्रसन्नान्तान्वितश्चारुसंचारी चाद्यमूर्च्छनः ।

मुदे रुद्रस्य वर्षासु प्रहरेऽश्व पश्चिमे ॥ ९१ ॥

वीररौद्राद्भुतरसे युद्धवीरे नियुज्यते ।

गौडस्तदङ्गं निन्यासग्रहांशः पञ्चमोज्झितः ॥ ९२ ॥

टक्काङ्गं टक्वत्तारैः स्वरैः कोलाहलोऽस्त्रिलैः ।

२३. टक्कः

साधा मारी मागा गस गध निसारी गसारी गम मास निध मध मरीरी
रिमागागसा सासग मधनिधासाधामरि गसा गधनि सा । सा सा ससंगसासस-
समरिगसाससगधाधध गसा सस धध निधाधम धमन्निमरिगरिरि निधममध-
मरी गरीमरिगसा ससग सासरिगधाधनि निसासा ससंसंगससममगधममनिध-
धसासधाधमामधा मरिगसा गधनि स । मामामधामामधानिधानि मामधा धनि-
धमगामरिग साधधनिसासासासाससधा गममनि गगमध मरीरिमगागसा ।
सासाससगससमगमसगमगनि धासा । सासा(पङ्कज)सससरि धमगगसनिधा-
धमा मामा धमधममं मममधमधमाधनि सरिगमगमगरिमगागसागगानिसाममग-
मगमम गगममगग निनिमम गगमम ससममगगगमस सममरिरि गससगगस-

(क०) टक्करागलक्षणे—युद्धवीरे नियुज्यत इति । दानवीरो दया-
वीरो युद्धवीरश्चेति वीररसस्त्रिविधो वक्ष्यते ॥ ९०—९२- ॥

(सु०) टक्करागं लक्षयति—पङ्कजमध्यमयेति । आद्योत्तरमन्द्रा मूर्च्छना
यस्मिन् ॥ गौडं लक्षयति—गौड इति । निषाद एव न्यासो ग्रहोऽंशश्च यस्य ।
पञ्चमहीनः; षाडव इत्यर्थः ॥ कोलाहलं लक्षयति—टक्काङ्गमिति । टक्कलक्षण-
संयुक्ताः, परं तु सर्वे स्वरास्ताराः ॥ ९०—९२- ॥

सधधनिनि मममधधधधधध निधनिधमधधधधध मधधसध निधामधधमधध-
धधधमसगसधनिधा । मममममममध सगारि मागागमग धनी सासा—
इत्यालापः ।

(षड्ज) सधा मारिगरिनिधाम मधमारिगसासगधाध(षड्ज)सधाधासांघ
गारि गरीरीरीनिरिमा । माममधनिधा ममध धससधधगरिमासगसनि मनिमा-
धासाधानी सासामासनिधनिधानी सागाधनी सामा साधा मागांरीरी(ऋषभ)-
रिगामा निधानी सां सां सं गं मधधनिगा धासासासमरिगसगसनिधा नीधा-
धाध सा सासा सासा मगामगागनिगपमागा । सामामामा धामरि गसांसग-
सागनी गासा मामा गानी(षड्ज)सं सां सा सा गा गा गामा सां सां ।
सगासासा गामगा ममगममामा । गासागारि मारि मारि मारि गसागनि-
(षड्ज)ससा—इति करणम् ।

१. सा सा धा धा मा मा मा मा
सु र मु कु ट म णि ग
२. सा सनि धा सा सा सा सा सा
णा चि त च र णं
३. सा सा गा गा सा मा गा मा
सु र वृ क्ष कु सु म
४. धा सा निध सा सा सा सा सा
वा सि त मु कु टं
५. धा नी सा गा मा धा मा गा
श शि श क ल कि र ण
६. सा सा धा नी सनि धा धा धा
वि च्छु रि त ज टं

७. सा सा पा नी मा गा मा गा
प्र ण म त प शु प ति
८. गा गा धा नी सा सा सा सा
म ज म म रं

इत्याक्षितिका । इति टकरागः ॥

धैवत्यार्षभिकावर्ज्यस्वरनामकजातिजः ॥ ९३ ॥

हिन्दोलको रिधत्यक्तः षड्जन्यासग्रहांशकः ।

आरोहिणि प्रसन्नाद्ये शुद्धमध्याख्यमूर्च्छनः ॥ ९४ ॥

काकलीकलितो गेयो वीरे रौद्रे ऽद्भुते रसे ।

वसन्ते प्रहरे तुर्ये मकरध्वजवल्लभः ॥ ९५ ॥

संभोगे विनियोक्तव्यो वसन्तस्तत्समुद्भवः ।

पूर्णस्तल्लक्षणो देशीहिन्दोलो ऽप्येष कथ्यते ॥ ९६ ॥

२४. हिन्दोलः

सानीपापमागागपापसागनी सासासासा गामापापनीनीनी गागपपाप-
नीसा । सनीमागागपापनीसनीसनीगसा । फरीसामपनी सगासासामां मगा-
ससनि गसासनीसनी पपसममामगसनिसासंगाममा पापनीसा मनीमगा-
मपापनीसनी सनि गसा पनि सागानी सा गासासमं गमा गसा सनिसनि
निपापमगामा । ससगाममपपनिनि सनिमगा गपापनिसा । गासगसनीसनी
सागा मम गम मग मगमप मगापाप सगासामा मगम मनीपा पापममगागसग-

(सु०) हिन्दोलं लक्षयति—धैवतीति । स्वरनामिका जातयः पञ्च शुद्धाः
षड्जकैशिक्यादयश्च विकृताः, ताभ्यो जातः । ऋषभधैवतहीनः । शुद्धमध्या
मधममग्रां चतुर्थी मूर्च्छना ॥ वसन्तं लक्षयति—वसन्त इति । पूर्णः सप्तस्वरः ।
एतावता कारणभूतात्पूर्णहिन्दोलकाद्भेदः ॥ -९३-९६ ॥

पापनी निसनि सस । नीपा मागागमा पापनी सा । सनि मगा गपापनी
 सागासमसनीसनी स । नि ससनी सा । सा सासागसासनी साससगमसगपमा
 गपापस गगमगनी पापमम गा । गससमगगपा । ममनीप पसनिनिमगापापनी
 सागासगसनी सनी सा(षड्ज)ससा । पापानी सासापपनी पतिपापनी सासा-
 पपनि पनी पनि सगासम मगसगसनीसनी पनी मगमगासासनी । पनी पमगम
 गमा गस गसानिसनीपनी पमगमगामा । मगमग सागासस निनि पपमम
 गमपनीनिपम । गाममपनीनि पमगाममपनी ससनिमगाससगासगामपनीपापनी
 मगागपनी सनीसनीगसानी सापनीमपागममगागसससनि सा(षड्ज)सस-
 सगसस । मगामगम मगनी पापापस निनिगसा । ससमा(गान्धार)पा(पञ्चम)
 पपनिनि गागस गसनी सनीसा(षड्ज)ससगससमगमा सस गा । निनि सपानी
 ममापगमा सससगगससगसगम पापासनि मगागपापनी सागासगासनिसनीसा-
 (पञ्चम) पपनि पनि पापनि ससनि ससपापनीपगनीगगापापनी मंमंमं । गग-
 निनिनि पपपनिनिनि सस । पागमम ससगसगसगमपनिपस निमगागापापञ्चि
 सासाससमगसगसनीनी सा—इत्यालापः ।

सगापमगापा (पञ्चम)(षड्ज) समागसागनीनिपानि पपगगपमगागां-
 गां(षड्ज) ससगागम पाधमम(पञ्चम)पानिनि सनिसां सं । निनिनि सासा-
 सनिसासानिगपानी । सांसांसांससनि ससं निमगगगस ससनिसगमनिसनि
 निपनीनिपापनीपपगगपगमंमां गां(षड्ज)ससंसंसंमपम । पानिसनिमा । मामा
 (पञ्चम)निसनिनि सनि ससा । सस निससनी सासापनी । पनि पापपनि
 सनि सससस पपपपनी । नीमम निपतिप पगसग गमगामास सनिमम
 गमगापप गमगानीगांगां(षड्ज)ससमग मगागमगागमगागमससग सनिसनी-
 पागपागमांमाससगापापस(षड्ज)ससगं गं ममपपनिनि सनीससगासगसनि-
 सासा—इति करणम् ।

१. सा सा मा गा सा गा मा पा

स मु प न त स क ल

२. पम गा सा सा सा गा मा मा
म मि नु त ज नौ ष
३. नी सा पा नी पा नी गा पा
प रि तु ष्ट मा न
४. नी सां सां सा सनि गा सप नी
स हं सं
५. नी नी सा गा सा नी पा पा
प्रि य त म स ह च र
६. पम गा सा सा गम गा मा पा
स हि तं म द नों
७. नी सा पा नी पा नी गा पा
ग वि ना श नं
८. निस निस सा गा सा सा सा सा
नौ मि

इत्याक्षिसिका । इति हिन्दोलः ॥

पङ्कजमध्यमया सृष्टः कैशिक्या च रिपोज्झितः ।
तारसांशग्रहो मान्तः शुद्धकैशिकमध्यमः ॥ ९७ ॥
प्रसन्नान्तावरोहिभ्यामाद्यमूर्च्छनया युतः ।
गान्धाराल्पः काकलीयुग्मीरै रौद्रे ऽद्भुते रसे ॥ ९८ ॥
चन्द्रप्रियः पूर्वयामे संभौ निर्वहणे भवेत् ।

(सु०) शुद्धकैशिकमध्यमः लक्षयति—पङ्कजमध्यमयेति । ऋषभपञ्चमो-

तज्जा धन्नासिका षड्जग्रहांशन्यासमध्यमा ॥ ९९ ॥

रिवर्जिता गपाल्पा च वीरे धीरैः प्रयुज्यते ।

२५. शुद्धकैशिकमध्यमः

सां धांमां धां सनि धसनी सां सां । सा धानी मां मां सां गां सां गां
माधा माधा सां निध सनि सां सां धांमां मधमगागमा सासाधामासगासागा-
माधास निधसांनी सां सासाधानी मा मां—इत्यालापः ।

ससममधममधसनिधसासांसांसां । संसंगं गमं मधमसानिधसां सां
सां सां धंधं मंमं धम सगसगमस गग धध सस गंसं मम धमध सधनि मामा
मामा—इति करणम् ।

१. सां सां धा पा मा धां पां मां
ओं का र मृ ति

२. धा पा मा पा री री मा मा
सं स्थं मा त्रा

३. नी धा मा नी धा नी सां सां
त्र य भू पि तं क

४. नी धा नी सां सां सां सां सां
ला ती तं

५. धा धा मां मां री री सा सा
व र दं व रं व

जिज्ञतः । तारषड्ज एवांशो ग्रहश्च यस्य । मध्यमन्यासः ॥ धन्नासौ लक्षयति—
तज्जेति । गान्धारपञ्चमाल्पा ॥ ९७-९९- ॥

६. धा धा मा मा गां गां मां गां
रे ण्यं गो वि

७. नी धा मा नी धा नी सा सा
द क सं स्तु तं

८. धां सा धां नी मां मां मां मां
वं दे

इत्यादिस्तिका । इति शुद्धवैशिकमध्यमः ॥

पङ्कजग्रामे रेवगुप्तो मध्यमार्पभिकोद्भवः ॥ १०० ॥

रिग्रहांशो मध्यमान्तः प्रसन्नाद्यन्तभूषितः ।

बुधैरुद्भटचारीकमण्डलाजौ नियुज्यते ॥ १०१ ॥

वीररौद्रादुत्तरसः पार्वतीपतिबल्लभः ।

तज्जा देशी रिग्रहांशन्यासा पञ्चमवर्जिता ॥ १०२ ॥

गान्धारमन्द्रा करुणे गेया मनिसभूयसी ।

२६. रेवगुप्तः

रीलं नीरिसं मगा मामा गा मा माम ग मम ग पप ग ममगा गरी ।
रिगा ममगावरी रि निनिधाध(पञ्चम)पपनि पनि म ममनि पापपसनि
निनिरीरी रि सनी निरिम(गान्धार)रिरिनि । निनिरिनिरिमगामधा मामा
(मध्यम) गमथम मगागरि रि गाममगा गरि रि गाममगागरि रि निनि धनी
सारी मगामा—इत्यालापः ।

(सु०) रेवगुप्तं लक्षयति—पङ्कजग्राम इति ॥ देशीं लक्षयति—तज्जेति ।
गान्धारो मन्द्रो यस्याम् । मध्यमनिषादपङ्कजबहुला ॥ -१००-१०२- ॥

रि (ऋषभ) रि निधा (पञ्चम) निध धा (मध्यम) मपरी (ऋषभ) री
 धापा (पञ्चम) नी नी सा नी री सानि रि (ऋषभ) री री गसनिधनि
 (पञ्चम) धनि मा (मध्यम) म (पञ्चम) पपप सनी नि निगरि रिग रिग
 सारि रि सानी नी (गान्धार) रि गा गारी सानी नि रि पगमामा रि रि मगरी
 समगरि सनि (ऋषभ) रि री रिमा (मध्यम) गं मग्री पा (पञ्चम) नी नी री
 री गामा मम मध मगग म री री नी नी गप (पङ्कज) स (पञ्चम) माप मध
 धस मासमरि पाप मग नीरी रि गसनी निनि मरि रि गम गरी रि मसानी
 पमम मग मरी री । रिरि नि निगम मरिमग गरि रि मा माध निधा । धम धनि
 पा पाम पा । पसनी नि सनी नि ग रि रि गरि नी रिरि स नि नि रि गा
 रि गरी रि रि गारि सनी निरी मारि सनी नि रि नि निध पम मप गरी मम
 गमा निरि गमगारी मानी निम गामामा—इति करणम् ।

(ऋषभ) रि गमा (मध्यम) गा री नि पापनि पापनि पापमा सा नि
 पाप नि री रि गा पां । पनि स नि रि ग नि रि री री रि रि नि मागां री
 री री रि रि मापां धामा गांरी री री ममा मारिग निधधनि पाप निगा रि ।
 ग निधसधनि पधमप म मरीरी गमपनि पधसनि रि धधा म पगरि मग पा
 मा सां मां गां मं मं पां सां मां गां पं मां । मम पम । ध पाध धपमरी री
 नीरीगामरिगम रिगमां मां (मध्यम) गा धा री री स स रि रि मानी नि नि
 स सरि रि नि नि नि स सग गनी नि नि स स रि सनी नि ससस रि धरि
 नि पगम मरि ग सरि नि सनि धप धनि सनि मधा गरि म गरि मा मारी स
 नी रि मधामामा—इति द्वितीयकरणम् ।

रीरी (पङ्कज) स री री मम मागामप । ग ममाम मग मनी गम गप
 गम मग री ग री रि ग (मध्यम) म (गान्धार) ग (ऋषभ) री निध धनि
 (पञ्चम) मपमधनि (मध्यम) ममनि धनि पा पसनि नि स नी नि रि रि
 सनी । नि रि सा सनी नि नि नि रि रि नि नि रि रि रि रि रि रि रि रि मम
 (मध्यम) (गान्धार) गमगाग (मध्यम) ग गग मम रि धम मध मग गरीरी ।

रि रि गगल म गरि मगग रि रि नि नि धधनि नि ससरि रि ग ग मगमग-
गमां मां मां—इति तृतीयकरणम् ।

१. नी धा पा पा नी नी नी नी
ग रु अ णि अं व म
२. सा नी सा री री री री री
णो ह रि आ त णु
३. सा गा री री मा गा री री
अं गी पी ण प
४. गा री सा सा नी सा नी नी
ओ ह रि आ
५. मां मां गां गां पा पा नी धा
म अ ण वि ळा सि णि
६. पा मा गा री गा री सा नी
र क्ख उ अ म्ह उ
७. सा सा री नी सा नी सा री
गो री म हि स वि
८. गा री गा मग मा मा मा मा
आ र णि आ

गान्धारीरक्तगान्धारीजन्यो गान्धारषञ्चमः ॥ १०३ ॥

गान्धारांशग्रहन्यासो हारिणाश्वाख्यमूर्च्छनः ।

(सु०) गान्धारषञ्चमं लक्षयति—गान्धारीति । हारिणाश्वा मध्यमप्राप्ते

मसन्नमध्यालंकारः संचारिणि सकाकली ॥ १०४ ॥

राहुमियो ज्दुते हास्ये विस्मये करुणे भवेत् ।

तज्जा स्फुरितगान्धारा देशाख्या वर्जितर्षभा ॥ १०५ ॥

ग्रहांशन्यासगान्धारा निमन्द्रा च समस्वरा ।

२७. गान्धारपधमः

गा सा सा नि सनि स गम गा गा । पामा गा सा सा नि सनि स
समम गा गानी धानी सा नीधा पानी मा पा मा । गा स नि स नि सग
मगा—इत्यालापः ।

गममग निगमापपपनिमपामप पा पानी नि मधा मम धम ममा गा
गा गम मम गामा (पङ्कज) सनि स स ग ग मग मम मगागा री गा नी स
सनी पानी नी मप मा गम पा पग मम गं निधनि सम पपप मम । गा स
गनि मसा सा सा गम धप धम ममा धा नी पनी नि म मप नि मगा
(पङ्कज) स नि सा सां सम गपगम—इति करणम् ।

अथ वा—गागारीरी सनी सपनीसगागा (पञ्चम) सगा मामग पाधानि
धानि पमनि धनि स यनि निध निधपापमगागा मसास साम गमधगम गा
गागरी सनिपनि सगापमपसगागा—इत्यालापः ।

मगररि ससनि निससगागाग ममगममस गसगा गममगमनि धधधनि
मध ममापपधनि नीधा (पञ्चम) पा ममपा मम निधसाम ममपा मपपममा मा
सां सस ससगागा—इति करणम् ।

१. सा नी सा गा सा गा गा गा

पि ग ल ज टा क

द्वितीया मूर्च्छना ॥ देशाख्यां लक्षयति—तज्जेति । स्फुरितो गान्धारो यस्याम् ।
वर्जित ऋषभो यस्याम् । मन्द्रनिषादा ॥ -१०४-१०५- ॥ इति रागाङ्गानि ॥

२. मा पा मा पा गा गा गा गा
ला पे नि प तं
३. गा पा सा गा गा गा गा गति
ती ज य ति जा ह
४. नी पा मा पम गा गा गा गा
वी स त तं
५. गा गा गा गति नी नी नी तिस
पू णा हु ति रि व
६. नी पा मा पम गा गा गा गा
हु त भु जि सु स मि धि
७. मा पा सा गा गा गा मा गति
प य सः क प दि
८. नी पा मा पम गा गा गा गा
नो प नु दे

इत्यादिसिका । इति गान्धारपञ्चमः ॥

ब्रवणा भिन्नपङ्क्तस्य भाषा धनिसंभूयसी ॥ १०६ ॥

धनिसैर्वलिता धांशग्रहन्यासा रिपोज्झिता ।

गमद्विगुणिता मन्द्रधैवता विजये मता ॥ १०७ ॥

तज्जा डोम्बकृतिः सांशा धान्ता दैन्ये रिपोज्झिता ।

(क०) भिन्नपङ्क्तभाषायास्त्रवणाया लक्षणे—धनिसैर्वलितेति ।
वलितमिह वक्ष्यमाणलक्षणो गमकमेदः । तद्युक्तैर्धनिसैः प्रयुक्तेत्यर्थः ।
गमद्विगुणितेति । गमयोरत्र मध्यापेक्षया द्विगुणत्वं विवक्षितं तारावधि-

धाधाधामानी सा नी सासनी सा सासनी धाध साससनि सासनि
धानी नि धानी सासा सनि सनी निधाधा मां गा गं सां स । सनिधाध मां
गां मां मां नी धामां मगाग सा स सनि धानी धानी निध निध गागमां ससनी
नीनिधानीनिधानि धानि सनि । धाधधमाधाधा—इत्याल्पाः ।

धनिधगांग सानीनी निनिसनिसनिधनी निधा धा । समनी निध
निधा धा धसगमा मगमगा सासा । निनिनि गसनि धनि निधा धा । गाधनि
सनि धनिधग सगसनि धनि मम धनिधा—इति रूपकम् ॥ इति त्रवणा ॥

मध्यमापञ्चमीधैवत्युद्भवः ककुभो भवेत् ॥ १०८ ॥

धांशग्रहः पञ्चमान्तो धैवतादिकमूर्च्छनः ।

प्रसन्नमध्यारोहिभ्यां करुणे यमदैवतः ॥ १०९ ॥

मेयः शरदि तज्जाता भवेद्भाषा रगन्तिका ।

प्रदर्शनार्थम्, मन्द्रापेक्षया मध्यस्थयोस्तयोः । ननूक्तसिद्धत्वादत्र गमयोर्बहु-
त्वविधानार्थमिति चेत्, न । धनिसभूयसीति तदितरेषामेव पृथग्बहुत्व-
विधानात् । अतस्तारगान्धारमध्यमवतीत्यर्थः । 'वाहिताभ्यादिषु' इति
समासः । नन्वत्र तारावधित्वेनैकस्मिन्नेव स्वरे वक्तव्ये किं गमद्विगुणितेति
स्वरद्वयग्रहणमिति चेत्, सत्यम् । धांशग्रहन्यासेति त्रवणाया धैवतग्रहत्वात्त-
दारम्भवशेन यो मध्यमः स एवात्र तारावधिः । गान्धारग्रहणं तु तारस्थिते-
तरस्वरापेक्षया तस्य प्रयोगबहुत्वदर्शनार्थं गमेति समभिव्याहारेण मध्यमस्य
बहुत्वमपीत्यवगन्तव्यम् ॥ -१०६, १०७- ॥

(सु०) त्रवणां लक्षयति—त्रवणेति । धैवतनिषादषड्जबहुला । तैरेव
वल्लिर्युता । धैवतग्रहांशन्यासा । ऋषभपञ्चमहीना । गान्धारमध्यमद्वैगुण्ययुता ॥
डोम्बकृति लक्षयति—तज्जेति । षड्जोशो यस्याम् । धैवतन्यासा ।
ऋषभपञ्चमहीना ॥ -१०६, १०७- ॥

(सु०) ककुभं लक्षयति—मध्यमेति । धैवतांशग्रहः । पञ्चमन्यासः ॥

धन्यासांशग्रहा भूरिधैवतैः स्फुरितैर्युक्ता ॥ ११० ॥

अतारमध्यमा पापन्यासा श्रीशार्ङ्गिणोदिता ।

तद्भवा सावरी धान्ता गतारा मन्द्रमध्यमा ॥ १११ ॥

मग्रहांशा स्वल्पपट्टजा करुणे पञ्चमोज्झिता ।

धमां मं मगारी रिरि ससनि निधा गामापापगामा धा धगामाममनी
सनि निधानिधनि निगा धागधागा रिसासनि मगाग रिरिसासनिनि । धधध-
पाधपा—इत्यालापः ।

धा(धैवत)नीधा(पञ्चम)गामा(ऋषभ)रिरि रि गारि(षड्ज)सधनी नी
(धैवत)धाधाधानीरी रिसानि रिसनि सनि सधा नीनी(धैवत)धा । धा धनी
रिरिसा निरिसानिधानी ममगमगारी रिसानी रिसानी धानिपपमगपमधाधा ।
नी निसनि निधध(षड्ज)सगधरिग(मध्यम)मनीनि मानि निधध(पञ्चम)मपनि
मगागरी ममपमगमधाधा । गाधाम गमरिमागा(ऋषभ)रिमाग(षड्ज)सा ।
धानी नि(धैवत)धा । धामाध सरिगमगपगमनिधानी पधापनि पधमगारि
ममपगारि गां मां रि(ऋषभ)रिमाग(षड्ज)स । धानी म(धैवत)धा माधसरि
गमगपगमनि निधानिप धापनीप धमगरिममपगरिगामांमां(ऋषभ)सधनिम
(धैवत)गा पमपमा(षड्ज)सधनि धनि सनिधाधपा—इति करणम् ।

अथ वा—धाधाधसं ससससधाध साध साधससधारीरी ममरिग सासं-
धाधाध पधसधपधधममामा । मरि मारि मां माधा धाधाधाधपधनिध पधामां
मधापाधा सारी मरी सं गं सां गं गांध पधपमपापा—इत्यालापः ।

यधसासमधधधसरीगा सांधा पाधापापा सामापा मापाधा पामां मां ।
सरि मरि ममाधप धापप मां मां पध सरि मरि गासां धामा पारीमा पां पां—
इति करणम् ।

रगन्तिकां लक्षयति—तज्जातेति । धैवतन्यासांशग्रहा । बहुभिः स्फुरितैर्धैवतैर्युक्ता ।
एतत्त्वां तारो मध्यमो नास्ति । पञ्चमापन्यासा ॥ सावरी लक्षयति—तद्भवेति ।
धैवतन्यासा । तारगान्धारा । मध्यमग्रहांशा ॥ -१०८-१११- ॥

२८. ककुभः

१. धा धा सा सा धा धा री री
यो ना म य त्र
२. धा धा धा धा पा धा पा मा
नि व स ति क रो ति
३. री री मा मा पा धा पा मा
प रि र क्ष णं स
४. पा धा पा मा मा मा मा मा
ख लु त स्य
५. री री मा मा धा धा पा मा
सु ग्वे व स सि च
६. पा मा पा पा धा धा पा मा
हृ द ये द ह सि च
७. पा धा पा मा सा री सा री
स त तं नृ शं
८. गा सा पा पा पा पा पा पा
सा सि

इत्यादिसिक्का । इति ककुभः ॥

विभाषा ककुभे भोगवर्धनी तारमन्द्रगा ॥ ११२ ॥

धैवतांशग्रहण्यासा गापन्यासा रिर्वर्जिता ।

(सु०) भोगवर्धनी लक्षयति—विभाषेति । तारो मन्द्रश्च गान्धारो यस्याम, मध्यगान्धारशून्येत्यर्थः । गान्धारापन्यासा । धैवतनिषाद्गान्धार-

धनिभ्यां गमपैर्धूरिवैराग्ये विनियुज्यते ॥ ११३ ॥

धाधाधाध गामापा पप मम पापापम मा गा मानी धासनी गासनी । धा
पामागामानीधा पामा धाधप मध पममधा धाधगापामागा मापापापगा मप-
गमनी धासनी गासनी धापमा गामानीधाधा । धपमधपमधाधा—इत्यालापः ।

गामधापामगा मगममध धनि निति(पङ्कज)सधध धनि पपपगा मधा
पा मधापा मधनि धाधानी साधधनि धमपप ममधगागा । मगममधनि निति
(पङ्कज)सधधनी निति धमपपपगामधा पामधापम धनिधा—इति रूपकम् ॥
इति भोगवर्धनी ॥

तज्जा वेलावली तारधा गमन्द्रा समस्वरा ।

धाद्यन्तांशा कम्पपङ्कजा विप्रलम्भे हरिप्रिया ॥ ११४ ॥

पञ्चमांशग्रहण्यासा धरितारा गमोत्कटा ।

गमन्द्रा चोत्सवे गेया तज्जैः प्रथममञ्जरी ॥ ११५ ॥

धन्यासांशग्रहा भापा बाङ्गाली भिन्नपङ्कजा ।

गापन्यासा दीर्घरिमा धमन्द्रोद्दीपने भवेत् ॥ ११६ ॥

धा गा गा धध निगां ध गांगामसा मा मा माम मा धामागा मागा
स स री गा मा पम गरि सनी री मरी गासनी सा सा । ध स धा नी नी

मध्यमपञ्चमबहुला ॥ वेलावलीं लक्षयति—तज्जेति । तारधैवता । मन्द्रगान्धारा ।
धैवतग्रहण्यासांशा ॥ -११२-११४ ॥

(क०) प्रथममञ्जरीं लक्षणे—धरितारेति । धरी तारे यस्याः सा
तथोक्ता । अत्र ग्रहत्वेनारब्धपञ्चमवशात्तारधैवतस्योक्तरीत्या बहुत्वमेव ।
तारऋषभस्य तु बहुत्वमवधित्वं चेत्यर्थः । एवमन्यत्राप्यूषाम् ॥ ११५ ॥

(सु०) प्रथममञ्जरीं लक्षयति—पञ्चमांशेति । तारऋषभधैवता । गान्धार-
मध्यमबहुला ॥ बाङ्गालीं लक्षयति—धन्यासेति । गान्धारापन्यासा । दीर्घऋषभ-

धा ध मा धा धा धधनी मा धा नी गा । गा गागममा सस मा सा सा सा
पमा धा माम गा गा स स री गा माय म गरी सनी रि गारी सनी सा सा ।
स धानी नीधा धा धमा धा धा—इत्यालपः ।

धम गमम धधा मा मा गामा(षड्ज)सस धा धा धानि सनी साममध
मधा । धा धा धनी नी गा धमास स री री गगम मपय ममपपरी री स स
री री गग री री(षड्ज)ससनी नी सनि सासाधमगम धमम स नी धा
धा धा नी सानी साम मध मधा धा—इति रूपकम् ॥ इति बाङ्गाली ॥

आढीकामोदिका तज्जा ग्रहांशन्यासधैवता ।

ममन्द्रा तारगान्धारा गुर्वाज्ञायां समस्वरा ॥ ११७ ॥

टक्कभाषा वेगरञ्जी निमन्द्रा धपवर्जिता ।

सांशग्रहान्ता माने स्यान्निषड्जरिगमैर्बहुः ॥ ११८ ॥

सा सा सनी सा रिगा नीगगम स नी गा सगसा सनी सारी नी सारी
नी सारी सनी सासा मामागागा गा री सनि सानी सारी सारी सारी सारी
सनी सनी समागारी सनी नी सरि गानी गागमासनी सासा—इत्यालपः ॥

मममगगरी री स सनी नी सनी(षड्ज)सनी सरी गरि गगगनी सगरि
मासामागा गा री री सा रि ग री सनी नी नी नी नी(षड्ज)सस(ऋषभ)
रि गमरि स रिगम म री गसमरी गरी नी सा ममरी गा सा सा—इति
रूपकम् ॥ इति वेगरञ्जीभाषा ॥

नागध्वनिं तदुद्धूतं षड्जन्यासग्रहांशकम् ।

धपत्यक्तं रसे वीरे शार्ङ्गिदेवः समादिशतु ॥ ११९ ॥

मध्यमा ॥ आढीकामोदिकां लक्षयति—आढीकामोदिकेति ॥ वेगरञ्जीं लक्षयति—
टक्कभाषेति । मन्द्रनिषादा । धैवतपञ्चमवर्जिता । षड्जग्रहांशन्यासा । निषाद-
षड्जऋषभगान्धारमध्यमबहुला । नागध्वनिं लक्षयति—नागध्वनिमिति । धैवत-
पञ्चमत्यक्तम् ॥ ११५-११९ ॥

पङ्कजमध्यमया सृष्टः सौवीरः काकलीधुतः ।

गाल्पः पङ्कजग्रहन्यासांशकः पङ्कजादिमूर्च्छनः ॥ १२० ॥

प्रसन्नाद्यवरोहिभ्यां संयतानां तपस्विनाम् ।

गृहिणां च प्रवेशादौ रसे ज्ञान्ते शिवप्रियः ॥ १२१ ॥

प्रयोज्यः पश्चिमे यामे वीरे रौद्रे ऽद्भुते रसे ।

सां सपा धधानी धापा धधा सा सपाप धा सा सपापधा ध गारि मा
गा रि सनि स पा धा सनि सां । सां मां मगारी रि मा म पा प ध निधा पापधा
सां स पापधा धगा रि मा गा री सनिधा धपा सा सनी सां सां । मम
समम(पङ्कज)ससं सां ग सं ग ग री ग सा सं सं स ध ध नि निध सनि
धनि धा ध प । पपपधध ध स नि सां सां सं सं सं सम(पङ्कज)ससं ससं
ग सस मरि रिग सस गध धनि ध ध ग सं सं सं धनि ध सनि धनि धध
(पञ्चम)पाप रि पपनि ध ध स सा सस धम रि रि धम रि रि धस सप ।
धध नि ग धध सस धध नि ध स नि धनि धधपा । पापप(गान्धार)गा गग
मरि स ग सनिध सस । पपधध सनिसा । स सं स प पप नि नि नि
(पङ्कज) स स स रि रि रि रि परि पा धध स निसा । सध म रि रि धम मा
रि रि ग सस ग धध नि धध गस सस धध निध सनि धनि ध धप धध रि
नि धधध ग रि म ग रि स निध स निध निध पपध रि निध सध गरि
मगरि मगरि सनि ध समापपधध सनिसा—इत्याल्लापः ।

(पङ्कज)स(पञ्चम)नीधा धा धा नी(पञ्चम)नीधा धा धनी(पङ्कज)
ससारी रि रि पपनि धाधा धधस स धनि ध पा । पप नि ध पं पं नि रि रि
ग रि मरि सासा मम रि ग सा स सस स रि ग सा ससनि ध(पञ्चम)धा
नि(पङ्कज)स स । मम स सस स मस सां ससरि ग गसं ग सां ग सं गां
सस गसनिधनिधाधध निपा । पगां धगां धगां गगगसमारी(पङ्कज)सनिधापा

(सु०) सौवीरं लक्षयति—पङ्कजमध्यमयेति । अल्पगान्धारः । संयतानां
नियमवताम् ॥ १२०, १२१- ॥

पापाधापा धनिनि(बड्ज)ससां मां गगारी(ऋषभ)रिरि मममधमम । मासांस
(पञ्चम)धासाधनिनिपानीधपारीपपपध धध सं सं सं धं धं धध ममम रि रि
रि रि गरि गरि गल सधनि धसा धनिधधरि पपपप । पधधधध निनि
(पञ्चम)पम धध धनि(बड्ज)ससां—इति करणम् ।

२९. सौवीरः

१. सां सां सां सां सां सां सां सां
त रु ण त रु शि ख र
२. नी नी धा धा पा पा पा मा
कु सु म भ र न मि त
३. नी धा सा धा नी धा पा पा
मृ दु सु र मि प व न
४. धा गा धा सा सा सां सां सां
धु त वि ट पे
५. सां सां सां नी सा सा री गा
का न ने
६. सा गा धा धा नी धा पा पा
कुं ज रो
७. नी धा सा धा नी धा पा पा
अ म ति म द ल लि त
८. गां गां धा सां सां सां सां सां
ली ला ग तिः

इत्याक्षिप्तिका । इति सौवीरः ॥

सौवीरी तद्गवा मूलभाषा बहुलमध्यमा ॥ १२२ ॥

षड्जाद्यन्तात्र संवादः सधयो रिधयोरपि ।

सा गा सा सा नी धा सा सा मा धानी धा पा पाधा मा धा सम-
धानि धानिरिगा रिमामा गारीसा सा माधानीधासासा । इति सौवीरी ॥

तज्जा वराटिका सैव बटुकी धनिपाधिका ॥ १२३ ॥

सन्यासांशग्रहा तारसधा शान्ते नियुज्यते ।

हिन्दोले पिञ्जरी भाषा गांशा सान्ता निवर्जिता ॥ १२४ ॥

गागारि सा धारि सा सारी गां मां मामा रीरि साधासापामागापाधा-
सारी गापामागारी सा सानि साधारीसासारीगासारी गागामामागारीसारी रि
गरि रीस रि मां । पां धापासारि गामारि रीसा ॥ इति पिञ्जरी ॥

तज्जा समस्वरा नट्टा तारगान्धारपञ्चमा ।

सन्यासांशग्रहा मन्द्रनिषादा तारधैवता ॥ १२५ ॥

अङ्गं कर्णाटवङ्गालं वेगरञ्ज्याः पवर्जितम् ।

गांशं सान्तं च शृङ्गारे वक्ति श्रीकरणेश्वरः ॥ १२६ ॥

इति भाषाज्ञानि ॥

(सु०) सौवीरी लक्षयति—सौवीरीति । षड्जग्रहन्त्यासा । अत्र षड्ज-
धैवतयोः संवादः । ऋषभधैवतयोश्च विकल्पेन पूर्वोक्तसंवादापवादः ॥ वराटिकां
लक्षयति—तज्जेति । सैव वराटिका बटुकीत्युच्यते । धैवतनिषादपञ्चमबहुला ।
षड्जन्यासांशग्रहा । तारषड्जा ॥ पिञ्जरी लक्षयति—हिन्दोल इति । गान्धा-
रांशा । षड्जन्यासा । निषादवर्जिता ॥ नट्टा लक्षयति—तज्जेति ॥ कर्णाटवङ्गालं
लक्षयति—अङ्गमिति । पञ्चमवर्जितम् । गान्धारांशम् । षड्जन्यासम् ॥
-१२२-१२६ ॥ इति भाषाज्ञानि ॥

आपञ्चमं तारमन्द्रा षड्जन्यासांशकग्रहा ।

रिषद्जाभ्यधिका धीरैरेषा रामकृतिर्मता ॥ १२७ ॥

षड्जांशग्रहणन्यासां मतारां मपभूयसीम् ।

रिषत्यक्तां पमन्द्रां च तज्ज्ञा गौडकृतिं जगुः ॥ १२८ ॥

निमन्द्रा मध्यमव्याप्ता रिषत्यक्ता समस्वरा ।

सन्यासांशा धग्रहा च वीरे देवकृतिर्भवेत् ॥ १२९ ॥

इति क्रियाङ्गानि ॥

स्युर्वराद्या उपाङ्गानि सन्यासांशग्रहाणि षट् ।

समन्द्रा कौन्तली तत्र निभूरिः कम्पधा रतौ ॥ १३० ॥

वराटी द्राविडी भूरिनिमन्द्रा स्फुरितर्षभा ।

वराटी सैन्धवी भूरिगान्धारा सधकम्पिता ॥ १३१ ॥

शार्ङ्गदेवेन गदिता शृङ्गारे मन्द्रमध्यमा ।

(सु०) रामकृतिं लक्षयति—आपञ्चममिति । एतस्यां षड्जमारभ्य पञ्चमस्वरपर्यन्तं पञ्च स्वरास्तारा मन्द्राश्च । मध्या न भवन्ति । ऋषमषड्ज-बहुला ॥ गौडकृतिं लक्षयति—षड्जांशेति । तारमध्यमा । मध्यमपञ्चमबहुला । ऋषमर्धवत्यक्ता ॥ देवकृतिं लक्षयति—निमन्त्रेति । मन्द्रनिषादा । मध्यम-व्याप्ता मध्यमबहुला । ऋषमपञ्चमत्यक्ता ॥ १२७—१२९ । इति क्रियाङ्गानि ॥ वराद्या उपाङ्गानि विभजते—स्युरिति ॥ कौन्तलीवराटीं लक्षयति—समन्द्रति । मन्द्रषड्जा । निषादबहुला । कम्पितर्षवता । रतौ विनियोगः ॥ द्राविडीवराटीं लक्षयति—वराटीति । भूरिनिमन्द्रा मन्द्रनिषादबहुला । स्फुरितर्षभा स्फुरित ऋषमो यस्याम् ॥ सैन्धवीवराटीं लक्षयति—वराटीति । भूरिगान्धारा गान्धार-बहुला । सधकम्पिता कम्पितषड्जर्षवता ॥ अपस्थानवराटीं लक्षयति—

मण्डिता मनिधैर्मन्दैरपस्थानवराटिका ॥ १३२ ॥

हतस्वरा धमन्द्रा कम्प्रपसा हतपञ्चमा ।

स्यात्प्रतापवराटी तु धमन्द्रा कम्प्रसोरुपा ॥ १३३ ॥

इति वराट्युपाङ्गानि ॥

रिपत्यक्ता तु तोडथेव च्छायातोडीति कीर्तिता ।

तोडथेव ताडिता गाल्पा तौरुष्की निधभूयसी ॥ १३४ ॥

इति द्वे तोड्युपाङ्गे ॥

पञ्चमेनोज्झिता मन्द्रनिषादा ताडितोत्सवे ।

गीयतामृषभान्तांशा महाराष्ट्री तु गुर्जरी ॥ १३५ ॥

गुर्जरेव रिक्क्या स्यात्सौराष्ट्री गुर्जरी भवेत् ।

दक्षिणा गुर्जरीकम्प्रमध्यमा ताडितेतरा ॥ १३६ ॥

इति गुर्ज्युपाङ्गानि ॥

मत्यक्तान्दोलितसपा धन्यासांशग्रहान्विता ।

विप्रलम्भे भवेत्तुच्छीत्यवोचत्सोढलात्मजः ॥ १३७ ॥

मण्डितेति । मनिधैर्मध्यमनिषादधैवतैर्मन्दैर्मण्डिता ॥ हतस्वरवराटी लक्षयति—
हतस्वरेति । धमन्द्रा मन्द्रधैवता । कम्प्रपसा कम्पितपञ्चमषड्जा ॥ प्रतापवराटी
लक्षयति—स्यादिति । उरुपा पञ्चमवहुला ॥ १३०—१३३ ॥ च्छायातोडी
लक्षयति—रिपत्यक्तेति । तोडथेवर्षभपञ्चमत्यक्ता च्छायातोडी भवति ॥ तुरुष्क-
तोडी लक्षयति—तोडथेवेति । ताडिता ताडितस्वरा । अल्पगान्धारा निषाद-
धैवतवहुला ॥ १३४ ॥ महाराष्ट्री गुर्जरी लक्षयति—पञ्चमेनेति ॥ सौराष्ट्री
गुर्जरी लक्षयति—गुर्जरेवेति । गुर्जयमेव ऋषभः कम्पितश्चेत्तदा सौराष्ट्र-
गुर्जरीति ॥ दक्षिणगुर्जरी लक्षयति—दक्षिणेति । ताडिता इतरे मध्यमादन्ये
स्वरा यस्याम् ॥ १३५—१३६ ॥ तुच्छीलं लक्षयति—मत्यक्तेति । मध्यमहीना ।

मध्यमेन निषादेनान्दोलिता त्यक्तपञ्चमा ।

खम्भाइतिस्तदंशान्ता शृङ्गारे विनियुज्यते ॥ १३८ ॥

च्छायावेलावली वेलावलीवत्कम्पमन्द्रमा ।

सैव प्रतापपूर्वा स्यादाहता रिपवर्जिता ॥ १३९ ॥

इति चत्वारि वेलावत्युपाङ्गानि ॥

धांशन्यासग्रहा तारमन्द्रगान्धारशोभिता ।

भैरवी भैरवोपाङ्गं समशेषस्वरा भवेत् ॥ १४० ॥

कामोदोपाङ्गमाख्याता कामोदासिंहली बुधैः ।

कामोदलक्षणोपेता ममन्द्रा कम्पधैवता ॥ १४१ ॥

च्छायानटा तु नटैव मन्द्रपञ्चमभूषिता ।

नटोपाङ्गं निषादेन गान्धारेण च कम्पिता ॥ १४२ ॥

कोलाहला टक्कभाषा सग्रहांशा पवर्जिता ।

सधमन्द्रा मभूयिष्ठा कलहे गमकान्विता ॥ १४३ ॥

सासा सासा मासा सास सरी गामा मामगरी सरीरीध मारीगरी धमम-
गमामारीधा साधासागा रीमाधगा मरी गसा सासा सास निग सारी मागामा-
मा रीगरीध मधममारीधा सागा साधा सामा रीमाधा गासा ॥ इत्यालापः ॥

आन्दोलीषड्जपञ्चमा । धैवतन्यासांशग्रहा ॥ खम्भाइति लक्षयति—मध्यमेनेति ।
मध्यमेन निषादेन आन्दोलितेन युक्ता ; त्यक्तपञ्चमा पञ्चमहीना । तदंशान्ता
निषादांशन्यासा ॥ च्छायावेलावली लक्षयति—वेलावलीवदिति । कम्पमन्द्र-
मेति । कम्पितो मन्द्रश्च मध्यमो यस्याम् ॥ १३७—१३९ ॥ भैरवी लक्षयति—
धांशेति । धैवतांशन्यासग्रहा तारमन्द्रगान्धारा । शेषाः स्वराः धैवतगान्धारान्या-
मन्ये ॥ कोलाहला लक्षयति—कोलाहलेति । षड्जग्रहा । पञ्चमवर्जिता । मन्द्रषड्ज-
धैवता । मध्यमवहुला । गमकाः प्रकीर्णकाध्याये लक्षयिष्यन्ते ॥ १४०—१४३ ॥

रीगसध सरीमम धमगम गामसरी सनी धासा रीगरीग माधध सससं
सगरी ममधमगरिस नीधासरी गामाधमरी गमसाधनी धसरीगा माम गमधम
गारी सनि धासरी गासा मागरी मा री सासा ॥ इति रूपकम् ॥ इति
कोलाहल ॥

तज्जा रामकृतिर्वीरे मांशा सान्ता पवर्जिता ।

भाषाङ्गत्वे ऽप्युपाङ्गत्वमतिसामीप्यतो ऽत्र च ॥ १४४ ॥

शार्ङ्गदेवेन निर्णीतमन्यत्राप्युद्धतां बुधैः ।

हिन्दोलभाषा छेवाटी गापन्यासा धभूयसी ॥ १४५ ॥

रिहीनांशमदन्यासपद्जा सगममन्द्रभाक् ।

सगतारोत्सवे हास्ये गेया गमकसंयुता ॥ १४६ ॥

बल्लता तदुपाङ्गं स्याद्रिहीना मन्द्रधैवता ।

संन्यासांशग्रहा गेया शृङ्गारे शार्ङ्गिणोदिता ॥ १४७ ॥

(क०) तज्जेति । बहुलीपर्यायभूतां रामकृतिं लक्षयित्वा भाषाङ्गत्वे
ऽप्युपाङ्गत्वमतिसामीप्यतो ऽत्र चेत्युक्तम् । अस्यायमर्थः । कोलाहलोत्पन्नाया
रामकृतेर्भाषाङ्गत्वेऽप्यतिसामीप्यतः ; सामीप्यमत्र सादृश्यं विवक्षितम् ।
तेन यत्र किञ्चित्सादृश्यं तत्रोपाङ्गत्वं ; यत्राङ्गत्वसादृश्यं तत्रोपाङ्गत्वमिति
न्यायेनात्रोपाङ्गत्वं च निर्णीतमिति ; बहुलीपर्यायत्वं चास्या रामकृतेर्वाद्या-
ध्याये वक्ष्यते ॥ १४४-॥

(सु०) रामकृतिं लक्षयति—तज्जेति । मध्यमांशा । पद्जान्यासा ।
पञ्चमवर्जिता । ननु स्वयं भाषाङ्गे प्रयुक्ता अत आह—भाषाङ्गत्वे ऽपीति ।
भाषाङ्गत्वे ऽप्युभयरूपत्वमेतस्या इत्यर्थः । अतिसामीप्यतः समानस्थायत्वात्
॥ १४४-॥ छेवाटीं लक्षयति—हिन्दोलभाषेति । गान्धारापन्यासा । धैवत-
बहुला । मन्द्रपद्जगान्धारमध्यमसंयुता ॥ -१४५-१४७ ॥

मध्यमापञ्चमीजातः काकल्यन्तरसंयुतः ।

पञ्चमांशग्रहन्यासो मध्यसप्तकपञ्चमः ॥ १४८ ॥

हृष्यकामूर्च्छनोपेतो गेयः कामादिदैवतः ।

चारुसंचारिवर्णश्च ग्रीष्मे ऽह्नेः प्रहरे ऽग्निमे ॥ १४९ ॥

मृङ्गारहास्ययोः संभाववमर्शे प्रयुज्यते ।

३०. पद्यमः

पाधा मांधा नीधापापा । पधनीरिमपधामा धनि ध पापागीगां सांसां ।
मांपमागां रीरी । रीमांपधा मा पनिधपापा । सांगां नीधा पप निरी मां
पाधामाध निध पापा—इत्यालापः ।

पापधपधमधधनिध पापा । पापाधनि रिगपापा मधनिध पापा पपधनि
रीरी गंगं संसं गग रीरी रीरी मम पप धम धध निध पा—इति करणम् ।

१. सां सां सां सां री री गां सां
ज य वि ष म न य न

२. मा गा पम गा री री री री
म द न त नु द ह न

३. मां सां सां सां री री गां सां
व र वृ ष भ ग म न

४. मा गां पम गा री री री री
पु र द ह न

(सु०) पञ्चमं लक्षयति—मध्यमेति । मध्यस्थानस्थपञ्चमो ऽंशन्यासो
प्रहो यस्य । हृष्यका मध्यमप्रामे सप्तमी मूर्च्छना ॥ १४८-१४९- ॥

५. री री मां मां पा मा धा मा
न त स क ल भु व न
६. मा धा सां सां नी धा पा मा
सि त क म ल व द न
७. धां नी री मां री मां पा पा
भ व म म भ य ह र
८. धा मां धा नी पा पा पा पा
म व श र णं

इत्यादित्तिका । इति प्रथमः ॥

तद्भाषा दाक्षिणात्या स्याद्ग्रहांशन्यासधैवता ॥ १५० ॥

ऋषभो ऽस्यामपन्यासस्तारा निपमधैवताः ।

प्रियस्मृतौ नियोगो ऽस्या विभाषान्धालिका मता ॥ १५१ ॥

पापा धासा निरीरीरी गरिमरि गपगग नीसानीमा नीधा पापा पाधा
सनी रीरीरीरी गरी सगारीसनी रीरीरी नीनी गपनीध नीनी सानी सनी
मागरीरी रीरी मरी सनी नीध निधा पानी निधापापमधा पासा पाधासनी रीरी
रीरीरीरी गरीगग पापानीधा पापापा—इत्याल्लापः ।

पपयधसनी रीरी गरी सनी धनी नीप पध धस नीरी रीग नीस नीरी
रीग नीस निधा नीनी पापा—इति रूपकम् । इति दाक्षिणात्याभाषा ॥

(सु०) दाक्षिणात्यां लक्ष्यति—तद्भाषेति ॥ निषादपञ्चममध्यमधैवता-
स्ताराः ॥ -१५०-१५१ ॥

पञ्चमांशग्रहन्यासा न्यल्पा भूरीतरस्वरा ।

तारधा मन्द्रपङ्खा च धापन्यासा गवर्जिता ॥ १५२ ॥

वियुक्तबन्धने गेया शार्ङ्गदेवेन कीर्तिता ।

पापामामसरी मापा धापा धाप धध पध धपपसा मास सारी रीमा
पाधा पध मास निधा पापधपधपमा मासा सारी पाधा पाधा पप धध पध
धध धम पापा मसा रीमा सारी मासारी मा सारी मासारीमाधाप धधपधा
पधधप मममाम सारीमापा धाप धपा धासा नीधा पाप धप पपापा ॥ इत्यालापः ॥

रीरीसारीरी लरीरीसरी रीस रीप रीस रीस धध पाधधप धधधध
पममा ममा पमधा पधामामपपमाधसधसधपमधा । इति रूपकम् ॥ इत्यान्धाली
विभाषा ॥

मल्लारी तदुपाङ्गं स्याद्गहीना मन्द्रमध्यमा ॥ १५३ ॥

पञ्चमांशग्रहन्यासा शृङ्गारे ताडिता मता ।

आन्धाल्युपाङ्गं मल्लारः पङ्खपञ्चमवर्जितः ॥ १५४ ॥

धन्यासांशग्रहो मन्द्रगान्धारस्तारसप्तमः ।

गेयः कर्णाटगौडस्तु पङ्खन्यासग्रहांशकः ॥ १५५ ॥

स एवान्दोलितः पङ्खे देशवालो रिपोज्झितः ।

गान्धारबहुलो मन्द्रताडितो रिपवर्जितः ॥ १५६ ॥

निषादांशग्रहन्यासस्तुरुङ्को गौड उच्यते ।

(सु०) आन्धालिकां लक्षयति—अस्या इति ॥ अस्या दाक्षिणात्यायाः
निषादो ऽल्पो यस्याम्; पञ्चमनिषादाभ्यामन्ये स्वरा बहुलाः । धैवतस्तारः ॥
मल्लारीं लक्षयति—मल्लारीति । गहीना गान्धारवर्जिता । ताडिता ताडितस्वरा ॥
मल्लारं लक्षयति—आन्धाल्युपाङ्गमिति ॥ पङ्खपञ्चमाभ्यां हीनः । औडुवो
ऽसौ रागः ॥ देशवालगौडं लक्षयति—स एवेति ॥ कर्णाटगौड एव ऋषभ-
पञ्चमोज्झितः, आन्दोलितपङ्खश्च देशवालगौडः ॥ तुरुङ्कगौडं लक्षयति—

गान्धारतिरिपोपेतः प्रस्फुरत्वद्भजपञ्चमः ॥ १५७ ॥

मेयो द्राविडगौडो ऽयं ग्रहांशन्याससप्तमः ।

षड्जे पाङ्जीसमुद्भूतं श्रीरागं स्वल्पपञ्चमम् ॥ १५८ ॥

संन्यासांशग्रहं मन्द्रगान्धारं तारमध्यमम् ।

समशेषस्वरे वीरे शास्ति श्रीकरणाग्रणीः ॥ १५९ ॥

(क०) अधुना प्रसिद्धदेशीरागलक्षणम् । तत्र श्रीरागलक्षणे—

समशेषस्वर इति—समाः शेषाः स्वरा यस्मिन्स तथोक्तः । अत्र स्वल्प-
पञ्चममिति पञ्चमस्याल्पत्वविधानात्तदितरेषां बहुत्वे साम्यं विधीयते । यत्र
यस्याल्पत्वं विधायेतरेषां समत्वविधानं तत्र तदपेक्षया बहुत्वं साम्यमेव ।
यत्र बहुत्वविधानादितरेषां समत्वविधिस्तत्राल्पत्वं साम्यमेवेति विवेक्तव्यम् ।
एतेषु देशीरागेषु यत्र तारमन्द्रयोः ऋभयोरेकस्य वावधिर्नोच्यते, तत्र काम-
चारो द्रष्टव्यः । इदानीं प्रसिद्धरागाङ्गादीनां लक्ष्ये प्रतीतानां लक्षणविरो-
धानां परिहारार्थमुच्यते । तत्र विरोधोद्भावनाप्रकारस्तावद्गामद्वयाज्जा-
त्यादिपरंपरयोत्पन्नानामेतेषां रागाणां मध्यमस्य षड्जमध्यमस्थानयोरेव तत्त-
न्मूर्च्छनारम्भपक्षाश्रयणे शास्त्रविहिते संभवत्यपि मध्यमग्रामोत्पन्नानां मध्य-
मादितोडीप्रभृतीनां च मध्यममध्यमारम्भं विहाय मध्यमषड्जस्थानं एवारम्भो
लक्ष्यते ; लक्षणविरुद्धतया ग्रहस्वरायत्तोत्तरस्वरसाधारणानामभावश्च । त्रिचतुः-
श्रुतिकत्वेन ग्रामद्वयमेदकस्य पञ्चमस्यालोप्यत्वेन प्रयुज्यमानस्यापि सर्वरागे-
ष्वेकरूपता । क्रियाङ्गरामक्रियायां मध्यमस्य पञ्चमश्रुतिद्वयाक्रमणं नष्टदेव-
कीप्रभृतिष्वृषभधैवतथोरन्तरकाकल्यादिमश्रुतिद्वयाक्रमणेन प्रत्येकं पञ्चश्रुतिता

गान्धारेति ॥ मन्द्रस्वरा ताडिता यस्मिन् ॥ द्राविडगौडं लक्षयति—गान्धारति-
रिपेति । तिरिपेन वक्रोच्चारितेन गान्धारेणोपेतः । स्फुरितषड्जपञ्चमः । सप्तमो
निषादः । इति जनकसहिता द्वापञ्चाशत् ॥ १५२-१५७ ॥

च शास्त्रविवक्षिता । श्रीरागे गान्धारनिषादयोर्मध्यमषड्जादिमैकैकश्रुत्या-
श्रयणेन त्रिश्रुतित्वे शास्त्रविहितेऽपि षड्जमध्यमयोरशास्त्रविहितत्रिश्रुति-
त्वकरणयोरर्धवैशसम् । तत्रैवर्षभधैवतयोर्गान्धारनिषादादिमश्रुत्याक्रमणेन प्रत्येकं
चतुःश्रुतित्वं वा शास्त्रविहितम् । आन्धाल्या लक्षणे पञ्चमस्य ग्रहांश-
त्वोक्त्या तथैव प्रस्तारे लिखितेऽपि मध्यमग्रहांशत्वेन प्रयोगः । तथा
कर्णाटगौडस्य लक्षणे षड्जग्रहांशत्वोक्तौ लक्ष्ये निषादग्रहांशत्वम् ; ग्रामरागेषु
हिन्दोलस्य लक्षणे रिषत्यक्तत्वेनोत्तरिपत्यागेन प्रयोगः । षाडवौडुपेष्वपि
रागेषु कचिल्लोप्यस्वरप्रयोगः ; कापि जन्यजनकयोर्भेदनभेदो रसादिविनियो-
गानियमश्चेति लक्ष्यलक्षणयोर्वहुधा विरोधाः ।

एकेषुणा राम इवाब्धितालानेकोत्तरेणैव बहून्विरोधान् ।

श्रीकलुनायः परिहर्तुकामो ब्रूते मतङ्गादिरहस्यवेदी ॥

देशीत्वादेतेषामनियमो न दोषायेति । देशीत्वं च तत्तद्देशमनुजमनोरञ्जनैक-
फलत्वेन कामचारप्रवर्तितत्वम् । यथोक्तं देशीलक्षणग्रन्थादौ 'देशे देशे
जनानां यत्' इति । तथा चाहाञ्जनेयः—

“ येषां श्रुतिस्वरग्रामजात्यादिनियमो न हि ।

नानादेशगतिच्छाया देशीरागास्तु ते स्मृताः ॥ ”

इति । एवं बाद्यनृत्तयोरपि कामचारप्रवर्तितयोर्देशीत्वमवगन्तव्यम् । नियमे
तु सति तेषां गीतादीनां मार्गत्वमेव ; 'यो मार्गितः' इत्यादिनोक्त-
त्वात् ॥ -१५८—१५९ ॥

(सु०) अधुना प्रसिद्धदेशीरागलक्षणम् । श्रीरागं लक्षयति—षड्ज इति ।
षड्जे षड्जग्रामे षाड्जीसमुद्भूतत्वेनैव षड्जपञ्चमोत्पन्नत्वे लब्धेऽपि पुनः
षड्जग्रामकथनं रागेषु जनकजातिग्रामनियमो नास्तीति सूचयितुम् । शेषाः स्वराः
ऋषभपञ्चमधैवतनिषादाः ॥ -१५८-१५९ ॥

षड्जग्रामे मन्द्रहीनः षड्जमध्यमया कृतः ।
 वङ्गालोऽग्रहन्यासषड्जस्तुल्याखिलस्वरः ॥ १६० ॥
 मध्यमे कैशिकीजातः षड्जन्यासांशकग्रहः ।
 वङ्गालस्तारमध्यस्थपञ्चमः स्यात्समस्वरः ॥ १६१ ॥
 ऋषभांशः पञ्चमान्तः स्यादपन्यासधैवतः ।
 वीररौद्राद्भुतरसः पाल्यो मध्यमषाडवः ॥ १६२ ॥
 धैवतांशग्रहन्याससंयुतः स्यात्समस्वरः ।
 तारमन्द्रोऽयमाषड्जगान्धारं शुद्धभैरवः ॥ १६३ ॥
 षड्जे धैवतिकोद्भूतः षड्जतारसमस्वरः ।
 मेघरागो मन्द्रहीनो ग्रहांशन्यासधैवतः ॥ १६४ ॥
 षड्जे षाड्जीभवः षड्जग्रहांशान्तो निगोत्कटः ।
 सोमरागः स्मृतो वीरे तारमध्यस्थमध्यमः ॥ १६५ ॥
 तारषड्जग्रहः षड्जे षड्जमाध्यमिकोद्भवः ।

(सु०) वङ्गालं लक्षयति—षड्जग्राम इति ॥ मन्द्रहीनः । मध्यतारस्वरः ।
 तुल्यत्वं पूर्वमेव व्याख्यातम् ॥ द्वितीयवङ्गालं लक्षयति—मध्यम इति ।
 मध्यमे मध्यमग्रामे । तारमध्यस्थपञ्चमः, मन्द्रपञ्चमहीनः ॥ मध्यमषाडवं
 लक्षयति—ऋषभांश इति । पालपः अल्पपञ्चमः ॥ शुद्धभैरवं लक्षयति—
 तारमन्द्र इति । तारमन्द्रो मध्यमस्वरहीनः । आषड्जगान्धारं षड्जपर्यन्तं
 गान्धारपर्यन्तं वा विकल्पेन तारमन्द्रत्वं धैवतांशस्वरादारभ्य ॥ मेघरागं
 लक्षयति—षड्ज इति । षड्जे षड्जग्रामे एतस्मिन् षड्जस्तार एव । मन्द्रत्वं
 मध्यमत्वं च नास्ति । अन्येषां स्वराणां मन्द्रत्वं नास्ति ॥ सोमरागं लक्षयति—
 षड्ज इति । निगोत्कटः निषादगान्धारबहुलः । एतस्मिन्मन्द्रस्थानस्थो
 मध्यमो नास्ति ॥ कामोदं लक्षयति—तारषड्जेति । षड्जमध्यमिकाजातिः ।

गतारमन्द्रः कामोदो धांशः सान्तः समस्वरः ॥ १६६ ॥
 पङ्जे पाङ्जीभवः पङ्जग्रहांशन्याससंयुतः ।
 समस्वरो ऽन्यः कामोदो मन्द्रगान्धारसुन्दरः ॥ १६७ ॥
 गान्धारांशग्रहन्यासो मन्द्रमध्यसमुद्भवः ।
 निगतारो मन्द्रहीनो रागः स्यादाम्रपञ्चमः ॥ १६८ ॥
 शार्ङ्गदेवेन गदितो द्वास्याद्भुतरसाश्रयः ।
 शुद्धपञ्चमभाषा स्यात्कैशिकी मपभूयसी ॥ १६९ ॥
 पन्यासांशग्रहा मापन्यासा सगमतारभाक् ।
 ईर्ष्यायां विनियोक्तव्या भाषाङ्गं केचिद्विरे ॥ १७० ॥
 समस्वरा रितारा साममन्द्रा चोत्सवे भवेत् ।

पापापा समधा सानी सासासाधा माससम धास नीसरी गासासा
 सधम मामासस धसमनी नीधा मामगमा पाप समधासा मा धासा-पाधासामा ।
 धासमाधासनि सनि रीसनी गसा सधमागा गस सास धमासस धसमनी नी-
 धामाम गामा पापा ॥ इत्यालापः ॥

पामामा धससनि धसनि धसनिधा माध गाग स सनिध पापारिगसरिग
 मा रिगसधनिधा मानिधससास ममा निधा सपा धमरिग रिमाधमधनिधनि

गतारमन्द्र इति । गान्धारस्य मध्यमत्वं नास्ति । धैवतांशः । पङ्ज-
 न्यासः ॥ आम्रपञ्चमं लक्षयति—गान्धारांशेति । मन्त्रेभ्यो मध्यमेभ्यश्च
 स्वरेभ्यः समुद्भवो यस्य । तारनिषादगान्धारः ; मन्द्रहीनो वेति पक्षा-
 न्तरम् । मन्द्रमध्यसमुद्भव इत्युक्तत्वात् ॥ इति दश प्रसिद्धरागाः ॥

कैशिकीं लक्षयति—शुद्धपञ्चमभाषेति । मध्यमपञ्चमबहुला । पञ्चम-
 न्यासांशग्रहा । मध्यमापन्यासा । पङ्जगान्धारमध्यमैस्तारैर्युक्ता ; तेषां मन्द्र-
 मध्यमत्वं नास्ति । मतान्तरेण कैशिकमाषाङ्गभागत्वेन लक्षणम् । सम-
 स्वरेति ॥ १६०-१७०- ॥

धनि ध (मध्यम)मनिधा सास ममा तिध स पापा ॥ इति रूपकम् ॥ इति
केशिकी ॥

पञ्चमादेव सौराष्ट्री भाषा पान्तग्रहांशका ॥ १७१ ॥

रिद्धीना सगवैस्तारा ममन्द्रा सपभूयसी ।

निधुक्ता सर्वभावेषु मुनिभिर्गमकान्विता ॥ १७२ ॥

पापापापमधनी सासासनीग सासासनि गानी गानी धाधा धध सास
पापा पपधा पा धापामापा । मधनी मांधानी मां धनीसा सा । सनी गानी गां
सासा स नी गा नी धा धाधधसा धममपा पप धापा धापामामा । मधनी
मधनी । मां धनि सा सापमानी निधापम धापमध पापा—इत्यालापः ।

पा पम स नीसा सनी गग सस नी गगनी नीगमग नीधाधाध धध मध
सस । पाधा पाधा पामा मामा ममधम धधनी सा सनि गग सास । निधधस
निधमपा पमधध पमधस पमधध धग मनी धध पा । पमनी नी नीधा पम धध
पम धध पा—इति रूपकम् ॥ इति सौराष्ट्री ॥

सांशग्रहान्ता सौराष्ट्री टक्कारागे ऽतिभूरिनिः ॥ १७३ ॥

भूरितारा ममन्द्रा च पहीना करुणे भवेत् ।

सा सा सानी धनी नीध नीनी मां नी धनी धानी धानी धनी नी मां
नीधा नीसा साध नीधमध नीधनीध माधनीध मं गागाग मंगां सगा सनी
धनी नीध नी नी धनी नी नी मां नीधा नीसा सा—इत्यालापः ।

(सु०) सौराष्ट्रीं लक्षयति—पञ्चमादेवेति । पञ्चमन्यासप्रहांशा । कषम-
हीना । षट्स्वरा, षड्जगान्धारधैवतैस्तारैर्युक्ता । मन्द्रमध्यमा । षड्जपञ्चमबहुला ।
सर्वभावेषु निर्वदादिषु ॥ द्वितीयसौराष्ट्रीं लक्षयति—सांशग्रहान्तेति । टक्कारागस्य
भाषा । अतिभूरिनिः अतिबहुलो निपादो यस्याम् । निपादषड्जाम्बामितरे स्वरा
बहुलाः । पञ्चमहीना ॥ -१७१-१७३- ॥

सनि धनि नी नी मां नी धनि सासा धनी नी मां नी धनीसा धससध
रीरी रीध मम । धममं(मध्यम)म (गान्धार)ग (पङ्कज)ससा गासागाध नी नी
नी धनी मधास नीसा गानी धध सासा—इति रूपकम् । इति द्वितीयसौराष्ट्री ॥

अक्रभापैव ललिता ललितैरुत्कटैः स्वरैः ॥ १७४ ॥

पङ्कांशग्रहणन्यासा पङ्कमन्द्रा रिपोज्झिता ।

धरिर्वीरोत्सवे प्रोक्ता तारगान्धारधैवता ॥ १७५ ॥

सासा सास मम धधा धधमधा माम गाग मसा सग मसगम धधा धाधा
धमधनी नीधामाम गागमां सां सधनीनी धनी नीध नीगागस सागासनी धनी
सासा सासममसा मसगम धधा धध मधानीनी धामामगा गमसास धानी नीध
नीनीधध नीगागसा । सागां सनी धानी सासा—इत्याल्लापः ॥

सममध धाधामंध धमामा(गान्धार)गसासासग मधधनी नीधामा । धामा-
मध गागागस साससस गगसग मसगम धाधाधनी धधनीम मधममा गससमस
गसासाससनीधधनी धनीगागागसां ग धानी सासा—इति रूपकम् ॥ इति
ललिता ॥

भिन्नपङ्के ऽपि ललिता ग्रहांशन्यासधैवता ।

रिगमैर्ललितैस्तारमन्द्रैर्युक्ता धमन्द्रभाक् ॥ १७६ ॥

प्रयोज्या ललिते स्नेहे मतङ्गमुनिसंमता ।

धाधाधाध सनी धाधाधध नीरी गासनीसा नीधाधाध सनी रीगामा ।
गरी मागा रीरीरीरीरीरी गमपधाधप नीधा पामा गारी । मागारी । रीगरीग
मगमरी गामागारी धनी रीगासनी । धाधाधम धाधाधध नीरी रीधा नीरी धानी

(सु०) ललितां लक्षयति—टक्क्रभापैवेति । ललितैर्मसृणैः । उत्कटैर्बहुभिः ।
ऋषभपञ्चमहीना ॥ द्वितीयललितां लक्षयति—भिन्नपङ्केऽपीति । ऋषभगान्धार-
मध्यमैः ललितैः किञ्चिद्व्यक्तिस्तारमन्द्रैर्युक्ता । मन्द्रधैवता ॥ -१७४-१७६- ॥

रीगा सनी सनी धाधाधध सरिग मगरि मामा रीरीरीरीरी मगपधा पधनी-
धापामा गारी मागा रीरी गमगमं रीगामागा रीधानीरीमा सनी सनी धाधा—
इत्यालापः ॥

(धैवत) सनिगनिस रिग रिम सनि धनि धममाध धमनिनि धधधध
रीरीरीरी गम । मंमं गारी धापामगरीमागारी सनी धधनी गगगा । सनी सनी
धानीमांघा सनीनीधाधा—इति रूपकम् ॥ इति द्वितीयललितः ॥

चतुर्धा सैन्धवी तत्र टक्कभाषा रिपोज्झिता ॥ १७७ ॥

संन्यासांशग्रहा सान्द्रा गमकैर्लङ्घितः स्वरैः ।

सगतारा षड्जमन्द्रा गेया सर्वरसेष्वसौ ॥ १७८ ॥

सासासासा मांसा मांसा सा । मंस गामा गासा सागां सामां सासमम
गामा गममस नीगससा सनी मांस नीगां नीधांघां । धमाधांघाधं मानी नीनी
धमाधाधा धाध मनी नीनीं धनी धनी सासा—इत्यालापः ॥

(मध्यम)म(षड्ज) स सागाससा । नीनीनीनी सधनीस नीधाधा धमा
धममनी धाधाधममनि नीनीनीनीनीनी सनी सनी गगसासा ममगममम धग
गगसम नीनीधध ममधम धनीनीनी मधनीनी नीधनीसगमधध गध मग सनी
सनी ससनीध नीनीनीसनीधमम धध नीनी सममग नीनीनीम नीधममधधनी-
नीगगसा सा—इति रूपकम् ॥ इति सैन्धवी ॥

सैन्धवी पञ्चमे ऽप्यस्ति ग्रहांशन्यासपञ्चमा ।

रिपापन्याससंयुक्ता रम्या सगमकैः स्वरैः ॥ १७९ ॥

नीतरै रिवहुस्तारपापूर्वविनियोगिनी ।

(सु०) सैन्धवी विभज्य लक्षयति—चतुर्थेति । टक्कभाषाया सैन्धवी । सा
ऋषभपञ्चमहीना । गमकैः सान्द्रा व्याप्ता । लङ्घितस्वरैर्द्रुतस्वरैः ॥ द्वितीयसैन्धवी
लक्षयति—सैन्धवीति । पञ्चमस्यापि भाषा सैन्धवी । ऋषभपञ्चमापन्यासा ।
निषादधैवतपञ्चमैः सगमकै रम्या । ऋषभबहुला । निषादपञ्चमैस्तारा चेति

पापापा स पध सरी री री री री पमधपम धपापास पधसरी रीरीरी-
सरीगारी । मारी पाधा सारी गासा रीरीरीरी गापां री री गाससरी रीमाधा
पमधपमध पापासपधम पधमपध मपधसनीरीरी मरीसरी रीपमध पमधपापा ।
रीसपधसरी । रीरीस रीरीरीस रीगारीमाधापाधासारी गासारीरीधरीरी गां पां
रीरी माससरी रीसा धापमधापमधापापा—इत्यालापः ।

पधसधसरी गसरिगरीसरी । गरीसध मधं धंय पसरीरी रीरीपारी पप-
पारी रिममाभांमाससारी सरीरीरी रीससधा धपपपधधसग पंधं सरी सरीगम
धधपाधा पमधध पमधधपामा—इति रूपकम् ॥ इति द्वितीयसैन्धवी ॥

मालवे कैशिके ऽप्यस्ति सैन्धवी मृदुपञ्चमा ॥ १८० ॥

समन्द्रा निगनिर्मुक्ता षड्जन्यासग्रहांशका ।

प्रयोज्या सर्वभावेषु श्रीसोढलसुतोदिता ॥ १८१ ॥

सासासासा समरीमा पापापप धापधापा मा रीरी मा रीरी सां सां
समरीमा पापा पप धापामा । पापा पपधा सा पप धासा धारी । रीमपाधापम
रीरी मरीरीसरीसारीससासारी मासारीमामारी मापापापपधापाधापधामा-
रीरीमारीमासा । समरीमा पापा पप धापामामा धापामापा पप पध सां पपधा
पामारीरीं मपाधापमरीमारी रीसासा—इत्यालापः ।

सम रीरी ममरिरि पप रिप पपाधाप मरीरी समममरि पप पप धध
(षड्ज)सं पाधापामारीमरीमरीसरीसाधधसध(षड्ज)सस मम रिरि पप रिरि
स रिस रि सास धस ससं मं रिरि पाधापम रिरिसरिसामरिरिरिसा—
इति रूपकम् ॥ इति तृतीयसैन्धवी ॥

सैन्धवी भिन्नषड्जे ऽपि न्यासांशग्रहधैवता ।

उद्दीपने नियोक्तव्या धमन्द्रा रिपवर्जिता ॥ १८२ ॥

पक्षान्तरम् ॥ तृतीयसैन्धवीं लक्षयति—मालव इति । निगनिर्मुक्ता निषाद-
गान्धारहीना ॥ चतुर्थसैन्धवीं लक्षयति—सैन्धवीति । मन्द्रधैवता । ऋषभ-
पञ्चमवर्जिता ॥ १७७—१८१- ॥

धाधा धध गमधनि निनि धानी सानी सनि सधा नीधा नीनी धाध-
मामगमा सानी धाधा पमा धाधाधगसधगमगधमधनीनी । नीनीनी । धनी-
सधानीनीमधासानीधाधमधाधा—इत्यालापः ।

धाध गम धनी नीनी सनी धनी नीनीनीध(पङ्कज)सं सनीनी सनी धध
गम धग मध नीनी मनी धनी नीध नीध गां समगा नीसनी धनीधगमधगम-
धनीनीमनीधनीनीध धासा धमनी सनी धनीध गमधगमधनी । नीमनीधनी-
नीधनीधाधा—इति रूपकम् ॥ इति चतुर्थसैन्धवी ॥

हिन्दोलभाषा गौडी स्यात्पङ्कजन्यासग्रहांशका ।

पञ्चमोत्पन्नगमकबहुला धरिवर्जिता ॥ १८३ ॥

पङ्कजमन्द्रा प्रयोक्तव्या प्रियसंभाषणे बुधैः ।

सां मां सां स मगामापायामापाया मागामसां सस सगामापाया-
गमगा मगापगामपाया । मागागसासनीसागामामगासनीसामास सगासासा
सस गामा सागामाप मगा सापा पापा मामा गाग सासा समगा । मापा मापा
पा पमगा । पमागम पगापमा गमपगा पमापगा पासासासगसामागासनितां
सां—इत्यालापः ॥

(पङ्कज)सगमग पममगसां(पङ्कज)ससागामा मामा पापमगापम पगा
गगसापानी सनीस मगम गमपम पम गम मम गनिसां गगसगसनिसामगाग-
सासा—इति रूपकम् । इति गौडी ॥

ग्रहांशन्यासपङ्कजन्या गौडी मालवकैशिके ॥ १८४ ॥

मत्तङ्गोक्ता तारमन्द्रपङ्कजा भूरिनिपादभाक् ।

प्रयोज्या रणरणके वीरे त्वन्यैः प्रयुज्यते ॥ १८५ ॥

(सु०) गौडी लक्षयति—हिन्दोलभाषेति । पञ्चमे स्वर उत्पन्नैर्गमकै-
र्बहुला । धैवतर्पमवर्जिता ॥ द्वितीयगौडी लक्षयति—ग्रहांशेति । रणरणको

सांसां सानि धासां पमा गामानी नीधनी धधमपममगम मगा गसास-
गारी सागामगमनीनी धम पम पाप मम मगरीमं सां सनी नीरीपा । सनीरीस
नीसासा । मगमनी गा मा नीगा सानी । नीधसापा मागामनी नीधधनी धम-
पमगमगामपाम गरी री मपगमानीधनीस पामगमापाप सां ममगानीरीं सास
नीरीरी पास नीरीसनी रीसनी सासा—इत्यालापः ।

सानीडससपापममगाधनिधनि धनिध मपम गमम सा मगरीरी सांसनी
रीरी पांसनी रीरी पां स नीरीरीसागममा गानीधपममपममगमगरी सनिसास
नीसासनि रिरि सासा—इति रूपकम् ॥ इति द्वितीयगौडी ॥

याष्टिके त्रावणी भाषा पञ्चमस्य ग्रहांशसा ।

पान्ता सरिपमैर्भूरिसङ्गतद्विश्रुतिर्मता ॥ १८६ ॥

सासासापा पापाधाधानीनी सानिधानिधा सारी सासानीधनीध सारी
गारी मासनी पापाधानीसा सनीमध धससनिमधमधसनिधामागामा सानीस-
सासंसं सनिसांसां निगास निधामा मामां सरि सासा साधानिधापापा—
इति त्रावणी ॥

एषा भाषाङ्गमन्येषां धग्रहांश निपोञ्जिता ।

अतारा मार्यने मन्द्रधगव्याप्तोरुमध्यमा ॥ १८७ ॥

इति भाषाज्ञानि ॥

भाषा हर्षपुरी षड्जमन्द्रा मालवकैशिके ।

संन्यासांशग्रहा तारमपा हर्षे धवर्जिता ॥ १८८ ॥

विरहः ॥ त्रावणी लक्षयति—याष्टिक इति । याष्टिकमते ग्रहांशषड्जधैवतन्यासा ।
षड्जधैवतपञ्चममध्यमबहुला । सङ्गतौ द्विश्रुती निषादगान्धारौ यस्याम् ॥ मतान्तरे-
णैतस्या भाषाङ्गत्वे लक्षणमाह—एषेति । अतारा तारवर्जिता । मन्द्रधैवतगान्धार-
व्याप्ता ; उरुमध्यमा मध्यमबहुला ॥ १८६—१८७ ॥ हर्षपुरी लक्षयति—
भाषेति । तारमपा तारमध्यमपञ्चमा । धैवतवर्जिता ॥ भम्माणीं लक्षयति—

सासासासनिसनिस रिस नीसासा । मगमापापामा । समपापा पममाम
म गाग री । रीसांसनि निपां सनि ममगारी नी नी पासनीसांसां सरि रीरी
पां सनिरी सनिरीस निसासा । सनिसारी निसानीनी निसारी । सनिसां
सां । मगा मा पापा । समपापमगा गममारीरीसा मनीपांसनी सासागगरी नी
नीपासनीसांसां । सनिरीरी पांसनिरी सनिरी सनीसां सां—इत्यालापः ।

सानी रीसा नी नीगरी सा । निरीरीग रीमरीग नीरीगरी नीस
(मध्यम)म (गान्धार) गारी गगरीसारीगरीपागरी सनी रीग रीनीसासा—
इति रूपकम् ॥ इति हर्षपुरी ॥

पञ्चमस्य विभाषा स्याद्भ्रम्माणी मन्द्रपट्टभाक् ।

पान्तांशादिः समनिपैस्तारत्युत्तरिस्तवे ॥ १८९ ॥

पापा पाम गामा पापा । मामा नीधा मामगमा पापा । पगा गमा
सनीधपा पापमनी नीधनीसां सां गममापा पापमपमनीसनीधपापापमपमनी-
सनिधां पा पापा पम निनिधागां मां पमनि निधापसधापमधपमधापापा—
इत्यालापः ।

पां(पञ्चम)पंग गम पामम गग मम गग ममनि धधमगा पापा । पप-
गमसमसनिधसनिधपापमनिनिनि धनि निसमम गपमपमनि सानि मनिध पापा
पम नि पानि निधनी सस पमममावांमधधपमधधसमधधपापा—इति
रूपकम् ॥ इति भ्रम्माणी ॥

धैवत्या मध्यमायाश्च संभूतष्टकैकैशिकः ।

धैवतांशग्रह्न्यासः काकल्यन्तरराजितः ॥ १९० ॥

सारोद्दी सप्तसन्नादिरुत्तरायतयान्वितः ।

उद्धटे नटने कामग्रस्ते कञ्चुकिकर्तृके ॥ १९१ ॥

पञ्चमस्येति । पञ्चमांशप्रहा । षड्जमध्यमनिषादपञ्चमैस्तारैर्युक्ता । कषमहीना ।
उत्सवे विनियोगः ॥ १८८-१८९ ॥ टङ्कैशिकं लक्षयति—धैवत्या इति ।

प्रवेशे तुर्ययामेऽहो बीभत्से सभयानके ।

प्रयोक्तव्यो महाकालमन्मथप्रीतये बुधैः ॥ १९२ ॥

३१. टक्कैशिकः.

धासा धपा धमामगारीमगाग सासनीम गरीगसा धाधाधसा गरीरीमा
माधधधरीरीरी गागमाम धाधाधसागारीरी धाधाधास पाधममगरी गसासव-
धससरीरीग गममधधरी गगसस सनीनीनी सरीगस निसां सां धांधांधांधां ।
ससमाम धागसासनिसधाधा धाधाधाधा सससस मरी धम मममसरि मरिमध-
पमसा धासासासा सागधासगध सधधसधपरि ममसरि ममधपमधा धाधाधस
सधसस सस ससारिमधासनिगा सासा निनिधा—इत्यालापः ।

सागरिम मारिममाधापा धापा धामा धाध धधसास धासामाधापामा
धापामाप धम धधपामारिमा धपधास मामधाधा सागारी । मम गग धध पम
धाधाधधसा धससा धपसास गधरीरी रीरी मम ममरीम मममाम ममरिम
धपमध मधमध मधपधाधा रीधध रिधाधारि धधाधपा पामा रिस रिरिमम
ममधप धाधासधा सासागम मधमध सधसम मसधम धाधा—इति करणम् ।

१. धा ध ध धा धा मा पा पा

श्री म त्क ट त ट

२. धा धा री गा सां सां री गा

वि ग लि त म द म दि

३. धां धां मां धां धां धां धां धां

रा मो द म त्त

४. मां धां मां धां धां धां धां धां

म धु प कु लं

५. धां धां सां सां गा री मा मा

कु लि श ध र क म ल

उत्तरायता षड्जप्रामे तृतीया मूर्च्छना । कञ्चुकिप्रवेशे विनियोगः ॥ मालव्यं

६. री री मा मा धा री मा मा
यो नि प्र मृ ति नु

७. धा धा धा धा धा धा धा सा
तं ग ण प

८. धा पा मा धा धा धा धा धा
ति वं दे

इत्याक्षिसिका । इति टक्कैशिकः ॥

मालवा तस्य भाषा स्याद्ग्रहांशन्यासधैवता ।

षड्जधौ सङ्गतौ तत्र स्यातामृषभपञ्चमौ ॥ १९३ ॥

धाधासारि सामापामा गारीमाधा पाधाधानी धासाधा । इति मालवा ॥

गान्धारांशग्रहा धान्ता द्राविडी तद्विभाषिका ।

द्विश्रुतीसङ्गतौ तत्र भवेतां षड्जधैवतौ ॥ १९४ ॥

गासागामा धाधा पामा धाधा गास निधाधास गासनि धापनिमागा मनिधा ॥
इति द्राविडीविभाषा ॥

(क०) इह ग्रन्थकारेणोद्दिष्टानामपि लक्ष्ये प्रसिद्धवैधुर्यादधुना-
प्रसिद्धरागजनकत्वाच्चानुक्तलक्षणानां भाषारागादीनां स्वरूपपरिज्ञानाय मत-

लक्षयति—मालवेति । तस्याः षड्जधैवतयोः सङ्गतिः ऋषभपञ्चमयोश्च ॥ द्राविडी
लक्षयति—गान्धारीति । धान्ता धैवतन्यासा । द्विश्रुत्योर्निषादगान्धारयोः सङ्गतिः
षड्जधैवतयोश्च ॥ इति प्रसिद्धरागभाषाविभाषालक्षणम् ॥ १९०—१९४ ॥

इति श्रीमदन्नमण्डलाधीश्वरप्रतिगण्डभैरवश्रीमदनपोतनरेन्द्रनन्दन-
भुजबलभीमश्रीसिंहभूपालविरचितायां संगीतरत्नाकरटीकायां
संगीतसुधाकराख्यायां रागविवेकाध्यायो द्वितीयः ॥

ज्ञाञ्जनेयादीनां मतानुसारेण लक्षणानि संक्षिप्य वक्ष्यन्ते । तत्रादौ सौवीर-
भाषायाः—

सौवीरजा सग्रहान्ता संपूर्णा सप्तसङ्गता ।

मध्यमांशा स्मृता वेगमध्यमा मध्यमोज्ज्वला ॥

इति वेगमध्यमा ॥

सौवीरा साधारिता स्यान्मन्यासा सग्रहांशका ।

रिमयोः समयोर्युक्तगमका सकलस्वरा ॥

इति साधारिता ॥

गान्धारी करुणे सान्ता संपूर्णा निग्रहांशका ।

सौवीरजा

इति गान्धारी ॥

इति सौवीरभाषा ॥

अथ ककुभभाषा स्याद्भिन्नपञ्चमी ।

मापन्यासा रिमपधबहुलाङ्गोद्भिस्तांशधा ॥

इति भिन्नपञ्चमी ॥

काम्भोजी ककुभस्य स्याद्भाषा धांशग्रहान्तिमा ।

सधसंवादिनी पूर्णा रिपसंवादिनी तथा ॥

इति काम्भोजी ॥

ककुभे माध्यमग्रामी भाषा धांशग्रहांशका ।

माध्यमग्रामिकी पूर्णा संकीर्णा रिधसंगता ॥

माध्यमग्रामिकीति स्वजनकस्य ककुभस्य द्विग्रामत्वेन स्वस्या अपि
तथात्वे प्राप्ते ऽनेन विशेषवचनेनास्यां षड्जस्त्रिश्रुतिः प्रयोक्तव्य इत्यवगम्यते ।

पूर्णंति विशेषणेनात्र ग्राममेदकता नः प्रयोगाभावात् । संकीर्णंति पूर्वं
 साषाणां संपूर्णां देशजा मुच्छां छायामात्रेति नामभिरिति याष्टिकमतेन चातु-
 र्विध्यं दर्शितम् । तत्र संकीर्णत्वं नाम मतङ्गमतेन स्वराख्यत्वमिति पूर्वं व्या-
 ख्यातम् ; तदृष्टव्यम् । प्रसङ्गादुमापत्योक्तं रागाणां त्रैविध्यं प्रदर्श्यते—रागा-
 स्तावत्रिविधाः । शुद्धाश्छायालग्नाः संकीर्णाश्चेति । तत्र शुद्धरागत्वं नाम
 शास्त्रोक्तनियमानतिक्रमेण स्वतो रक्तिहेतुत्वम् । छायालग्गरागत्वं नामान्य-
 च्छायालगत्वेन रक्तिहेतुत्वम् । संकीर्णरागत्वं नाम शुद्धच्छायालगमिश्रत्वेन
 रक्तिहेतुत्वम् । एतत्प्रकृतसंकीर्णत्वादन्यदेव । यथोक्तमुमापतिना—

“मयैव पञ्चभिर्वक्त्रैः सृष्टाः पूर्वं कुतूहलात् ।

अतः संभूय शुद्धास्ते षट्त्रिंशत्संख्ययोदिताः ॥

एतेषां छायाया जाताश्छायालगसमाह्वयाः ।

असंख्याकास्तु ते तेषु शतमेकोत्तरं क्रमात् ॥

शुद्धं तु शिवरूपेण शक्तिरूपेण सालगम् ।

द्वयोर्मिश्रे तु संकीर्णमतस्ते त्रिविधा मताः ॥

वराटीललिताभ्यां च शुद्धादृषभरागतः ।

उत्पन्नो ऽयं वसन्तस्तु संकीर्णत्वेन लक्षितः ॥” इति ॥

इति मध्यमग्रामः ॥

मधुरी ककुभोद्भूता सांशा धान्ताखिलस्वरा ।

गपयोर्निधयोर्युक्ता संकीर्णां याष्टिकोदिता ॥

इति मधुरी ॥

निपयो रिधयोर्यस्यां संवादो निग्रहांशता ।

रिन्यासा ककुभे भाषा शकमिश्रा तु सा मता ॥

इति शकमिश्रा ॥

इति ककुभभाषे ॥

आभीरिका माघन्तांशा पतारा मन्द्रधैवता ।

द्रुतप्रयोगा निरिसैर्विभाषा ककुभोद्भवा ॥

निर्वेद विनियोक्तव्या पूर्णा प्रचुरमध्यमा ।

इत्याभीरिका ॥

ककुभोत्था मधुकरी विभाषा सम्रहान्तिमा ।

गापन्यासा निसरिषपञ्चमैर्बहुलैर्युता ॥

इति मधुकरी ॥

इति ककुभविभाषे ॥

रिम्रहांशा धैवतान्ता संपूर्णा रिगसङ्गता ।

ककुभान्तरभाषेयं विज्ञेया शालवादनी ॥

इति शालवादनी ॥

इति ककुभान्तरभाषा ॥

अथ टकभाषा ॥

ब्रवणा टकभाषा सम्रहान्तांशा रिपोऽङ्गिता ।

समन्द्रा गमतारा सनिधभूरिर्दिनान्तिमे ॥

यामे गेया बीररसे गीयते रुद्रदेवता ।

इति ब्रवणा ॥

सान्ता मांशा बहुरिधा गापन्यासा पवर्जिता ।

टकभाषा सदा गेया स्पर्धायां ब्रवणोद्भवा ।

इति ब्रवणोद्भवा ॥

टक्वेरञ्जिका सान्ता पम्रहांशाल्पपञ्चमा ।

समयो रिगयोश्चापि सङ्गता बाहवा मता ॥

इति वेरणी ॥

टक्का मध्यमग्रामदेहा मांशग्रहान्तसा ।

असंपूर्णा च संकीर्णा समयोः संगता भवेत् ॥

इति मध्यमग्रामदेहा ॥

सान्ता न्यंशग्रहा पाल्पा सगयोः समयोर्युता ।

मूलास्त्या षाड्वा टक्काभा मालववेसरी ॥

इति मालववेसरी ॥

साधन्तांशा समनिगसंवादा मध्यमोज्ज्वला ।

छेवाटी टक्का मूला संपूर्णा याष्टिकोदिता ॥

इति छेवाटी ॥

सग्रहान्ता पञ्चमांशा तारा सगमपञ्चमैः ।

रिहीना टक्का भाषा ज्ञेया पञ्चमलक्षिता ॥

इति पञ्चमलक्षिता ॥

पांशग्रहा टक्काभा षड्जान्ता पञ्चमी मता ।

रिपयोः सपर्योर्यस्यां संवादः पूर्णतापि च ॥

इति पञ्चमी ॥

सन्यासा धग्रहा पूर्णा समसङ्गा गभूषिता ।

संकीर्णा टक्का प्रोक्ता भाषा गान्धारपञ्चमी ॥

इति गान्धारपञ्चमी ॥

पथमिश्रा तदन्तांशा मालवी टक्संभवा ।

रिहीना तारगान्धारषड्जमध्यमकम्पिता ॥

इति मालवी ॥

षड्जान्ता मध्यमावंशा सपर्योर्मृदुलालिता ।

टक्कोद्भवा भवेत्तानवल्लिता मुनिसंमता ॥

इति तानवल्लिता ॥

सम्रहान्ता रिपस्वल्पा संकीर्णा गमकान्विता ।

रिगयोः समयोर्युक्ता टक्का रविचन्द्रिका ॥

इति रविचन्द्रिका ॥

तानाख्या सम्रहान्ता धापन्यासा रिपोज्झिता ।

टक्का करुणे मन्द्रे निसा तद्रमकाञ्चिता ॥

इति ताना ॥

गधाधिका सम्रहान्ता सान्ता वीरि समस्वरा ।

अम्बाहेरी टक्काभाषा देशाख्या पञ्चमोज्झिता ॥

इत्यम्बाहेरी ॥

देशाख्या टक्का दोढ्या गाथा सान्ता रिपोज्झिता ।

इति दोढ्या ॥

पहीना सम्रहान्तांश निधयोः सधयोर्युता ।

बेसरी टक्काभाषा स्याद्दीरे गोया सकाकली ॥

इति बेसरी ॥

इति टक्काभाषाः ॥

पञ्चमांशग्रहा षड्जन्यासा देवारवर्धनी ।

संपूर्णा टक्करागस्य विभाषा परिकीर्तिता ॥

इति देवारवर्धनी ॥

मध्यमांशग्रहा टक्कविभाषा पञ्चमान्तिमा ।

प्रहृष्टे विनियोक्तव्या स्यादान्त्री चान्द्रदेशजा ॥

इत्यान्त्री ॥

सङ्गता समयो रिन्योः संपूर्णा निग्रहान्शका ।

षड्जान्ता देशजा टक्कविभाषा गुर्जरी मता ॥

इति गुर्जरी ॥

पांशग्रहान्तता टक्कविभाषा भावनी स्मृता ।

इति भावनी ॥

इति टक्कविभाषाः ॥

मांशाल्पक्रषमा पान्ता संकीर्णा धमसङ्गता ।

तानोद्भवा पञ्चमस्य भाषा प्रबलपञ्चमा ॥

इति तानोद्भवा ॥

पद्महांशान्तिमा पूर्णा न्यधिका समयोर्युता ।

आभीरी पञ्चमोद्भूता रणे काकलिसंयुता ॥

इत्याभीरी ॥

शुद्धपञ्चमभाषा स्याद् गुर्जरी पद्महांशका ।

पान्ता समोच्चा संपूर्णा गंधापन्यासभूषिता ॥

इति गुर्जरी ॥

रिग्रहा काकलीयुक्ता पञ्चमान्ता सदुर्बला ।

शुद्धपञ्चमभाषा स्यादान्ध्री किंनरवल्लभा ॥

इत्यान्ध्री ॥

धमहा पञ्चमे भाषा माङ्गली सधसङ्गता ।

रिपसंवादिनी धान्ता संकीर्णा काकलीयुता ॥

इति माङ्गली ॥

शुद्धपञ्चमभाषा स्याद्भावनी पद्महान्तिमा ।

रिहीना मन्द्रसा मापन्यासा समनिभूयसी ॥

इति भावनी ॥

इति शुद्धपञ्चमभाषाः ॥

अथ भिन्नपञ्चमे—

पूर्णा धांशग्रहन्यासा सधयो रिधयोर्युता ।

भिन्नपञ्चमसंभूता भाषा धैवतभूषिता ॥

इति धैवतभूषिता ॥

भिन्नपञ्चमजा शुद्धभिन्ना धांशग्रहान्तिमा ।

रिधयोः समयोर्युक्ता पूर्णा किंनरवल्लभा ॥

इति शुद्धभिन्ना ॥

भिन्नपञ्चमभाषा स्याद्वराटी धमभूयसी ।

धान्ता रिदुर्बला मांशा सधयो रिगयोर्युता ॥

इति वराटी ॥

सधसंचारिणी पूर्णा पांशा धान्ता धभूषिता ।

भिन्नपञ्चमभाषा तु विशाला किंनरप्रिया ॥

इति विशाला ॥

इति भिन्नपञ्चमभाषाः ॥

निषादांशग्रहा भिन्नपञ्चमस्य विभाषिका ।

कौशली धैवतन्यासा ऋषभेण विवर्जिता ॥

इति कौशली ॥

इति भिन्नपञ्चमविभाषा ॥

अथ टक्कैशिके—

धाद्यन्तांशा मालवा स्यात्संपूर्णा टक्कैशिके ।

संचारः सधयोर्यस्यां रिधयोश्चैव दृश्यते ॥

इति मालवा ॥

धान्ता सांशग्रहा भिन्नवलित टक्कैशिके ।

भाषा भवेद्भूरिनिधा तत्सङ्गतिमनी मता ॥

इति भिन्नवलिता ॥

इति टक्कैशिकभाषे ॥

मग्नहांशा धैवतान्ता निगयोः सधयोर्युता ।

टक्कैशिकरागस्य विभाषा द्राविडी मता ॥

इति द्राविडी ॥

इति टक्कैशिकविभाषा ॥

अथ हिन्दोले—

हिन्दोलभाषा सान्तांशा वेसरी धपदुर्बला ।

सङ्गता सगयो रिन्योः प्रेक्षणे विनियुज्यते ॥

इति वेसरी ॥

सपसंचारिणी सान्ता पग्नहांशा रिर्वजिता ।

हिन्दोलभाषा निगयोर्युता स्याच्चूतमञ्जरी ॥

इति चूतमञ्जरी ॥

षड्जाया मध्यमान्तांशा हिन्दोला षड्जमध्यमा ।

भाषा निरिविहीना स्यात्समयोर्गमयोर्युता ॥

इति षड्जमध्यमा ॥

मांशा सान्ता बहुपधनिसा हिन्दोलसंभवा ।

मधुरी ऋषभाल्पा स्यात्प्रेक्षणे विनियुज्यते ॥

इति मधुरी ॥

मध्यमांशग्रहा षड्जन्यासा सप्तस्वरान्विता ।

हिन्दोलभाषा स्याद्भिन्नपौराली प्रेक्षणे मता ॥

इति भिन्नपौराली ॥

गापन्यासा समग्रहान्ता मपयोगमकान्विता ।

रिषत्यक्ता च हिन्दोलभाषा मालववेसरी ॥

इति मालववेसरी ॥

इति हिन्दोलभाषाः ॥

अथ बोट्टे—

मान्ता पांशग्रहा पूर्णा माङ्गली मध्यमोज्ज्वला ।

बोट्टजा रिषसंचारा गीयते सर्वमङ्गले ॥

इति माङ्गली ॥

इति बोट्टभाषा ॥

अथ मालवकैशिके—

सान्ता मांशग्रहा पूर्णा बाङ्गाली मध्यमोज्ज्वला ।

रिनिसंवादिनी भाषा भवेन्मालवकैशिके ॥

इति बाङ्गाली ॥

साद्यन्तांशा मपाल्या तत्स्फुरिता दीर्घधैवता ।

रिमतारा माङ्गली स्याद्भाषा मालवकैशिके ॥

इति माङ्गली ॥

धवर्जिता साद्यन्तांशा जाता मालवकैशिकात् ।

रितारा मन्द्रपा कम्पमपा मालववेसरी ॥

इति मालववेसरी ॥

सान्ता पांशा धरहिता निसयो रिमयोर्युता ।

संकीर्णा खञ्जनी भाषा जाता मालवकैशिकात् ॥

इति खञ्जनी ॥

रिन्योश्च रिमयोश्चैव सङ्गता निग्रहांशका ।

पट्टजान्ता गुर्जरी पूर्णा भाषा मालवकैशिके ॥

इति गुर्जरी ॥

पौराली सप्तहांशान्ता षड्जमध्यमभूयसी ।

संपूर्णा चैव संकीर्णा जाता मालवकैशिकात् ॥

इति पौराली ॥

षड्जन्यासा मध्यमांशग्रहा पूर्णार्धवेसरी ।

निदुर्बला बहुसमा भाषा मालवकैशिके ॥

इत्यर्धवेसरी ॥

मध्यमांशग्रहा षड्जन्यासा सप्तस्वरैर्युता ।

शुद्धा प्रहर्षे नियुक्ता जाता मालवकैशिकात् ॥

इति शुद्धा ॥

गान्धारप्रबला षड्जग्रहांशान्ता निधोज्झिता ।

भाषा मालवरूपा स्यादेषा मालवकैशिके ॥

इति मालवरूपा ॥

साधारणकृताभीरी निगाल्या सरिसङ्गता ।

पूर्णा सान्तग्रहा वीरे भाषा मालवकैशिके ॥

इत्याभीरी ॥

इति मालवकैशिकभाषाः ॥

साद्यन्तांशा निबहुला गमकोत्था रिपोज्झिता ।

काम्भोजी मन्द्रषड्जा विभाषा मालवकैशिके ॥

इति काम्भोजी ॥

देवारवर्धनी सान्ता जाता मालवकैशिकात् ।

विभाषा त्यक्तगान्धारनिषादा पञ्चमान्तिमा ॥

इति देवारवर्धनी ॥

इति मालवकैशिकविभाषे ॥

अथ गान्धरपञ्चमे—

गान्धारपञ्चमे भाषा गान्धारी सगभूषिता ।

धाद्यन्ता सर्वलोकस्य हृद्या स्त्रीणां विशेषतः ॥

इति गान्धारी ॥

इति गान्धारपञ्चमी ॥

अथ भिन्नपञ्चमे—

गान्धारवल्ली भाषा स्याद्भिन्नपङ्कजस्य धान्तिमा ।

मांशा पूर्णा सधयुता गीयते पितृकर्मणि ॥

इति गान्धारवल्ली ॥

पङ्कजग्रहांशा मन्यासा कूटतानसमाश्रया ।

गधदीना भिन्नपङ्कजे कच्छेलीं तां विदुः परे ॥

मग्रहांशा मन्द्रतारकषभा गनिवर्जिता ।

इति कच्छेली ॥

रिहीना निग्रहा धांशन्यासा स्यात्स्वरवल्लिका ।

भिन्नपङ्कजस्य भाषेयं मृदुला मुनिसंमता ॥

इति स्वरवल्लिका ॥

निषादिनी भिन्नपङ्कजभाषा धांशग्रहान्तिमा ।

इति निषादिनी ॥

मध्यमा भिन्नपङ्कजस्य भाषा धांशग्रहान्तिमा ।

इति मध्यमा ॥

धांशग्रहान्ता मृदुलघैवता रिपवर्जिता ।

पवर्जिता वा सगयोः संबन्धा भिन्नपङ्कजजा ॥

सापन्यासा मन्द्रसगधा शुद्धा दीर्घपञ्चमा ।

इति शुद्धा ॥

धाद्यन्तांशा दाक्षिणात्या भाषा पञ्चमदुर्बला ।

सधयोः समयोर्युक्ता षाड्वा भिन्नषड्जजा ॥

इति दाक्षिणात्या ॥

सान्ता षांशा हीनगपा पुलिन्दी भिन्नषड्जजा ।

सधयोः समयोर्युक्ता पुलिन्दजनवल्लभा ॥

इति पुलिन्दी ॥

तुम्बुरा भिन्नषड्जस्य भाषा ऋषभवर्जिता ।

धैवतांशग्रहन्त्यासा गीयते ब्रह्मचारिणी ॥

इति तुम्बुरा ॥

गांशा निदुर्बला धान्ता परिहीना चतुःस्वरा ।

हृद्यारोहावरोहा तु कालिन्दी भिन्नषड्जजा ॥

इति कालिन्दी ॥

धाद्यन्तांशा परहिता श्रीकण्ठी भिन्नषड्जजा ।

भाषापन्यासऋषभा रिमयोः सङ्गता भवेत् ॥

इति श्रीकण्ठी ॥

गान्धारांशा मध्यमान्ता गान्धारी मध्यमोज्झिता ।

गेयैकान्ते भिन्नषड्जभाषा शार्दूलसंमता ॥

इति गान्धारी ॥

इति भिन्नषड्जस्य भाषाः ॥

विभाषा भिन्नषड्जस्य मांशा धान्ता रिदुर्बला ।

नागप्रिया स्यात्पौराली मरिपैः सङ्गता मिथः ॥

इति पौराली ॥

पूर्णा सरिगमैर्वह्नी ग्रहांशन्यासधैवता ।

धमन्द्रा भिन्नषड्जोत्था विभाषा मालवी मता ॥

इति मालवी ॥

गग्रहा धान्तिमा न्यल्पा परिहीना समस्वरा ।

विभाषा स्यात्तु कालिन्दी विस्मये भिन्नषड्जजा ॥

इति कालिन्दी ॥

भिन्नषड्जे विभाषा तु भवेद्देवारवर्धनी ।

निषादांशा धैवतान्ता ऋषभेण विवर्जिता ॥

इति देवारवर्धनी ॥

इति भिन्नषड्जविभाषाः ॥

अथ वेसरषाडवे—

संकीर्णा सग्रहा मान्ता गवह्नी पञ्चमोज्झिता ।

सायाह्ने गीयते नाद्या भाषा वेसरषाडवे ॥

इति नाद्या ॥

निगयो रिगयोर्युक्ता संपूर्णा बाह्यषाडवा ।

मध्यमांशग्रहन्यासा भाषा वेसरषाडवे ॥

इति बाह्यषाडवे ॥

इति वेसरषाडवे ॥

विभाषा पार्वती पूर्णा सांशा वेसरषाडवे ।

इति पार्वती ॥

निधयो रिधयोर्युक्ता श्रीकण्ठी मग्रहान्तिमा ।

विभाषा पञ्चमत्यक्ता जाता वेसरषाडवे ॥

इति श्रीकण्ठी ॥

इति वेसरषाडवविभाषे ॥

अथ मालवपञ्चमे—

सम्रहान्ता वेगवती धांशा मालवपञ्चमे ।
सप्तस्वरा विभाषेयमञ्जनासूनुसंमता ॥

इति वेगवती ॥

भावनी पञ्चमांशान्तग्रहा मालवपञ्चमात् ।
जाता विभाषा षड्जापन्यासा ऋषभवर्जिता ॥

इति भावनी ॥

विभावनी विभाषा स्यात्पूर्णा मालवपञ्चमे ।
पञ्चमांशग्रहन्यासा मगधाल्पा पमन्द्रभाक् ॥

इति विभावनी ॥

इति मालवपञ्चमविभाषाः ॥

अथ भिन्नताने—

भित्तानोद्भवा तानोद्भवा ऋषभवर्जिता ।
पञ्चमांशग्रहन्यासा साधारणकृता मता ॥

इति तानोद्भवा ॥

इति भिन्नतानभाषा ॥

अथ पञ्चमषाडवे—

ऋषमांशग्रहन्यासा धहीना निसभूयसी ॥
पोता प्रोक्ता मतज्ञेन भाषा पञ्चमषाडवे ॥

इति पोता ॥

इति पञ्चमषाडवभाषा ॥

अथ मतान्तरेण रेवगुप्ते—

संन्यासा रेवगुप्तस्य माषा मांशा शकाह्वया ।

गपाभ्यां बहुला पूर्णा रिधाभ्यामपि भूयसी ।

इति शका ॥

इति रेवगुप्तभाषा ॥

अथानुक्तजनकाः—

धान्तांशा पल्लवी पूर्णा गतारा रिसभूयसी ।

इति पल्लवीविभाषा ॥

अन्तरभाषाः ॥

धाद्यन्तांशाल्परिभासवल्लिता पञ्चमोज्झिता ।

इत्यन्तरभाषा भासवल्लिता ॥

धम्रहांशा तारगनिर्निमन्द्रा किरणावली ।

इत्यन्तरभाषा किरणावली ॥

शकाद्या वल्लिता मांशा धन्यासा धनिसंगता ।

इत्यन्तरभाषा शकवल्लिता ॥

इत्यन्तरभाषाः ॥

इत्यनुक्तजनकाः ॥

अथोपरागाः—

स्यात्पाङ्जीधैवतीजात्योः षड्जांशन्याससंयुतः ।

दुर्बलः पञ्चमो यत्र शकाद्यस्तिलकस्तु सः ॥

इति शकतिलः ॥

स्यात्पाङ्जीकैशिकीजात्योः संभूतष्टकसैन्धवः ।

षड्जांशन्याससंयुक्तः पञ्चमेन तु दुर्बलः ॥

इति षड्कसैन्धवः ॥

पञ्चमी मध्यमाजात्योः कोकिलापञ्चमो भवेत् ।

पञ्चमांशग्रहः पूर्णो मध्यमन्याससंयुतः ॥

इति कोकिलापञ्चमः ॥

गान्धारपञ्चमीजातेर्भाविनापञ्चमो भवेत् ।

गान्धारग्रहसंयुक्तः पञ्चमांशः समस्वरः ॥

इति भाविनापञ्चमः ॥

गान्धारीरक्तगान्धार्योर्नागगान्धारको भवेत् ।

गान्धारांशग्रहन्यासः काकल्यन्तरसंयुतः ॥

इति नागगान्धारः ॥

नागपञ्चमरागो ऽयमार्षभीधैवतीभवः ।

ऋषभांशग्रहस्यक्तगान्धारो धैवतान्तिमः ॥

इति नागपञ्चमः ॥

इत्युपरागाः ॥

अथ निरूपपदरागाः—

मध्यमोदीच्यवाजातेर्नेहस्तारस्थपङ्कजः ।

मध्यमांशग्रहन्यासः संपूर्णश्च समस्वरः ॥

इति नडः ॥

अन्ध्रीसमुद्भवो भासो महांशन्यासधैवतः ।

इति भासः ॥

रक्तगान्धारिकाजातो रक्तहंसो रिवर्जितः ।

धैवतांशग्रहन्यासस्तारगान्धारमेदुरः ॥

इति रक्तहंसः ॥

नैषादीधैवतीयुक्तशुद्धजातिसमुद्भवः ।

षड्जन्यासग्रहांशश्च कोहासो द्विधदुर्बलः ॥

इति कोहासः ॥

नन्दयन्तीसमुद्भूतः प्रसवो मग्नहांशकः ।

सन्यासो निधयोयुक्तः पूर्णो वीरि नियुज्यते ॥

इति प्रसवः ॥

गान्धारपञ्चमीजातो ध्वनिः पूर्णः पधाधिकः ।

पञ्चमांशग्रहन्यासो निगाल्यो मन्द्रमध्यमः ॥

इति ध्वनिः ॥

कंदर्पः षड्जकैशिक्या जातः षड्जग्रहांशकः ।

षड्जान्तो मन्द्रषड्जश्च पञ्चमेन विवर्जितः ॥

इति कंदर्पः ॥

धैवतीमध्यमाजात्योर्जातो धांशग्रहान्तिमः ।

देशाख्यः स्वल्पगान्धारो ममन्द्रो हीनपञ्चमः ॥

इति देशाख्यः ॥

धैवतांशग्रहन्यासो गतारो मन्द्रपञ्चमः ।

स्यात्तत्र हेतुजात्युक्तः ककुभान्तस्तु कैशिकः ॥

इति कैशिकककुभः ॥

नट्टनारायणः पूर्णः षड्जन्यासग्रहांशकः ।

मध्यमापञ्चमीजातः सकाकल्यन्तरः सदा ॥

करुणे कालदैवत्यो गेयः शरदि तारगः ।

इति नट्टनारायणः ॥

इति निरूपपदरागाः ॥

अथ प्राक्प्रसिद्धदेशीरागाः—

यदायं मध्यमादिश्चेत्स्थान्मन्द्रस्वरमुद्रितः ।

च्छायान्तरेण युक्तः सञ्शंकराभरणस्तदा ॥

इति शंकराभरणः ॥

घण्टारवो धमहांशो मन्द्रगान्धारमेदुरः ।

नितारो भिन्नषड्जाङ्गं मध्यमन्यासमण्डितः ॥

इति घण्टारवः ॥

हंसको भिन्नषड्जाङ्गं धमहांशः सवर्जितः ।

इति हंसकः ॥

संपूर्णो दीपको जातो भिन्नकैशिकमध्यमात् ।

गपाल्यः सग्रहो मान्तः संकीर्णो दीप्तमध्यमः ॥

धन्नासिकैवोच्चतरा दीपको ऽथैवैर्धैः स्मृतः ।

इति दीपकः ॥

सन्यासांशग्रहा पूर्णा रीतिः स्याद्विन्नषड्जजा ।

इति रीतिः ॥

षड्जन्यासग्रहा धांशा सतारा मन्द्रमध्यमा ।

समस्वरा च संकीर्णा पूर्णा पूर्णाटिका मता ॥

इति पूर्णाटिका ॥

सन्यासांशग्रहा पूर्णा लाटी स्याल्लाटदेशजा ।

इति लाटी ॥

धैवतांशग्रहन्यासा गतारा मन्द्रमध्यमा ।

पल्लवी नाम पूर्णैवं सगरिप्रचुरा भवेत् ॥

इति पल्लवी ॥

इति रागाङ्गानि ॥

अथ भाषाङ्गानि—

षड्जग्रहांशा गाम्भीरी पञ्चमान्ता समस्वरा ।

संपूर्णा तारषड्जा च स्वरेष्वल्पादिवर्जिता ॥

इति गाम्भीरी ॥

मध्यमांशग्रहन्यासा षड्जान्ता च निवर्जिता ।

समस्वरा च वेहारी सतारा मन्द्रमध्यमा ॥

इति वेहारी ॥

गान्धारग्रहणन्यासा षड्जांशा तारवर्जिता ।

समस्वरा समन्द्रा च श्वसिता स्याद्विपोज्झिता ॥

इति श्वसिता ॥

मध्यमांशग्रहन्यासा संपूर्णा तारधैवता ।

निमन्द्रा सप्तारा स्यादुत्पलीयं समस्वरा ॥

इत्युत्पली ॥

धैवतांशग्रहन्यासा गनिद्धीना रितारजा ।

धरिसैर्बहुला गोली गातव्या गीतवेदिभिः ॥

इति गोली ॥

मग्रहांशा च पन्यासा रितारा मन्द्रसंमता ।

बहुली निधसैः पूर्णा गाल्पा नादान्तरी मता ॥

इति नादान्तरी ॥

धैवतांशग्रहा तारषड्जन्यासा पमन्द्रजा ।

समस्वरा हीननिगा ज्ञेया नीलोत्पली बुधैः ॥

इति नीलोत्पली ॥

मध्यमांशग्रहन्वासा रिमन्द्रा तारगा परा ।

अल्पशेषा पभूयिष्ठा छाया स्याद्वीतषड्जिका ॥

इति च्छाया ॥

ऋषभान्तग्रहा धांशा संपूर्णा सममन्द्रभाक् ।

समस्वरा ताररिधा संकीर्णा स्यात्तरङ्गिणी ॥

इति तरङ्गिणी ॥

गांशा सान्ता पग्रहा च स्यात्तारनिरिधैवता ।

गान्धारगतिका प्रोक्ता संकीर्णा च समस्वरा ॥

इति गान्धारगतिः ॥

सन्यासांशग्रहा पूर्णा समन्द्रा निधभूयसी ।

पाल्वा पतारा वेरञ्जी वीरि संकीर्णलक्षणा ॥

इति वेरञ्जी ॥

इति भाषाङ्गानि ॥

अथ क्रियाङ्गानि—

भावक्रीपभृतीनां तु द्वादशानां तु लक्षणम् ।

षड्जन्यासग्रहांशश्च समानमितरत्पुनः ॥

संपूर्णत्वादिकं तद्वत्स्वराल्पत्वादिकं तथा ।

तत्तद्रूपकयुक्तत्वादिकं ज्ञेयं हि लक्ष्यतः ॥

इति क्रियाङ्गानि ॥

अथोपाङ्गानि—

ध्रुवग्रहो मध्यमन्यासपूर्णो बहुलपञ्चमः ।

पूर्णाटो भिन्नषड्जे स्यादन्ये तं सालगं जगुः ॥

इति पूर्णाटः ॥

मांशग्रहान्तो रिधयोर्मृदुमध्यमकम्पितः ।
 निरिधाल्पश्च देवालो बज्जालोपाङ्गमिष्यते ॥
 प्रयुञ्जते ऽस्मिन्प्राचीनाः कामोदोक्तं च लक्षणम् ।
 मतङ्गो देवलामाह तमेतं गीतकोविदः ॥

इति देवालः ॥

पञ्चमांशग्रहन्यासा गमन्द्रा रिनिवर्जिता ।
 कुरङ्गी ललितोपाङ्गं षड्जपञ्चमभूयसी ॥
 इति कुरङ्गी ॥

इत्युपाङ्गानि ॥

इति प्राक्प्रसिद्धदेशीरागाः ॥

इति प्रसिद्धरागभाषाज्ञानाख्यं द्वितीयं प्रकरणम् ॥ २ ॥

इति श्रीमदनवद्यविद्याविनोदश्रीकरणाधिपतिश्रीसोढलदेवनन्दननिःशङ्क-
 श्रीशार्ङ्गदेवविरचिते संगीतरत्नाकरे रागविवेकाध्यायो द्वितीयः ॥ २ ॥

चतुरःकलिनाथार्यो गानविद्याविशेषवित् ।
 शेषं रागविवेकस्य लक्षणैरित्यपूरयत् ॥

इति श्रीमदभिनवभरताचार्यरायवयकारतोडरमल्लक्ष्मणाचार्यनन्दन-
 चतुरकलिनाथविरचिते संगीतरत्नाकरकलानिधौ राग-
 विवेकाख्यो द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

ॐ

शिवाभ्यां नमः

श्री-निःशङ्कशार्ङ्गदेव-प्रणीतः

संगीतरत्नाकरः

चतुरकलिनाथ-विरचितया कलानिध्याख्यटीकया सिंहभूपाल-
विरचितया संगीतसुधाकराख्यटीकया च समेतः

तृतीयः प्रकीर्णकाध्यायः

अयं प्रकीर्णकं कर्णरसायनमनाकुलम् ।

देशीमार्गाश्रयं वक्ति शार्ङ्गदेवो विदांवरः ॥ १ ॥

(क०) द्वितीयेऽभिहितलक्षणानां ग्रामरागादीनां स्वरूपसाक्षात्कारस्य
गातृनिर्मातृपरतन्त्रत्वेन तत्स्वरूपजिज्ञासायां तदादिलक्षणपरं प्रकीर्णकं वर्ण-
यितुं प्रतिजानीते—अथ प्रकीर्णकमित्यादिना । कर्णरसायनत्वे ऽनाकुलत्वं
हेतुः । अनाकुलत्वं चासंकीर्णतयार्थप्रतिपादनाद्भवति । तेन सुश्राव्यत्वं
भवतीत्यर्थः । देशीमार्गाश्रयमिति विशेषणमत्र लिलक्षयिषितानां वाग्गेय-
कारादीनां देशीमार्गोभयसाधारणत्वात्तल्लक्षणपरस्य ग्रन्थस्यापि देशीमार्गोभया-

बाङ्मातुरुच्यते गेयं धातुरित्यभिधीयते ।
 नाचं गेयं च कुरुते यः स वाग्गेयकारकः ॥ २ ॥
 शब्दानुशासनज्ञानमभिधानप्रवीणता ।
 च्छन्दः प्रमेदवेदित्वमलंकारेषु कौशलम् ॥ ३ ॥
 रसभावपरिज्ञानं देशस्थितिषु चातुरी ।
 अशेषभाषाविज्ञानं कलाशास्त्रेषु कौशलम् ॥ ४ ॥
 तूर्यत्रितयचातुर्यं हृद्यशरीरशालिता ।
 लयतालकलाज्ञानं विवेको ज्ञेयकाकुषु ॥ ५ ॥
 प्रभूतप्रतिभोज्जेदभावत्वं सुभगगेयता ।
 देशीरागेष्वभिज्ञानं वाक्पटुत्वं सभाजये ॥ ६ ॥

श्रयत्वेन प्रकीर्णकत्वद्योतनार्थम् । प्रकीर्णकत्वं च ग्रन्थस्य विषयविभागेन
 विना प्रवृत्तत्वमुच्यते । वक्तीति स्वस्मिन्नपि परत्वारोपेण प्रथमपुरुषनिर्देशः
 स्वस्य गर्वराहित्यद्योतनाय । यथा—‘केनाप्यत्र मृगाक्षि राक्षसपतेः कृत्ता
 च कण्ठाटवी’ इत्यादि । शार्ङ्गदेवो ऽहं वच्मीत्यर्थः ॥ गातृव्यापारविषय-
 निर्मातृत्वेन प्राधान्यात्प्रथमोद्दिष्टस्य वाग्गेयकारस्य लक्षणं नामनिरुक्ति-
 पूर्वकमाह—बाङ्मातुरित्यादिना । मातृधातुशब्दोद्देशावपि लोकप्रसिद्धच-
 नुरोक्तेन वाग्गेयपर्याये प्रागुक्ताविति मन्तव्यौ ॥ शब्दानुशासनमिति ।
 शब्दानुशासनं व्याकरणशास्त्रम् ; तस्य ज्ञानम् । एतेन प्रथमं तावत्सुशब्दा-
 पशब्दविवेचकेन भवितव्यमित्यर्थः । अभिधानममरकोशादि । च्छन्दः
 प्रमेदा अनुष्टुबादयः । अलंकारा उपमादयो ऽनुप्रासादयश्च । रसाः शृङ्गा-
 रादयः । भावा विभावादयः । देशस्थितिषु पाञ्चाल्यादिषु । कलाशास्त्रेषु
 संगीतशास्त्रेषु । तूर्यत्रितयं नृत्तगीतवाद्यम् । शारीरमत्रैव वक्ष्यमाणलक्षणम् ।

रोषद्वेषपरित्यागः सार्द्रत्वमुचितज्ञता ।
 अनुच्छिद्योक्तिनिर्वन्धो नूतधातुविनिर्मितिः ॥ ७ ॥
 परचित्तपरिज्ञानं प्रबन्धेषु प्रगल्भता ।
 द्रुतगीतविनिर्माणं पदान्तरविदग्धता ॥ ८ ॥
 त्रिस्थानगमकप्रौढिर्विविधालम्बिनैपुणम् ।
 अवधानं गुणैरभिर्वरो वाग्गेयकारकः ॥ ९ ॥
 विदधानो ऽधिकं धातुं मातुमन्दस्तु मध्यमः ।
 धातुमातुविदप्रौढः प्रबन्धेष्वपि मध्यमः ॥ १० ॥
 रम्यमातुविनिर्माताप्यधमो मन्दधातुकृत् ।
 वरो वस्तुकविर्वर्णकविर्मध्यम उच्यते ॥ ११ ॥
 कुट्टिकारो ऽन्यधातौ तु मातुकारः प्रकीर्तितः ।

लया द्रुतादयः । तालाश्चत्पुटादयः । कला आवापादयो निःशब्दा
 ध्रुवादयः सशब्दाश्च । काकवः स्वरकाकादयः षड्विधाः स्थायेषु वक्ष्यमाण-
 लक्षणाः । प्रतिभा प्रज्ञाविशेषः ; यथाहुः—

“ स्मृतिर्व्यतीतविषया मतिरागामिगोचरा ।
 बुद्धिस्तात्कालिकी प्रोक्ता प्रज्ञा त्रैकालिकी मता ॥
 प्रज्ञां नवनवोन्मेषशालिनीं प्रतिभां विदुः । ” इति ॥

रोषो वाचिको ऽमर्षः । द्वेषो मानसिकः । सार्द्रत्वं सरसत्वम् । प्रबन्धेष्वे-
 लाद्येषु । पदान्तरं नानागीतनिर्माणम् । गमकास्तिरिपादयो वक्ष्यमाणाः ।
 विविधालम्बो रागरूपकादिविशेषणयुक्ता वक्ष्यमाणाः । अवधानं चित्तैका-
 ग्रता । एतानि शब्दानुशासनज्ञानादीनि समुदितानि वाग्गेयकारस्य लक्ष-
 णम् । न तु प्रत्येकं लक्षणानि ॥ वस्तुकविः कथाकविः ; वर्णकविर्वर्ण-

नाकविः । ‘अन्यघातौ मातृकारस्तु कुट्टिकारः प्रकीर्तितः’ इत्यन्वयः । अत्र तुशब्देन कुट्टिकारस्याधमाधमत्वं द्योत्यते । तेन कुट्टिकारो ऽयन्ताधम इत्यवगन्तव्यः ॥ १—११- ॥ इति वाग्गेयकारलक्षणम् ॥

(सु०) तृतीयं प्रकीर्णकाध्यायं वक्तुं प्रतिजानीते—अथेति । प्रथमाध्याये स्वराभिरूप्य स्वरैर्म्यः साक्षात्समुत्पन्ना जातयो निरूपिताः । ततो रागास्तेषां जातिभ्यः समुत्पन्नत्वाद्वागाणां निरूपणं प्राप्तावसरमिति द्वितीयाध्याये रागा निरूपिताः । रागाभिव्यक्तिहेतुत्वादालसिलक्षणमपेक्षितम् । तत्र रागलक्षणेयु गमकानामुपयोग उक्तः । अतो गमकलक्षणमप्यपेक्षितम् । रागाणां च केवलं लक्षणतो दुर्ज्ञानत्वाद्वाग्गेयकारादिभिः प्रसिद्धिरपेक्षिता । अतो वाग्गेयकारादि-लक्षणसमुच्चयस्य प्रकीर्णकाध्यायस्य रागाध्यायानन्तरं युक्त आरम्भः । कर्णरसा-यनमिति । सुकुमारशब्दोपनिबन्धत्वात् । अनाकुलं विशदम् । देशीमार्गाश्रय-मिति । अत्र निरूपितानां गमकस्थायानां शारीरशब्दादीनामुभयत्रापि प्रयोगा-द्वाग्गेयकारस्य निर्वचनं लक्षणं च कथयति—वाङ्मातुरिति । वाग्वाक्यम् ; गायकप्रसिद्धया मातुरित्युच्यते, गेयं गानयोग्यं धातुरित्युभयं यः कुरुते स वाग्गेयकारकः । उत्तमवाग्गेयकारकस्य गुणान्कथयति—शब्दानुशासनमिति । शब्दानुशासनं व्याकरणम् । अभिधानं नामलिङ्गानुशासनम् । च्छन्दः प्रभेदा समार्धसप्तविधमादयः । अलंकारेषु वामनभामहादिप्रोक्तेषु ग्रन्थेषूपमादिषु वा कौशलं प्रावीण्यम् । रसा शृङ्गारादयः । भावा निर्वेदादयः । देशस्थितिषु चातुरी देशकालपरिज्ञानार्थम् । अशेषभाषाविज्ञानं देशैलादिनिर्माणाय । कलाशास्त्राणि चतुःषष्टिः ; संगीतशास्त्रादीनि । तूर्यत्रितयं नृत्यगीतवाद्यादि । शारीरं वक्ष्यमाण-लक्षणम् । लयतालकला अपि तालाध्याये वक्ष्यमाणलक्षणाः । काकवः देशका-कादयो वक्ष्यमाणलक्षणाः । प्रभूतप्रतिभोद्भेदः बहुप्रतिभोदयवक्ता ; प्रतिभा प्रमेय-स्फूर्तिः शक्तिशब्देनोच्यते कविभिः । तदुक्तं काव्यप्रकाशे—

“शक्तिर्निपुणतालोकशास्त्रकाव्याश्वेक्षणात् ।

काव्यज्ञशिक्षयाम्यास इति हेतुस्तदुद्भवे ॥” इति ॥

सुमगमेयता श्रव्यगानत्वम् । देशीरागाः श्रीरागादयः । रागद्वेषपरित्यागः वादेषु प्राश्रित्वाय । सार्द्धत्वं सरसचित्तत्वम् । उचितज्ञता रसनिर्वाहार्थम् । तदुक्तम् —

मार्गं दर्शी च यो वेत्ति स गान्धर्वो ऽभिधीयते ॥ १२ ॥

यो वेत्ति केवलं मार्गं स्वरादिः स निगद्यते ।

हृद्यशब्दः सुशारीरो ग्रहमोक्षविचक्षणः ॥ १३ ॥

“अनौचित्यादृते नान्यद्रसभङ्गस्य कारणम् ।

प्रसिद्धौचित्यबन्धस्तु रसस्योपनिषत्परा ॥” इति ॥

अनुच्छिष्टा उक्तिरन्येन कविना रचितशब्दपरंपरापरित्यागेन माधुर्यकविनिबद्धता । प्रबन्धेष्वेलादिषु लक्षणपरिज्ञानमुपनिबन्धनशक्तिश्च प्रगल्भता । द्रुतगीतविनिर्माणं शीघ्रगीतनिर्माणम् । पदान्तरलक्षणं वक्ष्यति प्रबन्धाध्याये । तत्र वेदगव्यमवधानं पूर्वापरविनिश्चितिरेभिर्गुणैरुत्तमो वाग्गेयकारकः । यस्तु धातुं गेयं सम्यग्रचयति, मातौ वाग्गुप्ते च मन्दः स मध्यमः । यस्तु धातुमातुद्वयमपि जानाति प्रबन्धेषु प्रौढिश्च नास्ति सो ऽपि मध्यमः । यस्तु मातुं सम्यग्रचयति धातौ च मन्दः सो ऽधमः । यस्तु वस्त्वभिधेयं सम्यग्रचयति स वर उत्तमः । यस्त्वभिधेये रामणीयता नास्ति, वणनिव सम्यग्रचयति स मध्यमः । यस्त्वन्यधातौ मातुं रचयति स कुट्टिकार इत्युच्यते । वाग्गेयकारदोषा उक्ताः संगीतसमयसारकारेण—

“ग्राम्योक्तिरपशब्दश्च तद्वदप्रस्तुतस्तुतिः ।

गमके च पदे जाड्यं प्रबन्धज्ञानहीनता ॥

रसानुरूपरागाणामज्ञत्वमविदग्धता ।

क्रियानिर्वहणाज्ञत्वं मन्दशारीरता तथा ॥

माने न्यूनाधिकाज्ञत्वं रीतिभङ्गस्तथा पुनः ।

च्छायापरिच्युतिस्तद्विज्ञानं चासमये तथा ॥

अश्राव्यं लक्षणं त्यक्त्वा धातुमातू करोति यः ।

दोषैरैतैरुपेतो यो निन्द्यो वाग्गेयकारकः ॥” इति ॥

१—११- ॥ इति वाग्गेयकारलक्षणम् ॥

(क०) गीतगुणदोषपरिज्ञातृतया सहृदयत्वेनोद्दिष्टौ गान्धर्वस्वरादी लक्षयति—मार्गं दर्शी चेति । अथ गायनं लक्षयति—हृद्यशब्द इत्या-

रागरागाङ्गभाषाङ्गक्रियाङ्गोष्मङ्गकोविदः ।
 प्रबन्धगाननिष्णातो विविधालसितस्त्ववित् ॥ १४ ॥
 सर्वस्थानोत्थगमकेष्वनायासलसद्गतिः ।
 आयत्तकण्ठस्तालङ्गः सावधानो जितश्रमः ॥ १५ ॥
 शुद्धच्छायालग्नाभिङ्गः सर्वकाकुविशेषवित् ।
 अनेकस्थायसंचारः सर्वदोषविवर्जितः ॥ १६ ॥
 क्रियापरो युक्तलयः सुघटो धारणान्वितः ।
 स्फूर्जन्निर्जवनो हारिरहःकृद्भजनोद्दुरः ॥ १७ ॥
 सुसंप्रदायो गीतज्ञैर्गीयते गायनाग्रणीः ।
 गुणैः कतिपर्यैर्हीनो निर्दोषो मध्यमो मतः ॥ १८ ॥
 महामाहेश्वरेणोक्तः स दोषो गायनो ऽधमः ।
 शिक्षाकारो ऽनुकारश्च रसिको रञ्जकस्तथा ॥ १९ ॥
 भावुकश्चेति गीतज्ञः पञ्चधा गायनं जगुः ।
 अन्यूनशिक्षणे दक्षः शिक्षाकारो मतः सताम् ॥ २० ॥
 अनुकार इति प्रोक्तः परभङ्ग्यनुकारकः ।
 रसाविष्टस्तु रसिको रञ्जकः श्रोतुरञ्जकः ॥ २१ ॥
 गीतस्यातिशयाधानाद्भावुकः परिकीर्तितः ।
 एकलो यमलो वृन्दगायनश्चेति ते त्रिधा ॥ २२ ॥

दिना । शब्दशारीरयोर्लक्षणमनन्तरं वक्ष्यते । ग्रहमोक्षावत्र गीतस्यारम्भ-
 परिसमाप्ती ; तयोर्विचक्षणः । तत्र विचक्षणत्वं नाम ग्रहताललयानुरोधेन
 गीतनिर्वाहकत्वम् । आयत्तकण्ठः स्वाधीनध्वनिः । क्रियापरो ऽभ्यास-
 तत्परः । सुघटः शोभनं यथाभवति तथा घटयतीति सुघटः । लौकिक-

एक एव तु यो गायेदसावेकलगायनः ।

सद्वितीयो यमलकः सबृन्दो वृन्दगायनः ॥ २३ ॥

रूपयौवनशालिन्यो गायन्यो गातृवन्मताः ।

माधुर्यधुर्यध्वनयश्चतुराश्चतुरमियाः ॥ २४ ॥

देशभाषया 'सुवड' इति वदन्ति । स्फूर्जन्निर्जवनः; निर्जवनस्य लक्षणं स्थायेषु वक्ष्यते । अप्रतिहतवेगवानित्यर्थः । रहःकृतगीतस्य श्रोतृजनमोहनत्वं रह इत्युच्यते । तत्करोतीति तथोक्तः । सुगममन्यत् ॥ -१२—२४ ॥

(मु०) गान्धर्वं लक्षयति—मार्गमिति । देशीमागां वुक्तलक्षणौ ; तौ यो जनाति स गान्धर्वः । यः केवलं मार्गं जानाति स स्वरादिः । गायनं लक्षयति—दृष्टशब्द इति । द्वयो रमणीयः शब्दो यस्य गुणयुक्तः शारीरः; गीतस्यो-द्वहणस्थानविमुक्तिनिचयः सम्यग्जानाति । रागा मार्गरागादयः; रागाङ्गादीनि देशीरागादयः; तेषु कोविदः । प्रबन्धेष्वेलादिषु तालेषु च निष्णातः सुज्ञः; विविधानां वक्ष्यमाणानामालसीनां तत्त्वज्ञः । मन्द्रमध्यतारस्थानोत्थगमकेषु निरा-यासशारीरगतिमान्; आयत्तकण्ठः स्वाधीनकण्ठः; सावधानः श्रुतिनिश्चयज्ञः; जितश्रमो बहुप्रबन्धगानेऽप्यश्रान्तः । शुद्धच्छायालगामिज्ञः मार्गसूडसालग-सूडामिज्ञः; काकुविशेषा वक्ष्यन्ते; तदभिज्ञः । अनेकस्थायसंचारे प्रवीणः; स्थाया वक्ष्यन्ते । क्रियापरः गानक्रियाभ्यासतत्परः । संगीतसमयसारकारेण क्रियापरस्य लक्षणमुक्तम्—

“यथाशास्त्रप्रयोगेण मार्गं देशीयमेव च ।

यो गायति बिना दोषान्कथ्यतेऽसौ क्रियापरः ॥” इति ॥

युक्तलयः; गायकप्रसिद्धया रञ्जकः । सुवटस्य लक्षणमुक्तं संगीतसमयसार-कारेण—

“स्वरो वर्णाश्च तालश्च व्यक्तं घटयति त्रयम् ।

शोभनध्वनिसंयुक्तः सुवटं तं प्रचक्षते ॥” इति ॥

संदष्टोद्घुष्टमृत्कारिभीतशङ्कितकम्पिताः ।

कराली विकलः काकी वितालकरभोज्झटाः ॥ २५ ॥

शोम्बकस्तुम्बकी वक्री प्रसारी विनिमीलकः ।

धारणान्वित इति । धरणेलक्षणमुक्तं तत्रैव—

“अनुतारात्परं श्रुत्या हीनेनापसरन्स्वरात् ।

ध्वनेः सुगाढता तज्जैर्धरणिः समुदाहृता ॥

जितश्वासतया गानं नाम्ना निर्जवनं विदुः ।” इति ॥

रहःकृत वेगगायी । भजनं राममुष्पक्तिः सुशरीरसमुद्भवा । भजनेनोदुर उत्कटः । एवंविधैर्गुणैरुत्तमो गायकः । कतिपयैर्गुणैर्हीनः । निर्दोषश्च मध्यमः । दोषयुक्त-
स्त्वधमः । पञ्चप्रकारं गायनं कथयति—शिक्षाकार इति । एतेषां लक्षणं
कथयति—अन्यून शिक्षण इति । एतेषां लक्षणमुक्तं संगीतसमयसारकारेण—

“द्रुतं यः शिक्षते गीतं विषमं प्राञ्जलं तथा ।

शुद्धे च्छायालगे सम्यक्शिक्षाकारः स कथ्यते ॥

सुश्रवं गीतमाकर्ण्य भवेद्यः पुलकान्वितः ।

आनन्दाश्रुकणाकीर्णः सोऽयं रसिकगायकः ॥

नीरसं सरसं कुर्वन्निर्भावं भावसंयुतम् ।

श्रोतुश्चित्तं परिज्ञाय यो गायेत्स तु भावुकः ॥

चेतोहरेण गीतेन विदित्वा श्रोतुराशयम् ।

रङ्गं गीते विधत्ते यो रञ्जकः सोऽभिधीयते ॥” इति ॥

पुनरपि त्रैविध्यं कथयति—युक्तल्य इति । एतेषां लक्षणं कथयति—
एक एवेति । गायनलक्षणं गायन्यामप्यतिदिशति—रूपयौवनेति । चतुरा
विदग्धा ॥ -१२—२४ ॥

(क०) एवं समेदं गायनं गायनीं च लक्षयित्वा तद्दोषान्धर्मिपरत्वे-
नोद्दिश्य लक्षयति—संदष्टोद्घुष्टेत्यादिना । स्पष्टोऽर्थः । एते दोषा गाय-
नीगतत्वेनाप्युद्धाः । हृद्यशब्द इति गायनविशेषणत्वेन प्रसक्तं शब्दं सप्रभेदं

विरसापस्वराव्यक्तस्थानभ्रष्टाव्यवस्थिताः ॥ २६ ॥

मिश्रको ऽनवधानश्च तथान्यः सानुनासिकः ।

पञ्चविंशतिरित्येते गायना निन्दिता मताः ॥ २७ ॥

संश्य दशनान्गायन्संदष्टः परिकीर्तितः ।

उदघुष्टो विसरोदघोषः सूत्कारी सूत्कृतैर्मुहुः ॥ २८ ॥

भीतो भयान्वितो गाता त्वरया शङ्कितो मतः ।

कम्पितः कम्पनाज्ज्ञेयः स्वभावाद्वात्रशब्दयोः ॥ २९ ॥

कराली गदितः सद्भिः करालोद्घाटिताननः ।

विकलः स तु यो गायेत्स्वरान्यूनानाधिकश्रुतीन् ॥ ३० ॥

काककूररवः काकी बितालस्तालविच्युतः ।

दधानः कंधरामूर्ध्वो करभो ऽभिहितो बुधैः ॥ ३१ ॥

च्छागवद्बहर्नी कुर्वन्नुद्घटो ऽधमगायनः ।

शिरालभालवदनग्रीवो गाता तु शोम्बकः ॥ ३२ ॥

तुम्बकी तुम्बकाकारोत्फुल्लगलस्तु गायनः ।

वक्री वक्रीकृतगलो गायन्धीरैरुदीरितः ॥ ३३ ॥

लक्षयति—चतुर्भेद इत्यादिना ते ग्रन्थविस्तरत्रासादस्माभिर्न समीरिता इत्यन्तेन । तत्र स्वाहुलादयः शब्दा रूढाः । मिश्रकशब्दोऽन्वर्थः । निगदव्याख्यातमन्यत् ॥ २५—६७ ॥ इति शब्दभेदलक्षणम् ॥

(सु०) निन्दितान्गायकान्कथयति—संदष्टेति । एतेषां लक्षणं कथयति—संश्येति । सूषूतैरुपलक्षितं यो गायति सः सूत्कारी । करालं भयानकमुद्घाटितं विवृतमाननम् । काकवत्कूरो रवो यस्य सः काककूररवः । च्छागो मेषस्तद्वद्वक्ष्यमाणलक्षणां बहर्नी कुर्वन्नुद्घटं शिरालं भालं वदनं ग्रीवा च यस्मिन्निति क्रियाविशेषणम् । तुम्बो उलाबुस्तद्वत्फुल्लगलस्तुम्बकी । निषिद्धस्वरागाता

प्रसारी गीयते तज्ज्ञैर्गात्रगीतप्रसारणात् ।
 निमीलको मतो गायन्निमीलितविलोचनः ॥ ३४ ॥
 विरसो नीरसो वर्ज्यस्वरगानादपस्वरः ।
 गद्गदध्वनिरव्यक्तवर्णस्त्वव्यक्त उच्यते ॥ ३५ ॥
 स्थानभ्रष्टः स यः प्राप्तुमशक्तः स्थानकत्रयम् ।
 अव्यवस्थित इत्युक्तः स्थानकैरव्यवस्थितैः ॥ ३६ ॥
 शुद्धच्छायालगौ रागौ मिश्रयन्मिश्रकः स्मृतः ।
 इतरेषां च रागाणां मिश्रको भूरिमिश्रणात् ॥ ३७ ॥

अपस्वरः । स्थानकत्रयं मन्द्रमध्यताराख्यम् । अव्यवस्थितैः व्यस्तैः स्थानैरुपल-
 क्षितम् । गायकव्यवस्थित्या वक्ष्यमाणलक्षणेषु स्थायेषु, आदिशब्देन गमकेषु
 चावधानम् ; तेन निर्मुक्तः स्थानविपर्यासकृदनवधानः । अन्ये ऽपि गायकविशेषाः
 संगीतसमयसारकारेणोक्ताः—

“ गीतादपि यदालसि कुर्यात्सौख्यविधायिनीम् ।
 आलसिगायनः सो ऽयं निर्दिष्टो गीतवेदिभिः ॥
 आलसेरपि यद्रीतं भवेदतिमनोहरम् ।
 उक्तो गायकभेदज्ञैः सो ऽयं रूपकगायनः ॥
 शुद्धे च्छायालगो चैव गीतमालसिसंयुतम् ।
 यो गायति स विज्ञेयश्चोपटो गीतवेदिभिः ॥
 ध्वनिशारीरयोर्वत्र नानादेशेषु रीतयः ।
 विलगन्ति स विज्ञेयो वितालो गीतवेदिभिः ॥
 नानाविधं विभक्तं च ध्वनौ यश्चिन्तयेद्भक्तिम् ।
 विबन्धः स तु विज्ञेयो गीततत्त्वविचक्षणैः ॥
 रागे रागान्तरच्छायां मिश्रयन्दोषवर्जितः ।
 प्रवीणत्वेन यो गायेत्सो ऽयं मिश्र उदाहृतः ॥ ” इति ।

इति गायनलक्षणम् ॥

स्थायादिष्ववधानेन निर्मुक्तोऽनवधानकः ।
 गेयं नासिकया गायन्नीयते सानुनासिकः ॥ ३८ ॥
 चतुर्भेदो भवेच्छब्दः खाहुलो नारटाभिधः ।
 बोम्बको मिश्रकश्चेति तल्लक्षणमथोच्यते ॥ ३९ ॥
 कफजः खाहुलः स्निग्धमधुरः सौकुमार्ययुक् ।
 आडिल एष एव स्यात्प्रौढश्चेन्मन्द्रमध्ययोः ॥ ४० ॥
 त्रिस्थानघनगम्भीरलीनः पित्तोज्ज्वलो ध्वनिः ।
 नाराटो बोम्बकस्तु स्यादन्तर्निःसारतायुतः ॥ ४१ ॥
 परुषोच्चैस्तरः स्थूलो वातजः शार्ङ्गिणोदितः ।

अथ शब्दभेदान्कथयति—चतुर्भेद इति । खाहुलं लक्षयति—कफज इति । श्लेष्मणो जातः स्नेहमाधुर्यसौकुमार्याणि शब्द औपचारिकाणि ज्ञातव्यानि । एष एव खाहुलः शब्दः ; मन्द्रमध्यस्थानयोः प्रौढि व्याप्तिं प्राप्नोति चेत्तदा आडिल इत्युच्यते । नाराटं लक्षयति—त्रिस्थानेति ॥ मन्द्रमध्यतारस्थानत्रयेऽपि घनोऽन्तःसारः, गम्भीरो निर्हादी, लीनोऽस्फुटितः, पित्तोत्पन्नध्वनिर्नाराटः । बोम्बकं लक्षयति—बोम्बकस्त्विति । एरण्डकाण्डवदन्तर्निःसारः, परुषः स्निग्धताहीनः, उच्चैस्तरस्तारो गर्दभध्वनिवदुच्चस्थानस्थः, स्थूलो महान्वाताज्जातो बोम्बकः । एतेषां त्रयाणां शब्दानां लक्षणसंमिश्रणान्मिश्रः । पार्श्वदेवेनाप्युक्तमेतेषां लक्षणम्—

“बाहुल्यान्मन्द्रसंस्पर्शी माधुर्यगुणसंयुतः ।
 खाहुलः स तु विज्ञेयो गीतध्वनिविशारदैः ॥
 एरण्डकाण्डवद्यत्र क्षणिकांशविवर्जितः ।
 निःसारो बोम्बकः स्थूलो बाहुल्येन तु मध्यमाक् ॥
 बाहुल्यात्तारसंस्पर्शी माधुर्यगुणवर्जितः ।
 नाराटोऽयं परिज्ञेयो ध्वनिभेदविशारदैः ॥
 एतद्वनिगुणोन्मिश्रो यत्र सोऽयं तु मिश्रकः ।” इति ॥

एतत्संमिश्रणादुक्तो मिश्रकः संनिपातिकः ॥ ४२ ॥

ननु रूक्षगुणो बोम्बः खाहुलः स्निग्धतायुतः ।

कथं तयोर्मिश्रणं स्याद्विरुद्धगुणयोगिनोः ॥ ४३ ॥

अत्रोच्यते परित्यागात्पारुष्यस्य विरोधिनिः ।

अविरुद्धस्य माधुर्यस्यौल्यादेर्मिश्रणं मतम् ॥ ४४ ॥

एतेन घननिःसारगुणनाराटबोम्बयोः ।

विरुद्धगुणताक्षेपसमाधाने निवेदिते ॥ ४५ ॥

मिश्रस्य भेदाश्चत्वारो युक्तौ नाराटखाहुलौ ।

नाराटबोम्बकौ बोम्बखाहुलौ मिश्रितास्त्रयः ॥ ४६ ॥

निःसारतारूक्षताभ्यां हीनस्त्रितयमिश्रणात् ।

उत्तमोत्तम इत्युक्तः सुराणामिव शंकरः ॥ ४७ ॥

नाराटखाहुलोन्मिश्र उत्तमः खाहुलः पुनः ।

त्रयाणां लक्षणसंमिश्रणान्मिश्र इत्युक्तम् । तदाक्षिपति—नन्विति । बोम्बो रूक्ष-
गुणः ; खाहुलः स्निग्धगुणः ; तौ हि परस्परविरुद्धौ ; तयोर्मिश्रितत्वं कथं
घटते । परिहरति—अत्रोच्यते इति । यद्यपि विरुद्धगुणानां मिश्रितत्वं न
संभवति ; तथाप्यविरुद्धगुणसमावेशान्मिश्रितत्वं संभवति । न हि माधुर्यादि-
गुणानां स्यौल्यादिगुणैः सह विरुद्धो विद्यत इति । एतेन वचनसंदर्भेण घननिः-
सारयोर्नाराटबोम्बयोः शब्दयोर्विरुद्धगुणतया आक्षेपः । तत्समाधानं चोक्तम् ।
मिश्रस्य भेदान्कथयति—मिश्रस्येति । नाराटखाहुलयोर्योग एकः । नाराट-
बोम्बयोर्योग एकः । बोम्बखाहुलयोर्योग एक इति त्रयाणां संमिश्रणे चैकः । तत्र
विरुद्धगुणपरित्यागमाह—निःसारतेति । निःसारता घनत्वविरोधिनी । रूक्षता
स्निग्धत्वविरोधिनी । अतस्तयोर्विरुद्धगुणाभ्यां मिश्रणं नास्ति । तथाविधो मिश्रको
ऽत्युत्तम इत्याह—उत्तमोत्तम इति । उत्तमं मध्यममधमं च मिश्रं कथयति—
नाराट इति । खाहुलनाराटयोर्लक्षणयोः संकर उत्तमो मिश्रभेदः । खाहुलबोम्ब-

बोम्बयुक्तो मध्यमः स्याद्बोम्बो नाराटसंयुतः ॥ ४८ ॥

शब्दानामधमः प्रोक्तः श्रीमत्सोदलमूनुना ।

निःसारतारुक्षताभ्यां युक्तः सर्वो ऽधमो मतः ॥ ४९ ॥

भवन्ति बहवो भेदा नानातद्गुणमिश्रणात् ।

कश्चित्स्यान्मधुरस्निग्धघनो ऽन्यः स्निग्धकोमलः ॥ ५० ॥

घनो ऽपरस्तु मधुरमृदुत्रिस्थानको ऽन्यकः

मृदुत्रिस्थानगम्भीरो ऽपरः स्निग्धो मृदुर्घनः ॥ ५१ ॥

त्रिस्थानो ऽन्यस्तु मधुरमृदुत्रिस्थानको घनः ।

अन्यस्तु मधुरस्निग्धमृदुत्रिस्थानको ऽपरः ॥ ५२ ॥

मधुरस्निग्धगम्भीरघनत्रिस्थानको ऽपरः ।

स्निग्धकोमलगम्भीरघनत्रिस्थानलीनकः ॥ ५३ ॥

अपरः स्निग्धमधुरकोमलः सान्द्रलीनकः ।

त्रिस्थानशोभी गम्भीर इति भेदा दशोदिताः ॥ ५४ ॥

कयोर्लक्षणसंयोगे मध्यमः । बोम्बकनाराटलक्षणसंयोगे ऽधमःशब्दः ; रञ्जकत्वा-
भावात् । अत्यधमं ध्वनिमाह—निःसारतेति । मिश्रस्य गुणसंमिश्रणात्खाहुला
बहवो भेदा भवन्तीत्याह—भवन्तीति । कश्चिन्माधुर्यस्नेहघनत्वयुक्तः । कश्चि-
त्स्नेहकोमलताघनत्वयुक्तः । कश्चिन्माधुर्यमार्दवत्रिस्थानव्याप्तियुक्तः । कश्चिन्मार्दव-
स्थानत्रयव्याप्तिगाम्भीर्ययुक्तः । कश्चित्स्नेहमार्दवघनत्वत्रिस्थानव्याप्तियुक्तः । कश्चि-
न्माधुर्यमार्दवघनत्वत्रिस्थानव्याप्तियुक्तः । अपरस्तु माधुर्यस्नेहमार्दवस्थानत्रयव्याप्ति-
युक्तः । कश्चिन्माधुर्यस्नेहगाम्भीर्यघनत्वत्रिस्थानव्याप्तियुक्तः । कश्चित्स्नेहकोमलता-
गाम्भीर्यघनत्वत्रिस्थानव्याप्तिलीनतायुक्तः । अन्यस्तु स्नेहमाधुर्यकोमलताघन-
त्वलीनत्वत्रिस्थानव्याप्तिगाम्भीर्ययुक्त इति दश भेदाः खाहुलनाराटयोः संमिश्रणे ।

खाहुलोन्मिश्रनाराटे ततः खाहुलबोम्बयोः ।
 स्निग्धकोमलनिःसार एको ज्यो मधुरो मृदुः ॥ ५५ ॥
 रुक्षो ज्यस्तु मृदुस्निग्धनिःसारोच्चतरः परः ।
 कोमलः स्निग्धनिःसारः स्थूलो ज्यः स्निग्धकोमलः ॥ ५६ ॥
 निःसारोच्चतरस्थूलः परो मधुरकोमलः ।
 रुक्षनिःसारपीनश्च भेदाः षडिति कीर्तिताः ॥ ५७ ॥
 नाराटे बोम्बभेदाः स्युर्धनत्रिस्थानरुक्षकः ।
 एको ज्यो घनगम्भीररुक्षो ज्यो लीनपीवरः ॥ ५८ ॥
 निःसाररुक्षो ज्यो लीनघनोच्चतरपीवरः ।
 त्रिस्थानघनगम्भीरलीनरुक्षो उपरः परः ॥ ५९ ॥
 त्रिस्थानलीननिःसाररुक्षः स्थूलः षडित्यमी ।
 एते द्वंद्वभेदाः स्युर्यैते साभिपातिकाः ॥ ६० ॥

खाहुलबोम्बकयोः संमिश्रणे च भेदानाह—तत इति । स्नेहकोमलतानिः-
 सारतायुक्त एकः । कश्चिन्माधुर्यमार्दवरुक्षतायुक्तः । अन्यस्तु मार्दवस्नेहनिःसा-
 रतोच्चतरत्वयुक्तः । कश्चित्कोमलतास्नेहनिःसारतास्थौल्यत्वयुक्तः । अन्यस्तु स्नेह-
 कोमलतोच्चतरत्वनिःसारतास्थौल्यत्वयुक्तः । कश्चिन्माधुर्यकोमलतारुक्षत्वनिःसार-
 तास्थौल्यत्वयुक्तः । एवं खाहुलबोम्बकयोः संमिश्रणे षड्भेदाः । नाराटबोम्बक-
 योः संमिश्रणे भेदानाह—नाराटे बोम्बभेदा इति । घनत्वत्रिस्थानव्याप्तिरुक्षता-
 युक्त एकः । कश्चिद्वनत्वगम्भीररुक्षतायुक्तः । कश्चिल्लीनतास्थौल्यत्वनिःसारता-
 रुक्षत्वयुक्तः । कश्चिल्लीनताघनत्वोच्चतरत्वस्थूलतायुक्तः । कश्चित्त्रिस्थानव्याप्ति-
 घनत्वगम्भीरलीनतारुक्षत्वयुक्तः । कश्चित्त्रिस्थानव्याप्तिर्लीनतानिःसारतारुक्ष-
 त्वस्थूलतायुक्तः । एवं नाराटबोम्बकयोः संमिश्रणे षड्भेदाः । एवं द्वितीय-
 योगजा भेदा द्वाविंशतिरुक्ताः । अथ साभिपातिकांस्त्रियोगजान्भेदानाह—
 अथैत इति । कश्चित्स्नेहत्रिस्थानव्याप्तिनिःसारतायुक्तः । कश्चिन्मार्दवमाधुर्यघन-

स्निग्धत्रिस्थाननिःसारो ऽन्यो मृदुर्मधुरो घनः ।
 गम्भीरोच्चतरो रुक्षः परस्तु स्निग्धकोमलः ॥ ६१ ॥
 घनलीनः पीवरोच्चतरो ऽन्यः स्निग्धकोमलः ।
 त्रिस्थानलीननिःसारपीवरोच्चतरो ऽपरः ॥ ६२ ॥
 कीर्तितो मधुरो लीनत्रिस्थानो रुक्षपीवरः ।
 निःसारोच्चैस्तरो ऽन्यस्तु मधुरस्निग्धकोमलः ॥ ६३ ॥
 त्रिस्थानघनगम्भीरलीन उच्चैस्तरः परः ।
 मधुरो मृदुगम्भीरलीनत्रिस्थानरुक्षकः ॥ ६४ ॥
 निःसारोच्चैस्तरो ऽन्यस्तु कोमलो मधुरो घनः ।
 लीनत्रिस्थानरुक्षोच्चतरपीवरताघुतः ॥ ६५ ॥
 अष्टाविति त्रिमिश्रस्य भेदाः सर्वे तु मिश्रजाः ।
 मिलिता मुग्धबोधाय त्रिशन्निःशङ्ककीर्तिताः ॥ ६६ ॥
 अन्येषां सूक्ष्मभेदानां नान्तो ऽस्ति गुणसंकरात् ।
 ते ग्रन्थविस्तरत्रासादस्माभिर्न समीरिताः ॥ ६७ ॥

त्वगाम्भीर्योच्चतरत्वरुक्षतायुक्तः । कश्चित्स्नेहकोमलताघनत्वलीनत्वस्थौल्यत्वोच्चतर-
 त्वयुक्तः । कश्चित्स्नेहकोमलतात्रिस्थानव्याप्तिलीनत्वनिःसारतास्थौल्यत्वोच्चतरत्व-
 युक्तः । कश्चिन्माधुर्यलीनतात्रिस्थानव्याप्तिरुक्षतास्थौल्यत्वनिःसारतोच्चतरत्वयुक्तः ।
 अन्यस्तु माधुर्यस्नेहकोमलतात्रिस्थानव्याप्तिघनत्वगाम्भीर्यलीनत्वोच्चतरत्वयुक्तः ।
 परस्तु माधुर्यमादवगाम्भीर्यलीनतात्रिस्थानव्याप्तिरुक्षत्वनिःसारतोच्चतरत्वयुक्तः ।
 अन्यस्तु कोमलतामाधुर्यघनत्वलीनतात्रिस्थानव्याप्तिरुक्षत्वोच्चतरत्वस्थौल्यतायुक्तः ।
 एवं त्रयाणां लक्षणसंकरे ऽष्टौ भेदाः । सर्वे मिलिता मिश्रजास्त्रिशत्संख्याकाः शार्ङ्ग-
 देवेन कथिताः । अन्ये तु सूक्ष्मभेदा ग्रन्थविस्तरमयान्नोक्ताः ॥ २९—६७ ॥
 इति शब्दभेदलक्षणम् ॥

मृष्टो मधुरचेहालत्रिस्थानकसुखावहाः ।
 पचुरः कोमलो गाढः श्रावकः करुणो घनः ॥ ६८ ॥
 स्निग्धः श्लक्ष्णो रक्तियुक्तश्छविमानिति मूरिभिः ।
 गुणैरेभिः पञ्चदशभेदः शब्दो निगद्यते ॥ ६९ ॥
 श्रोत्रनिर्वापको मृष्टस्त्रिषु ^१स्थानेष्वविस्तरः ।
 मधुरः कीर्तितस्तारः प्रौढो मधुरस्झकः ॥ ७० ॥
 नातिस्थूलो नातिकृशः स्निग्धश्चेहालको घनः ।
 आकण्ठकुण्ठनं स स्यात्पुंसां स्त्रीणां तु सर्वदा ॥ ७१ ॥
 त्रिषु स्थानेष्वेकरूपश्छविरक्त्यादिभिर्गुणैः ।

(क०) सौकुमार्यस्थौल्यादिगुणसांकर्येणानन्त्ये ऽपि शब्दानां तत्र
 गीतोपयोगिगुणभेदभिन्नान् शब्दानुद्दिश्य लक्षयति—मृष्ट इत्यादिना । ननु
 मृष्टादयो गुणिन एवोद्दिष्टाः । एभिर्गुणैरिति कथं तत्परामर्श उपपद्यत
 इति चेत् ; उच्यते—‘नागृहीतविशेषणा बुद्धिविशेष्यमुपसंक्रामति’ इति
 न्यायेन मृष्टादिषु वर्तमानानां श्रोत्रनिर्वापकत्वादिगुणानां पुरः स्फूर्तिकत्वेन
 बुद्धिस्थितयैर्भिर्गुणैरिति निर्देशो निर्दोष एव । इहान्वयप्रकारस्तु छविमा-
 नित्येतदन्तः शब्द एभिर्गुणैः पञ्चदशभेदो निगद्यत इति । ‘आकण्ठ-
 कुण्ठनं स स्यात्पुंसां स्त्रीणां तु सर्वदा’ इत्यत्र यदातदा शब्दा-
 वध्याहार्यौ । यदा पुंसामाकण्ठकुण्ठनं भवति तदा स स्यादित्यन्वयः ।
 स इति चेहालः परामृश्यते । पुंसामिति कर्तरि षष्ठी । आकण्ठ-
 कुण्ठनमिति कण्ठस्य ध्वनेरासमन्तात्स्थानत्रयेण कुण्ठनमनतिबहिर्मुख-
 तया ग्रहणम् । तच्च मारुतस्य तादृशनिरोधाद्भवति ; तदा हि ध्वनि-
 नातिस्थूलकृशः सन्निग्धो भवति । स्त्रीणां तु सर्वदेति । स्त्रीणां

^१ स्थानेष्वनन्तरः

^२ सस्तः इति च सुभाकरस्य पाठः

त्रिस्थानो मनसो यस्तु सुखदः स सुखावहः ॥ ७२ ॥
 श्रीशंकरप्रियेणोक्तः प्रचुरस्थूलतायुतः ।
 कोमलोऽन्वर्थनामैव कोकिलाध्वनिवन्मतः ॥ ७३ ॥
 गाढस्तु प्रबलो दूरश्रवणाच्छ्रावको मतः ।
 करुणः श्रोतृचित्तस्य करुणारसदीपकः ॥ ७४ ॥
 दूरश्रवणयोग्यस्तु घनोऽन्तःसारतायुतः ।
 अरुक्षो दूरसंश्रान्व्यो बुधैः स्निग्धो ध्वनिः स्मृतः ॥ ७५ ॥
 श्लक्ष्णस्तु तैलधारावदच्छिद्रो धीरसंमतः ।
 अनुरक्तेस्तु जनको रक्तिमानभिधीयते ॥ ७६ ॥
 धातुर्विमलकण्ठत्वाद्यः प्राज्ञैरुपलक्ष्यते ।
 उज्ज्वलोऽयमिति प्रोक्तश्छविमानिति स ध्वनिः ॥ ७७ ॥
 रुक्षस्फुटितनिःसारकाकोलीकैटिकेणयः ।
 कृशो भग्न इति प्रोक्ता दुष्टस्याष्टौ भिदा ध्वनेः ॥ ७८ ॥
 रुक्षः स्निग्धत्वनिर्मुक्तः स्फुटितोऽन्वर्थनामकः ।
 एरण्डकाण्डनिःसारो निःसार इति कीर्तितः ॥ ७९ ॥
 काकोलिकाख्यः काकोलकुलनिर्घोषनिष्ठुरः ।
 स्यान्त्रयव्याप्तिपुक्तो निर्गुणः कैटिरुच्यते ॥ ८० ॥
 कृच्छ्रोन्मीलनमन्दतारः केणिरित्यभिधीयते ।
 अतिमूक्ष्मः कृशो भग्नः खरोष्ठध्वनिनीरसः ॥ ८१ ॥

त्वाकण्ठकुण्ठनमन्तरेणापि तासां चेहालः स्वतः प्रवर्तत इत्यर्थः । अथवा
 आकण्ठकुण्ठनमिति कण्ठस्य मध्यमस्थानस्या ईषत्कुण्ठनं संकोचकरणम् ।
 एवमपि ध्वनिः पूर्वोक्तरूपो भवति । अन्वयादिकमन्यत्समानमेव ।

अत्र कण्ठशब्दो मन्द्रतारस्थानयोर्हन्मूर्धोरध्वुपलक्षणम् । तयोरपि तादृशस्य ध्वनेः संभवात् । आकण्ठकुण्ठने स स्यादिति पाठे त्वध्याहाराद्वाक्यमेदो न कर्तव्यः स्यात् । अर्थस्तु स एव । चेहालशब्दो रूढः । अन्येऽन्वयाः ॥ ६८—८१ ॥ इति शब्दगुणदोषाः ॥

(सु०) अथ शब्दगुणानाह—मृष्ट इति । एतैर्गुणैः पञ्चदश प्रकाराः शब्दाः । तेषां गुणानां लक्षणमाह—श्रोत्रेति । यस्तु श्रोत्रयोः सुखं जनयति, स मृष्टः ; स्थानत्रयेऽप्यनधरोऽविनाश्यविकृतो मधुर इत्युच्यते ; शस्तः प्रशस्तो रमणीयः ; प्रौढः प्रौढिमान्प्रगल्भः ; अतिस्थूलतातिकृशाभ्यां हीनः ; क्षिधः जेहवान् । एवंविधश्चेहालको ज्ञातव्यः । घनो निःसारताहीनः । स चेहालकः पुंसां कण्ठकुण्ठनपर्यन्तमेव भवति । यदा तु पुंसां तात्पर्योदयसमये केनाप्यस्थिविशेषेण कण्ठं कुण्ठितो भवति तदा चेहालको ध्वनिर्नोत्पद्यते । स्त्रीणां तु सर्वदासौ भवति । स्थानत्रयेऽपि छविरक्यादिभिरुपलक्षित एकरूपोऽविकृतस्त्रिस्थान इत्युच्यते । यस्तु मनसः सुखदायकः स सुखावहः । स्थूलतायुक्तः प्रचुरः । यत्र तु सौकुमार्यः स कोमलः ; कोकिलाध्वनिसदृशः । प्रवलत्वेन प्रसरन्नेव यः श्रूयते स गाढः । यस्तु दूराच्छ्रूयते स श्रावकः । यः श्रोतुश्चित्ते करुणामुत्पादयति स करुणः । यस्तु दूरश्रवणयोग्योऽन्तःसारश्च स घन इत्युच्यते । यस्तु दूराच्छ्रूयते रूक्षताहीनश्च स क्षिध इत्युच्यते । यस्तु तैलधारावच्छिद्रहीनः स रूक्षणः । यस्त्वनुरागमुत्पादयति स रक्तिमान् । यस्तु सद्दयैरुज्ज्वल इति प्रतीयते स छविमान् । तथा च लोके व्यवहरन्ति 'यतश्च शब्दे ज्योतिः प्रतीयते' इति ॥ ६८—७८ ॥ इति शब्दगुणाः ॥

अथ शब्ददोषानाह—रूक्षेति । अष्टौ दुष्टस्य ध्वनेर्भेदा भवन्ति । तेषां लक्षणमाह—रूक्षेति । जेहाभावो रूक्षः । यस्तु स्फुटित इव भग्न इव प्रतिभाति स स्फुटित इत्युच्यते । यस्त्वेरण्डकाण्डवदन्तःसारहीनः स निःसारः । यस्तु काकशब्दवन्निष्ठुरः स काकोलीत्युच्यते । यस्तु स्थानत्रयं व्याप्नोति, परं तु माधुर्यादिगुणहीनः स केटिरित्युच्यते । यस्य महता क्रोधेन तारमन्द्रव्याप्तिः स केणिः । सूक्ष्मः कृशः, गर्दभकरभध्वनिवन्नीरसो भग्न इत्युच्यते ॥ ७९—८१ ॥ इति शब्ददोषाः ॥

रागाभिव्यक्तिशक्तत्वमनभ्यासे ऽपि यद्ध्वनेः ।
 तच्छारीरमिति प्रोक्तं शरीरेण सहोद्भवात् ॥ ८२ ॥
 तारानुध्वनिमाधुर्यरक्तिगाम्भीर्यमार्दवैः ।
 घनतास्निग्धताकान्तिप्राचुर्यादिगुणैर्युतम् ॥ ८३ ॥
 तत्सुशारीरमित्युक्तं लक्ष्यलक्षणकोविदैः ।
 अनुस्वानविहीनत्वं रुक्षत्वं त्यक्तरक्तिता ॥ ८४ ॥
 निःसारता विस्वरता काकित्वं स्थानविच्युतिः ।
 कार्यं कार्कश्यमित्याद्यैः कुशारीरं तु दूषणैः ॥ ८५ ॥
 विद्यादानेन तपसा भक्त्या वा पार्वतीपतेः ।
 प्रभूतभाग्यविभवैः सुशारीरमवाप्यते ॥ ८६ ॥

(क०) गीतहेतुतया गायनानन्तरोद्दिष्टं शारीरं लक्षयति—रागाभिव्यक्तीति । अनभ्यासे ऽपि ध्वनेर्यद्वागाभिव्यक्तिशब्दत्वं तच्छारीरमित्यनेन शब्दशारीरयोर्धर्मधर्मिभावेन भेदो दर्शितः । रागाभिव्यक्तिशक्तत्वमिति । रागस्य ग्रहांशादिस्वरसंनिवेशविशेषवतः श्रीरागादेरभिव्यक्तिरवैस्वर्येणासांकर्येण च प्रकाशनम् । तत्र शक्तत्वं शक्तिमत्त्वम् । शक्तिर्नामात्र रागाभिव्यक्तिबीजरूपः संस्कारविशेषो यां विना राग एव न प्रसरेत् । प्रसृतं वा हसनीयं भवेत् । अत एवानभ्यासे ऽपीत्युक्तम् । अयमभिप्रायः—शक्तौ सत्यामभ्यासे कृते रागाभिव्यक्तिः सुतरां भवति । असत्यां तु तस्यामभ्यासेनैव सा न भवतीति । एतदेवाभिसंधाय 'शरीरेण सहोद्भवात्' इति शारीरशब्दस्य व्युत्पत्तिर्दर्शिता । यथा ध्वनिः शरीरेण सहोद्भूतो भवति; तथा तस्य रागाभिव्यक्तिशक्तत्वमपि शरीरेण

सहोद्भूतं भवति । न ह्यभ्यासेनागन्तुकमित्यर्थः । तस्य गुणदोषान्कमेण दर्शयति—तारानुध्वनीत्यादिना । सुशारीरप्राप्तौ हेतुन्दर्शयति—विद्यादानेनेत्यादिना ॥ ८२—८६ ॥ इति शारीरलक्षणम् ॥

(मु०) अथ शारीरं लक्षयति—रागाभिव्यक्तीति । अभ्यासाभावे ऽपि ध्वने रागमभिव्यञ्जयितुं यत्सामर्थ्यं तच्छारीरमित्युच्यते । एतस्य व्युत्पत्तिं दर्शयति—शरीरेणेति । शरीरेण सहोत्पन्नत्वाच्छारीरमित्युच्यते । स्वभावसिद्धमेतत्प्रयत्नेन न साध्यमित्यर्थः । अथ शारीरगुणान्कथयति—तारेति । तार इति तारव्याप्तिः ; अनुध्वनिरनुरणनयुक्तत्वम् ; माधुर्यं रमणीयता ; रक्ती रञ्जकत्वम् ; गाम्भीर्यमगाधत्वम् ; मार्दवं सौकुमार्यम् ; घनता ससारत्वम् ; कान्तिः पूर्वोक्ता च्छविः ; आदिशब्देन शब्दोक्ता अन्ये गुणास्तैर्युक्तं शारीरं सुशारीरमित्युच्यते । शारीरदोषानाह—अनुस्वानविहीनत्वमिति । पूर्वोक्तगुणविषयांसरूपैरतैर्दूषणैर्युक्तं दृष्टं शारीरम् । अदृष्टं शारीरं तु महता भाग्येनानेकोपायैः प्राप्यत इत्याह—विद्यादानेनेति । संगीतसमयसारकारेण शारीरस्य चातुर्विध्यमुक्तम्—

“अन्तरेण यदभ्यासं रागव्यक्तिनिबन्धनम् ।

शरीरेण सहोत्पन्नं शारीरं परिकीर्तितम् ॥

चतुर्विधं भवेत्तच्च कडालं मधुरं तथा ।

पेशलं बहुभङ्गीति तेषां लक्षणमुच्यते ॥

स्थानत्रये ऽपि कठिनं कडालं परिकीर्तितम् ।

मन्त्रे मध्ये च माधुर्यं शारीरं मधुरं मतम् ॥

शारीरं पेशलं ज्ञेयं तारे रागप्रकाशकम् ।

तच्छारीरगुणा मिश्रा यत्र तद्बहुभङ्गिकम् ॥

कडालरमधुरं चैव ततो मधुरपेशलम् ।

कडालपेशलं चैव शारीरं त्रयमिश्रकम् ॥

एवं चतुर्विधं ज्ञेयं शारीरं बहुभङ्गिकम् ।” इति ॥

॥ ८२—८६ ॥ इति शारीरलक्षणम् ॥

स्वरस्य कम्पो गमकः श्रोतृचित्तसुखावहः ।
तस्य भेदास्तु तिरिपः स्फुरितः कम्पितस्तथा ॥ ८७ ॥
लीन आन्दोलितवलित्रिभिन्नकुरुलाहताः ।
उल्लासितः प्लावितश्च गुम्फितो मुद्रितस्तथा ॥ ८८ ॥
नामितो मिश्रितः पञ्चदशैते परिकीर्तिताः ।
लघिष्ठडमरुध्वानकम्पानुकृतिसुन्दरः ॥ ८९ ॥
द्रुततुर्यांशवेगेन तिरिपः परिकीर्तितः ।
वेगे द्रुततृतीयांशसंमिते स्फुरितो मतः ॥ ९० ॥
द्रुतार्धमानवेगेन कम्पितं गमकं विदुः ।
लीनस्द्रुततु वेगेनान्दोलितो लघुवेगतः ॥ ९१ ॥
वलिविविधवक्रत्वयुक्तवेगवशाद्भवेत् ।
त्रिभिन्नस्तु त्रिषु स्थानेष्वविश्रान्तघनस्वरः ॥ ९२ ॥
कुरुलो वलिरेव स्याद्ग्रन्थिलः कण्ठ्यकोमलः ।
स्वरमग्रिममाहत्य निवृत्तस्त्वाहतो मतः ॥ ९३ ॥
उल्लासितः स तु प्रोक्तो यः स्वरानुत्तरोत्तरान् ।
क्रमाद्गच्छेत्प्लावितस्तु प्लुतमानेन कम्पनम् ॥ ९४ ॥
हृदयंगमहंकारगम्भीरो गुम्फितो भवेत् ।
मुखमुद्रणसंभूतो मुद्रितो गमको मतः ॥ ९५ ॥
स्वराणां नमनादुक्तो नामितो ध्वनिवेदिभिः ।

(क०) अथ गमकान्सामान्यविशेषाभ्यां लक्षयति—स्वरस्य कम्प इत्यादिना । श्रोतृचित्तसुखावह इत्यनेन विशिष्टस्यैव कम्पस्य गमकत्वमिष्टम् । अन्यथा विपरीतस्यापि तस्य गमकत्वं स्यात् ॥ तिरिपादीनां

एतेषां मिश्रणान्मिश्रस्तस्य स्युर्भूरयो भिदाः ॥ ९६ ॥

तेषां तु स्थायवागेषु विवृतिः संविधास्यते ।

लक्षणानि निगदव्याख्यातानि ॥ एतेषां मिश्रणान्मिश्र इति । एतेषां तिरिपादीनां मध्ये द्वित्रिचतुःप्रभृतीनां यथायोगं मिश्रणमत्र विवक्षितम् । न तु सर्वेषामेव मिश्रणं विवक्षितम् । अन्यथा 'तस्य स्युर्भूरयो भिदाः' इत्युत्तरं वचनमनुपपन्नं स्यात् । सर्वमिश्रणात्मकस्य तस्यैकत्वात् । ननु सर्वमिश्रणेऽपि संनिवेशविशेषबाहुल्यादनेकत्वमुपपद्यत इति चेन्न ; वक्ष्यमाणेषु स्थायेष्वेकानेकस्वराश्रयत्वाभ्यां यथायोगं द्वित्र्यादीनामेव मिश्रप्रयोगदर्शनात् ॥ एतदेवाभिसंधाय तत्प्रयोगस्थलं दर्शयति—तेषां त्विति । तुशब्दो भिन्नक्रमः । विवृतिस्त्विति संबन्धः । विवृतिर्विवरणं प्रकाशनमित्यर्थः । स्थायवागेषु स्थायाश्रिता वागाः । स्थायो रागावयवः । वागो गमकइति वक्ष्यते । तेषु रागावयवाश्रितगमकेषु । तेषां मिश्रभेदानां विवृतिस्तु संविधास्यते ; समनन्तरमेव करिष्यत इत्यर्थः ॥ ८७—९६- ॥ इति गमकलक्षणम् ॥

(सु०) गमकानिरूपयितुमाह—स्वरस्य कम्प इति । श्रोतुश्चित्तसुख-
दायको यः स्वरस्य कम्पः स गमक इत्युच्यते । गमकशब्दस्य व्युत्पत्तिश्च कथिता
पार्श्वदेवेन—

“स्वश्रुतिस्थानसंभूतां छायां श्रुत्यन्तराश्रयाम् ।

स्वरो यद्गमयेद्रीते गमको ऽसौ निरूपितः ॥” इति ॥

तस्य भेदानाह—तस्य भेदा इति । तस्य गमकस्य पञ्चदश भेदा भवन्ति ।
तेषां लक्षणमाह—लघिष्ठेति । अल्पस्य डमरोष्वादि यः कम्पस्तद्भ्रमणीयः ; द्रुतस्य
चतुर्थांशवेगेन यः स्वरस्य कम्पः स तिरिप इत्यभिधीयते । स्वरस्य कम्प इति
सामान्यलक्षणादनुवर्तनीयम् । 'सामान्यलक्षणानुवृत्तौ च विशेषलक्षणं प्रवर्तते'
इति न्यायाद्द्रुतस्य तृतीयभागसंमितो यदि वेगः स्वरकम्पो भवति ; तदा स्फु-

रागस्यावयः स्थायो वागो गमक उच्यते ॥ ९७ ॥

तत्रोक्तं लक्ष्म वागानां स्थायानां तूच्यते ऽधुना ।

वागानामपि केषांचित्सप्तज्ञाद्वयि लक्षणम् ॥ ९८ ॥

ते च शब्दस्य ढालस्य लवन्या बहनेरपि ।

रिताख्यो गमकः । द्रुतस्यार्धमानेन कम्पश्चेत्कम्पिताख्यो गमकः । द्रुतमानेन स्वरणां कम्पश्चेत्तदा लीनाख्यो गमकः । कश्चिच्छ्रुवेगतो येन लयेन गीयते द्रुतेन मध्यमेन विलम्बितेन वा तत्प्रमाणके स्वरस्य कम्प आन्दोलिताख्यो गमकः । कश्चिच्छ्रुमानत इति पाठः । अनेकविधवक्रत्वयुक्तवेगवतां स्वराणां कम्पो वलिरित्युच्यते । स्थानत्रये ऽप्यविश्रान्ताः निबिडाः प्रसृता स्वरा यस्मिन्स त्रिभिन्नः । प्रन्थिसंयुक्तः कण्ठे समुत्पन्नः कोमलो वल्लिरेव कुल्ल इत्युच्यते । अग्रिमं पुरतः स्थितं स्वरमाहत्य शीघ्रं सकृत्स्पृष्ट्वा निवृत्त आहत इत्युच्यते । यस्तूत्तरोत्तरं क्रमात्स्वरानारोहति स उल्लासित इत्युच्यते । प्लुतमानेन कम्पितः प्लावित इत्युच्यते । यस्तु द्वयंगमो मनोहरः ; हुंकारो हुमिति वर्णो गर्भे ऽन्तर्यस्य स हुम्मितः । मुखं मुद्रयित्वा यः कृतः स्वरस्य कम्पः स मुद्रितः । स्वराणां नमनं मन्दस्थान उच्चारणमवरोहणं वा तथुक्ते नामित इत्युच्यते । एतेषां लक्षणसंमिश्रणान्मिश्रः ; तस्य बहवो भेदाः स्थायप्रकरणे निरूपयिष्यन्ते ॥ ८७—९६- ॥ इति गमकलक्षणम् ॥

(क०) गमकाश्रयत्वेन तदनन्तरमुद्दिष्टानां स्थायानां सामान्यलक्षणमाह—रागस्यावयव इति । अवयव एकदेशः । सो ऽप्यत्र न्यासापन्याससंन्यासविन्यासेष्वन्यतमस्वरविश्रान्तत्वेन प्रयुक्तोऽंशादिकतिपयस्वरसंदर्भो वेदितव्यः । वागो गमक उच्यत इति । गमक एव देशभाषया वाग इत्युच्यत इत्यर्थः । वागानामपीति । केषांचित्द्वागानां मिश्रभेदानां लक्षणमपि प्रसङ्गात्स्थायलक्षणानन्तरं तन्मिश्रभेदप्रस्तावादित्यर्थः ॥ अथ स्थायभेदानुद्दिशति—ते च शब्दस्येत्यादिना । अत्र शब्दस्येत्यादिकया षष्ठ्या प्रतिसंबन्धिनामुद्देशेन तत्संबन्धिनः स्थाया उद्दिष्टा

वाद्यशब्दस्य यन्त्रस्य छायायाः स्वरलङ्घितः ॥ ९९ ॥
 प्रेरितस्तीक्ष्ण इत्युक्ता व्यक्तासंकीर्णलक्षणाः ।
 भजनस्य स्थापनाया गतेर्नादध्वनिच्छवेः ॥ १०० ॥
 रक्तेर्द्रुतस्य शब्दस्य भृतस्यांशावधानयोः ।
 अपस्थानस्य निकृतेः करुणाविविधत्वयोः ॥ १०१ ॥
 गात्रोपशमयोः काण्डारणानिर्जवनान्वितौ ।
 गाढो ललितगाढश्च ललितो लुलितः समः ॥ १०२ ॥
 कोमलः प्रसृतः स्निग्धचोक्षोचितसुदेशिकाः ।
 अपेक्षितश्च घोषश्च स्वरस्यैते प्रसिद्धितः ॥ १०३ ॥
 स्थायानां गुणभेदेन व्यपदेशा निरूपिताः ।

वेदितव्याः । व्यक्तासंकीर्णलक्षणा इति । व्यक्ताः प्रसिद्धाश्चासंकीर्णानि
 विविक्तानि लक्षणानि स्वरूपाणि येषां त इति तथोक्ताः ॥ -९७—९९- ॥
 इत्यसंकीर्णलक्षणाः प्रसिद्धा दश स्थायाः ॥

(मु०) स्थायं निरूपयितुमाह—रागस्येति । रागस्यावयवो भागः स्थाय
 इत्युच्यते । गमकश्च वाग इत्युच्यते । तत्र गमकानां लक्षणमुक्तम् । अधुना स्था-
 यानां लक्षणमुच्यते । किमर्थमिदमुक्तम् । गायकानां स्थाया वागा इति प्रसिद्धेः ।
 तत्र कथं वागानां लक्षणं नोक्तमिति शङ्कां निवारयितुं गमका एव वागा इत्युक्तम् ।
 स्थायप्रसङ्गाद्वागानां गमकानामपि केषांचिल्लक्षणं वच्मि कथयामि । स्थायान्वि-
 भजते—ते चेति । ते च स्थायाः ; शब्दसंबन्धिनः ; ढालो वक्ष्यमाणलक्षणः ;
 तत्संबन्धिनः ; लवनीसंबन्धिनः ; वहनीसंबन्धिनः ; वाद्यशब्दसंबन्धिनः ;
 यन्त्रसंबन्धिनः ; छायासंबन्धिनः ; स्वरलङ्घितादयस्त्रयश्चेति दशगुणजनितभेदाः
 स्थायाः ॥ -९७—९९- ॥ इत्यसंकीर्णलक्षणाः प्रसिद्धा दश स्थायाः ॥

(क०) गुणभेदेन व्यपदेशा इति । भजनस्यंस्यादिनोद्दिष्टानां
 स्थायानां गुणभेदेन रागातिशयाधानरूपभजननादिगुणानां भेदेन प्रसिद्धितो

वहाक्षराढम्बरयोरुल्लासिततरङ्गितौ ॥ १०४ ॥
 प्रलम्बितो ऽवस्वलितस्त्रोदितः संप्रविष्टकः ।
 उत्प्रविष्टो निःसरणो भ्रामितो दीर्घकम्पितः ॥ १०५ ॥
 प्रतिग्राह्योल्लासितश्च स्यादलम्बविलम्बकः ।
 स्यात्त्रोदितप्रतीष्टो ऽपि प्रसृताकुञ्चितः स्थिरः ॥ १०६ ॥
 स्यायुकः क्षिप्तमूर्ध्मान्तावित्यसंकीर्णलक्षणाः ।
 प्रकृतिस्थस्य शब्दस्य कलाक्रमणयोरपि ॥ १०७ ॥
 घटनायाः सुखस्यापि चाले जीवस्वरस्य च ।

गीतज्ञप्रसिद्धेहेतोर्व्यपदेशाः संज्ञा निरूपिता इत्यन्वितोऽर्थः । भजनस्थाया-
 दीनां प्राधान्याद्धर्मभेदेनैव भेदः ; नात्यन्तं धर्मिभेद इति भावः ।
 तेनैते संकीर्णा इति भावः ॥ -१००—१०३- ॥ इति त्रयस्त्रिंशद्रुण-
 जनिताः प्रसिद्धाः स्थायाः ॥

(सु०) संकीर्णन्स्थायान्विभजते—भजनस्येति । भजनसंबन्धिनः ;
 स्थापनासंबन्धिनः ; गतिसंबन्धिनः ; नादसंबन्धिनः ; ध्वनिसंबन्धिनः ;
 छविसंबन्धिनः ; रक्तिसंबन्धिनः ; द्रुतसंबन्धिनः ; भृतसंबन्धिनः ; अंशसं-
 बन्धिनः ; अवधानसंबन्धिनः ; अपस्थानसंबन्धिनः ; निकृतिसंबन्धिनः ;
 करुणासंबन्धिनः ; विविधत्वं भङ्गी, तत्संबन्धिनः ; गात्रसंबन्धिनः ; उपशम-
 संबन्धिनः ; काण्डारणासंबन्धिनः ; निर्जवनसंबन्धिनः ; गाढललितगाढादयश्चा-
 पेक्षितान्ता द्वादश ; तत्संबन्धिनः ; घोषसंबन्धिनः ; स्वरसंबन्धिनश्चेति त्रयस्त्रि-
 शद्रुणजनितभेदाः स्थायाः ॥ -१००—१०३- ॥ इति त्रयस्त्रिंशद्रुणजनिताः
 प्रसिद्धाः स्थायाः ॥

(क०) असंकीर्णलक्षणा इति । वहाक्षरेत्यादिनोद्दिष्टा असंकीर्ण-
 लक्षणाः । असंकीर्णं पृथग्भूतं लक्षणं येषां ते तथोक्ताः । प्रथमोद्दिष्टानामे-

वेदध्वनेर्धनत्वस्य शिथिलो ज्वघटः प्लुतः ॥ १०८ ॥
 रागेष्टोपस्वराभासो बद्धः कलरवस्य च ।
 छान्दसः मुकराभासः संहितो लघुरन्तरः ॥ १०९ ॥
 वक्रो दीप्तिप्रसन्नश्च स्यात्प्रसन्नमृदुर्गुरुः ।
 इस्वः शिथिलगाढश्च दीर्घो ऽसाधारणस्ततः ॥ ११० ॥
 साधारणो निराधारो दुष्कराभासनामकः ।
 मिश्रश्चैते ऽपि संकीर्णा गुणैर्भिन्नाश्च पूर्ववत् ॥ १११ ॥
 इति षण्णवतिः स्थायाः शार्ङ्गदेवेन कीर्तिताः ।
 मुक्तशब्दप्रतिग्राह्याः स्थायाः शब्दस्य कीर्तिताः ॥ ११२ ॥
 ढालो मुक्ताफलस्येव चलनं लुण्ठनात्मकम् ।
 स एषु ते स्युर्दालस्य नमनं त्वतिकोमलम् ॥ ११३ ॥
 लवनी तद्युजस्थाया लवन्याः परिकीर्तिताः ।

तेषां चासंकीर्णलक्षणत्वाविशेषेऽपि तेषां प्रसिद्धत्वमेतेषामप्रसिद्धत्वमिति
 भेदो द्रष्टव्यः । अत एव पृथगुद्देशोऽत्र युक्तः । एते ऽपि संकीर्णा
 इति । एते प्रकृतिस्थस्येत्यादिनोद्दिष्टाः स्थाया अपि संकीर्णाः । अत्रापि-
 शब्दः समुच्चये । तेनायमर्थः । मजनस्थायादयो यद्वत्संकीर्णास्तद्वदेते च
 संकीर्णा नात्यन्तं पृथग्भूतस्वरूपाः । किंतु पूर्ववद्भजनस्थायादय इव गुणैः
 प्रकृतिस्थशब्दवत्तादिभिर्भिन्नाः पृथग्भूताः । उभयेषामपि गुणभिन्नत्वाविशेषे
 ऽपि तेषां प्रसिद्धित एतेषामप्रसिद्धितो भेदो द्रष्टव्यः । अतस्तेभ्यः पृथ-
 गुद्देशोऽप्येतेषामुपपन्न एव । अथैतेषां क्रमेण लक्षणान्याह—**मुक्तशब्द-**
प्रतिग्राह्या इत्यादिना । मुक्तश्चासौ शब्दश्चेति मुक्तशब्दः । प्रतिग्रहीतुं
 योग्याः प्रतिग्राह्याः ; मुक्तशब्देन प्रतिग्राह्याः । अयमर्थः—पूर्वस्थायो यस्मि-

यत्तु कम्पनमारोहिण्यवरोद्धिणि वा भवेत् ॥ ११४ ॥
 वहनी साय संचारिण्यपि वा स्थिरकम्पनम् ।
 सा गीतालसिसंबन्धभेदेन द्विविधा मता ॥ ११५ ॥
 पुनर्द्विधा स्थिरा वेगाढ्या पुनस्त्रिविधोदिता ।
 हृद्या कण्ठ्या शिरस्या च देहस्था हृदयोद्भवा ॥ ११६ ॥
 वहनी स्यात्पुनर्द्विधा सुतोत्फुल्लेति भेदतः ।
 यस्यामन्तर्विशन्तीव स्वराः सुतेति सा मता ॥ ११७ ॥
 सोत्फुल्लेत्युदिता यस्यां निर्यान्तीवोपरि स्वराः ।
 बलिर्या गमकेषुक्ता साप्येवंविधभेदभाक् ॥ ११८ ॥
 वहनी येषु ते स्याया वहन्यः परिभाषिताः ।
 रागमन्ना वाद्यशब्दा येषु ते वाद्यशब्दजाः ॥ ११९ ॥
 ये यन्त्रेष्वेव दृश्यन्ते बाहुल्यात्ते तु यन्त्रजाः ।
 छाया काकुः षट्प्रकारा स्वररागान्यरागजा ॥ १२० ॥
 स्याद्देशक्षेत्रयन्त्राणां तल्लक्षणमयोच्यते ।
 श्रुतिन्यूनाधिकत्वेन या स्वरान्तरसंश्रया ॥ १२१ ॥

न्वनौ मुच्यत उत्तरस्थायो चक्रवालीत्या तत्रैव प्रतिगृह्यते चेत्तदा शब्द-
 स्थाया इति व्यपदिश्यन्त इत्यर्थः ॥ वहन्यवान्तरभेदप्रदर्शनार्थं सा गीता-
 लसिसंबन्धभेदेनेत्युक्तम् । तत्र गीतालस्योरुभयोरपि रज्जकस्वरसंदर्भत्वा-
 विशेषात्कथं भेदकत्वमिति चेत् ; उच्यते—गीतशब्दो यद्यपि निबद्धानि-
 बद्धसामान्यवचनस्तथाप्यनिबद्धविशेषवचनालसिशब्दसमभिव्याहाराद्गोबली -
 वर्देन्यायेनात्र निबद्धवचनत्वेन व्यवस्थापित इति । छाया काकुरिति ।
 छायेत्यस्य विवरणं काकुरिति । काकुर्ध्वनेर्विकारः ॥ श्रुतिन्यूनाधिकत्वे-

स्वरान्तरस्य रागे स्यात्स्वरकाकुरसौ मता ।
 या रागस्य निजच्छाया रागकाकुं तु तां विदुः ॥ १२२ ॥
 सा त्वन्यरागकाकुर्या रागे रागान्तराश्रया ।
 सा देशकाकुर्या रागे भवेदेशस्वभावतः ॥ १२३ ॥
 शरीरं क्षेत्रमित्युक्तं प्रतिक्षेपं निसर्गतः ।
 रागे नानाविधा काकुः क्षेत्रकाकुरिति स्मृता ॥ १२४ ॥
 बीणावंशादियन्त्रोत्था यन्त्रकाकुः सतां मता ।
 अन्यच्छायाप्रवृत्तौ ये छायान्तरमुपाश्रिताः ॥ १२५ ॥
 छायायास्ते मताः स्थाया गीतविद्याविशारदैः ।
 मध्ये मध्ये स्वरान्भूरील्लङ्घयन्स्वरलङ्घितः ॥ १२६ ॥
 तिर्यगूर्ध्वमधस्ताच्च प्रेरितः प्रेरितैः स्वरैः ।
 स्वरः पूर्णश्रुतिस्तारे तीक्ष्णवृत्तीक्ष्ण उच्यते ॥ १२७ ॥
 रागस्यातिशयाधानं प्रयत्नाद्भजनं मतम् ।
 तद्युक्ता भजनस्य स्युः स्थापनायास्तु ते मताः ॥ १२८ ॥
 स्थापयित्वा स्थापयित्वा येषां प्रतिपदं कृतिः ।
 सविलासास्ति गीतस्य मत्तमातङ्गचहतिः ॥ १२९ ॥
 तद्युक्तास्तु गतेः स्थायाः स्निग्धो माधुर्यमांसलः ।
 बहुलो येषु नादः स्यात्ते नादस्य प्रकीर्तिताः ॥ १३० ॥
 अतिदीर्घप्रयोगा स्युः स्थाया ये ते ध्वनेर्मताः ।

नेति । श्रुतीनां छन्दोवत्यादीनां पूर्वोक्तानां न्यूनत्वेन तत्तत्स्वरोक्तसंख्यातो
 ऽल्पत्वेनाधिकत्वेन तादृशसंख्यातो बहुत्वेन वा स्वरान्तरसंश्रया छाया
 स्वरान्तरस्य यदि स्यादापाततः श्रवणसाम्येन कृता भवेदसौ स्वरकाकुरिति

युक्ताः कोमलया कान्त्या छवेः स्थाया निरूपिताः ॥ १३१ ॥

रक्तेरुत्कर्षतो रक्तेरुक्ताः स्थाया मनीषिभिः ।

मता । यथा हि चतुःश्रुतिकस्य षड्जस्य निषादकर्तृकाक्रमणेन द्विश्रुतित्वे सति श्रुतिन्यूनत्वेन निषादवत्प्रतीतिः । यथा च द्विश्रुतिकस्य निषादस्य षड्जाद्यश्रुतिद्वयाश्रयणेन चतुःश्रुतित्वे सति श्रुत्यधिकत्वेन षड्जवत्प्रतीतिश्च

(सु०) अन्यान्विशतिमसंकीर्णान्विभजते—बद्धाक्षराढम्बरयोरिति । षष्ठ्यन्तैः सह तत्संबन्धिन इति प्रथमान्ता स्थाया एव । अन्यान्संकीर्णान् त्रयस्त्रिंशत् स्थायान्विभजते—प्रकृतिस्थस्येत्यादिना । सर्वे स्थाया मिलिताः षण्णवतिः । तेषां लक्षणमाह—मुक्तशब्देति । मुक्तशब्देन मोचितशब्देन प्रतिप्रहीताः स्थाया शब्दसंबन्धिनः ; मुक्ताफलस्य यद्वाह्यमालोलनं लोके प्रसिद्धं तद्वड्ढालो येषु ते ढालसंबन्धिनः । ढालस्य च लक्षणमुक्तं पार्श्वदेवेन—

“वृत्तमौक्तिकवत्काचभूतले विरसद्बुनौ ।

श्रुतिः प्रवर्तते क्षिप्रं यत्र ढालं तदुच्यते ॥” इति ॥

अतिकोमलं सुकुमारं स्वराणां नमनमंघ उच्चारणं लवनीत्युच्यते ; तदुक्ताः स्थाया लवनीसंबन्धिन इति । वहनीं लक्षयति—यतिवति । आरोहणे अवरोहणे वा वर्णे स्वराणां कम्पनं वहनीत्युच्यते । संचारिण्यपि वर्णे स्थिरं कम्पनं वहनीत्युच्यते । सा वहनी द्विविधा ; गीतवहनीरालप्तिवहनीरिति । पुनरपि द्विविधा ; स्थिरा, वेगाद्या चेति । पुनरपि त्रिविधा ; ह्रया, कण्ठ्या, शिरस्या चेति । ह्रदयाद्भवा पुनरपि द्विविधा ; सुप्ता, उत्फुल्ला चेति । तयोर्लक्षणमाह—यस्यामिति । यस्यां स्वरा अन्तर्विशन्त इव श्रूयन्ते सा सुप्ता । यस्यां तूपरिनिर्गच्छन्त इव स्वराः श्रूयन्ते सोत्फुल्ला । वहनीभेदान्बलावतिदिशति—बलिरिति । एवंविधा वहनीर्येषु स्थायेषु ते वहनीसंबन्धिनः । अन्ये वहनीभेदा अन्वर्थनामत्वात् लक्षिताः । वाद्यशब्दस्य स्थायाल्लक्षयति—रागमग्रा इति । रागमग्रा रागानुरञ्जिता ये वीणादिष्वेव बाहुल्येन प्रयोगा दृश्यन्ते ; ते यन्त्रसंबन्धिनः । छायाभेदसंबन्धिनः स्थायान्कथयितुमाह—छाया काकुरिति । छाया काकुरित्युच्यते । सा हि षड्विधा ; स्वरकाकुः, रागकाकुः, अन्य-

द्रुतस्यान्वर्थनामानो भृतस्य भरणाद्धनेः ॥ १३२ ॥

रागान्तरस्यावयवो रागेशः स च सप्तधा ।

यतो ध्वनिविकाराद्भवति सा स्वरकाकुरिति मन्तव्येत्यर्थः । एवं स्वरान्तरे-
ष्वपि द्रष्टव्यम् । रागान्तरस्यावयवो रागेशः इति । रागे बहुलीकोला-

रागकाकुः, देशकाकुः, क्षेत्रकाकुः, यन्त्रकाकुरिति । एतासां लक्षणं कथयति—
तल्लक्षणमिति । अन्यस्वरस्यान्यस्मिन्स्वरे या छाया श्रुतीनां न्यूनत्वेनाधिक्येन
वा जायते सा स्वरकाकुः । सा च रागे भवति । या रागस्य निजा मुख्या
छाया सा रागकाकुः । अन्यरागस्यान्यस्मिन्नागे या छाया सा अन्यराग-
काकुः । देशे देशे देशत्वभावेन या छाया सा देशकाकुः । क्षेत्रं देहमुच्यते ।
मनुष्याणां प्रतिदेहं यश्छायाविशेषः सा क्षेत्रकाकुः । वीणावंशादियन्त्रादुत्थिता
यन्त्र एव या प्रतीयते रागच्छाया सा यन्त्रकाकुः । एवं स्थायकारणभूतां छायां
निरूप्य स्थायं निरूपयति—अन्यच्छायेति । अन्यस्याश्छायायाः प्रवृत्तौ गाने
प्रकृते ऽन्यच्छायाश्रयेण ये स्थायाः प्रवर्तन्ते ते छायासंबन्धिनः । स्वरलङ्घिताख्यं
स्थायं लक्षयति—मध्ये मध्य इति । मध्ये मध्ये बहून् त्रिचतुरास्वराकैलङ्घयन्त्यः
प्रवर्तते स स्वरलङ्घितः । ऊर्ध्वमधस्तिर्यक्त्वप्रेरितैः स्वरैर्येः प्रवर्तते स प्रेरितः ।
यः स्वरस्थाने ऽपि पूर्णश्रुतिः सन् तीक्ष्णवत्सूच्यप्रादिवत्प्रतिभासते स तीक्ष्ण
इति ॥ -१०४—१२७ ॥ इत्यसंकीर्णा दश स्थायाः ॥

(सु०) अयं संकीर्णलक्षणान्कथयति—रागस्येति । रागस्य रज्जकत्वात्ति-
शपाधानं भजनमित्युच्यते । तेन संयुक्ता भजनसंबन्धिनः । ये स्थापयित्वा
स्थापयित्वा निश्चलीकृत्य प्रतिक्षणं पुनः क्रियन्ते ते स्थापनासंबन्धिनः । मत्तमा-
तङ्गस्येव या गायकप्रसिद्धा गीते गतिस्तद्युक्ता गतिसंबन्धिनः । ज्ञेह्वान्माधुर्येण
मांसलः स्थूलो ऽतिमधुर एवंविधो नादो बाहुल्येन येषु स्थायेषु ते नादसंबन्धिनः ।
येषु दीर्घतरः प्रयोगो गमकसंदर्भेस्ते ध्वनिसंबन्धिनः । सुकुमारकान्तिसंयुक्ता-
श्छविसंबन्धिनः । छवैर्लक्षणं पूर्वमुक्तम् । यत्र रज्जकत्वाधिक्यं ते रक्तिसंबन्धिनः ।
द्रुतसंबन्धिनः स्थाया सार्धकनामानः । यत्र स्तराणां द्रुतत्वं वेगेनोच्चारणं ते
द्रुतसंबन्धिनः । ध्वनेर्भरणात्पूरणाद्वनत्वेनोच्चारणात्ते श्रुतिसंबन्धिनः । अंशसंबन्धि-
नः स्थायाकैलक्षयितुमंशं लक्षयति—रागान्तरस्येति । अन्यस्मिन्नागे ऽन्यस्य

कारणांशश्च कार्यांशः सजातीयस्य चांशकः ॥ १३३ ॥
 सदृशांशो विसदृशो मध्यमस्यांशको ऽपरः ।
 अंशांशश्चेति यो रागे कार्यांशः कारणोद्भवः ॥ १३४ ॥
 कारणांशस्त्वसौ रामकृतौ कोलाहलांशवत् ।
 कारणे कार्यरागांशः कार्यांशे भैरवे यथा ॥ १३५ ॥
 भैरव्यंशः समां जातिं गौडत्वाद्यां समाश्रिताः ।
 कर्णाटाद्याः सजातीयास्तेष्वेकांशो ऽपरत्र यः ॥ १३६ ॥
 सजातीयांशकः स स्यादंशः सदृशरागयोः ।
 सदृशांशो यथा नट्टावराट्योः शुद्धयोर्मिथः ॥ १३७ ॥
 सादृश्यशून्ययोरंशो ऽप्यन्तं विसदृशांशकः ।
 बेलावल्याश्च गुर्जर्याः परस्परगतौ यथा ॥ १३८ ॥

हलादिकार्यकारणादिरागे रागान्तरस्य कोलाहलबहुल्यादिकारणकार्यादिभूता-
 न्यरागस्यावयवः स्वरसमुदायरूप एकदेशो रक्त्यर्थमुपादीयमानोऽंश इति
 परिभाष्यते । न तु प्रसिद्धः स्वरविशेष उच्यते । नन्वन्यरागे काकोरंशस्य
 च को भेद इति चेत् ; उच्यते—प्रकृतरागे समवायवृत्त्या वर्तमानैव च्छा-

रागस्यावयवोऽंशः । नन्वंशस्यान्यरागकाकोः कथं भेदः ; ब्रूमः—अन्यस्य
 रागस्य छायाकाकुः ; छायाया भिन्न एवावयवोऽंश इति । सोऽंशः सप्तप्रकारः—
 कारणांशः ; कार्यांशः ; सजातीयांशः ; सदृशांशः ; विसदृशांशः ; मध्यस्थांशः ;
 अंशांशश्चेति । एतेषां लक्षणमाह—यो राग इति । कार्यभूते रागे कारणभूतस्य
 रागस्य योऽंशः स कारणांशः ; यथा रामकृतौ कोलाहलस्यांशः । कारणभूते
 रागे कार्यभूतस्य रागस्यांशः कार्यांशः ; यथा भैरवीजनके भैरवे भैरव्या अंशः ।
 समानायां षाड्ज्यादिजातौ समुत्पन्नाः सजातीया इति भ्रान्तिं निरसितुं सजातीया-
 ल्लक्षणयति—समां जातिमिति । गौडत्ववराटीत्वादिकानां समानां जातिमाश्रिताः
 सजातीयास्तेष्वन्यस्मिन्नन्यस्य योऽंशः स सजातीयांशः । नट्टावराट्योरिव सदृ-

मध्यस्थरागौ सादृश्यवैसादृश्यविवर्जितौ ।
 मध्यस्थांशस्तयोरंशो नट्टादेशाख्ययोरिव ॥ १३९ ॥
 अंशेऽशान्तरसंचारादंशांश इति कीर्तितः ।
 येष्वंशो दृश्यते स्थायास्तेऽशस्य परिकीर्तिताः ॥ १४० ॥
 मनसा तद्गतेनैव ये ग्राह्यास्ते ऽवधानजाः ।
 आयासेन विना यत्र स्थाने स्यात्प्रचुरो ध्वनिः ॥ १४१ ॥
 स्वस्थानं तदपस्थानं त्वायासेन तदुद्गतेः ।
 अपस्थानस्य ते स्थाया ये ऽपस्थानसमुद्भवाः ॥ १४२ ॥
 निकृतेः करुणायाश्च स्थायास्त्वन्वर्थनामर्काः ।
 स्थाया नानाविधां भङ्गीं भजन्तो विविधत्वजाः ॥ १४३ ॥
 गात्रस्य गात्रे निरताः कृत्वा तीव्रतरं ध्वनिम् ।
 येषूपशान्तिः क्रियते भवन्त्युपशमस्य ते ॥ १४४ ॥

यात्यन्तसादृश्याद्रागान्तराश्रया सती या प्रतीयते सान्यरागकाकुः । अंशस्तु
 प्रकृतरागेण विद्यमान एव शोभातिशयाय याचितकमण्डनन्यायेन रागान्तरादु-
 पादाय संयोगवृत्त्यात्र संबध्यत इति भेदो द्रष्टव्यः ॥ -१०४—१४४ ॥

शरागयोर्योऽशः स सदृशांशः । अत्यन्तविसदृशयो रागयोर्योऽंशो यः पर-
 स्मिन्दृश्यते स विसदृशांशः । वेलावलीगुर्जयोरिव सादृश्यवैसादृश्यविवर्जनेन
 योऽंशः स मध्यस्थांशः । यो लक्षितेष्वंशेष्वंशान्तरस्य संचारः प्रवेशः
 सोऽंशांशः । एवंविधो योऽंशो येषु दृश्यते तेऽंशसंबन्धिनः स्थायाः । अवधान-
 संबन्धिनं स्थायं लक्षयति—मनसेति । तद्गतेन तत्प्रवणेनैव मनसा ग्राह्य उद्ग्राह्यो
 गेय इति यावत् । चेतसो वैयर्थेयः स्थायो गातुं न शक्यते सो ऽवधानजः ।
 आयासेनेति । आयासामावे ऽपि यत्र स्थाने ध्वनिर्विपुलो भवति ; तत्स्व-
 स्थानमित्युच्यते । आयासेन तु यत्र तस्य प्रचुरध्वनेर्गतिः प्राप्तिः । तदपस्थान-
 मिति । तत्र जाता स्थाया अपस्थानसंबन्धिनः । निकृतेः करुणायाश्च स्थायाः

काण्डारणा प्रसिद्धैव तस्याः स्थायास्तदुद्भवाः ।
 सरलः कोमलो रक्तः क्रमाब्जीतो ऽतिमूक्ष्यताम् ॥ १४५ ॥
 स्वरस्याद्येषु ते स्थायाः प्रोक्ता निर्जवनान्विताः ।
 गाढः शैथिल्यनिर्मुक्तः स एव मृदुतान्वितः ॥ १४६ ॥
 भवेल्ललितगाढस्तु ललितस्तु विलासवान् ।
 मार्दवाधूर्णितः प्रोक्तो ललितः स्यात्समः पुनः ॥ १४७ ॥
 हीनो वेगविलम्बाभ्यां यथार्थः कोमलो मतः ।
 प्रसृतः प्रसृतोपेतः स्निग्धो रुक्षत्ववर्जितः ॥ १४८ ॥
 उज्ज्वलो गदितक्षोभ उचितस्तु यथार्थकः ।
 सुदेशिको विदग्धानां बल्लभो ऽपेक्षितस्तु सः ॥ १४९ ॥

(क०) काण्डारणा प्रसिद्धैवेति । काण्डेषु मन्द्रमध्यतरेष्वा-
 समन्ताद्रणतीति व्युत्पत्त्या प्रसिद्धेत्यर्थः । सुगममन्यत् ॥ १४५—१८८ ॥

सार्थकनामानः, येषु स्थायेषु निकृतिरन्यूनाधिकत्वं ते निकृतिसंबन्धिनः । ये
 करुणामुत्पादयन्ति ते करुणासंबन्धिनः । करुणानिकृत्योर्लक्षणमुक्तं पार्श्वदेवेन—

“करुणा रागयोगेन चिन्ताहीनतयाथ वा ।
 करुणाकाकुसंयुक्ता स्थायास्ते करुणाभिधाः ॥
 स्थायं विविधमादाय बलात्संस्थाप्यते पुनः ।
 अन्यूनाधिकता तज्ज्ञैर्निकृतिः परिगीयते ॥” इति ॥

अनेकमङ्गियुक्ताः स्थायाः विविधत्वसंबन्धिनः । ये तु गात्रविशेषे नियताः प्रति-
 गात्रमन्यथोत्पद्यन्ते ते गात्रसंबन्धिनः । ननु क्षेत्रकाकुसंबन्धिभ्य एतेषां को
 भेदः ; उच्यते—क्षेत्रकाकुः प्रतिदेहं छायामात्रम् ; गात्रजेषु तु स्थायस्वरूपमेव
 प्रतिदेहं भिद्यत इति । तीव्रतमतितारं ध्वनिं कृत्वा येषूपशान्तिः शीघ्रं मन्द्रोपसर्पणं
 येषु स्थायेषु ते उपशमसंबन्धिनः । काण्डारणा लोके प्रसिद्धा ; तदुद्भवा स्थाया
 काण्डारणासंबन्धिनः । लोके स्तम्भादिषु पञ्चाद्याकारोत्तिकरणं काण्डारणेत्सु-

स्थायस्यायेन पूर्वेण पूर्वार्थं यो ऽभिकाङ्क्षितः ।
 बलौ बहेर्वहन्यां च यः स्निग्धमधुरो महान् ॥ १५० ॥
 मन्द्रे ध्वनिः सघोषः स्यात्तद्युक्ता घोषजा मताः ।
 गम्भीरमधुरध्वाना मन्द्रे ये स्युः स्वरस्य ते ॥ १५१ ॥
 बहन्त इव कम्पन्ते स्वरा येषु बहस्य ते ।
 अक्षराढम्बरो येषु मुल्यास्ते स्युस्तदन्विताः ॥ १५२ ॥
 वेगेन प्रेरितैरूर्ध्वं स्वरैरुल्लासितो मतः ।
 यत्र गङ्गातरङ्गन्ति स्वराः स स्यात्तरङ्गितः ॥ १५३ ॥
 परितो ऽर्धभृते कुम्भे जलं डोलायते यथा ।
 गीते तथात्रिधः स्थायः प्रोक्तस्तज्जैः सलम्बितः ॥ १५४ ॥

च्यते । सरलो ऽवक्रः, कोमलः सुकुमारः, रक्तो रागवान् क्रमेण सूक्ष्मत्वं
 प्रापितः स्वरो येषु ते निर्जवनसंबन्धिनः । शैथिल्येन हीनो यः प्रचुरस्वरः स्थायः
 स गाढ इत्युच्यते । स एव गाढः किञ्चिन्मार्दवसंयुक्तो ललितगाढ इत्युच्यते ।
 विलासश्चातुर्यं यस्मिन्दृश्यते स ललितः । मार्दवाद्यूणितो यो डोलायुक्तः स
 लुलितः । यस्तु वेगविलम्बरहितो मध्यमानेन गीयते स समः । कोमलः सुकुमारः
 प्रसरेण विस्तरेणोपेतो युक्तः प्रसृतः; स्नेहवान् स्निग्धः; उज्ज्वलो दीप्ति-
 मांश्चोक्ष इत्युच्यते । औचित्यं यत्र विद्यते स उचितः । यस्तु विदग्धानां सहद-
 वानां बल्लभः प्रियः स सुदेशिकः । पूर्वेण स्थायेन यः स्वपूर्त्यर्थमाकाङ्क्षते
 सो ऽपेक्षितः । बलौ बलिसङ्के गमके बहेः स्वरकम्पे बहन्यां पूर्वोक्तायां च यः
 स्नेहवान् मधुरः स्थूलो मन्दस्थानीयो ध्वनिः स घोष इत्युच्यते; तदुक्ताः
 स्थायाः घोषसंबन्धिनः । ये मन्द्रस्थाने गम्भीरा मधुरध्वनयस्ते परस्व स्वरस्य
 संबन्धिनो ज्ञेयाः ॥ १२७—१९१ ॥ इति त्रयस्त्रिंशत्संकीर्णाः स्थायाः ॥

अथासंकीर्णान्विशति स्थायाल्लक्षणमिति—बहन्त इति । येषु स्थायेषु स्वराः
 कम्पन्ते बहन्त इव यथा मुरिभाराक्रान्ताः कम्पन्ते तद्वत्ते बहसंबन्धिनः स्थायाः ।
 येषु स्थायेष्वक्षराणामाढम्बरः प्रौढस्ते ऽक्षरसंबन्धिनः । यत्र वेगेनोर्ध्वं प्रेषितैः

अवस्खलति यो मन्द्राद्वरोहेण वेगतः ।
 सो ऽवस्खलित इत्युक्तस्त्रोटितस्तु स्वरे कचित् ॥ १५५ ॥
 चिरं स्थित्वाग्निवत्तारं स्पृष्ट्वा प्रत्यागतो भवेत् ।
 घनस्वरो ऽवरोहे स्यात्संप्रविष्टस्तथाविधः ॥ १५६ ॥
 आरोहिष्युत्प्रविष्टः स्यादन्वर्थाः स्युः परे त्रयः ।
 प्रतिग्राह्योल्लासितः स्यादसौ यः प्रतिगृह्यते ॥ १५७ ॥
 उत्क्षिप्योत्क्षिप्य निपतत्कैलिकन्दुकसुन्दरः ।
 द्रुतपूर्वो विलम्बान्तः स्यादलम्बविलम्बकः ॥ १५८ ॥
 स्यात्त्रोटितप्रतीष्टो ऽसौ यत्र स्यात्तारमन्द्रयोः ।
 प्रथमं त्रोटयित्वैकमपरस्य प्रतिग्रहः ॥ १५९ ॥
 प्रसृताकुञ्चितः स्थायः प्रसार्याकुञ्चितध्वनिः ।
 स्थायिवर्णस्थितिः कम्पः स्थिर इत्यभिधीयते ॥ १६० ॥

स्वरैर्युक्तः स ललासितः । यत्र स्थाये गङ्गातरङ्गजदाचरन्ति स्वराः स तरङ्गितः ।
 आचारार्थं किप् । अर्धपूर्णे कलशे यथोदकं डोलायते तथाविधः स्थायः सलम्बित
 इत्युच्यते । कचित्प्रलम्बित इति पाठः । यस्त्ववरोहन्मन्द्रादवस्खलति शीघ्रं मन्द्रं
 परित्यजति सोऽवस्खलित इत्युच्यते । कस्मिंश्चित्स्वरे चिरं स्थित्वा अग्निवत्स-
 कृत्तारं स्पृष्ट्वा पुनरपि तत्स्वरं प्रत्यागतस्त्रोटित इत्युच्यते । अवरोहे घनाः निविडाः
 स्वरा यो यस्मिन्स संप्रविष्टः ; आरोहे तथाविधो घनस्वरः ; अन्ये त्रयः ; नि-
 सारणभामितदीर्घकम्पिता अन्वर्थनाम्नैव लक्षणप्रतीतिस्तेषां त्रयाणामित्यर्थः । यत्र
 स्वराणां निःसारणमिव भ्रमणं दीर्घकम्पनं च ते तथाविधा इत्यर्थः । यः क्रीडा-
 कन्दुकवनिपतन्नुत्क्षिप्योत्क्षिप्य गृह्यते स प्रतिग्रहोल्लासितः । यस्तु पूर्वं द्रुतमानेन
 पश्चाद्विलम्बितमानेन गीयते सो ऽविलम्बविलम्बकः । तारमन्द्रयोरुभयोः स्वर-
 योर्मध्ये प्रथमं त्रोटयित्वा निरस्यापरस्य द्वितीयस्य प्रतिग्रहणं स्वीकारो गानमिति
 यावत् ; स त्रोटितप्रतीष्टः । यस्य ध्वनिः प्रसार्य विस्तार्य आकुञ्च्यते संक्षिप्यते

एकैकस्मिन्स्वरे स्थित्वा स्थित्वा वाय द्वयोर्द्वयोः ।
 त्रिषु त्रिष्वथ वा स्यायो रचितः स्यायुको मतः ॥ १६१ ॥
 ऊर्ध्वः प्रसारितः क्षिप्तः सूक्ष्मान्तोऽन्ते जल्पतां गतः ।
 शब्दः प्रकाशते येषु धृतिभृत्यादिवर्जितः ॥ १६२ ॥
 स्वभावादेव शब्दस्य प्रकृतिस्थस्य ते मताः ।
 येषु सूक्ष्मीकृताः शब्दास्ते कलायाः प्रकीर्तिताः ॥ १६३ ॥
 भृशं प्राणप्रतिग्राह्या ये स्युराक्रमणस्य ते ।
 ते स्याया घटनाया ये शिल्पिना घटिता इव ॥ १६४ ॥
 सुखदास्तु सुखस्य स्युश्चालिर्जकेति कीर्तिताः ।
 स्यायास्तदन्विताश्चालेरंशो जीवस्वरो मतः ॥ १६५ ॥
 तत्प्राधान्येन ये गीताः स्याया जीवस्वरस्य ते ।
 वेदध्वनिनिभध्वानाः स्याया वेदध्वनेर्मेताः ॥ १६६ ॥
 अन्तःसारो घनत्वस्य यथार्थः शिथिलो मतः ।
 दुष्करो जघटः प्रोक्तः प्लुतो ज्यन्तविलम्बितः ॥ १६७ ॥

स प्रसृताकुञ्चितः । स्यायिवर्णे स्थितानां स्वराणां कम्पो यस्मिन्स स्थिरः ।
 एकैकस्मिन्स्वरे द्वयोर्द्वयोर्वा स्वरयोस्त्रिषु वा स्वरेषु स्थित्वा क्षणं स्थिराभूय यो
 विरच्यते स्यायः स स्यायुक इत्युच्यते । ऊर्ध्वं तारस्थाने प्रसारितो विसारितः
 क्षिप्त इत्युच्यते । पूर्वं स्थूलोऽन्ते जल्पतां नीतः स सूक्ष्मान्तः ॥ १५२—
 १६१- ॥ इत्यसंकीर्णा विशतिः स्यायाः ॥

त्रयस्त्रिंशते संकीर्णान्निर्दिशति—शब्द इति । धृतिभृत्यादिवर्जित आ-
 कुञ्चनपूरणादिहीनः शब्दः स्वाभाविको येषु स्यायेषु प्रकाशते ते प्रकृतिस्थाः
 शब्दसंबन्धिनः । येषु स्यायेषु शब्दः सूक्ष्मोऽल्पः क्रियते ते कलासंबन्धिनः ।
 भृशमतिशयेन प्राणेन बलेन ये प्रतिग्रहीतुं शक्यन्ते त आक्रमणसंबन्धिनः । ये
 शिल्पिना घटिताः स्तम्भा इव प्रतिमान्ति ते घटनासंबन्धिनः । ये सुखदास्ते

रागेणेष्टः स्वपूर्त्यर्थं रागेष्ट इति कीर्तितः ।

स स्यादपस्वराभासो भात्यपस्वरवत्तु यः ॥ १६८ ॥

स्तब्धस्थायस्तु बद्धः स्याद्बहुत्वं मधुरध्वनेः ।

यस्मिन्कलरवस्यासौ छान्दसोऽचतुरभियः ॥ १६९ ॥

सुकराभास इत्युक्तो दुष्करः सुकरोपमः ।

घण्टानादवदायातस्तारान्मन्द्रं तु संहितः ॥ १७० ॥

लघुगुरुत्वरहितो ध्रुवकाभोगयोस्तु यः ।

अन्तरे सोऽन्तरो वक्रो यथार्थः सुकरस्तु यः ॥ १७१ ॥

तारे दीप्तप्रसन्नोऽसौ सुकरः कोमलध्वनिः ।

प्रसन्नमृदुरित्युक्तो गुरुरन्वर्थनामकः ॥ १७२ ॥

ह्रस्वः स्तोकः परौ द्वौ तु स्यातामन्वर्थनामकौ ।

शब्दशारीरगुणतः सुकरः सुस्वरोऽथवा ॥ १७३ ॥

सुखसंबन्धिनः । चालिर्भङ्गिविशेषेण स्वराणां चालनं सा लोके जकेति कथ्यते ; तदन्विता स्थायाश्चालिसंबन्धिनः । अंशस्वरो जीवस्वर इत्युच्यते ; तं मुख्यं कृत्वा ये स्थाया गीयन्ते ते जीवस्वरसंबन्धिनः । येषु स्थायेषु वेदध्वनिरिव प्रतिभाति ते वेदध्वनिसंबन्धिनः । ये मध्ये भृता इव घनाः प्रतिभान्ति ते घनत्वसंबन्धिनः । शिथिलो घनत्वप्रतियोग्यर्थः ; दुःखेन कर्तुं शक्यते यः सोऽवघटः । यस्त्वयन्तविलम्बेन गीयते स प्लुतः । यस्तु रागेण स्वपूरणायाकाङ्क्षते ; येन विना रागो उपरिपूर्ण इव प्रतिभाति स रागेष्टः । यस्तु सुस्वरोऽप्यपस्वरवदवभासते सोऽपस्वरः । यस्तु निगलित इव स्तब्धस्तिष्ठति स्थायः स बद्धः । यत्र मधुरध्वनेरनल्पत्वं स कलरवसंबन्धो । यस्तु छान्दसानामचतुराणामविदग्धानां प्रियः स छान्दसः । यस्तु दुष्करोऽपि सुकरः सुखमेव ह्रस्वभासते स सुकराभासः । यस्तु घण्टानादवदनुरणनश्रुतस्तथा तारस्थानान्मन्द्रस्थानं प्रपाति स संहित इत्युच्यते । यस्तु गुरुत्वेन हीनो लाघवेन गीयते स लघुरित्युच्यते । यस्तु ध्रुवकाभोगयोः पदयोरन्तरा गीयते सोऽन्तरः ।

यः कस्यचिन्न सर्वेषां सोऽसाधारण उच्यते ।
 सदृशो यस्तु सर्वेषामसौ साधारणः स्मृतः ॥ १७४ ॥
 न वाञ्छति वहन्यादि यः स्वनिर्वाहहेतवे ।
 उच्यते स निराधारः सुकरो दुष्करोपमः ॥ १७५ ॥
 दुष्कराभास इत्युक्तो मिश्रणान्मिश्रको मतः ।
 आनन्त्यान्नैव शक्यन्ते भेदा मिश्रस्य लक्षितुम् ॥ १७६ ॥
 दिक्प्रदर्शनमात्रार्थमुच्यन्ते तेषु केचन ।
 यो यस्मिन्बहुलः स्थायः स तेन व्यपदिश्यते ॥ १७७ ॥
 साम्ये तु मिश्रणामैव स त्विदानीं प्रपञ्च्यते ।
 तिरिपान्दोलितो लीनकम्पितः कम्पिताहतः ॥ १७८ ॥
 तिरिपस्फुरितो लीनस्फुरितः स्फुरिताहतः ।
 लीनकम्पितलीनश्च त्रिभिन्नकुरुलाहतः ॥ १८९ ॥
 ग्वावितोल्लासितवलिर्बलिहुम्फितमुद्रितः ।
 नामितान्दोलितवलिर्बलिनामितकम्पितः ॥ १८० ॥

यस्तु तारस्थाने सकलोऽन्यूनः संपूर्णः प्रतिभाति स दीप्तप्रसन्नः । यस्तु
 सुखेन कर्तुं शक्यते सुकुमारध्वनिश्च स प्रसन्नमृदुः । गुरुलाघवहीनो यथार्थः ।
 यस्तु खवं इव प्रतिभाति स ह्रस्वः । परो शिथिलगाढदीप्तौ सार्थकनामानौ ।
 यस्तु कस्यचिदेव पुरुषस्य शब्दगुणेन शारीरगुणेन वा सुकरः ; सुखेन
 कर्तुं शक्यः स सुस्वरः ; अपस्वरहीनो वा ; न तु सर्वेषां पुरुषाणां सो
 ऽसाधारणः । यस्य वहन्यादिर्वहनीबलिहुम्फितादिस्वरनिर्वाहहेतवेऽन्यदङ्गकम्पि-
 तादि न वाञ्छति स निराधारः । एतेषां युक्तानां स्थायानां किञ्चिद्वक्षणमिश्रणा-
 न्मिश्रः ॥ १६३—१७९ ॥ इति त्रयस्त्रिंशत्संकीर्णाः स्थायाः ॥

कियतो मिश्रभेदान्कथयितुमाह—आनन्त्यादिति । मिश्रस्य स्थायस्य
 भेदा सामस्त्येन लक्षयितुमशक्याः ; तस्मादभ्यूहनप्रकारार्थं कियन्तश्चित्कथ्यन्त

आन्दोलितप्लावितकसमुल्लासितनामितः ।
तिरिपान्दोलितवलित्रिभिन्नकुरूलोऽपरः ॥ १८१ ॥
त्रिभिन्नलीनस्फुरितप्लावितान्दोलितः परः ।
वहनीढालयोर्ढालवहन्योः शब्दढालयोः ॥ १८२ ॥
वहनीयन्त्रयोश्छायायन्त्रयोः शब्दयन्त्रयोः ।
वहनीच्छाययोर्यन्त्रवाद्यशब्दभवः परः ॥ १८३ ॥
तीक्ष्णप्रेरितकस्तीक्ष्णप्रेरितः स्वरलङ्घितः ।
ढालशब्दोत्थयन्त्रोत्थवाद्यशब्दभवः परः ॥ १८४ ॥
ढालच्छायायन्त्रवाद्यशब्दशब्दभवोऽपरः ।
प्रलम्बितावस्वलितस्रोतोल्लासितः परः ॥ १८५ ॥
संप्रविष्टोत्प्रेविष्टश्च संप्रविष्टतरङ्गितः ।
प्रतिग्राह्योल्लासितश्चोत्क्षिप्तोऽलम्बविलम्बकः ॥ १८६ ॥
स्यात्त्रोटितप्रतीष्टोत्प्रेविष्टनिःसरणः परः ।
दीर्घकम्पितमूक्षमान्तभ्रामितस्यायुकोऽन्यकः ॥ १८७ ॥
वहाक्षराढम्बरजः प्रसृताकुञ्चितस्थिरः ।
भ्रामितक्षिप्तमूक्षमान्तरङ्गितविलम्बितः ॥ १८८ ॥
एते षट्त्रिंशदन्येऽपि विज्ञातव्या दिशानया ।

इत्यर्थः । ननु मिश्रभेदानां नामानि किमिति न प्रदर्श्यन्ते ; अत आह—यो यस्मि-
न्निति । यस्मिन्मिश्रे स्थाये यः पूर्वोक्तेषु स्थायेषु बाहुल्येन दृश्यते स तन्नामा मिश्र-
स्थायः । यथा शब्दमिश्रो ढालमिश्र इति । यत्र तु लक्षणसाम्यं तदा मिश्रनामानः
स्थायाः । तानेव मिश्रनाम्नः स्थायान्कतिचित्कथयति—तिरिपान्दोलित इत्या-
दिना । अत्र द्वयोर्लक्षणसाम्ये द्वियोगजाः ; त्रयाणां लक्षणसाम्ये त्रियोगजाः ।
चतुर्णां लक्षणसाम्ये चतुर्योगजाः । एवं षट्त्रिंशद्विप्रदर्शनार्थमुक्ताः । अनया
दिशा अन्येऽप्युहनीयाः ॥ -१७६—१८८- ॥ इति स्थायवागलक्षणम् ॥

रागालपनमालप्तिः प्रकटीकरणं मतम् ॥ १८९ ॥

(क०) अथ सप्रभेदामालप्तिं लक्षयिष्यन्प्रथमं तावदालप्तिशब्दं व्युत्पादयितुमाह—रागालपनमालप्तिरिति । अत्र यदालपनं सा आलप्तिरित्यनेनालप्तिशब्दोऽप्यालपनशब्दवद्भावसाधनत्वेन व्युत्पन्न इति दर्शितं भवति । नन्वालापशब्दस्यापि भावसाधनत्वाविशेषात् 'स्याद्रागालाप आलप्तिः' इति व्युत्पादनं कस्मान्न क्रियत इति चेत् ; उच्यते—घञ्क्तिन्प्रत्ययोर्विलक्षणार्थत्वादिति । तथा हि घञस्तावदाविर्भावोऽर्थः । क्तिनस्तु तिरोभावोऽर्थः । आविर्भावतिरोभावयोरत्यन्तवैलक्षण्यमेव । व्युटस्तु तदुभयमध्यस्थस्थित्यर्थत्वात्तदन्ते घञ्क्तिनन्तयोर्व्युत्पादनमविरुद्धम् । ताभ्यां तु परस्परव्युत्पादनं विरुद्धमेव । अत एव भावावस्थाभेदाद्ब्रह्मचरानां लिङ्गभेदोऽप्युपपन्न एव । यथा घञर्थे आविर्भावः सत्त्वपरिणामरूपो मूर्तिधर्मः पुंस्त्वेन दृष्ट इति घञन्तस्य पुंलिङ्गता ; क्तिनर्थेतिरोभावो रजःपरिणामरूपो मूर्तिधर्मः स्त्रीत्वेन दृष्ट इति क्तिन्तस्य स्त्रीलिङ्गता ; ल्युट्स्थस्याविर्भावतिरोभावोभयान्तरालस्य तमःपरिणामरूपस्य मूर्तिधर्मस्य नपुंसकत्वेन दर्शनाल्ल्युटन्तस्य नपुंसकलिङ्गतेति । तदेवं भावसाधनानां घञाद्यन्तानामालापादिशब्दानां सामान्येन भावार्थत्वेऽपि तदवस्थाविशेषभूताविर्भावतिरोभावस्थितिपरतया तेषां घञ्क्तिर्ल्युटन्तानां क्रमेण पुंस्त्रीनपुंसकलिङ्गता द्रष्टव्या । भावो नाम साध्यरूपस्य धात्वर्थस्य सिद्धत्वाकारः । तदवस्थाविशेषा आविर्भावादयः । तथाचोक्तं हरदत्तमिश्रैः—

“आख्यातशब्दे भागाभ्यां साध्यसाधनवर्जिता ।

प्रकल्पिता यथा शास्त्रे स घञादिष्वपि क्रमः ॥

साध्यत्वेन क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना ।

सत्त्वभावस्तु यस्तु स्यात्स घटादिनिबन्धनः ॥
न विना लिङ्गसंख्याभ्यां सत्त्वभूतोऽर्थ उच्यते ।
इत्यतन्त्रमुपादानं तयोर्न तु विवक्षितम् ॥ ”

इत्युपक्रम्य—

“ स्तनकेशवती स्त्री स्याल्लोमशः पुरुषः स्मृतः ।
उभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसकम् ॥
आविर्भावस्तिरोभावः स्थितिश्चेत्यनपायिनः ।
धर्मा मूर्तिषु सर्वासु लिङ्गत्वेनानुदर्शिताः ॥ ” इति ॥

“ आविर्भाव उपचयः पुंस्त्वम् ; तिरोभावो ऽपचयः स्त्रीत्वम् ; अन्त-
रालावस्थास्थितिर्नपुंसकत्वमित्यर्थः । कस्य पुनराविर्भावादिकं लिङ्गम् ! सत्त्व-
रजस्तमसां गुणानां तत्परिणामरूपाणां च तदात्मकानां शब्दस्पर्शरूपरस-
गन्धानाम् । शब्दादितत्तत्संघातरूपाश्च सर्वा मूर्तयः क्षणपरिणामस्वभावाश्च
सत्त्वादयो गुणा न स्वस्मिन्नात्मनि मुहूर्तमप्यवतिष्ठन्ते । एवं शब्दादय
आकाशादयो घटादयश्च । उक्तं च—

“ सर्वभूत्यात्मभूतानां शब्दादीनां गुणे गुणे ।
त्रयः सत्त्वादिधर्मास्ते सर्वत्र समवस्थिताः ॥
कथितोदकवच्चैषामनवस्थितवृत्तिता ।
अजलं सर्वभावानां भाष्य एवोपवर्णिता ॥ ” इति ।

तथा—

“ रूपस्य चात्ममात्राणां शुक्लादीनां प्रतिक्षणम् ।
काचित्प्रलीयते काचित्कथंचिदभिवर्धते ॥
प्रवृत्तिमन्तः सर्वे ऽर्थास्तिसृभिश्च प्रवृत्तिभिः ।
सततं न वियुज्यन्ते वाचश्चैवात्र संभवः ॥ ” इति च ।

टावाद्यन्तशब्दा एवैतामवस्थां गोचरयन्तीत्यर्थः । पुरुषो यद्यप्यपरिणामी ;
तथापि—

“अचेतनेषु चैतन्यं संक्रान्तमिव दृश्यते ।
प्रतिबिम्बकधर्मेण यत्तच्छब्दनिबन्धनम् ॥”

ततश्च—

“यश्चाप्रवृत्तिधर्माख्यश्चितिरूपेण गृह्यते ।
अनुयातीव सोऽन्येषां प्रवृत्तिर्विष्वगाश्रया ॥
सामान्यमपि गोत्वादि व्यक्तेरव्यतिरेकतः ।
प्रवृत्तिधर्मतद्द्वारा शशशृङ्गादिवाकुलम् ॥
तस्मादुक्तपदार्थस्य सद्भावाल्लिङ्गयोगिता ।
प्रवृत्तेरपि विद्यन्ते तिस्रो ह्येताः प्रवृत्तयः ॥
पुनर्पुंसकता स्त्रीत्वं तेन स्यादन्यलिङ्गता ॥” इति ॥

तदेवं सर्वपदार्थव्यापित्वादुपचयापचयान्तरालावस्थालीणि लिङ्गानि ।
एवं च नक्षत्रम्, तारका, तिष्यः ; डिम्भः कुमारी ; अर्धो वस्त्वित्येकस्या-
प्यर्थस्य नानालिङ्गयोग उपपद्यते । आविर्भावादित्रयस्यापि गुणभेदेन
तस्मिन्नेवार्थे सर्वदा संभवात् । न चैवं तद्वृत्तेः सर्वस्यैव शब्दस्य त्रिलिङ्गता-
प्रसङ्गः । न ह्यस्ति नियमः ; यः शब्दो यत्रार्थे पर्यवस्यति तत्र विद्यमानः
सर्व एवाकारस्तेन शब्देनाभिधातव्य इति । किं तु य आकारोऽभिधीयते
तेन सता भवितव्यमित्येतावत् । तद्यथा—तक्षा, युवा, कृष्णः, कामुक इति
तक्षादिशब्दानामेकार्थपर्यवसायिनामपि व्यवस्थित एवाकारो वाच्यः । तथा
लिङ्गेष्वपि द्रष्टव्यम् । उक्तं च—

“संनिधाने पदार्थानां किञ्चिदेव प्रवर्तकम् ।

यथा तक्षादिशब्दानां लिङ्गेषु नियमस्तथा ॥” इति ॥

उपचीयते कुमारीत्यत्रापि कुमारीशब्दः स्वमहिम्ना कस्यचिद्धर्मस्यो-
पचयमेवाह ; शब्दान्तरप्रयोगात्तु धर्मान्तरस्यापचयः प्रतीयते । एवं क्षीयते
वृक्ष इत्यत्रापचयः प्रतीयते । तदेवं सर्वमनाकुलमिदं दर्शनम् । तत्राचेतनेषु
सर्वत्रोपदेशादेवाभिव्यक्तिः । चेतनेष्वपि स्वयमव्यञ्जितस्य लिङ्गस्योपदेशा-
देवाभिव्यक्तिः । उपदेशः पुनर्लिङ्गानुशासनादिषु ” । इति ॥*

नन्वेवमवस्थाभेदेनार्थभेदसिद्धेः कथं रागालपनालसिशब्दयोरेकार्थत्वे-
नोपन्यास उपपद्यत इति चेत् ; उच्यते — स्थित्यवस्थाभावार्थवदालपनशब्दस्य
तिरोभावावस्थाभावार्थवदालसिशब्दस्य चार्थभेदे सत्यपि स्थित्यवस्थाया आवि-
र्भावतिरोभावावस्थयोन्तरालत्वेनोभयसाधारणतया काकाक्षिन्यायेन यदा-
लपनशब्दस्य तिरोभावार्थप्रधानत्वं विवक्षितं तदालसिशब्देन समानार्थत्वम् ।
यदा तु तस्यैवाविर्भावार्थप्रधानत्वं विवक्षितं तदालपनशब्देन समानार्थत्व-
मिति । अत एवालपनमालसिरिति वा ; आलपनमालाप इति वा व्युत्पादयितुं
शक्यते नान्यथेति गतमेतत् । फलसाम्याभिप्रायेण प्रकारान्तरमपि क्रोडी-
कर्तुमाह—प्रकटीकरणं मतमिति । अत्र प्रकृतत्वाद्वागस्य प्रकटीकरणमिति
गम्यते । रागप्रकटीकरणमप्यालसित्वेन संमतमित्यर्थः । प्रकटीकरणमित्यत्र
प्रकटीति च्वेरभूततद्भावार्थत्वात्किञ्चित्प्रतीयमानार्थत्वं विवक्षितम् । आलपन-
मित्यत्रापि तिरोभावस्य प्रकटार्थावरणरूपत्वात्तत्रापि किञ्चित्प्रतीयमानार्थत्वं
विवक्षितम् । तेनोभयत्रापि फलभूतं रागस्य किञ्चित्प्रतीयमानत्वमेवालसि-
शब्दप्रवृत्तौ निमित्तमित्यवगन्तव्यम् । तथा ह्यालसौ प्रकारद्वयं च पर्यायेण
संभवति । यदा तावदाविर्भूतस्य रागस्य विचित्रवर्णालंकारगमकस्थायप्रयो-
गभङ्गिभेदेन तिरोभावः क्रियते ; तदालसिशब्दस्यालपनशब्दसमानार्थता ।
यदा त्वत्र तस्य रागस्य तादृशेनैव प्रयोगभेदेन तद्भावः संपद्यते ; तदा प्रकटी-
करणसमानार्थता चेति रहस्यमेतत् । एवमालसिशब्दार्थं प्रदर्श्य तद्भेदान्प्र-

सा द्विधा गदिता रागरूपकाभ्यां विशेषणात् ।
 रागालप्तिस्तु सा या स्यादनपेक्षयैव रूपकम् ॥ १९० ॥
 स्वस्थानैः सा चतुर्भिः स्यादिति गीतविदो विदुः ।
 यत्रोपवेक्ष्यते रागः स्वरे स्यायी स कथ्यते ॥ १९१ ॥
 ततश्चतुर्यो द्व्यर्थः स्यात्स्वरे तस्मादधस्तने ।
 चालनं मुखचालः स्यात्स्वस्थानं प्रथमं च तत् ॥ १९२ ॥

दर्शयति—सा द्विधेत्यादिना । रागरूपकाभ्यां विशेषणादिति । राग-
 विशेषणाद्रागालप्तिः ; रूपकविशेषणाद्रूपकालप्तिरित्यर्थः ॥ रागालप्तिस्त्विति ।
 तुशब्दो रूपकालप्तेस्तस्या वैलक्षण्यबोधनार्थः । रूपकमनपेक्षयैवेति । रूपकं
 प्रबन्धः ; ‘प्रबन्धो वस्तु रूपकम्’ इति वक्ष्यमाणत्वात् । तत्र मात्रयाप्य-
 नाश्रितेत्यर्थः । स्वस्थानैरिति । स्वस्थानैः ; रागालपनविश्रान्तिप्रदेशैश्च-
 तुर्भिर्मुखचालादिभिर्वक्ष्यमाणैः ; स्यादुपलक्षिता स्यादित्यर्थः । स्वस्थानैरिति-
 त्वंभूतलक्षणे तृतीया ॥ यत्रेत्यादि । यत्र यस्मिंस्तत्तद्रागांशभूते षड्जादि-
 प्वन्यतमे स्वरे राग उपवेक्ष्यते स्थाप्यते स स्वरो रागस्थितिहेतुत्वास्था-
 यीति कथ्यते । ततः स्थायिनः स्वराच्चतुर्थ आरोहक्रमेण सत्यपि लोप्यस्वरे
 तेन सह गणनायां चतुर्यः स्वरो द्व्यर्थः स्यात् । द्विगुणस्वरापेक्षयार्थत्वाद्व्य-
 र्थसंज्ञको भवति । तस्मादधस्तन इति । तस्माद्व्यर्थस्वरात् । अधस्तने स्वर
 इति तदधोऽधःस्थानां प्युपलक्षणम् । तेन स्थायिनो ऽप्यधस्तना गृह्यन्ते ।
 अन्यथैकस्मिन्नेव स्वरे रागप्रतीतेरभावात् । तेषु चालनं तत्तद्रागोचितस्फुरित-
 कम्पितादिगमकयुक्तत्वेनोच्चारणं वादनं वा मुखचालः स्यात् । मुखचाल
 इत्यन्वर्थसंज्ञा । तदेव प्रथमं स्वस्थानम् । अयमर्थः—स्थायिनमारभ्य द्व्यर्थ-
 स्वरमर्यादावधि कृत्वा तदधस्तनान्यथोचितं चालयित्वा स्थायिनि न्यासे

द्व्यर्धस्वरे चालयित्वा न्यसनं तद्वितीयकम् ।
 स्थायिस्वरादष्टमस्तु द्विगुणः परिकीर्तितः ॥ १९३ ॥
 द्व्यर्धद्विगुणयोर्मध्ये स्थिता अर्धस्थिताः स्वराः ।
 अर्धस्थिते चालयित्वा न्यसनं तु तृतीयकम् ॥ १९४ ॥
 द्विगुणे चालयित्वा तु स्थायिन्यासाच्चतुर्थकम् ।
 एभिश्चतुर्भिः स्वस्थानै रागालम्बिता सताम् ॥ १९५ ॥
 स्तोकस्तोकैस्ततः स्थायैः प्रसन्नैर्वहुभङ्गिभिः ।
 जीवस्वरव्याप्तिमुख्यै रागस्य स्थापना भवेत् ॥ १९६ ॥

कृते प्रथमं स्वस्थानमिति । द्व्यर्धस्वरे चालयित्वेति । पूर्वोक्तैः स्वरैः सह
 द्व्यर्धस्वरमपि चालयित्वा स्थायिन्यासे सति द्वितीयं स्वस्थानमित्यर्थः ॥
 अर्धस्थिते चालयित्वेति । अयमर्थः—द्विगुणं परित्यज्य तदधोऽधःस्थितेषु
 चालयित्वा स्थायिन्यासे सति तृतीयं स्वस्थानमिति । द्विगुणे चालयित्वेति ।
 द्विगुण इति तदुत्तरेषामप्युपलक्षणम् । तेषु चालयित्वा स्थायिन्यासाच्चतुर्थं
 स्वस्थानं भवति ॥ स्तोकस्तोकैरित्यादि । जीवस्वरोऽंशस्वरः । उक्तस्व-
 स्थानचतुष्टयप्रयुक्तायामालम्बावुक्तलक्षणैः स्वल्पै रागावयवैर्विस्तार्यमाणायामा-
 पाततोऽभिव्यक्तस्य रागस्य रागान्तरसाधारणस्थायादिप्रयोगात्स्वरूपतिरो-
 भावे सति किञ्चित्प्रतीयमानता भवेदित्यभिप्रायः । यथा लोके सभां
 प्रत्यागच्छतो देवदत्तस्य स्वरूपेणाभिव्यक्तस्य ततः सभां प्रविश्योपविष्टस्य
 तस्य स्वसदृशरूपवेषभाषादिसांकर्यात्स्वरूपतिरोभावे सति यथा तस्य किञ्चि-
 त्प्रतीयमानत्वम् । यथा वा पृथगानीय भिन्नवर्णेषु मणिषु प्रोतस्य मुक्तामणे-
 र्मण्यन्तरच्छायोपरागात्स्वरूपतिरोभावे सति यथा तस्य किञ्चित्प्रतीयमानत्वं
 तद्वदिति ॥ -१८०—१९६ ॥ इति रागालप्तिः ॥

रूपकस्थेन रागेण तालेन च विधीयते ।

या प्रोक्ता रूपकालप्तिः सा पुनर्द्विविधा भवेत् ॥ १९७ ॥

(सु०) आलप्तिं लक्षयति—रागालपनमिति । रागस्यालपनमालप्तिरित्यभिधीयते । नन्वालपनमालप्तिरिति पर्यायः ; कथमस्य लक्षणत्वमत आह—प्रकटीकरणमिति । येन स्वरसंदर्भेण रागः प्रकटीक्रियते सा आलप्तिः । सा द्विविधा ; रागालप्तिः, रूपकालप्तिरिति । तत्र रागालप्तिं लक्षयति—रागालप्तिस्त्विति । या रूपकप्रबन्धे एलापण्टाद्यनपेक्ष्य प्रवर्तते सा रागालप्तिः ; सा चतुर्भिः स्वस्थानै रागालस्यवयवैर्वक्ष्यमाणैः स्यादिति गीतविदो भरतादयो विदुः । तत्र प्रथमं स्वस्थानं लक्षयति—चत्रेति । यत्र स्वरे राग उपवेश्यते स्थाप्यते स स्वरः स्थायीत्युच्यते । ततः स्थायिन आरोहेण चतुर्थः स्वरो द्व्यर्ध इत्युच्यते । तस्माद्द्व्यर्धस्वरादधस्तने तृतीये स्वरे चालनं पुनरुच्चारणात्मकं वांशिकप्रसिद्धं मुखचाल इत्युच्यते । इदमालप्तेः प्रथमं स्वस्थानम् । द्वितीयं स्वस्थानं लक्षयति—द्व्यर्धस्वर इति । द्व्यर्धस्वरे स्थायिनः स्वराच्चतुर्थे स्वरे चालनं कृत्वा तत्रैव न्यसनं स्वस्थानसमाप्तिः । इदं द्वितीयं स्वस्थानम् । तृतीयं स्वस्थानं लक्षयति—स्थायिस्वरादिति । स्थायिनः स्वरादष्टमः स्वरो द्विगुण इत्युच्यते । चतुर्थो द्व्यर्धः ; तयोश्चतुर्धाष्टमयोः स्वरयोर्मध्ये स्थिता स्वराः पञ्चमषष्ठसप्तमा अर्धस्थिता इत्युच्यन्ते । तत्रैव चालनं कृत्वा अर्धस्थिते न्यसनं तृतीयं स्वस्थानम् । चतुर्थं स्वस्थानं लक्षयति—द्विगुण इति । द्विगुणे अष्टमस्वरे चालनं कृत्वा स्थायिनि न्यासादालप्तिसमाप्तेश्चतुर्थं स्वस्थानम् । एवंविधैश्चतुर्भिः स्वस्थानैर्युक्ता रागालप्तिरित्युच्यते । रागालप्तिविशेषं स्थापनां लक्षयति—स्तोकस्तोकैरिति । तत उक्तलक्षणात्स्वनन्तरं स्तोकस्तोकैः प्रसन्नैर्बहुविधचातुर्ययुक्तैर्जावस्वरस्यांशस्वरस्य व्याप्तिर्बहुश उच्चारणं मुख्यं येषु तथाविधैः स्थायैः करणभूतै रागस्य या अभिव्यक्तिः सा स्थापनेत्यभिधीयते ॥ -१८९—१९६ ॥

(क०) अद्यालप्तेरेव रागप्रकटीकरणात्मतां प्रकटीकर्तुं रूपकालप्तिं विवृणोति—रूपकस्थेनेत्यादिना । आलप्तेः स्थायं रागालप्तेरवयवं विधाय प्रथमं गीत्वा रूपकावयवः प्रकृतस्वायोचितत्वेन स्वाभिमतः प्रबन्धैकदेशो यदि

प्रतिग्रहणिकैकान्या भञ्जनीत्यभिधीयते ।

विधाय स्थायमालम्ने रूपकावयवो यदि ॥ १९८ ॥

प्रतिगृह्येत सा प्रोक्ता प्रतिग्रहणिका बुधैः ।

भञ्जनी द्विविधा ज्ञेया स्थायरूपकभञ्जनात् ॥ १९९ ॥

यदा तत्पदमानेन स्थायो रूपकसंस्थितः ।

नानाप्रकारः क्रियते सा ज्ञेया स्थायभञ्जनी ॥ २०० ॥

तैः पदैस्तेन मानेन समग्रं रूपकं यदि ।

अन्यथा चान्यथा गायेदसौ रूपकभञ्जनी ॥ २०१ ॥

प्रतिगृह्येतोपादीयेतेत्यर्थः । एषा प्रतिग्रहणिकालिति । तत्पदमानेनेति । तच्छब्देनात्र प्रकृतत्वादूपकं परामृश्यते । तस्य पदानि विदार्यवान्तरभागाः । तेषां मानेन प्रमाणेन तत्कालविश्रान्तियुक्तया क्रिययेत्यर्थः । तेन युक्तो रूपकसंस्थितोऽवयवत्वेन प्रबन्धेऽनुप्रविष्टः स्थायः । स्थायोऽत्र प्रबन्धैकदेशः । नानाप्रकारो विचित्ररीतियुक्तः क्रियते गातृवादकप्रतिभावविशेषेणोद्भाव्यते चेत्सा स्थायभञ्जनी । तैः पदैरित्यादि । पदवत्पदानि यथा वाक्यस्य पदान्यवयवास्तथा प्रबन्धस्यावयवा विदारीभागाः पदानीत्युच्यन्ते । न तु वाचकानि सुवन्तादीनि वा भाषापदानि । अन्यथा चान्यथा गायेदिति । अत्रान्यथात्वं नाम प्रबन्धे प्रकृतघातोर्वात्वन्तरपरिग्रहः । तेनात्र बीप्सया समप्रबन्धस्य प्रकृततानस्थायानुकारिभिस्तान्तरैस्तत्तद्भागोचितगमकादियुक्तैर्बहुधावयविन एव पुनः पुनरावृत्तिभिर्गानमभिधोत्यते तदासौ रूपकभञ्जनी भवति । अयं भावः—अस्यां रूपकालसौ प्रथममभिव्यक्तस्य रागस्य स्थायप्रतिग्रहभञ्जनीभ्यां प्रकटीकरणे सति किञ्चित्प्रतीयमानत्वं भवति । यथा जनसमाजे प्रविष्टत्वात्तत्स्वरूपेणाप्रतीतस्य देवदत्तस्य कार्यवशादितस्ततः संचारेण प्रकटीकरणे सति किञ्चित्प्रतीयमानत्वम् । यथा वा भिन्नवर्णेषु

वर्णालंकारसंपन्ना गमकस्यायचित्रिता ।

आलसिरुच्यते तज्जैर्भूरिभङ्गिमनोहरा ॥ २०२ ॥

मणिषु प्रोतत्वादप्रतीतस्य मुक्तामणेः सूत्रशैथिल्यादितस्ततः सरणेन स्वरूप-
प्रकटीकरणे सति किञ्चित्प्रतीयमानत्वं तद्वदिति ॥ एवं रूपकालसौ रागस्य
प्रकटीकरणं द्रष्टव्यम् ॥ सकलालसिव्यक्तिष्वनुगतं सामान्यलक्षणमाह—
वर्णालंकारसंपन्नेत्यादि । अत्र विशेषणसाम्यात्स्त्रीसमाधिर्ध्वन्यते । यथा
वर्णालंकारादिसंपन्ना कामिनी कामुकदर्शने कदाचिदाविर्भूतं कुचदेशादिकं
स्वाङ्गं किञ्चिद्दर्शयति ; एवं सविलासं तत्तिरोभावयति ; कदाचित्तिरोभूतं तदेव
सव्याजं प्रकटीकरोति ; तथोक्तलक्षणाालसिरपि स्वस्थानचतुष्टयैः स्वतन्त्रं
तत्तद्रागं किञ्चिद्दर्शयन्ती तं तिरोभावयति ; कदाचित्तिरोभूतं तमेव प्रति-
ग्रहभङ्गनीभ्यां तत्तद्रागं प्रकटीकरोतीति सहृदयप्रतिभाविषय एषोऽर्थः ।
आलापस्तु पुमान्द्रमश्वादिकमिव सदा रागमाविर्भावयति । नपुंसकमिवा-
पनं तदुभयसाधारणस्थितिं सूक्ष्मेक्षिकयावगन्तव्यम् ॥ १९७—२०२ ॥
इति रूपकालसिः ॥ इत्यालसिलक्षणम् ॥

(सु०) रूपकालसिं लक्षयति—रूपकस्थेनेति । प्रबन्धस्थेन रागेण
तालैव चोपलक्षिता या आलसिः कियते सा रूपकालसिः । सा द्विप्रकारा ;
प्रतिग्रहणिका भङ्गनी चेति । तत्र प्रतिग्रहणिकां लक्षयति—विधायेति । आलसेः
स्थायमवयवं स्वस्थानरूपं पूर्वं विधाय गीत्वा रूपकस्य प्रबन्धस्थावयवो भागो
यदि प्रतिगृह्यते उद्ग्राह्यते तदा प्रतिग्रहणिकालसिरित्युच्यते । भङ्गन्यालसिस्तु
द्विविधा ; स्थायभङ्गनी रूपकभङ्गनी चेति । तत्र स्थायभङ्गनीं लक्षयति—यदेति ।
यस्यामालसौ रूपकः संस्थितः प्रबन्धाश्रितो यः स्थायवर्णोऽवयवस्तस्य प्रबन्धस्य
पदमानेन नानाप्रकारोऽनेकभङ्गिकः कियते ; सा स्थायभङ्गनी । रूपकभङ्गनीं
लक्षयति—तैः पदैरिति । तैः प्रबन्धस्थैः पदैः ; तेन प्रबन्धस्थेन मानेन समग्रमेव
रूपकमन्यथान्यथाभङ्गिविशेषेण यस्यामालसौ गायको गायेत ; सा रूपकभङ्गनी ।

गाढवादकसंघातो वृन्दमित्यभिधीयते ।

उत्तमं मध्यममथो कनिष्ठमिति तत्त्रिधा ॥ २०३ ॥

बालसीनां सामान्यलक्षणं कथयति—वर्णालंकारेति । ननु पूर्वमालप्तेः साधारणं लक्षणमुक्तं प्रकटीकरणमिति । तत्प्रशस्ताप्रशस्तसाधारणम् । इह तु प्रशस्तालसि-
लक्षणमिति संतोषं कुरु । पार्श्वदेवेन षोडशविधालसिरुक्ता—

“सर्वगीतप्रबन्धानामादाबालसिरिष्यते ।

सालसिद्विविधा ज्ञेया विषमा प्राङ्गलेति च ॥

साक्षरानक्षरा चेति द्विविधापि चतुर्विधा ।

चतुर्विधाप्यष्टविधा सतालतालभेदतः ॥

सा पुनः षोडशविधा शुद्धसालगभेदतः ।” इति ॥

१९७—२०३ ॥ इति रूपकालसिः ॥ इत्यालसिलक्षणम् ॥

(क०) अथ वृन्दलक्षणमाह—गाढवादकसंघात इत्यादिना । तत-
कुतपे परिगणितासु घोषवत्यादिवीणासु कासांचिल्लक्षणानि वाद्याध्याये
वक्ष्यन्ते । तत्रानुक्तलक्षणास्तु वीणा लोकत एवावगन्तव्याः । वंशादीनां
गीतजनकत्वेन ततवाद्यसाधर्म्याद्वांशिकादिसुषिरवादकानां ततकुतपेऽनुप्रवेश
उक्तः । एवं कांस्यतालदीनां गीतोपरञ्जकत्वाद्धनवाद्यवादकानामप्यवनद्ध-
कुतपेऽनुप्रवेशः । तालस्य तु गीतादिमानहेतुत्वात्तूर्यत्रयप्रतिष्ठात्वेन सर्वत्रानु-
प्रवेशो द्रष्टव्यः । सुगममन्यत ॥ १९७—२२३ ॥ इति वृन्दलक्षणम् ॥

प्रत्यक्षभरताचार्यः कलिनाथो विदावरः ।

विप्रसंकीर्णविषयं प्रकीर्णकमवर्णयत् ॥

इति श्रीमदभिनवभरताचार्यरायवयकारतोडरमङ्गलक्ष्मणाचार्यनन्दन-
चतुरकलिनाथविरचिते संगीतरत्नाकरकलानिधौ प्रकीर्ण-

काव्यस्तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥

चत्वारो मुख्यगातारो द्विगुणाः समगायनाः ।
 गायन्यो द्वादश प्रोक्ता वांशिकानां चतुष्टयम् ॥ २०४ ॥
 मार्दङ्गिकास्तु चत्वारो यत्र तद्वृन्दमुत्तमम् ।
 मध्यमं स्यात्तदर्थेन कनिष्ठे मुख्यगायनः ॥ २०५ ॥
 एकः स्यात्समगातारस्त्रयो गायनिकाः पुनः ।
 चतस्रो वांशिकद्वंद्वं तथा मार्दलिकद्वयम् ॥ २०६ ॥
 उत्तमे गायनीवृन्दे मुख्यगायनिकाद्वयम् ।
 दश स्युः समगायन्यो वांशिकद्वितयं तथा ॥ २०७ ॥
 भवेन्मार्दलिकद्वंद्वं मध्यमे मुख्यगायनी ।
 एका स्यात्समगायन्यश्चतस्रो वांशिकास्तथा ॥ २०८ ॥
 इतो न्यूनं तु हीनं स्याद्यथेष्टमथवा भवेत् ।

(सु०) वृन्दं लक्षयति—गातृवादकेति । गातारो गायनाः ; गायन्यश्च ; वादका वांशिकादयः ; तेषां संख्याविशेषेण कबलितः संवातः समूहो वृन्दमित्युच्यते । तत्त्रिविधम् ; उत्तमं मध्यमं कनिष्ठं चेति । तत्रोत्तमं वृन्दं लक्षयति—चत्वार इति । यस्मिन्वृन्दे चत्वारो मुख्यगातारः समगायनाः ; द्विगुणाः ; अष्टौ गायन्यः ; द्वादश वांशिकाः ; वंशवादिनश्चत्वारः ; मार्दङ्गिकाश्चत्वारः ; तदुत्तमं वृन्दम् । मध्यमं वृन्दं लक्षयति—मध्यमं स्यादिति । उत्तमार्धेन मध्यमं वृन्दं भवति । मुख्यगातारौ द्वौ ; समगायनाश्चत्वारः ; गायन्यः षट् ; वांशिकौ द्वौ ; मार्दङ्गिकौ द्वौ ; तन्मध्यमं वृन्दम् । कनिष्ठं वृन्दं लक्षयति—कनिष्ठ इति । मुख्यगायन एकः ; समगातारस्त्रयः ; गायन्यश्चतस्रः ; द्वौ वांशिकौ ; द्वौ मार्दङ्गिकौ ; तत्कनिष्ठं वृन्दम् । गायनीवृन्दमपि त्रिधा ; उत्तमं मध्यमं हीनं चेति । तत्रोत्तमं लक्षयति—उत्तम इति । मुख्ये द्वे गायन्यौ ; समगायन्यो दश ; द्वौ वांशिकौ ; द्वौ मार्दङ्गिकौ यत्र तदुत्तमं गायनीवृन्दम् । यत्रैका मुख्यगायनी ; समगायन्यश्चतस्रः ; एको वांशिकः ; एको मार्दङ्गिकस्तन्मध्यमं गायनीवृन्दम् । इत एतस्मान्मध्यमादपि न्यूनं कनिष्ठ-

उत्तमाभ्यधिकं बृन्दं कोलाहलमितीरितम् ॥ २०९ ॥
 मुख्यानुवृत्तिर्मिलनं ताललीनानुवर्तनम् ।
 मिथस्तुटितनिर्वाहस्त्रिस्थानव्याप्तिशक्तिता ॥ २१० ॥
 शब्दसादृश्यमित्येते प्रोक्ता बृन्दस्य षड्गुणाः ।
 आह बृन्दविशेषं तु कुतपं भरतो मुनिः ॥ २११ ॥
 ततस्य चावनद्वस्य नाट्यस्येति त्रिधा च सः ।
 ततस्य कुतपो ज्ञेयो गायनः सपरिग्रहः ॥ २१२ ॥
 वीणा घोषवती चित्रा विपञ्ची परिवादिनी ।
 बलकी कुब्जिका ज्येष्ठा नकुलोष्ठी च किंनरी ॥ २१३ ॥
 जया कूर्मी पिनाकी च हस्तिका शततन्त्रिका ।
 औदुम्बरी च यद्वक्त्रः पौणो रावणहस्तकः ॥ २१४ ॥
 सारङ्गथालापिनीत्यादेस्ततवाद्यस्य वादकाः ।
 वांशिकाः पाविकाः पावाः काहलाः शङ्खवादकाः ॥ २१५ ॥

मिति । अन्यदपि कोलाहलाख्यं बृन्दं लक्षयति—उत्तमाभ्यधिकमिति । उत्तमा-
 द्बृन्दादधिकैर्गायकादिभिर्युक्तं कोलाहलं बृन्दम् । बृन्दगुणान्कथयति—मुख्या-
 नुवृत्तिरिति । मुख्यानां गायकानामनुवृत्तिस्तदनुगामित्वम् ; मिलनमवैसादृश्यं
 गाने ; ताललयानुवर्तनं लीनं लयः ; त्रुटितस्यापूर्वस्य यः परस्परनिर्वाहः ; परि-
 पूरणं स्थानत्रयव्याप्तिसामर्थ्यम् ; शब्दसादृश्यं शब्दानामतिशयेन वैसादृश्या-
 भावः ; एते षट् बृन्दगुणाः । अन्यदपि बृन्दं कुतपाख्यं मतान्तरेण लक्ष-
 यति—आहेति । तत्कुतपबृन्दं त्रिधा ; ततसंबन्धि ; अवनद्वसंबन्धि ; नाट्य-
 संबन्धि चेति । तत्र ततसंबन्धि कुतपं लक्षयति—ततस्येति । ततसंबन्धिनि
 कुतपे गायकस्यायं परिग्रहो ज्ञातव्यः । को ऽसौ परिग्रह इत्यत आह—वीणेति ।
 घोषवतीचित्रादीनां वीणानां बाद्याध्याये वक्ष्यमाणलक्षणानां वादका गायकस्य
 परिग्रहः । अन्यमपि परिग्रहं कथयति—वांशिका इति । वांशिका वंशवादकाः ;

मुहरीशृङ्गवाद्याद्यास्तथा तालधरा वराः ।
 कुतपे त्ववनदस्य मुख्यो मार्दङ्गिकस्ततः ॥ २१६ ॥
 पणवो दर्दुरो ढका मण्डिढका च ढक्कुली ।
 पटहः करटा ढका ढवसो घडसस्तथा ॥ २१७ ॥
 हुडुका डमरू रुझा कुडुका कुडुवा तथा ।
 निःसाणस्त्रिवली भेरी तुम्बकी बोम्बडी तथा ॥ २१८ ॥
 पट्टवाद्यं पटः कम्प्रा झलरीभाणसेल्लुकाः ।
 जयघण्टा कांस्यतालो घण्टा च किरिकिट्टकम् ॥ २१९ ॥
 वाद्यानामेवमादीनां पृथग्वादकसंचयः ।
 वराटलाटकर्णाटगौडगुर्जरकोङ्कणैः ॥ २२० ॥
 महाराष्ट्रान्द्रहम्पीरचौलैर्मलयमालवैः ।
 अङ्गवङ्गकलिङ्गाद्यैर्नानाभिनयकोविदैः ॥ २२१ ॥
 अङ्गहारपयोगैर्लास्यताण्डवकोविदैः ।
 विचित्रस्थानकप्रौढैर्विषमेषु सुशिक्षितैः ॥ २२२ ॥
 नाटस्य कुतपः पात्रैरुत्तमाधममध्यमैः ।
 कुतपानाममीषां तु समूहो वृन्दमुच्यते ॥ २२३ ॥

इति श्रीमदतवद्यविद्याविनोदश्रीकरणाधिपतिश्रीसोढल-
 देवनन्दननिःशङ्कशाङ्गदेवविरचिते संगीतरत्नाकरे
 तृतीयः प्रकीर्णकाध्यायः ॥ ३ ॥

पाविका वक्ष्यमाणलक्षणा पाविकादयः ; तत्र वादकाः पावीवादकाः ; मुहरीं शृङ्गं
 च ये वादयन्ति ते मुहरीशृङ्गवादकाः ; तदाद्याः परा उत्तमास्तालधराश्चेतेषां
 समूहस्तत्कुतप इत्युच्यते । अवनदकुतपं लक्षयति—कुतपे स्त्रिति । अवनदस्य
 कुतप एको मुख्यो मार्दङ्गिकः, पणवादीनां दर्दुरान्तानां वाद्यानां वाद्याध्याये

वक्ष्यमाणानां वादकप्रसिद्धानां पृथग्वादकानां संचयः समूहो मार्दङ्गिकक्षेत्रवनद्व-
कुतपः । नाट्यकुतपं लक्षयति—वगटेति । वराटलाटकर्णाटदेशोत्पन्नैरनेकाभि-
नयकोविदैर्विवक्ष्यमाणाङ्गहारप्रयोगकुशलेषु विचित्रेषु स्थानकेवालीढादिषु नृत्ता-
ध्याये वक्ष्यमाणेषु विषमेषु मण्डलादिषु सुनिश्चितनिश्चयवद्भिः पुरुषैर्युक्तो नाट्य-
कुतप इत्युच्यते । एतेषां च पात्राणामुत्तममध्यमाधमत्वेन कुतपस्यापि त्रिविध्यम् ।
अमीषां त्रयाणां कुतपानां समूहः संघातो वृन्दमित्युच्यते ॥ २०३—
२२३ ॥ इति वृन्दलक्षणम् ॥

इति श्रीमदन्धमण्डलाधीश्वरप्रतिगण्डभैरवश्रीमदनपोतनरेन्द्रनन्दन-
भुजबलभीमश्रीसिंहभूपालविरचितायां संगीतरत्नाकरटीकायां
संगीतसुधाकराख्यायां प्रकीर्णकाध्यायस्तृतीयः ॥

ॐ

शिवाभ्यां नमः

श्री-निःशङ्कशार्ङ्गदेव-प्रणीतः

संगीतरत्नाकरः

चतुरकलिनाथ-विरचितया कलानिध्याख्यटीकया सिंहभूपाल-
विरचितया संगीतसुधाकराख्यटीकया च समेतः

चतुर्थः प्रबन्धाध्यायः

रज्जकः स्वरसंदर्भो गीतमित्यभिधीयते ।

गान्धर्वं गानमित्यस्य भेदद्वयमुदीरितम् ॥ १ ॥

(क०) एवमुक्तलक्षणानां वाग्व्यकारादीनां व्यापारविषयत्वेन प्रसक्तानीतविशेषान्प्रबन्धाखिलैलक्षयिपुरादौ गीतसामान्यलक्षणमाह—रज्ज-
कः स्वरसंदर्भो गीतमिति । संदर्भो गुप्तः । ननु स्वरसंदर्भो गीत-
मित्येतावतैव गीतस्य रज्जकत्वं सिद्धम् । यतः ‘स्वतो रज्जयति श्रोतृचितं
स स्वर उच्यते’ इति स्वरशब्दनिरुक्तेः स्वराणां स्वत एव रज्जकत्वा-
त्तत्संदर्भस्यापि रज्जकत्वसिद्धेः पुनरपि रज्जकेति विशेषणमनर्थकं व्यवच्छेद्या-
भावादिति । नैतदस्ति । स्वराणां स्वत एव रज्जकत्वेऽपि तत्संदर्भस्य

अनादिसंप्रदायं यद्गान्धर्वैः संपयुज्यते ।
 नियतं श्रेयसो हेतुस्तद्गान्धर्वं जगुर्बुधाः ॥ २ ॥
 यत्तु वाग्गेयकारेण रचितं लक्षणान्वितम् ।
 देशीरागादिषु प्रोक्तं तद्गानं जनरञ्जनम् ॥ ३ ॥
 तत्र गान्धर्वमुक्तं प्रागधुना गानमुच्यते ।
 निबद्धमनिबद्धं तद्वेधा निगदितं बुधैः ॥ ४ ॥
 बद्धं धातुभिरङ्गैश्च निबद्धमभिधीयते ।
 आलम्बिर्बन्धहीनत्वादनिबद्धमितीरिता ॥ ५ ॥
 सा चास्माभिः पुरा प्रोक्ता निबद्धं त्वधुनोच्यते ।
 संज्ञात्रयं निबद्धस्य प्रबन्धो वस्तु रूपकम् ॥ ६ ॥
 प्रबन्धावयवो धातुः स चतुर्धा निरूपितः ।

कदाचिदरञ्जकत्वं भवति । यं कंचिद्रागं प्रकृत्य प्रवेशनिग्रहाभ्यामन्तरेण
 तत्र विवादिस्वरप्रयोगे सति प्रकृतरागहानेररञ्जकः संदर्भः स्यात् ।
 तद्वच्चवच्छेदेन रञ्जकग्रहणमर्थवद्भवति । अतो रञ्जकेति संदर्भविशेषणम् ;
 न स्वरविशेषणम् । तथा सत्यरञ्जकस्वराभावेन व्यवच्छेद्याभावाद्वैयर्थ्यमेव
 भवति । गीतभेदान्दर्शयितुमाह—गान्धर्वं गानमित्यादिना । गान्धर्वं
 मार्गः । गानं तु देशीत्यवगन्तव्यम् । अनादिसंप्रदायमित्यनेन गान्धर्वस्य
 वेदवदपौरुषेयत्वमिति सूचितं भवति । गानं तु वाग्गेयकारादिपर-
 तन्त्रत्वात्पौरुषेयमेव । तत्र गान्धर्वमुक्तं प्रागिति । स्वरगतरागविवेक-
 योर्जात्याद्यन्तरभाषान्तं यदुक्तं तद्गान्धर्वमित्यर्थः । अधुना गानमुच्यत
 इति । अस्मिन्नध्याये गानविशेषः प्रबन्धः प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । बद्धं
 धातुभिरङ्गैश्चेति । धातवोऽङ्गानि च समनन्तरमेव वक्ष्यन्ते । प्रबन्धावयवो
 धातुरिति । पूर्वं धातुशब्देन गेयमुक्तम् । अत्र प्रबन्धावयवो विवक्षितः ।

उद्ग्राहः प्रथमस्तत्र ततो मेलापकध्रुवौ ॥ ७ ॥

आभोगश्चेति तेषां च क्रमालक्ष्माभिदध्यहे ।

उद्ग्राहः प्रथमो भागस्ततो मेलापकः स्मृतः ॥ ८ ॥

ध्रुवत्वाच्च ध्रुवः पश्चादाभोगस्त्वन्तिमो मतः ।

ध्रुवाभोगान्तरे जातो धातुरन्योऽन्तराभिधः ॥ ९ ॥

स तु सालगसूडस्वरूपकेष्वेव दृश्यते ।

गेयं नाम सकलप्रबन्धानुगतो धर्मः । प्रबन्धावयवस्तु धर्मैकदेश इति तयोर्भेदो द्रष्टव्यः । उद्ग्राहः प्रथमो भाग इति । उद्गृह्यते प्रारम्भ्यते येन गीतं स उद्ग्राह इति प्रबन्धस्य प्रथमावयवोऽन्वर्थसंज्ञः । ततो मेलापकः स्मृत इति । उद्ग्राहध्रुवयोर्मेलनकारकत्वान्मेलापक इति द्वितीयोऽप्यवयवोऽन्वर्थो द्रष्टव्यः । ध्रुवत्वादिति । नित्यत्वादित्यर्थः । तृतीयावयवस्य नित्यत्वं तावदुद्ग्राहव्यतिरिक्तरापेक्षया सकलप्रबन्धेष्वनपायात् । तेन द्विधातुषु प्रबन्धेषु मेलापकाभोगयोस्त्रिधातुषु प्रबन्धेषु सर्वत्र मेलापकस्यैव परित्यागः । ध्रुवस्य न कचिदपि परित्याग इत्यर्थः । आभोगस्त्वन्तिमो मत इति । अन्तिमो धातुः प्रबन्धस्य परिपूर्णहेतुत्वादाभोग इति कारणे कार्योपचार उक्तः । 'आभोगः परिपूर्णता' इत्यभिधानादाभोगशब्दस्य परिपूर्णतावाचकत्वम् । ध्रुवाभोगान्तरे जात इति । ध्रुवाभोगान्तरे ध्रुवाभोगयोर्मध्ये जात उत्पन्नो निर्मित इत्यर्थः । अनेन गानकाले ध्रुवस्यावृत्तिषु कृतासु ततः परमाभोगजिज्ञासायां चरमावृत्त्यन्ते गेय इति गम्यते । स त्विति । सालगसूडस्वरूपकेषु वक्ष्यमाणेषु ध्रुवमण्टादिष्वेवेति नियमेनैलादिषु शुद्धसूडकमस्येषु वर्णैलादिषु क्रमेषु वा श्रीरङ्गादिषु विप्रकीर्णेषु वा न कार्य इत्यर्थः । अत्र दृश्यत इति दृशिग्रहणेन ध्रुवादिष्वपि यत्र चिरंतनप्रयोगादन्तरो दृष्टस्तत्रैव कार्यो नान्यत्रेति

वातपित्तकफा देहधारणाद्धातवो यथा ॥ १० ॥

एवमेते प्रबन्धस्य धातवो देहधारणात् ।

तत्र मेलापकाभोगौ न भवेतां कचित्कचित् ॥ ११ ॥

स द्विधातुत्रिधातुश्च चतुर्धातुरिति त्रिधा ।

प्रबन्धोऽङ्गानि षट् तस्य स्वरश्च विरुदं पदम् ॥ १२ ॥

तेनकः पाटतालौ च प्रबन्धपुरुषस्य ते ।

नियमान्तरस्यापि सूचितत्वान्मण्डादिषु दर्शनात्तत्रैव कार्यः । ध्रुवे त्वदर्शनात्तत्र न कार्य इति मन्तव्यम् । उद्ग्राहादिषु धातुशब्दप्रवृत्तौ निमित्तं सदृष्टान्तं दर्शयति—वातपित्तेत्यादिना । एतेनाङ्गेभ्यो धातूनां व्यापारो दर्शितः । तत्रेत्यादि । मेलापकाभोगौ कचिन्न भवेतामिति । यत्रोभावपि युगपत् न भवेतां तत्रोद्ग्राहध्रुवयोरेव विद्यमानत्वात्स प्रबन्धो द्विधातुः । द्वितीयस्य कचिच्छब्दस्यासहायस्यानुपयोगात्तदर्थं पूर्ववाक्यान्मेलापकाभोगौ पर्यायेण न भवेतामित्यर्थभेदेनानुपपन्नः कर्तव्यो भवति । तेन यद्यप्युभयथापि प्रबन्धस्य त्रिधातुत्वं सिद्धयति । तथाप्युभयत्र प्रबन्धलक्षणेऽपि यत्र कुत्राप्याभोगाभावेन त्रिधातुत्वस्यादृष्टत्वादनुपपन्नेऽपि वचनविपरिणामं कृत्वा कचिन्मेलापको न भवेदिति वाक्यमुल्लेखम् । तदा स प्रबन्धो मेलापकाभावात्त्रिधातुर्भवतीत्येव दृष्टोऽर्थो लभ्यते । एवमनुपपन्न्यायं हृदि निधाय केवलं कचिच्छब्दं प्रयुञ्जानस्य ग्रन्थकारस्वाभिप्रायोऽवगन्तव्यः । यत्र तूभावपि मेलापकाभोगौ भवतस्तत्रोद्ग्राहादीनां चतुर्णामपि विद्यमानत्वात्स प्रबन्धश्चतुर्धातुरित्ययं प्रकारस्तात्पर्यतोऽवगम्यते । तच्च तात्पर्यं चतुर्धातुरित्यनेनाभिध्यज्यते । प्रबन्धोऽङ्गानीत्यादि । प्रबन्ध इति पूर्वेण त्रिवेत्यनेनोन्नीयते ; त्रिधा प्रबन्ध इति । अङ्गानीत्यस्योत्तरेणान्वयः कर्तव्यः । तस्याङ्गानि षडिति । तस्य द्विधातुत्वादिप्रकारभेदभिन्नस्य प्रबन्धस्य ।

भवन्त्यङ्गवदङ्गानि मङ्गलार्थप्रकाशके ॥ १३ ॥
 तत्र तेनपदे नेत्रे स्तः पाटविरुदे करो ।
 कराभ्यामुद्भवत्कार्ये कारणत्वोपचारतः ॥ १४ ॥
 प्रबन्धगतिहेतुत्वात्पाटौ तालस्वरौ मतौ ।
 स्वराः षड्जादयस्तेषां वाचकाः सरिगादयः ॥ १५ ॥
 स्वराभिव्यक्तिसंयुक्ताः स्वरशब्देन कीर्तिताः ।
 विरुदं गुणनाम स्यात्ततोऽन्यद्वाचकं पदम् ॥ १६ ॥
 तेनेतिशब्दस्तेनः स्यान्मङ्गलार्थप्रकाशकः ।

तानि षडङ्गान्युद्दिशति—स्वरश्चेत्यादि । अङ्गवदङ्गानीत्येतदेव प्रतिपाद-
 यन्नाह—मङ्गलार्थप्रकाशक इत्यादिना । तत्र मङ्गलप्रकाशकस्तेनकः ।
 अर्थप्रकाशकं पदम् । कराभ्यामुद्भवदिति । पाटस्य तावत्करोद्भवत्व-
 भवनद्ववाद्याक्षरोक्तकररूपस्य तस्य करव्यापारजातत्वात् । शङ्खादिमुषि-
 वाद्योद्भवस्य मुखोद्भवत्वेन करोद्भवत्वाभावे ऽपि कचित्साहचर्याच्छत्रिन्यायेन
 करोद्भवत्वं लक्षणया विरुद्धमपि करोद्भवत्वं प्रायेण वितरणहेतुकस्य तस्य
 करव्यापारजातत्वात् । रूपादिहेतुकस्यापि करजत्वं पूर्ववत् । अतः कार्ये
 कारणत्वोपचारात्पाटविरुदे हस्तौ स्त इत्युक्तम् । पाटौ तालस्वरौ मतौविति ।
 तालस्य तु सकलप्रबन्धगतत्वेऽप्यगतत्वं भवति । स्पर्शनस्य सकलशरीर-
 गतत्वेऽपीन्द्रियत्ववत्स्वरस्य च सकलप्रबन्धगतत्वे ऽपि षड्जादिवाचकानां
 सरिगादीनामेव स्वराभिव्यक्तिहेतुत्वादसाधारण्येनागतत्वव्यपदेशः । यथा-
 काशस्य सकलशरीरच्छिद्रगतत्वे ऽपि कर्णशङ्कुल्यवच्छिन्नस्यैव शब्दग्राहक-
 त्वेन श्रोत्रव्यपदेशः । तेनेतिशब्दस्य मङ्गलप्रकाशकत्वं प्रतिपादयितुमाह—
 तेनेतिशब्द इत्यादिना । तेनकरणेन तेनेतिशब्दो मङ्गलस्य प्रकाशकः

ओं तत्सदिति निर्देशस्तत्त्वमस्यादिवाक्यतः ॥ १७ ॥

तदिति ब्रह्म तेनायं ब्रह्मणा मङ्गलात्मना ।

लक्षितस्तेन तेनेति पाठो वाद्याक्षरोत्करः ॥ १८ ॥

तालस्तालप्रकरणे सप्रपञ्चो निरूप्यते ।

स्यात् । यतो महावाक्यादौ तदिति ब्रह्म प्रकाश्यते । तेन मङ्गलात्मना ब्रह्मणायं प्रबन्धस्तेनतेनेति लक्षितोऽङ्कित इति सिंहावलोकनन्यायेन योजना ॥ १—१८— ॥

(सु०) एवं प्रकीर्णकाध्याये वाग्गेयकारालस्यादिलक्षणमुक्तम् । तत्र वाग्गेयकारेण किं कर्तव्यमित्यपेक्षायां च प्रबन्धाल्लैलक्ष्यिषू रूपकमञ्जनीम्यां वालसौ रूपकोपयोग उक्तः । तत्र किमिदं प्रबन्धापरपर्यायं रूपकमित्यपेक्षायां च प्रबन्धाल्लैलक्ष्यिषुरूपोद्घातं रचयति—रञ्जक इति । स्वराणां संदर्भो रचना-विशेषो मनोरञ्जको गीतमित्यभिधीयते । तस्य गीतस्य गान्धर्वं गानमिति भेदद्वय-मुक्तं भरतादिभिः । तत्र गान्धर्वं लक्षयति—अनादीति । यद्गान्धर्वैः संप्रयुज्यते गीयते तच्च न स्वबुद्ध्या गीयते; किं त्वनादिसंप्रदायात् । अनादिमान्यो यः संप्रदायो गुरुशिष्यपरंपरया परिज्ञानम्; तस्मादेव नियतं ग्रहांशमूर्च्छनादिनियम-युक्तम्; श्रेयस ऐहिकसुखस्य स्वर्गापवर्गरूपस्य हेतुः कारणं तद्गान्धर्वमित्यभि-धीयते । भरतेनाप्युक्तम्—

“यस्तु तन्त्रीकृतं प्रोक्तं तदातोयसमाश्रयम् ।

गान्धर्वमिति तज्ज्ञेयं स्वरतालपदात्मकम् ॥

अत्यर्थमिष्टं देवानां तथा प्रीतिकरं पुनः ।

गन्धर्वाणां च यस्माद्धि तस्माद्गान्धर्वमुच्यते ॥” इति ॥

गानं लक्षयति—यच्चिति । वाग्गेयकारेण पूर्वोक्तेन लक्षणेन वक्ष्यमाणलक्षणांस्त्वितं यद्वचितं पञ्चतालेश्वरादि देशीरागाश्च रागाङ्गादयः ; आदिशब्देनान्यदपि स्वबुद्धि-रचितं यज्जनान्नञ्जयति तद्गानमित्युच्यते । तत्र तयोर्गान्धर्वगानयोर्मध्ये गान्धर्वं

जातिप्रामरागादि पूर्वमुक्तम् । अधुना गानं निरूप्यते । तस्य गानस्य जनानां रुचिविशेषेण बहवो भेदा उक्ताः पार्श्वदेवेन ; यदाह—

“आचार्याः सममिच्छन्ति व्यक्तिमिच्छन्ति पण्डिताः ।

त्रियो मधुरमिच्छन्ति विकुष्टमितरे जनाः ॥

उच्चनीचस्वरोपेतं न द्रुतं न विलम्बितम् ।

पदतालैः समं गीतं सममाचार्यबहुभम् ॥

क्रियाकारकसंयुक्तं संधिदोषविवर्जितम् ।

व्यक्तस्वरसमायुक्तं व्यक्तं पण्डितसंमतम् ॥

ललितैरक्षरैर्युक्तं शृङ्गारसरञ्जितम् ।

श्राव्यनादसमोपेतं मधुरं प्रमदाप्रियम् ॥

स्वरैरुच्चतरैर्युक्तं प्रयोगबहुलीकृतम् ।

विकुष्टं नाम तद्वीतमितरेषा मनोहरम् ॥

गानमारमटीकृत्या वीरसङ्गतवर्णकम् ।

उच्चनीचस्वरं गीतं सोत्साहं शूरबहुभम् ॥

प्रेमोदीतपदप्राये शृङ्गारसरभूषितम् ।

करुणाकाकुत्संयुक्तं करुणं विरहिप्रियम् ॥

विपरीतपदैर्युक्तं स्वरभङ्गशुपत्रं हितम् ।

गीतं हास्यरसोदारं परिहासं विटप्रियम् ॥

गूढार्थैः परमार्थैश्च संसारसुखमुख्यकैः ।

पदैर्नियोजितं गीतमध्यात्मं योगिवहुभम् ॥

शुभवाक्ययुतैर्गीतं शुद्धपञ्चमनिर्मितम् ।

विवाहाद्युत्सवे गेयं मङ्गलं महिलाप्रियम् ॥

देवतास्तुतिसंयुक्तं तत्प्रभावप्रबोधकम् ।

आस्तिक्योत्पादनं गीतं रम्यं भक्तजनप्रियम् ॥

अभ्यवस्थानकं गीतं तालपाटैरलक्षितम् ।

प्रयोगबहुलं रुक्षं विषमं वादिवहुभम् ॥” इति ॥

तस्य गीतस्य त्रैविध्यं कथयति—निबद्धमिति । निबद्धं लक्षयति—बद्धमिति ।

धातुभिः प्रबन्धावयवैरुद्ग्राहादिभिरङ्गैः स्वरविरुदादिभिर्यद्बद्धं रचितं तन्निबद्ध-

मित्यभिधीयते । आलसिस्तु तालाद्युपनिबन्धहीनत्वादनिबद्धमित्युच्यते । सालसिः पुरा प्रकीर्णकाध्यायेऽस्माभिः प्रोक्ताः । तस्मान्निबद्धमुच्यते । संज्ञात्रयमिति । बद्धस्य तिस्रः संज्ञा भवन्ति ; प्रबन्धो ; वस्तु ; रूपकमिति । संज्ञात्रयस्य प्रवृत्ति-निमित्तमुक्तं पार्श्वदेवेन—

“चतुर्भिर्धातुभिः षड्भिश्चाङ्गैर्यस्मात्प्रबध्यते ।
तस्मात्प्रबन्धः कथितो गीतलक्षणकोविदैः ॥
रागाद्यारोपणे नेतुः स्यादस्मिन्नूपकामिधा ।
उद्ग्राहाद्यास्तु चत्वारि त्वरादीनि च षट् तथा ॥
वसन्ति यत्र तज्ज्ञेयः प्रबन्धो वस्तु संज्ञया ।” इति ॥

धातुभिर्बद्धमिति पूर्वमुक्तम् । तत्र को धातुरित्यपेक्षायामाह—प्रबन्धावयव इति । प्रबन्धस्यावयवोऽशो धातुरित्युच्यते । स चतुष्प्रकारः । उद्ग्राहकः ; मेलापकः ; आभोगः ; अन्तरश्चेति । एताल्लक्षयति—उद्ग्राह इति । प्रबन्धस्य प्रथमो भाग उद्ग्राह इत्युच्यते । द्वितीयो भागो मेलापकः । तृतीयो भागो ध्रुवः । तस्य ध्रुवशब्दस्य व्युत्पत्तिस्तु ध्रुवत्वान्निश्चलत्वादिति । उद्ग्राहानन्तरमाभोगानन्तरं च गानादन्तिमो भाग आभोगः । अन्यो धातुरन्तराभिधोऽस्तीत्याह—ध्रुवाभोगेति । ध्रुवस्य आभोगस्य च मध्येऽन्तराख्यः पञ्चमो धातुरस्ति । तत्कथं पञ्चमेति नोक्तमत आह—स त्विति । अन्तराख्यो धातुर्न सर्वत्र प्रबन्धेषु । किं तु साल-गसूडप्रबन्धेष्वेव । ततश्च सर्वेषु प्रबन्धेषु चत्वार एव धातवः । धातुशब्दं व्युत्पादयति—वातपित्तेति । वातपित्तकफा दोषाः देहं दधति तस्माद्वातवो यथोच्यन्ते ; तथैत उद्ग्राहादयः प्रबन्धस्य देहधारणाद्वातवः । ‘डुध्राञ् धारण-पोषणयोः’ इत्यस्मादौणादिके तुन्प्रत्यये धातुरिति रूपम् । उद्ग्राहादीनां व्युत्पत्तिरुक्ता पार्श्वदेवेन—

“आदाबुद्ग्राह्यते गीतं येनोद्ग्राहः स कीर्तितः ।
प्रोक्तो मेलापकस्तज्ज्ञैरुद्ग्राहध्रुवमेलनात् ॥
प्रबन्धेषु ध्रुवत्वेन ध्रुव इत्यभिधीयते ।
स्वयं यत्र प्रबन्धे स्यादनेनैव च पूरणम् ॥
आभोगः कथितस्तेन गीतविद्याविशारदः ।
ध्रुवस्याभोगकरणादाभोग इति केचन ॥” इति ॥

तेषु धातुषु मध्ये मेलापकाभोगौ द्वौ धातू कवित्केषुचित्प्रबन्धेषु न स्याताम् ।
तदुक्तं पार्श्वदेवेन—

“वज्र्यौ मेलापकाभोगौ प्रबन्धेषु द्विधातुषु ।
त्रिधातुकप्रबन्धेषु तयोरेकं विवर्जयेत् ॥
एलायां ढेङ्ङिकायां च स्यादन्ते नियमादिमौ ।
अन्येषु च प्रबन्धेषु स्यातां गीतानुसारतः ॥” इति ॥

प्रबन्धभेदान्कथयति—स द्विधातुरिति । स प्रबन्धस्त्रिप्रकारः । द्विधातुस्त्रिधातु-
श्चतुर्धातुरिति । अयं विशेष आदौ द्विधातुत्वादिप्रबन्धलक्षणेन स्फुटीभविष्यतीति
विशेषतो नोक्तः । तस्य प्रबन्धस्य षडङ्गानि । स्वरः ; विरुदम् ; पदम् ;
तेनकः ; पाठः ; तालश्चेति । अथ कथं तेषामङ्गत्वमत आह—प्रबन्ध
पुरुषस्येति । प्रबन्धरूपस्य पुरुषस्य नेत्रादीनामङ्गानि यथा तथा तानि । तस्मा-
दङ्गानीत्युच्यन्ते । कस्याङ्गस्य किमङ्गत्वं तदाह—मङ्गलार्थेति । तेनपदे
कल्याणरूपमर्थं प्रकाशयतस्तस्मात्प्रकाशकत्वात्नेत्रे ; नेत्रे अपि रूपकादिकमर्थं
प्रकाशयतः । पाठविरुदे प्रबन्धपुरुषस्य करौ करोद्भवत्वात् । पाठोऽक्षराणि
तावत्कराभ्यां मृदङ्गादिवादनादेव प्रभवन्ति । विरुदमपि पदविन्यासेन
प्रकाश्यते । तस्मात्कार्ययोः पाठविरुदयोः कारणत्वमुपचाररात् । तालस्वरौ
प्रबन्धपुरुषस्य गतिहेतुत्वाच्चरणानुच्येते । एतेषामङ्गानां लक्षणान्याचष्टे—स्वरा
इति । षड्जादयः स्वराः पूर्वमुक्ताः । तेषां वाचकाः सरिगमपधनीति वर्णा-
स्तत्तत्स्वराभिप्यक्तिसहिताः स्वरशब्देनोच्यन्ते । गुणो नाम मुजबलभीमादि-
विरुदशब्देनोच्यते । तदुक्तं संगीतसमयसारे—

“विरुदशब्दो विरुद्धानो महाराष्ट्रे प्रसिद्धितः ।
परेभ्यस्तत्प्रदानेन विरुदं सूरिभिः स्मृतम् ॥
तद्वीररससंयुक्तं द्विषामुद्वेगदायकम् ।
रसान्तरेण संयुक्तं यत्परं विरुदं तु तत् ॥” इति ।

ततो विरुदादन्यद्वाचकं पदमित्युच्यते । तेनेत्यर्थं शब्दस्तेन इत्युच्यते । अयं
तेनशब्दः कल्याणरूपमर्थं प्रकाशयति । कथमस्य कल्याणार्थप्रकाशकत्व-
मित्याह—ओं तत्सदिति । ओं तत्सदिति श्रुतौ निर्देशोऽस्ति । तस्मात्तत्त्व-

मेदिन्यथानन्दिनी स्यादीपनी भावनी तथा ॥ १९ ॥

तारावलीति पञ्च स्युः प्रबन्धानां तु जातयः ।

अङ्गैः षडादिभिर्द्वयन्तैः केषांचन मते श्रुतिः ॥ २० ॥

नीतिः सेना च कविता चम्पूरित्युदितास्तु ताः ।

अनिर्युक्तश्च निर्युक्तः प्रबन्धो द्विविधो मतः ॥ २१ ॥

छन्दस्तालाद्यनियमादाद्यः स्यान्नियममात्परः ।

पुनः प्रबन्धास्त्रिविधाः मूढस्था आलिसंश्रयाः ॥ २२ ॥

विप्रकीर्णाश्च तत्रादौ मूढलक्षणमुच्यते ।

एलाकरणदेङ्कीभिर्वर्तन्या झोम्बडेन च ॥ २३ ॥

लम्भरासैकतालीभिरष्टभिः मूढ उच्यते ।

वर्णो वर्णस्वरो गद्यं कैवाडश्चाङ्गचारिणी ॥ २४ ॥

मत्यादिवाक्यतस्तच्छब्देन ब्रह्मेत्युच्यते । उपलक्षणे च तृतीया । ततश्च तेनेन कल्याणरूपेण ब्रह्मोपलक्षितमर्थं वदति । तेन हेतुना तेनतेनेत्ययं शब्दो मङ्गलार्थप्रकाशको भवति । पाटं लक्षयति—पाट इति । पाट इति वाद्याक्षराणां धिगिधिगादीनामुत्कारः समूहो वाद्याध्याये वक्ष्यमाणः पाट इत्युच्यते । ताल-स्तालाध्याये वक्ष्यते ॥ १—१८ ॥

(क०) प्रबन्धानां जातिमेदान्दर्शयति—मेदिनीत्यादिना । षडा-दिभिर्द्वयन्तैरङ्गैरिति । षड्भिरङ्गैर्वद्वा मेदिनी जातिः ; पञ्चभिरानन्दिनी ; चतुर्भिर्दीपनी ; त्रिभिर्भावनी ; द्वाभ्यां तारावलीति क्रमो द्रष्टव्यः । मतान्तरेण श्रुत्यादिकाः संज्ञास्तासामेव क्रमेण योजनीयाः । छन्दस्तालाद्य-नियमादिति । छन्दांसि त्रिष्टुवादीनि । तालाश्चत्तुष्टादयः । आदिशब्दे-नाङ्गधातुरागरसमापादयो गृह्यन्ते । तेषामनियमादाद्योऽनिर्युक्त इत्यर्थः । तेषां नियमात्तु परो निर्युक्तः स्यादित्यर्थः । अष्टभिः मूढ उच्यत इति ।

कन्दस्तुरगलीला च गजलीला द्विपद्यपि ।
 चक्रवालः क्रौञ्चपदः स्वरार्थो ध्वनिकुहनी ॥ २५ ॥
 आर्या गाथा द्विपद्यकः कलहंसश्च तोटकम् ।
 घटो वृत्तं मातृका च ततो रागकदम्बकः ॥ २६ ॥
 पञ्चतालेश्वरस्तालार्णव इत्येषु कश्चन ।
 मूढकमस्य मध्ये चेदसावालिकमो भवेत् ॥ २७ ॥
 मूढालिकमसंबन्धाद्द्वात्रिंशदिति कीर्तिताः ।
 ततो अन्ये त्रिपदीर्णास्तान्प्रसिद्धान्कतिचिद्व्युत्थे ॥ २८ ॥
 श्रीरङ्गः श्रीविलासः स्यात्पञ्चभङ्गिरतः परम् ।
 पञ्चाननोमातिलकौ त्रिपदी च चतुष्पदी ॥ २९ ॥
 पदपदी वस्तुसंज्ञश्च विजयस्त्रिपद्यस्तथा ।
 चतुर्मुखः सिंहलीलो हंसलीलो ऽथ दण्डकः ॥ ३० ॥
 झम्पटः कन्दुकः स्यात्त्रिभङ्गिर्हरविलासकः ।
 सुदर्शनः स्वराङ्कः श्रीवर्धनो हर्षवर्धनः ॥ ३१ ॥
 वदनं चञ्चरी चर्या पद्मिणी राहडी तथा ।
 वीरश्रीर्मङ्गलाचारो धवलो मङ्गलस्तथा ॥ ३२ ॥
 ओवी लोली ढोलरी च दन्ती पदत्रिंशदित्यमी ।

मूढ इति गीतविशेषसमूहवार्त्ता देशीशब्दः । अत्रोद्दिष्टानामेलादिशब्दानां
 मध्ये केषांचिद्रूढतैव केषांचिदन्यथैवं चेत्यवगन्तव्यम् ॥ -१९-३२- ॥

(मु०) एवमङ्गान्युक्त्वाङ्गसंख्याविशेषेण प्रबन्वजातीः कथयति—मेदि-
 नीति । षडभिरङ्गैरुपनिबद्धा मेदिनीत्युच्यते; षडभिरङ्गैरुपनिबद्धा आनन्दिनी;
 चतुर्भिरङ्गैरुपनिबद्धा दीपनी; त्रिभिरङ्गैरुपनिबद्धा भावनी; द्वाभ्यामङ्गभ्यामुप-

अङ्घ्रौ खण्डद्वयं सानुप्रासमेकेन धातुना ॥ ३३ ॥

निबद्धा तारावलीति । मतान्तरेण नामान्तराण्याह—केशांचनेति । षडङ्गोपेता श्रुतिः ; पञ्चाङ्गोपेता नीतिः ; चतुरङ्गोपेता सेना ; त्र्यङ्गोपेता कविता ; द्व्यङ्गोपेता चम्पूरित्येतानि नामान्युदितानि । श्रुतेर्वेदस्य शिक्षाज्योतिषनिस्तनिघण्टु-च्छन्दोव्याकरणानि षडङ्गानि । नीतेः पञ्चाङ्गानि—कर्मणामारम्भोपायः ; पुरुष-द्रव्यसंपत् ; देशकालविभागः ; विनिपातप्रतीकारः ; कार्यसिद्धिश्चेति । सेनायाश्च-त्वार्यङ्गानि—हस्त्यश्वरथपदातिरूपाणि । कवितायास्त्रीण्यङ्गानि—शक्तिव्युत्पत्ति-रम्यासश्चेति । चम्प्या द्वे अङ्गे—गद्यं पद्यं चेति । पुनरपि प्रबन्धस्य द्वैविध्यं कथयति—अनिर्युक्त इति । अनयोर्लक्षणमाचष्टे—छन्द इति । छन्दसां तालानां च नियमं विनोपनिबद्धो अनिर्युक्तः ; छन्दस्तालनियमेनोपनिबद्धो निर्युक्त इति । युक्तयुक्तोभयात्मकता अपि प्रबन्धा उक्ताः पार्श्वदेवेन ; यदाह—

“कचिदङ्गं कचिच्छन्दो गीते ऽस्मिन्विराजते ।

उभयात्मकमित्याहुर्गीतं गीतविशारदाः ॥” इति ॥

पुनरपि प्रबन्धानां त्रैविध्यं कथयति—पुनरिति । प्रबन्धास्त्रिविधाः ; सूडस्थाः ; आलिस्थाः ; प्रकीर्णकाश्चेति । तत्र सूडलक्षणमाह—एलेति । एलादिभिरष्टभिर्मार्गै-सूडः ; तत्र स्थिताः प्रबन्धाः सूडस्थाः । आलिसंमिश्रितान्प्रबन्धान्विभजते—वर्णा इति । वर्णादयस्तालार्णवान्ताश्चतुर्विंशतिः । तेषु मध्ये एलादीनां मध्यस्थो यः कश्चन प्रबन्धो भवति चेत्तदा सो ऽप्यालिक्रमस्य इत्युच्यते । सर्वे सूडा आलिक्रमस्था मिलिताः प्रबन्धा द्वात्रिंशत् । विप्रकीर्णान्प्रबन्धानाह—ततो ऽन्य इति । तेभ्यः सूडालिक्रमस्येभ्यः प्रबन्धेभ्यो ऽन्ये विप्रकीर्णा इत्युच्यन्ते । ते च बहवः । तस्मात्क्रियत एव प्रतिज्ञाय कथयति—श्रीरङ्ग इति । श्रीरङ्गाद्या ध्वन्यन्ताः षट्त्रिंशद्विप्रकीर्णाः । कचिदन्तीति पाठः ॥ -१९—३२- ॥

(क०) प्रथमोद्दिष्टामेलां लक्षयति—अङ्घ्रौ खण्डद्वयमित्यादिना । एलायां प्रथमं तावत्पादत्रयं गेयम् । तदङ्घ्रौ प्रथमपादे सानुप्रासमनुप्रासालं-कारसहितम् ; ‘वर्णसाम्यमनुप्रासः’ इति हि तस्य लक्षणम् । तथाभूतं

ततः प्रयोगस्तदनु पल्लवाख्यं पदत्रयम् ।
 द्वे स्तो विलम्बिते तत्र तृतीयं द्रुतमानतः ॥ ३४ ॥
 एवं पादत्रयं गेयमुद्ग्राहे तुल्यधातुकम् ।
 केवलं तु तृतीये ऽङ्घ्रौ संबोधनपदान्वितः ॥ ३५ ॥

खण्डद्वयमेकेन धातुनैकरूपेण येन गेयं स्याद्भातव्यं भवेत् । एतेन खण्डद्वये मातृभेदः कर्तव्य इत्यर्थः । अन्यथैकमेव खण्डं द्विर्गेयं स्यादिति वदेत् । एतत्खण्डद्वयं मिलित्वा वक्ष्यमाणेषु षोडशसु पदेषु कामसंज्ञं प्रथमं पदमित्यवगन्तव्यम् । ततः प्रयोग इति । ततः खण्डद्वयानन्तरं प्रयोगान्तरम् ; प्रयोगोऽक्षस्वर्जिता गमकालसिः कार्या । तथा च वक्ष्यति—

“ आलापो गमकालस्तिरक्षरैर्वर्जिता मता ।

सैव प्रयोगशब्देन शार्ङ्गदेवेन शब्दिता ॥ ” इति ।

अयं प्रयोगो मन्मथवत्संज्ञकं द्वितीयं पदम् । तदन्विति । प्रयोगान्तरं पल्लवाख्यं प्रत्येकं पल्लवशब्दसंज्ञकं पदत्रयं ज्ञेयम् । तत्र पदत्रये द्वे क्रमात्कान्तजितसंज्ञके प्रथमद्वितीये पादविलम्बिते माने स्तः । तृतीयं मित्रसंज्ञकं पदं द्रुतमानतो भवति । द्रुतादिमानानां स्वरूपं तालाध्याये वक्ष्यते । एव पादत्रयमिति । पञ्चपदानि मिलित्वैकः पादः । एवं प्रथमपादोक्तलक्षणयुक्त्या तुल्यधातुकमित्यनेन भिन्नमातुकमिति गम्यते । उद्ग्राहे गेयमिति । पादत्रयं मिलित्वोद्ग्राहो भवतीत्यर्थः । द्वितीयपादस्थितानां पञ्चानां पादानां क्रमेण विकारी, मान्धाता, सुमती, शोभी, सुशोभीति संज्ञा वेदितव्याः । एवमित्यतिदेशेन तृतीये ऽपि पादे प्रथमपादोक्तलक्षणे प्राप्ते विशेषं दर्शयितुमाह—केवलं त्विति । तुशब्दो भिन्नक्रमः । तृतीये ऽङ्घ्रौ त्विति । तृतीये ऽङ्घ्रौ तु सानुप्रासधातुकखण्डद्वयानन्तरं केवलं

प्रयोगोऽन्त्यो विधातव्यो न पल्लवपदस्थितिः ।

अमुं प्रयोगं मेलापं प्राहुः सोमेश्वरादयः ॥ ३६ ॥

स्तुत्यनामाङ्कितो मध्यविलम्बितपदत्रयः ।

ध्रुवस्ततस्तत्र पूर्वमेकधातुपदद्वयम् ॥ ३७ ॥

संबोधनपदान्वितोऽन्ते संबोधनार्थेन पदेन युक्तः । अत्र केवलशब्देना-
संबोधनार्थपदान्तरयोगो निषिद्धश्चेत् । एतेन प्रथमद्वितीयाह्प्रिगतप्रयोग-
द्वयस्य संबोधनार्थैकैकपदयोगाभ्यनुज्ञा विज्ञायते । अन्यथा ह्रस्ववर्जितत्वा-
त्प्रयोगाणामर्थवत्त्वाभावात्पदत्वं न सिद्धयेदिति भावः । अन्त्यो विधातव्य
इति । पूर्वप्रयोगद्वयापेक्षया भिन्नधातुकः कर्तव्य इत्यर्थः । तुशब्दोचितं
विशेषान्तरं दर्शयति—न पल्लवपदस्थितिरिति । तृतीये पादे त्रीण्यपि
पल्लवपदानि न कर्तव्यानीत्यर्थः । अतस्तृतीयेऽह्नौ पदद्वयमेव । तत्र
प्रथमं गीतकसंज्ञं द्वितीयमञ्चितसंज्ञं वेदितव्यम् । एलापबन्धस्य त्रिधातुक-
त्वमभ्युपगच्छतामेतानि द्वादश पदान्युद्ग्राहो भवन्तीति मतम् । चतुर्धा-
तुकत्वमभ्युपगच्छन्तः सोमेश्वरादयस्त्वेकादशानामेवोद्ग्राहत्वमुक्त्वा द्वादश-
पदं मेलापकमाहुरित्याह—अमुं प्रयोगमिति । स्तुत्यनामाङ्कित इत्यादि ।
ततोऽनन्तरं मध्यविलम्बितयोः पदत्रयं यस्येति स तथोक्तः । एतदुक्तं
भवति—त्रिषु पदेष्व्वाद्यं पदद्वयं मध्यमाने गेयम् ; तृतीयं विलम्बिते
गेयम् इति । अन्यथा—‘ . . . तत्र पूर्वमेकधातुपदद्वयम् ।
भिन्नधातु तृतीयं स्यात् ’ इत्युत्तरं वचनं विरुध्येत । पूर्वपदद्वयस्य मिथोऽपि
मानभेदे सत्येकधातुत्वासंभवात् । एवं पदत्रयात्मको ध्रुवो भवति । त्रिषु
पदेषु मध्ये यत्र कुत्रापि स्तुत्यनामाङ्कितः स्तुत्यस्येष्टदेवताराजादेर्नामाङ्कितः
कर्तव्य इत्यर्थः । एतानि त्रीणि ध्रुवपदानि क्रमेण विचित्रवासवमृदुसंज्ञकानि

भिन्नधातु तृतीयं स्यादाभोगस्तदनन्तरम् ।

गेयो वाग्गेयकारेण स्वाभिधानविभूषितः ॥ ३८ ॥

पुनर्गीत्वा ध्रुवे त्यागो ग्रहस्तु विषमो भवेत् ।

एलासामान्यलक्ष्मैतत्पूर्वाचार्यैरुदीरितम् ॥ ३९ ॥

वेदितव्यानि । अभोगस्तदनन्तरमिति । तदनन्तरं ध्रुवस्थानानन्तरम् ; अभोगो वाग्गेयकारेण स्वाभिधानविभूषितो गेयः, स्वनामाङ्कितः कर्तव्यः । अयमाभोगः सुचित्रसंज्ञकं षोडशं पदम् । पुनर्गीत्वा ध्रुवे त्याग इति । एतानि षोडश पदानि द्विवारं गीत्वा ध्रुवे त्रयोदशपदस्यादौ न्यासः कर्तव्य इत्यनेन गाने नियम उक्तः । ग्रहस्तु विषमो भवेदिति । ग्रहः समातीतानागतभेदेन त्रेधा वक्ष्यते । तुशब्दः प्रबन्धान्तरापेक्षयास्य विशेषद्योतनार्थः । प्रबन्धान्तरेषु ग्रहाणामनियमः ; अत्र नियम इति विशेषः । विषमो भवेदिति । विषमः समादन्यः ; अतीतानागतयोरेकतर इत्यर्थः । वाग्गेयकारेच्छया अतीतो बानागतो वा ग्रहः कर्तव्य इत्युक्तं भवति ॥ -३३-३९ ॥

(सु०) एलासामान्यलक्षणमाह—अङ्गाविति । पूर्वमेकेन धातुना समान-गेयेन खण्डद्वयं गातव्यम् । ततः प्रयोगो गमकसंदर्भरूपः । ततोऽनन्तरं पल्लव-संज्ञकं पदत्रयम् । तत्र पदत्रय आद्ये द्वे पदे विलम्बिते कार्ये तृतीयं पदं हुतमानेन कार्यम् । एवंविध एकः पादः । एवमुद्ग्राहे पादत्रयं गातव्यम् । एवं तृतीयपादे पल्लवपदं न कर्तव्यम् । किं तु प्रयोगान्तरं संबोधनपदैर्युक्तोऽन्यः प्रयोगः कर्तव्यः । अमुं तृतीयपदस्य प्रयोगं सोमेश्वरादयो रत्नावल्यादिग्रन्थ-कर्तारो मेलापकाख्यमाहुः । एतावतोद्ग्राहे जाते ध्रुवः कर्तव्यः । कीदृकर्तव्य इत्य-पेक्षायामाह—स्तुत्यनामाङ्कित इति । स्तुत्यस्य नायकस्य नाम्ना अङ्कितं चिह्नितं मध्यविलम्बितं पदत्रयं यस्मिंस्तथाविधः । तत्र पदत्रये पदद्वयमेकधातु समानं गेयम् । अपरं तु भिन्नधातु विसदृशं गेयम् । एवंविधध्रुवानन्तरमाभोगः कर्तव्यः । तत्राभोगे वाग्गेयकारेण स्वनाम निक्षेप्तव्यम् । पुनराभोगानन्तरं ध्रुवं गीत्वा

मण्डद्वितीयकङ्कालप्रतितालेषु कश्चन ।
 तालो ऽस्यां त्यागसौभाग्यशौर्यधैर्यादिवर्णनम् ॥ ४० ॥
 एलानां बहवः सन्ति विशेषास्तेषु केचन ।
 व्युत्पत्तये निरूप्यन्ते मतङ्गादिमतोदिताः ॥ ४१ ॥
 अकारे दैवतं विष्णुरिकारे कुसुमायुधः ।
 लक्ष्मीलकार एलानामिति वर्णेषु देवताः ॥ ४२ ॥
 काममन्मथवत्कान्तजितमत्तविकारिणः ।
 मान्धातुसुमती शोभिसुशोभी गीतकोचितौ ॥ ४३ ॥

त्यागः समापनम् । एलायां च विषम एव ग्रहः । इदं च मेलापकानां सामान्य-
 लक्षणं सर्वास्वेलास्वनुगतं पूर्वाचार्यैर्भरतादिभिरुक्तम् ॥ -३३—३९ ॥

(क०) तालनियमं दर्शयति—मण्डद्वितीयेति । गणादिनियमस्यापि
 वक्ष्यमाणत्वादयं निर्युक्तः प्रबन्धः । समान इति । समानो मधुर इत्यादिना
 दशप्राणानुद्दिश्य ; 'इमे दश प्राणा दशसु मान्धात्रादिपदेषु स्युः' इत्यस्याय-
 यमभिप्रायः—एते दशैव प्राणा षोडशस्वपि पदेषु वर्तन्त इति । कथं
 तेषां मध्ये केषांचिदेकधातुकत्वादेकधातुकयोर्द्वयोस्त्रयाणां वैक एव प्राणः ।
 तथा हि द्वितीयाङ्घ्रौ प्रयोगात्मकस्य मान्धातुसंज्ञकद्वितीयपदस्य प्रथमाङ्घ्रौ
 प्रयोगात्मकस्य मन्मथवत्संज्ञकद्वितीयपदस्य चैकधातुकत्वाद्द्वयोरप्येक एव
 समानो नाम प्राणः । तथा सुमतिशोभिसुशोभिसंज्ञकानां द्वितीयाङ्घ्रिपल्लव-
 पदानां कान्तजितमत्तसंज्ञकानां प्रथमाङ्घ्रिपल्लवपदानां च तुल्यधातुकत्वा-
 त्क्रमेण द्वयोर्द्वयोर्मधुरः सान्द्रः कान्त इति त्रयः प्राणाः । तथा तृतीयाङ्घ्रौ
 द्विखण्डात्मकप्रथमपदस्य द्वितीयः प्रथमाङ्घ्रिगतयोर्द्विखण्डात्मनोः प्रथमपद-
 योश्च त्रयाणामपि समानधातुकत्वादेक एव दीप्तसंज्ञकः प्राणः । एव-

विचित्रो वासवमृदुसुचित्रा इति षोडश ।
 नामान्येलापदानां स्युः षोडशानामनुक्रमात् ॥ ४४ ॥
 पद्मालया पत्रिणी च रञ्जनी सुमुखी शची ।
 वरेण्या वायुवेगा च वेदिनी मोहिनी जया ॥ ४५ ॥
 गौरी ब्राह्मी च मातङ्गी चण्डिका विजया तथा ।
 चामुण्डैलापदेध्वेताः क्रमात्षोडश देवताः ॥ ४६ ॥
 समानो मधुरः सान्द्रः कान्तो दीप्तः समाहितः ।
 अग्राम्यः सुकुमारश्च प्रसन्नौजस्विनाविति ॥ ४७ ॥

मेकादशसु पदेषु पञ्च प्राणाः । ततो द्वादशादिषु पञ्चसु पदेषु यथासंख्यं
 समाहितादयः पञ्च प्राणा योजनीयाः । अत एव द्वादशपदे प्राणस्य
 समाहितारूपा स्यात् ; न तु साधारणत्वात् । 'प्रयोगो ऽन्यो विधातव्यः'
 इत्यत्रान्य इत्यस्य भिन्नधातुक इति व्याख्यानमुपपन्नम् । एवं षोडशसु पदेषु
 दश प्राणा वेदितव्याः ॥ ४०—४७- ॥

(सु०) एलासु तालनियमं दर्शयति—मण्डेति । विवक्षणीयं कथयति—
 त्यागेति । त्याग औदार्यम् ; सौभाग्यं लोकानुरागः । आदिशब्देन धार्मिकत्वादि ।
 एतेषां गुणानां वर्णनमेलासूपनिबन्धनीयम् । एलानां भेदान्कथयति—एलाना-
 मिति । एलानां नहवो भेदा भवन्ति । ग्रन्थविस्तरभयात्तेषु भेदेषु कियन्त एव
 भेदा निरूप्यन्ते । व्युत्पत्तये एलास्वरूपज्ञानाय ; स्वरूपे परिज्ञाते भेदान्त-
 रमूहयितुं शक्यत इत्यर्थः । एलावर्णेषु देवताः कथयति—अकार इति । अनेनैलायां
 प्राशस्त्यं प्रतिपादितं भवति । एलाया षोडशानां पदानां नामानि कथयति—
 कामवदिति । एलायां षोडश पदानि ; एवमुद्ग्राहे पादत्रयम् । तत्र प्रथमपादे
 खण्डद्वयस्य द्वे पदे ; पञ्चपदानि त्रीणि ; एवं पञ्च पदानि । द्वितीयपादे ऽप्येवं
 पञ्च पदानि ; एवं दश पदानि । तृतीयपादे पञ्चपदत्रयामावाद्द्वे पदे । एवं
 पादत्रयसंयुक्त उद्ग्राहे द्वादश पदानि ; ध्रुवे त्रीणि ; ओभोगपदं चैकमेवं षोडश

मान्धात्रादिपदेषु स्युः प्राणा दश दशस्विमे ।

समानो ऽल्पाक्षरध्वानो मधुरः स्वल्पनादया ॥ ४८ ॥

अल्पमूर्च्छनया युक्तः सान्द्रस्तु निविडाक्षरः ।

अल्पध्वनिस्तारगतिः कान्तः कान्तध्वनिर्मतः ॥ ४९ ॥

पदानि । एवं षोडशसु पदेषु देवताः कथयति—पद्यालयेति । पद्यालयादयश्चा-
मुण्डान्ताः षोडश देवताः पदेषु ज्ञातव्याः । प्राणान्कथयति—समान इति ।
मान्धात्रादि सुचित्रान्तानि दश पदानि । तेषु समानादयः प्राणाः पदजीवितहेतवो
ज्ञातव्याः । तेन हीनं पदं निर्जीवमेव भवति । अलक्षणमित्यर्थः ॥ ४०—४७ ॥

समानादीनां प्राणानां क्रमेण लक्षणान्याह—समानोऽल्पाक्षरेत्या-
दिना । अल्पाक्षरध्वानः ; अक्षराणि च ध्वानश्चेति द्वंद्वः । अल्पा
अक्षरध्वाना यस्य स तथोक्तः । समानस्याल्पाक्षरत्वं तावत्प्रयोगात्मकपदा-
न्वितत्वात् । नन्वक्षरवर्जितत्वात्प्रयोगस्याल्पाक्षरत्वं कथं घटत इति चेत् ; उक्त-
मेवैतत् ; ‘संबोधनपदान्वितः’ इति । अल्पध्वानत्वं च तस्य प्रयोगान्वितत्वा-
देव । प्रयोगे ऽपि गमकालतिरूपकस्वराणां परिपूर्णत्वाभावादिति भावः । समानो
नामायं प्राणः प्रथमद्वितीयाङ्घ्रिगतयोः प्रयोगात्मकयोर्मन्मथबन्धान्धातुसंज्ञकयोः
पदयोर्बोजनीयः । मधुर इति । स्वल्पनादया अल्पमूर्च्छनया युक्तः प्राणो
मधुर इत्युच्यते । मूर्च्छनाया अल्पत्वं तानींकरणाद्भवति । तानींकरणं नाम
पूर्वमतानस्य तानत्वसंपादनम् । तच्च तानत्वमादिमस्वरमुच्चार्यारोहेण वावरोहेण
वा क्रमेण मध्यस्थितानां स्वराणां स्पर्शमात्रेणान्तिमस्वरोच्चारणे सति भवतीति
मन्तव्यम् । अत एव स्वल्पनादयेति विशेषणम् । तस्यैव स्पष्टीकरणार्थमयं
प्राणः प्रथमद्वितीयाङ्घ्रिगतयोर्विलम्बितमानयोः कान्तसुमतिसंज्ञयोः पल्लव-
पदेष्वादिमयोः पदयोर्बोजनीयः । सान्द्रस्त्वित्यादि । निविडाक्षर इत्यनेनात्र
धात्वपेक्षया मातोराधिक्यं प्रतीयते । अल्पध्वनिरिति । मात्वपेक्षया
धातोरल्पत्वादिति भावः । तारगतिरिति । तारस्थाने गतिः प्रवेशो यस्येति ।

दीप्तस्तु दीप्तनादः स्यात्स्थायिस्थस्तु समाहितः ।

अग्राम्यो अक्षरनादानामावृत्त्या समुदाहृतः ॥ ५० ॥

सुकुमारो वर्णनादमूर्च्छनाकोमलत्वतः ।

प्रसन्नः स्यात्पदस्थानस्वरादीनां प्रसादतः ॥ ५१ ॥

अनेन प्रथमद्वितीयाङ्घ्रिगतयोर्विलम्बितमानयोः पल्लवमध्यस्थितयोजितशोभि-
संज्ञयोः पदयोः पूर्वपदापेक्षया किञ्चिदुच्चत्वेन सान्द्रप्राणाश्रयत्वं कर्तव्य-
मित्यर्थः । कान्त इत्यादि । कान्तध्वनिरिति तस्य लक्षणम् । ध्वनेः कान्तत्वं
नाम रक्त्यतिशययुक्तत्वम् । अङ्घ्रिद्वयपल्लवान्तिमयोर्दुतमानयोर्मत्तसुशोभि-
संज्ञयोः पदयोः कान्तो नाम प्राणो योजनीयः । दीप्तिस्त्वित्यादि । दीप्तनाद-
स्तारस्वरत्वात्पूर्णस्वरत्वाच्चेत्यर्थः । अयं प्राणो ऽङ्घ्रित्रयादिमेषु द्विखण्डात्मकेषु
कामविकारिणीतसंज्ञकेषु त्रिषु पदेषु योजनीयः । स्थायिस्थस्त्वित्यादि ।
तुशब्दो भिन्नक्रमः । समाहितस्त्वित्यन्वयः । स्थायिस्थ इति लक्षणम् ;
स्थायिनि वर्णं तिष्ठतीति स्थायिस्थः । पूर्वप्रयोगद्वयादन्यप्रयोगात्मके क्षुचित्त-
संज्ञके द्वादशे पदे तत्र तत्रोचितान्स्थायिनः कृत्वा अक्षरवर्जितायां गमकालसौ-
कृतायां समाहिताख्यः प्राणस्तत्र योजितो भवति । अग्राम्य इत्यादि ।
अक्षरनादानामावृत्त्येति । तत्राक्षराणामावृत्तिस्तावद्वीते वाक्यावयवेषु पदेषु
यान्वक्षराणि तेषां मध्ये पूर्वपूर्वपदान्तिमयोर्द्वयोस्त्रयाणां वाक्षराणां चक्रवाल-
रीत्योत्तरोत्तरपदादिमत्वेनोच्चारणम् । एवं तत्तदक्षरगतानामेव स्वराणामुच्चारणं
नादानामावृत्तिः । एवं द्विविधया आवृत्त्या निष्पन्नोऽग्राम्यो नाम प्राणो ध्रुव-
खण्डादिमे मध्यलययुक्ते चित्राख्ये पदे योजनीयः । सुकुमार इत्यादि । वर्ण-
नादमूर्च्छनाकोमलत्वत इति । वर्णानामक्षराणां नादानां स्वराणां मूर्च्छनानां
मूर्च्छनाविकाररूपत्वादुपचारेण तथा व्यपदेशः । एतेषां वर्णादीनां कोमलत्वतः
सुकुमार इत्यर्थः । अयं वासवाख्ये मध्यलययुक्ते ध्रुवखण्डस्य द्वितीये पदे
योजनीयः । प्रसन्नः स्यादिति । पदानां तावत्प्रसादोऽविलम्बेनार्थप्रकाशः ।

ओजोबहुल ओजस्वीत्येभिः सर्वगुणैर्युताः ।

एला श्रोतुः प्रयोक्तुश्च धर्मकामार्थसिद्धिदाः ॥ ५२ ॥

गणमात्रावर्णदेशविशिष्टास्ताश्चतुर्विधाः ।

गणः समूहः स द्वेधा वर्णमात्राविशेषणात् ॥ ५३ ॥

गुरुलघुरिति द्वेधा वर्णोऽनुस्वारसंयुतः ।

सविसर्गो व्यञ्जनान्तो दीर्घो युक्तपरो गुरुः ॥ ५४ ॥

स्थानादीनां तु प्रसन्नत्वं विविक्तस्वरूपत्वम् । अत्रादिशब्देन तानगमकादयो गृह्यन्ते । अयं प्राणो ध्रुवखण्डान्तिमे विलम्बितयुक्ते मृदुसंज्ञके पदे योजनीयः । ओज इत्यादि । ओजोबहुल इति ; ओजो नाम समासभूयस्त्वम् ; तच्च पदेषु तानेष्वतानेष्वपि द्रष्टव्यम् ; तेन बहुलः प्रचुरः प्राण ओजस्वीत्यन्वयः । अयमामोगात्मनि सुचित्रसंज्ञके षोडशे पदे योजनीयः ॥ -४८—५२ ॥

तानेव प्राणाल्लक्षयति—समान इति । अल्पान्यक्षराणि धातोर्नादतश्च यस्मिन्स तथाविधः समान इत्युच्यते । यस्त्वल्पेन नादेन युक्तया, अल्पक-मूर्च्छेतया युक्तः स मधुर इत्युच्यते । अल्पा मूर्च्छेना षट्स्वरादि निविडानि धनान्यक्षराणि धातोर्नादतश्च यस्मिन्स सान्द्रः । यस्त्वल्पनादः स च तारपूर्वको तारव्यापकः स कान्तः, कान्तध्वनी रमणीयनादः । दीप्तस्तीव्रो नादो यस्यासौ दीप्तः । स्थायिनि वर्णे स्थितः समाहितः । अक्षरनादानामावृत्त्या वीप्सया पुनः पुनरुच्चारणेनोपलक्षितोऽग्राम्यः । अक्षरध्वनिमूर्च्छेनानां कोमलत्वेन मार्दवत्वेनोपलक्षितः सुकुमारः । पदानां मन्द्रमध्यतारस्थानानां स्वराणाम् ; अदिशब्देनाक्षरस्थानानां प्रसन्नतया युक्तः प्रसन्न इत्युच्यते । ओजसा समासभूयस्त्वेन बहुलो व्याप्त ओजस्वीत्युच्यते । एभिः सर्वैरिति । एभिः पूर्वोक्तलक्षणरूपैः समस्तैर्गुणैरुक्तैः श्रोतुराकर्णयितुः प्रयोक्तुर्गातुः कर्तुर्वा धर्मादिपुरुषार्थदायिन्यः ॥ -४८—५२ ॥

(क०) एलासामान्यलक्षणमुक्त्वा तद्वेदान्दर्शयितुमाह—गणमात्रे-
त्यादिना । तत्र गणस्य सामान्यलक्षणमाह—गणः समूह इति । वर्ण-

वा पदान्ते त्वसौ वक्रो द्विमात्रो मात्रिको लघुः ।
 ऋजुलिपौ भ्रे व्के ण्ये च रहोयौने स वा लघुः ॥ ५५ ॥
 ए ओ ईं हि पदान्ते वा प्राकृते लघवो मताः ।
 पदमध्ये ऽप्यपभ्रंशे हुं हे ऊ ए इमित्यमी ॥ ५६ ॥
 तत्र वर्णगणो वर्णैस्त्रिभिरष्टविधश्च सः ।
 मस्त्रिगुः पूर्वलो यः स्यान्मध्यलो रो ञ्तगुस्तु सः ॥ ५७ ॥
 तो ञ्तलो मध्यगो जः स्याद्वादिर्भस्त्रिलघुस्तु नः ।
 इत्येषां देवता भूमिजलाग्निमरुतो ऽम्बरम् ॥ ५८ ॥
 सूर्यचन्द्रसुरार्धीशाः क्रमात्कुर्युः फलानि ते ।
 श्रीवृद्धिनिधनस्थानभ्रंशनिर्धनतारुजः ॥ ५९ ॥
 कीर्तिमायुश्च वर्ण्यस्य श्लोकगीतादियोगतः ।
 सोमो भौमो बुधो जीवः शुक्रः सौरी रविस्तमः ॥ ६० ॥
 क्रमादकचटानां तपयशानां च देवताः ।
 वर्गाणां स्युः फलान्येषामायुःकीर्ती असद्यशः ॥ ६१ ॥
 संपत्सुभगता कीर्तिमान्धं मृत्युश्च शून्यता ।
 प्रयोगे श्लोकगीतादौ स्तुत्यस्योक्तानि सूरिभिः ॥ ६२ ॥

गणानां लक्षणमाह—मस्त्रिगुरिति । त्रिगुरुयो गुरवो यस्मिन्निति त्रिगुः ।
 मगण इत्यर्थः । अत्र गुरुलघ्वोराद्याक्षराभ्यां तयोः संज्ञा वेदितव्या । पूर्वलो
 य इति । पूर्वलः पूर्व लघुर्यस्मिन्नसौ पूर्वलः । अनेनैव द्वितीयतृतीयौ च
 गुरु इति गम्यते । तेन वर्णत्रयात्मकेषु गणेष्वेकस्मिन्गुरुलघ्वोरिकेन विशेषिते
 तदिरतयोस्तदितररूपता द्रष्टव्या । श्लोकगीतादियोगत इति । श्लोकगी-
 तयोरादावुपक्रमे योगः प्रयोगः । तस्मात् : श्लोके वा गीते वा प्रथमोच्चार्य-
 माणत्वादित्यर्थः ॥ ५३—६२ ॥

(सु०) एला विभजते—गणमात्रेति । एलाश्चतुर्विधा भवन्ति । गणैला ; वर्णैला ; मात्रैला ; देशैलेति । तत्र गणैलां लक्षयितुं पूर्वं गणं लक्षयति—गण इति । समूहो गण इत्युच्यते । प्रकरणाद्धुगुरुमात्राणामिति लभ्यते । स गणो द्विप्रकारः ; वर्णगणो मात्रागण इति । वर्णो द्विविधः ; लघुगुरुरिति । तत्र को लघुः ? को वा गुरुः ? इत्यपेक्षायामाह—अनुस्वारसंयुत इति । अनुस्वारेण संयुतः ; विसर्गसंयुतः ; व्यञ्जनान्तो हलन्तः ; दीर्घ आकाशादिस्वरसंयुतः ; युक्तः परो वर्णो यस्य स युक्तपरः ; एते गुरवः । वा पदान्त इति । पदान्ते वर्तमानो लघुरपि वर्णो विकल्पेन गुरुर्भवति । एतल्लक्षणहीनो वर्णो लघुरित्युच्यते । उक्तेभ्योऽन्यो वर्णो लघुरिति ज्ञेयः । गुरुर्द्विमात्र इत्युच्यते ; स च लिपौ वक्रो लेखनीयः । लघुर्मात्रिक इत्युच्यते ; स च लिपौ सरलो लेखनीयः । स च लघुर्ध्ववर्ण-जिह्वामूदीयोपध्मानीययो रेफहकारयोयोगे वा परतः स्थिते सति विकल्पेन लघुर्भवति । संयुक्तपदादयो वर्णाः प्राकृतभाषायां 'ए ओ इं हि' अमी चत्वारो वर्णाः पदस्यान्ते वर्तमाना विकल्पेन लघवो भवन्ति । अपभ्रंशभाषायां 'हुं हे ए ओ इ' अमी पञ्च वर्णाः पदमध्ये वर्तमाना विकल्पेन लघवो भवन्ति । तत्रेति । तत्र वर्णगणमात्रागणयोर्मध्ये वर्णगणस्त्रिभिर्वर्णैर्भवन्ति । स चाष्ट-विधः—मगणः ; यगणः ; रगणः ; सगणः ; तगणः ; जगणः ; भगणः ; नगण इति । एतैर्गणैर्भवति । मस्त्रिगुरिति । गुरुत्रयसंयुक्तो मगणः ; यथा—ऽऽऽऽ ; पूर्वं लघुर्यस्मात् ; अर्थात्पश्चाद्गुरुद्वयम् ; स यगणः ; यथा—ऽऽऽऽ ; मध्ये लघुर्यस्यासौ मध्यलः ; अर्थादादावन्ते च गुरुरिति लभ्यते ; स रगणः ; यथा—ऽऽऽऽ ; अन्ते गो गुरुर्यस्यासावन्तगुः ; अर्थादादौ लघुद्वयं लभ्यते ; स सगणः ; यथा—॥ऽऽऽ ; अन्ते लो लघुर्यस्य सोऽन्तलः ; अर्थादादौ गुरुद्वयं लभ्यते ; स तगणः ; यथा—ऽऽऽऽ ; मध्ये गो गुरुर्यस्यासौ मध्यगः ; अर्थादादावन्ते च लघुरिति लभ्यते ; स जगणः ; यथा—ऽऽऽऽ ; गो गुरुरादौ यस्यासौ गादिः ; अर्थादन्ते लघुद्वयं लभ्यते ; स भगणः ; यथा—ऽऽऽऽ ; लघुत्रयवान्नगणः ; यथा ॥॥ ; इति । एतेषामष्टानां देवताः कथयति—एतेषां देवता इति । फलमाह—क्रमात्कुर्युरिति । एतेऽष्टौ गणाः श्लोकगीतादिप्रयोगाद्वर्णनीयस्य नायकस्य क्रमालक्ष्म्यादीनि फलानि जनयन्ति । अयमेवार्थोऽन्यत्रोक्तः । यथा—

मात्रा कला लघुर्लः स्यात्तद्गणाश्छपचास्तदौ ।

स्युः षट्पञ्च चतुस्त्रिद्विसंख्या मात्रायुताः क्रमात् ॥ ६३ ॥

यथा—ऽऽऽ इति छगणः ; ऽऽ । इति पगणः ; ऽऽ

इति चगणः ; ऽ । इति तगणः ; ऽ इति दगणः । इति

पञ्च मात्रागणाः ॥

अत्युक्तायास्तु चत्वारो भेदा रतिगणा मताः ।

“मो भूमिः श्रियमातनोति यजलं पृथ्वीं स्वहिमृतिं

सो वायुः परदूरदेशगमनं तव्योम शून्यं फलम् ।

जः सूर्यो रुजमादधाति विपुलं भेन्दुर्यशो निर्मलं

नो नाकः सुखमच्युतं तदखिलं ज्ञेयं प्रयत्नाद्बुधैः ॥” इति ॥

अकारादीनामष्टानां वर्गाणां देवतादिनिवेशनेन च फलमाह—सोम इति ।

असद्यशः अस्तकीर्तिः ; मान्यं जाड्यम् ; शून्यता मोहः ॥ १३—६२ ॥

(क०) मात्रागणान्दर्शयितुमाह—मात्रा कलेत्यादि । तद्गणा मात्रा-
गणाश्छपचास्तदौ क्रमात्षट्पञ्चचतुस्त्रिद्विसंख्या मात्रायुताः स्युरिति । षण्मा-
त्रायुतश्छगणः ; पञ्चमात्रायुतः पगणः ; चतुर्मात्रायुतश्चगणः ; त्रिमात्रायु-
तस्तगणः ; द्विमात्रायुतो दगण इति क्रमो द्रष्टव्यः । अत्र पञ्चमात्रादिष्व-
धाक्षरैः संज्ञा कृता । छगणस्तु सांकेतिको मतभेदप्रदर्शनार्थ इति द्रष्टव्यः ।
अथान्यानपि मात्रागणान्दर्शयितुमाह—अत्युक्तायास्त्वित्यादि । अत्युक्ता
नामाक्षरद्वयात्मैकैकपादश्छन्दोभेदस्तस्याः । चत्वारो भेदा इति ।

“पादे सर्वगुरावाद्याल्लघून्यस्य गुरोरधः ।

यथोपरि तथा शेषं भूयः कुर्यादमुं विधिम् ॥

ऊने दद्याद्रूनेव यावत्सर्वलघुर्भवेत् ॥”

किं तु तत्र लपूर्वा ये तेष्वादावधिको लघुः ॥ ६४ ॥

एवं मध्याभवा भेदा अष्टौ कामगणाः स्मृताः ।

तद्द्वान्गणगणा भेदा प्रतिष्ठायास्तु षोडश ॥ ६५ ॥

इति छन्दःशालोक्तप्रकारेण प्रस्तारे कृते गुर्वक्षरद्वयात्मकः प्रथमो भेदः । लघुगुर्वक्षरद्वयात्मको द्वितीयः । गुरुलघ्वक्षरद्वयात्मकस्तृतीयः । लघ्वक्षरद्वयात्मकश्चतुर्थ इत्येते चत्वारो भेदास्ते प्रत्येकं रतिगणा रतिगणाख्या मात्रागणा मताः । तत्र विशेषं दर्शयितुमाह—किं त्वित्यादि । तत्र तेषु चतुर्षु भेदेषु मध्ये ये लघुपूर्वा भेदास्तेषु लघुपूर्वेषु भेदेष्वादौ प्रथमं लघुरधिकः ; कर्तव्य इति शेषः । अयमर्थः—अत्युक्तायाश्चतुर्षु भेदेषु द्वितीयश्चतुर्थौ लघुपूर्वौ । तयोरेकैकलघ्वाधिक्ये सति प्रथमं त्रिमात्रो द्वितीयश्चतुर्मात्रो भवति । प्रथमं द्विमात्रश्चतुर्थस्त्रिमात्रो भवति । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । नन्वत्र द्वावेव लघुपूर्वौ भेदौ ; लपूर्वा ये तेष्विति बहुवचननिर्देशः कश्चमिति चेत् ; सत्यम् । वक्ष्यमाणानामपि मध्याप्रतिष्ठयोर्भेदान्बुद्धौ संगृह्य तथा निर्देशः कृत इत्यदोषः । तत्रापि लघुपूर्वेष्ववादावधिको लघुः कर्तव्य इत्यर्थः । इममेवार्थमिति दिशन्मध्याप्रतिष्ठयोर्भेदान्गणान्तरव्यपदेशभाक्त्वेन दर्शयति—एवं मध्येत्यादिना । मध्याभवाः ; मध्या नामाक्षरत्रयात्मैकैकपादश्छन्दोभेदः ; तस्यां भवाः । अष्टौ भेदा इति । पूर्ववत्प्रस्तारे कृते सति त्रिगुर्वादयो मयरसतजभना अष्टौ वर्णगणा भवन्ति । तत्र लघुपूर्वेषु यस्यजनेष्वेवमित्यतिदेशेनैकैकलघ्वधिकेषु कृतेष्वेत एवाष्टौ भेदाः कामगणास्ते प्रत्येकं कामगणाख्या मात्रागणा स्मृताः । प्रतिष्ठायास्त्विति । प्रतिष्ठा नामाक्षरचतुष्टयात्मैकैकपादश्छन्दोविशेषस्तस्याः । षोडश भेदा इति । पूर्ववत्प्रस्तारे कृते चतुर्गुर्वादयश्चतुर्लघ्वन्ताः षोडश भेदा भवन्ति । तद्वदित्यतिदेशेनात्रापि द्वितीयादयः समसंख्याका अष्टौ लघुपूर्वा भेदा एकैकलघ्वधिकाः कृताश्चेत् ,

यथा—S S ; | S ; S | ; || ; इति रतिगणाः ॥

यथा—S S S ; | S S ; S | S ; || S ; S S | ; | S | ;
S || ; | | | ; इति कामगणाः ॥

यथा—S S S S ; | S S S ; S | S S ; || S S ; S S | S ;
| S | S ; S | | S ; | | | S ; S S S | ; | S S | ;
S | S | ; | | S | ; S S | | ; | S | | ; S | | | ; | | | | ;
इति बाणगणाः ॥

तत्र वर्णगणैर्जाता गणैला परिकीर्तिता ।

सा भवेत्त्रिविधा शुद्धा संकीर्णा विकृता तथा ॥ ६६ ॥

शुद्धा चतुर्विधा नादावती हंसावती तथा ।

नन्दावती च भद्रावत्यथासां लक्ष्म कथ्यते ॥ ६७ ॥

गणादिनियमस्त्वासामङ्घ्रिखण्डद्वयाश्रयः ।

नादावती पञ्चभिर्भेदान्तैः स्यादृक्कण्ठयोः ॥ ६८ ॥

ऋग्वेदोत्था सिता विमा कैशिकीवृत्तिमाश्रिता ।

पाञ्चालीरीतिर्भारत्याः प्रीत्यै शृङ्गारवर्धनी ॥ ६९ ॥

इति नादावती ॥

रगणैः पञ्चभिः सान्तैः प्रोक्ता हंसावती बुधैः ।

द्वितीयताले हिन्दोले क्षत्त्रिया यजुरुद्धवा ॥ ७० ॥

लोहितारभटी वृत्ति लार्टी रिति च संश्रिता ।

षोडशापि प्रत्येकं बाणगणारूपा मात्रागणा भवन्ति । तत्र प्रथमोद्दिष्टां गणैलां सप्रभेदां लक्षयितुमाह—तत्र वर्णगणैरित्यादिना । वर्णगणाः पूर्वोक्ता मयरसतज्जमनास्ते नादावत्यादीनां शुद्धानां चतसृणां लक्षणेषु कैशिक्या-
दयश्चतस्रो वृत्तयः पाञ्चाल्यादयश्चतस्रो रीतयश्च क्रमेण योजिताः । तासां

रौद्रे रसे चण्डिकायाः प्रीतये विनियुज्यते ॥ ७१ ॥

इति हंसावती ॥

पञ्चभिस्तगणैर्जान्तैरेला नन्दावती मता ।

प्रतितालेन सा गेया रामे मालवकैशिके ॥ ७२ ॥

सामवेदोद्भवा पीता वैश्या साचवतवृत्तिजा ।

गौडी च रीतिरिन्द्राण्याः प्रीत्यै वीररसाश्रया ॥ ७३ ॥

इति नन्दावती ॥

भद्रावती पञ्चभिर्मैर्यान्तैः कङ्कालतालतः ।

ककुभे ऽथर्ववेदोत्था कृष्णा शूद्रा च भारतीम् ॥ ७४ ॥

वृत्तिं वैदर्भरीतिं च श्रिता बीभत्ससंभृता ।

वाराहीदेवताप्रीत्यै शार्ङ्गदेवेन कीर्तितः ॥ ७५ ॥

इति भद्रावती ॥

लक्षणानि संक्षिप्योच्यन्ते । तत्र वृत्तिर्नाम ;

‘वाङ्मनःकायजा चेष्टा पुरुषार्थोपयोगिनी’

इति सामान्यलक्षणम् ।

“अत्यर्थसुकुमारार्थसंदर्भा कैशिकी मता ।

अत्युद्धतार्थसंदर्भा वृत्तिरारभटी स्मता ॥

ईषन्मृद्वर्थसंदर्भा भारती वृत्तिरिष्यते ।

ईषत्प्रौढार्थसंदर्भा साचवती वृत्तिरिष्यते ॥” इति ।

तथा—

“रीतिर्नाम गुणाश्लिष्टपदसंघटना मता ।

पाञ्चाली रीतिर्वैदर्भी गौडीरित्युभयात्मिका ॥

लाटी समासानुप्रासप्राया तात्पर्यभेदभाक् ।

ओजःकान्तिगुणोपेता गौडीया रीतिरिष्यते ॥

बहुधा संकरादासां संकीर्णा बहुधा मताः ।

अप्रसिद्धास्तु ता लक्ष्ये तेन नेह प्रपञ्चिताः ॥ ७६ ॥

बन्धपारुष्यरहिता शब्दकाठिन्यवर्जिता ।

नातिदीर्घसमासा च वैदर्भीरीतिरिष्यते ॥ ”

इति च सामान्यलक्षणम् । पाञ्चालादिरीतीनां शब्दगुणाश्रितानामर्थविशेष-
निरपेक्षतया केवलसंदर्भसौकुमार्यप्रौढत्वमात्रविषयत्वात्कैशिक्यादिभ्यो भेदो
ज्वगन्तव्यः ॥ ६३—७६ ॥

(सु०) वर्णगणानुक्त्वा मात्रागणानाह—मात्रा कलेति । मात्रा कला लघु-
लघुरित्यादिशब्दैर्मात्रोच्यते । तस्या गणाश्छगणः; पगणः; चगणः; तगणः;
दगण इति । एताल्लैल्लक्षयति—स्थुरिति । षण्मात्रः (ऽऽऽ) छगणः; पञ्चमात्रः
(ऽऽऽ) पगणः; चतुर्मात्रः (ऽऽ) चगणः; त्रिमात्रः (ऽऽ) तगणः; द्विमात्रः (ऽ)
दगण इति । एतेषां च मात्रागणानां संज्ञान्तरमाह—अत्युक्ताया इति । अत्युक्ता
द्विगुरुश्छन्दोजातिः; तस्याः प्रस्तारे ये चत्वारो भेदास्ते रतिगणा इत्यु-
च्यन्ते । तेषु ये लघुपूर्वास्तेष्वदावधिको लघुर्दातव्यः । ते च भेदा यथा—
ऽऽ; ।ऽ; ऽऽ; ॥; इति । त्रिवर्णच्छन्दोजातिर्मध्या; तस्याः प्रस्तारे अष्टौ
भेदास्ते कामगणा इत्युच्यन्ते । ते च भेदा यथा—ऽऽऽ; ।ऽऽ; ऽऽऽ;
।।ऽ; ऽऽऽ; ।ऽऽ; ऽऽऽ; ॥; इति । चतुर्वर्णजातिः प्रतिष्ठा; तस्याः प्रस्तारे
षोडश भेदास्ते बाणगणा इत्युच्यन्ते । तद्वल्लघुपूर्वेषु लघुसंयुक्ताः कार्यास्ते च
भेदा यथा—ऽऽऽऽ; ।ऽऽऽ; ऽऽऽ; ॥ऽऽ; ऽऽऽ; ।ऽऽ; ऽऽऽ;
।।।ऽ; ऽऽऽ; ।ऽऽ; ऽऽऽ; ॥ऽऽ; ऽऽऽ; ।ऽऽ; ऽऽऽ;
।।।; इति । तत्रेति । तत्र वर्णगणमात्रागणयोर्मध्ये वर्णगणैर्जाता गणैला उक्ता ।
सा च त्रिविधा—शुद्धा; संकीर्णा; विकृता चेति । तत्र शुद्धा चतुर्विधा—
नादावती; हंसावती; नन्दावती; भद्रावतीति । गणादीति । वक्ष्यमाणो
गणादिनियम आसां नन्दावत्यादीनामङ्गौ खण्डद्वयसंबन्धी नियमो ज्ञातव्यः ।
खण्डद्वयानन्तरं पदेषु गणादिनियमो नास्ति । स्वेच्छया विरचनमित्यर्थः ।

शुद्धाः स्युर्विकृतास्तिस्र आद्या गणविकारतः ।

वासवी संगता त्रेता चतुरा वाणसंज्ञिका ॥ ७७ ॥

नादावती लक्षयति—नादावतीति । पञ्चभिर्मगणैरन्ते नगणेनान्वितैः प्रथमं खण्डद्वयं कर्तव्यम् । टक्कारागः । गण्ठतालः । ऋग्वेदादुत्पत्तिः । शुभ्रो वर्णः । ब्राह्मणत्वं जातिः । वृत्तयो गीतयश्च नृत्ताध्याये वक्ष्यन्ते । तत्र कैशिकी वृत्तिमाध्रिता । पाञ्चाली रीतिर्यस्याः सा पाञ्चालीरीतिः । सरस्वत्याः प्रीतिकारिणी । शृङ्गारो रसः । हंसावती लक्षयति—रगणैरिति । पञ्चमी रगणैरन्ते सगणेनान्वितैः खण्डद्वये क्रियमाणे हंसावत्येला भवति । एतस्यां द्वितीयतालः । हिन्दोलो रागः । श्रत्रियत्वं जातिः । यजुर्वेदादुत्पत्तिः । लोहितो वर्णः । आरभटी वृत्तिः । लाटी रीतिः । रौद्रो रसः । चण्डिकायाः प्रीत्यै विनियोगः । नन्दावती लक्षयति—पञ्चभिरिति । पञ्चभिस्तगणैरन्ते जगणेनान्वितैः खण्डद्वये क्रियमाणे नन्दावत्येला भवति । एतस्यां प्रतितालस्तालः । मालवकैशिको रागः । सामवेदादुत्पत्तिः । पीतो वर्णः । वैश्यत्वं जातिः । सात्वती वृत्तिः । गौडी रीतिः । इन्द्राण्याः प्रीत्यै विनियोगः । वीरो रसः । भद्रावती लक्षयति—भद्रावतीति । पञ्चभिर्मगणैरन्ते यगणेनान्वितैः खण्डद्वये क्रियमाणे भद्रावत्येला भवति । एतस्यां कङ्कालस्तालः । ककुमो रागः । अथर्ववेदादुत्पत्तिः । कृष्णो वर्णः । शूद्रत्वं जातिः । भारती वृत्तिः । वैदर्भी रीतिः । बीभत्सो रसः । वाराह्याः प्रीत्यै विनियोगः । सर्वास्वप्यङ्गौ खण्डद्वयमित्यादि पूर्वोक्तसामान्यलक्षणं ज्ञातव्यम् । विशेषमात्रमत्रोक्तमिति । जातिकल्पनं च तत्तज्जातीयस्यात्र योऽतिशयो विधातृत्वप्रतिपादनार्थम् । बहुधेति । आसां लक्षणसंकरात्संकीर्णा बहवो भेदा भवन्ति । ते लक्ष्येऽप्रसिद्धत्वाच्चोक्ताः ॥ ६३—७६ ॥

(क०) शुद्धाः स्युर्विकृतास्तिस्र इत्यादि । आद्यास्तिस्रो नादावती हंसावती नन्दावती च गणविकारतः शुद्धावस्थायां स्वस्वोक्तगणानां विकारतोऽन्यथाभावात् । अन्यथाभावश्च प्रकृतगणस्थितगुरुलघुविपर्ययेन प्रकृतगणस्य गणान्तरत्वप्राप्तिः । तत्र नादावत्यां भगणस्य विकाराज्जगणो वा सगणो वा

एकद्वित्रिचतुष्पञ्चविकारात्पञ्चधेति ताः ।
 प्रत्येकं वासवी पञ्चविधा रामा मनोरमा ॥ ७८ ॥
 उन्नता शान्तिसंज्ञा च नागरेत्युच्यते बुधैः ।
 गणानां प्रथमादीनां विकारात्पञ्चमावधि ॥ ७९ ॥
 रमणीया च विषमा समा लक्ष्मीश्च कौमुदी ।
 कामोत्सवा नन्दिनी च गौरी सौम्या ततः परम् ॥ ८० ॥
 रतिदेहेति दशधा संगता गदिता बुधैः ।

भवति । हंसावत्यां रगणस्य विकारात्तगणो वा यगणो वा भवति । नन्दा-
 वत्यां तगणस्य विकाराद्यगणो वा रगणो वा भवति । एकद्वित्रिचतुष्पञ्च-
 विकारादिति । तत्र नादावत्यां तावत्पञ्चसु गणेषु मध्ये एकभगणविकारे
 सति वासवी नाम विकृता भवति । भगणद्वयविकारे संगता नाम । भगण-
 त्रयविकारे त्रेता नाम । भगणचतुष्टयविकारे चतुरा नाम । भगणपञ्चकविकारे
 बाणसंज्ञिका । प्रत्येकमिति पूर्वेण संबन्धः । नादावती हंसावती नन्दावती
 चेत्यर्थः । वासवी पञ्चविधेत्यादि । गणानां प्रथमादीनां विकारा
 त्पञ्चमावधीति । तत्र प्रथमगणविकाराद्रामा नाम वासवीभेदः ; द्वितीय-
 गणविकारान्मनोरमा ; तृतीयगणविकारादुन्नता ; चतुर्थगणविकाराच्छान्तिः ;
 पञ्चमगणविकारान्नागरेति च क्रमेण योजनीयम् । पञ्चमावधीत्यनेनान्तिमस्य
 गणस्य विकारनिषेधो गम्यते । तस्यापि विकारे हि नादावत्यादीनां
 प्रत्यभिज्ञैव न भवेदिति भावः । तस्माद्यः पूर्वं जातिषु 'विकृता न्यास-
 वर्ज्यैतल्लक्ष्महीना भवन्त्यमूः, इत्यत्र न्याय उक्तः ; सोऽत्राप्यनुसंधेयः ।
 यद्यपि नादावत्यामन्तिमस्य गणस्य विकारो न संभवत्येव ; तथापि हंसा-
 वतीनन्दावत्योः सगणजगणयोरन्तिमयोर्विकारसंभवात्तत्प्रतिषेधार्थं सामान्ये-

आद्यस्य स्युर्द्वितीयादिसहितस्य विकारतः ॥ ८१ ॥

चतस्रस्ता द्वितीयस्य तृतीयादियुजस्त्रयम् ।

विकारेण तृतीयस्य चतुर्थादियुजो द्वयम् ॥ ८२ ॥

तुर्यपञ्चमयोस्त्वेका लक्ष्म तासां क्रमादिति ।

नोक्तमिति मन्तव्यम् । रमणीयेत्यादि । आद्यस्य स्युर्द्वितीयादिसहितस्य विकारतः, चतस्र इति । आद्यद्वितीययोर्भगणयोर्विकाराद्रमणीया नाम संगताभेदः ; आद्यतृतीययोर्विकाराद्विषमा ; आद्यचतुर्थयोर्विकारात्समा ; आद्यपञ्चमयोर्विकारालक्ष्मीरिति चतस्रः । द्वितीयस्य तृतीयादियुजस्त्रयमिति । द्वितीयतृतीययोर्विकारात्कौमुदी ; द्वितीयचतुर्थयोर्विकारात्कामोत्सवा ; द्वितीयपञ्चमयोर्विकारान्दिनीति तिस्रः । विकारेण तृतीयस्य चतुर्थादियुजो द्वयमिति । तृतीयचतुर्थयोर्विकारेण गौरी ; तृतीयपञ्चमयोर्विकारेण सौम्येति द्वे । तुर्यपञ्चमयोर्विकाराद्रतिदेहा ; एवं दश संगताभेदाः ॥ ७७—८२ ॥

(सु०) विकृतानिरूपयति—शुद्धाः स्युरिति । शुद्धाद्यास्तिस्रः नादावतीहंसावतीनन्दावत्यः पूर्वोक्ता गणविकारतो विकृता भवन्ति । तासां प्रत्येकं पञ्च भेदा भवन्ति । एकगणविकाराद्वासवी ; गणद्वयविकारात्संगता ; गणत्रयविकारात्त्रेता ; गणचतुष्टयविकाराच्चतुरा ; गणपञ्चकविकाराद्वाणेति । तत्र वासव्या भेदान्कथयति—प्रत्येकमिति । वासवी पञ्चप्रकाराः ; प्रथमगणविकाराद्रामा ; द्वितीयगणविकारान्मनोरमा ; तृतीयगणविकारादुन्नता ; चतुर्थगणविकाराच्छान्तिः ; पञ्चमगणविकारान्नागरेति । गणद्वयविकारवत्याः संगताया भेदान्कथयति—रमणीयेति । संगता दशप्रकारा भवति । तदेव दशविधत्वं स्पुष्टयति—आद्यस्येति । प्रथमस्य गणस्य द्वितीयस्य तृतीयचतुर्थपञ्चमगणसहितस्य विकारेण चत्वारो भेदाः ; द्वितीयगणस्य तृतीयचतुर्थपञ्चमगणसहितस्य विकारेण त्रयो भेदाः ; तृतीयस्य गणस्य चतुर्थपञ्चमगणसहितस्य द्वौ भेदौ ; विकारेणाष्टौ भेदाः ; चतुर्थपञ्चमगणविकारेणैको भेदः । तासां रमणीयादीनां दशानामेवंविधं लक्षणम् ।

त्रेता दशविधा प्रोक्ता मङ्गला रतिमङ्गला ॥ ८३ ॥

कलिका तनुमध्या च वीरश्रीर्जयमङ्गला ।

विजया रत्नमाला च गुरुमध्या रतिप्रभा ॥ ८४ ॥

आद्याक्षरेण ग्रहणं प्रथमादेरिहेष्यते ।

प्रद्वित्रिणां प्रद्विचानां प्रद्विपानां प्रचत्रिणाम् ॥ ८५ ॥

प्रतृपाणां प्रचपानां द्वितृचानां द्विपत्रिणाम् ।

द्विचपानां तृचपानां विकृतेः स्युः क्रमादिमाः ॥ ८६ ॥

त्यक्त्वैकैकं गणं त्वाद्याच्चतुर्णां स्याद्विकारतः ।

चतुरा पञ्चधा तत्र प्रथमा तृत्सवप्रिया ॥ ८७ ॥

ततश्चायमर्थः—प्रथमद्वितीयगणविकारेण रमणीया; प्रथमतृतीयगणविकारेण विषमा; प्रथमचतुर्थगणविकारेण समा; प्रथमपञ्चमगणविकारेण लक्ष्मीः; द्वितीयतृतीय-गणविकारेण कौमुदी; द्वितीयचतुर्थगणविकारेण कामोत्सवा; द्वितीयपञ्चमगण-विकारेण नन्दिनी; तृतीयचतुर्थगणविकारेण गौरी; तृतीयपञ्चमगणविकारेण सौम्या; चतुर्थपञ्चमगणविकारेण रतिदेहेति ॥ -७७-८२- ॥

(क०) त्रेता दशविधेत्यादि । प्रद्वित्रिणां प्रथमद्वितीयतृतीयाणां भगणानां विकृतेर्मङ्गला नाम त्रेताभेदः; प्रद्विचानां विकृते रतिमङ्गला; प्रद्विपानां विकृतेः कलिका; प्रचत्रिणां विकृतेस्तनुमध्या; प्रतृपाणां विकृते-वीरश्रीः; प्रचपानां विकृतेर्जयमङ्गला; द्वितृचानां विकृतेर्विजया; द्विपत्रिणां विकृते रत्नमाला; द्विचपानां विकृतेर्गुरुमध्या; तृचपानां विकृते रतिप्रमेति क्रमोऽनुसंधेयः । त्यक्त्वैकैकमित्यादि । आद्यादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी । आद्यामारभ्येत्यर्थः । एकैकं गणं त्यक्त्वा विकृतमकृत्वेत्यर्थः । चतुर्णां पञ्चसु मध्ये त्यक्त्वा तदन्येषां चतुर्णां विकारतश्चतुरा पञ्चधा भवति । तत्राद्यं भगणं त्यक्त्वा द्वितीयादीनां चतुर्णां विकारादुत्सवप्रिया नाम चतुराभेदः; द्वितीयं त्यक्त्वेतरगणविकारान्महानन्दा; तृतीयं त्यक्त्वेतरगणविकाराल्हरी; च-

महानन्दाय लहरी जया च कुसुमावती ।

आद्यात्पञ्च विकारेण बाणा स्यात्पार्वतीप्रिया ॥ ८८ ॥

प्रत्येकमेकत्रिंशत्ते नादावत्यादिषु स्थिताः ।

भेदास्त्रिनवतिर्युक्ता अन्ये पञ्चदश त्विमे ॥ ८९ ॥

सावित्री पावनी वातसावित्री त्रिविधा मता ।

संगता सवितुः क्षिप्ते पवनस्य गणे क्रमात् ॥ ९० ॥

द्वितीये चाद्यभेदाभ्यां द्विविधा वासवती मता ।

नादावत्यामिमे भेदा हंसावत्यामपि त्रिधा ॥ ९१ ॥

तुर्थं त्यक्त्वेतरगणविकाराज्जया ; पञ्चमं त्यक्त्वेतरगणविकारतः कुसुमावतीति । आद्यात्पञ्चेत्यादि । आद्यमारभ्य पञ्चानां गणानां विकारेण पार्वतीप्रिया नाम बाणसंज्ञिता । प्रत्येकमेकत्रिंशदिति । यथा भगणविकारान्नादावती-भेदास्तथा रगणविकाराद्वंसावतीभेदा एकत्रिंशत् । तथा तगणविकारान्नन्दावतीभेदा अप्येकत्रिंशत् । अन्ये पञ्चदश त्विमे इति । अन्य उक्तेभ्यस्त्रिनवतिभेदेभ्योऽन्ये त्विमे वक्ष्यमाणाः । नादावत्यां तावद्गणद्वयविकारवती संगता भगणद्वयस्य स्थाने सवितुर्गणे सवितृदेवताके जगणे क्षिप्ते भगणविकारत्वेन जगणद्वये न्यस्त इत्यर्थः । तदा सावित्री नाम संगताभेदः । तथा पवनस्य गणे सगणे पूर्ववत्क्षिप्ते सति पावनी नाम संगताभेदः । द्वितीये चेति । एकस्य भगणस्थाने सगणे न्यस्ते द्वितीयभगणस्थाने जगणे च क्षिप्ते वातसावित्री नाम संगताभेदः । आद्यभेदाभ्यां द्विविधा वासवी मतेति । एकगणविकारवती वासवी यदा भगणविकारत्वेन जगणवती स्यात्तदा सावित्री नाम वासवीभेदः । यदा तु सगणवती तदा पावनी नाम वासवीभेदः । वासव्यां गणद्वयविकाराभावात्तृतीयभेदाभावो द्रष्टव्यः । एवं नादावत्यां विकृतभेदाः पञ्च । हंसावत्यामपि त्रिधेति । हंसावत्यां रगण-

व्योमजा वारुणी व्योमवारुणी चेति संगता ।

तद्वैवत्यगणोपेता तदा स्याद्वासवी द्विधा ॥ ९२ ॥

नन्दावत्यां वह्निजा च वारुणी वह्निवारुणी ।

तद्गणैः संगता त्रेधा तथा द्वेधा च वासवी ॥ ९३ ॥

इत्येता विकृता भेदा अष्टोत्तरशतं मतम् ।

द्वयस्थाने तगणद्वये क्षिप्ते व्योमजा नाम संगताभेदः ; तस्मिन्नेव यगणद्वये क्षिप्ते वारुणी नाम संगताभेदः ; द्वयोः स्थाने द्वितये च क्षिप्ते व्योमवारुणी नाम संगताभेद इति । तद्वैवत्यगणोपेतेति । व्योमगणेन वरुणगणेन व्योमवरुणगणाभ्यां चेत्यर्थः । तदा स्याद्वासवी द्विधेति । हंसावत्यां वासवी व्योमजा वारुणीति भेदद्वयवर्तीत्यर्थः । नन्दावत्यां वह्निजेत्यादि । पूर्ववदनुसंधेयम् । भद्रावत्यास्तु संगणात्मकत्वान्मगणस्य विकारासंभवाद्विकृतभेदाभाव इति ग्रन्थकाराभिप्रायो बोद्धव्यः । इत्येत इति । एभिः पञ्चदशभेदैः सह गणैलाया अष्टोत्तरशतं विकृतभेदाः ॥ -८२—९३- ॥ इति पार्वतीमताद्गणैः लालक्षणम् ॥

(सु०) गणत्रयविकारवत्यास्त्रेताया भेदानाह—त्रेता दशविधेति । त्रेता दशप्रकारा भवति । तानेव प्रकारान्कथयितुं परिमाणते—आद्याक्षरेणेति । प्रद्वि-
त्रिणामिति लक्षणे—प्रथमद्वितीयतृतीयगणविकारेण मङ्गला ; प्रथमद्वितीयचतुर्थ-
गणविकारेण रतिमङ्गला ; प्रथमद्वितीयपञ्चमगणविकारेण कलिका ; प्रथमतृतीय-
चतुर्थगणविकारेण तनुमध्या ; प्रथमतृतीयपञ्चमगणविकारेण वीरश्रीः ; प्रथम-
चतुर्थपञ्चमगणविकारेण जयमङ्गला ; द्वितीयतृतीयचतुर्थगणविकारेण विजया ;
द्वितीयतृतीयपञ्चमगणविकारेण रत्नमाला ; द्वितीयचतुर्थपञ्चमगणविकारेण गुरु-
मध्या ; तृतीयचतुर्थपञ्चमगणविकारेण रतिप्रभेति क्रमोऽनुसंधेयः । चतुर्गणविकार-
वत्याश्चतुराया भेदानिरूपयितुमाह—त्यक्त्वैकैकमिति । आद्याक्षणादेकैकं विहाय
चतुर्णां विकाराश्चतुरायाः पञ्च भेदा भवन्ति । द्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमगण-
विकारेणोत्सवप्रिया ; प्रथमतृतीयचतुर्थपञ्चमगणविकारेण महानन्दा ; प्रथमद्वितीय-

मात्रागणैस्तु मात्रैला सा च ज्ञेया चतुर्विधा ॥ ९५ ॥

रतिलेखा कामलेखा चाणलेखा तथापरा ।

चन्द्रलेखेति तत्राद्ये पादे रुद्राः कला यदि ॥ ९६ ॥

द्वितीये च तृतीये तु मात्रा दश तथा भवेत् ।

(क०) मात्रैलां सप्रभेदां लक्षयितुमाह—मात्रागणैस्त्वित्यादि ।

तत्राद्य इति । तत्र रतिलेखादिषु चतसृषु मात्रैलादिषु मध्य आद्यपादे पञ्चपदात्मक उद्ग्राहावयवे; प्रथमपादे रुद्राः कला एकादश मात्राः ।

द्वितीये चेति । तादृशे द्वितीये पादे; चक्रेणान्नाप्येकादश कलाः समुच्ची-

चतुर्थगणविकारेण लहरी; प्रथमद्वितीयतृतीयपञ्चमगणविकारेण जया; प्रथमद्वितीय-

तृतीयचतुर्थगणविकारेण कुसुमावतीति पञ्चानामपि गणविकारेण चाणा स्यात् ।

एवमेकस्यैलाया एकत्रिंशद्भेदाः । तिसृणां मेलनात्त्रिनवतिः । अन्यान्यविकृतभेदा-

नाह—अन्य इति । अन्ये विकृताः पञ्चदश भेदा भवन्ति । तत्र नादावल्याः

पञ्च । हंसावल्याः पञ्च । नन्दावल्याः पञ्च । तानेव भेदानाह—सावित्रीति ।

संगता गणद्वयविकारवत्येला त्रिधा; सावित्री, पावनी, वातसावित्री चेति ।

तत्र सवितुः सूर्यस्य गणे जगणे योजिते सति सावित्री; पवनस्य गणे

सगणे योजिते सति पावनी; उभयोर्गणयोर्निक्षिप्तयोर्वातसावित्री । वासवी एक-

गणविकारवती जगणे क्षिप्ते सति सावित्री; सगणे क्षिप्ते पावनीत्येवं द्विप्रकारा ।

एवं नादावल्याः पञ्च भेदा विकृता भवन्ति; हंसावल्यामपि संगता त्रिविधा;

व्योमजा वारुणी व्योमवारुणीति । तत्र व्योमदैवत्ये तगणे निक्षिप्ते व्योमजा;

वारुणे यगणे निक्षिप्ते वारुणी; तगणयगणोभयोर्गणयोर्निक्षिप्तयोर्व्योमवारुणीति ।

वासवी एकगणविकारवत्यपि तगणे निक्षिप्ते व्योमजा; यगणे निक्षिप्ते वारुणीति

द्विविधा । एवं हंसावल्याः पञ्च भेदाः; नन्दावल्यामपि पञ्च भेदा भवन्ति;

संगता त्रिविधा वह्निजा, वारुणी, वह्निवारुणी चेति । वासवी द्विविधा; वह्निगणे

रगणे क्षिप्ते वह्निजा; यगणे क्षिप्ते वारुणी; उभयोर्गणयोर्निक्षिप्तयोर्वह्निवारुणीति ।

अन्त्येवं भेदद्वयं वासव्यामुक्तम् । इत्येवं पञ्चदश भेदाः, पूर्वे च त्रिनवतिः; मिलिता

अष्टोत्तरशतं भेदा भवन्ति ॥ ८३—९४ ॥ इति पावतीमताद्रणैलालक्षणम् ॥

रतिलेखा रतिगणैः कामलेखा तु मान्मथैः ॥ ९७ ॥

द्विगुणाभिः कलाभिः स्यान्मात्रात्रैगुण्यतो भवेत् ।

बाणलेखा बाणगणैश्चन्द्रलेखा तु मिश्रितैः ॥ ९८ ॥

गणैश्चतुर्गुणकलाश्चतस्रोऽन्या ब्रुवेऽधुना ।

आद्येन्दुप्रत्ययो ज्योतिष्मती पश्चान्नभस्वती ॥ ९९ ॥

वसुप्रत्यपि तत्रेन्दुमती च्छैः पञ्चभिः सतैः ।

यन्ते । तृतीये त्विति । पदद्वयात्मके तृतीये पादे ; तुशब्दोऽत्र पादद्वया-
द्विशेषं दर्शयति । स विशेषोऽत्र मात्रा दशेति तथा भवेदित्युत्तरेण संबन्धः ।
तथा पादत्रयोक्तमात्रासंख्याया रतिगणैरुक्तविशेषैरत्युक्ताभेदैः । रतिगणैरि-
तीत्यंभूतलक्षणे तृतीया । तत्र यैर्मिलितैः प्रथमद्वितीययोः पादयोः प्रत्येक-
मेकादश मात्राः ; तृतीये तु दश मात्राः संमिता भवन्ति ; तैरित्यर्थः ।
रतिलेखा भवेदिति योजना । कामलेखा त्वित्यादि । द्विगुणाभिः कलाभि-
रिति । रतिलेखोक्तमात्रासंख्यापेक्षया प्रथमद्वितीययोः पादयोः प्रत्येकं
द्वाविंशत्या मात्राभिस्तृतीये तु विंशत्या मात्राभिरित्यर्थः । ताभिर्निष्पन्नैर्मा-
न्मथैः कामगणैः पूर्वोक्तैर्मन्वाभवैर्भेदैर्यथायोगं योजितैः कामलेखा स्यात् ।
मात्रात्रैगुण्यत इत्यादि । रतिलेखापेक्षया प्रथमद्वितीययोः पादयोः प्रत्येकं
त्रयविंशता मात्राभिस्तृतीये पादे त्रिंशन्मात्राभिरित्यर्थः । बाणगणैः पूर्वोक्तैः
प्रतिष्ठाभेदैर्यथायोगं योजितैर्बाणलेखा भवेत् । चन्द्रलेखा त्वित्यादि । मिश्रितै-
र्गणैरिति । रतिकामबाणपूर्वैः पूर्वोक्तमात्रासंख्यानुगुण्येन योजितैरित्यर्थः ।
चतुर्गुणकलेति । रतिलेखापेक्षयात्रापि चतुर्गुणत्वम् । तेन प्रथमद्वितीययोः
पादयोः प्रत्येकं चतुश्चत्वारिंशन्मात्रायुक्ततृतीये पादे चत्वारिंशन्मात्रायुक्ता
चन्द्रलेखा भवतीत्यर्थः । नन्दिमतादन्त्यां मात्रैलां लक्षयितुमाह—चतस्रो
ऽन्या इत्यादि । सतैरिति । तगणेन सहितैः ; तगणोऽत्र मात्रात्रयात्मको

पञ्चभिः पैः सचगणैराहुज्योतिष्मती बुधाः ॥ १०० ॥

त्रिभिश्चैः पगणेनापि छाद्यन्ता स्यान्नभस्वती ।

सा स्याद्वसुमती यस्यां दपचाः पत्रयं छतौ ॥ १०१ ॥

मात्रागणः । तस्याप्रधानत्वादन्ते निवेशः कर्तव्यः । छैश्चगणैः षण्मात्रात्मकै-
मात्रागणैरिन्दुमती नाम मात्रैला भवति । पञ्चभिः पैरिति । पैः पगणैः
पञ्चमात्रात्मकैमात्रागणैः ; सचगणैः, चगणोऽत्र चतुर्मात्रात्मको मात्रागणस्तेन
सहितैः ; ज्योतिष्मतीनाम मात्रैलामाहुर्बुधा मतङ्गादयः । छाद्यन्ता, आदौ
छगण एकः ; ततश्चगणास्त्रयः ; ततः पगण एकः ; अन्ते छगणश्च ; एतै-
र्युक्ता नभस्वती स्यात् । सा स्यादिति । यस्यां दपचा दगणपगणचगणाः ।
दगणो मात्राद्वयात्मकः, पत्रयं पगणत्रयं छतौ छगणतगणौ च क्रमेण भवन्ति
चेत्सा वसुमती स्यात् ॥ इति नन्दिमतान्मात्रैलाः ॥ -९५—१०१ ॥

(सु०) मतान्तरेण मात्रैलां लक्षयति—मात्रागणैस्त्विति । मात्रागणैः
पूर्वोक्तैश्छपचादिभिर्विचिता मात्रैला । सा चतुर्विधा—रतिलेखा, कामलेखा,
बाणलेखा, चन्द्रलेखेति । तत्र रतिलेखां लक्षयति—तत्रेति । एलाया उद्ग्राहे
पादत्रयमित्युक्तम् । तत्र प्रथमे पादे रुद्रा एकादशः ; कला मात्रा भवन्ति ।
द्वितीये पादे चैकादशः ; तृतीये पादे दशः ; एवं पूर्वोक्ति रतिगणैरेव मात्रा-
संख्यापरिपूर्तिस्तदा रतिलेखा । कामलेखां लक्षयति—कामलेखा त्विति । मान्मथे
कामगणे पूर्वोक्ते कलाद्वैगुण्यं कर्तव्यमित्युक्तम् । तत्र प्रथमे पादे द्वितीये च
द्वाविंशतिः कलाः ; तृतीये तु विंशतिः ; एवं पूर्वोक्तैर्मगणैरेव मात्रासंख्यापरि-
पूर्तिस्तदा कामलेखा । बाणलेखां लक्षयति—मात्रात्रैगुण्यत इति । प्रथमे पादे
द्वितीये च त्रयस्त्रिंशत्कलाः ; तृतीये तु त्रिंशत्, एवं पूर्वोक्तैर्मगणैरेव संख्या-
पूर्तिस्तदा बाणलेखा । चन्द्रलेखां लक्षयति—चन्द्रलेखा त्विति । मिश्रितै रतिगणैः
कामगणैर्बाणगणैश्चतुर्गुणाभिर्मात्राभिश्चन्द्रलेखा । प्रथमे पादे द्वितीये च चतुश्च-
त्वारिंशत्कलाः, तृतीये तु चत्वारिंशदिति । अथान्याश्चतस्रो मात्रैलां लक्षयति—

नादावत्यादयो मात्राश्चाद्यैः स्वगणभङ्गजैः ।

गणाः पञ्च त्रिमात्रोऽन्ते गणः सप्तान्तिमो लघुः १०२ ॥

(क०) अर्जुनमतान्मात्रैलां लक्षयितुमाह—नादावत्यादय इत्यादि । मात्रा मात्रैलाः ; पूर्वं गणैलात्वेनोक्ता नादावत्यादय एव मात्रैला भवन्तीत्यर्थः । कथमित्याकाङ्क्षायामाह—स्वगणभङ्गजैश्चाद्यैरिति । स्वगणभङ्गजैः, स्वासां गणा इति तत्पुरुषः ; स्वे च ते गणाश्चेति कर्मधारयो वा । यथा नादावत्यां भगणाः पञ्च ; अन्ते नगणः । हंसावत्यां रगणाः पञ्च ; अन्ते सगणः । नन्दावत्यां तगणाः पञ्च ; अन्ते जगणः । भद्रावत्यां सगणाः पञ्च ; अन्ते पगण इति ; एते स्वगणास्तेषां भङ्गः । भङ्गो नामात्र ये गुरवस्तेषामेकैकस्य गुरोः पृथग्लघुद्वयात्मकतया प्रयोगः । तस्माज्जातैश्चाद्यैः, चकाराद्यैश्चगणैरित्यर्थः । चाद्यैरिति लब्धलक्षणे तृतीया । तैर्लक्षिता इत्यर्थः । तानि लक्षणानि दर्शयति—गणाः पञ्चेत्यादिना । तासामिति । नादावत्यादीनां मात्रैलानाम् । क्रमालुक्ष्माणीति । नादावत्या भगणेषु भग्नेष्वन्त्येन नगणेन सह त्रयोविंशतिर्लघवो भवन्ति । तत्र चतुर्मात्रात्मकांश्चगणान्कृत्वा तद्गणनायां कृतायां गणाश्चगणाः पञ्च । अन्ते त्रिमात्रस्तिष्ठणां मात्राणां

चतस्र इति । इन्दुमत्यादयश्चतस्रो मात्रैला भवन्ति । तत्रेन्दुमतीं लक्षयति—लैःपञ्चभिरिति । षड्भिरुगणैः, पञ्चभिः पगणैरन्ते तगणेनान्विते खण्डद्वये क्रियमाणे इन्दुमती । ज्योतिष्मतीं लक्षयति—पञ्चभिरिति । पञ्चभिः पगणैः, पञ्चमात्रागणैरन्ते चगणेनान्विते खण्डद्वये क्रियमाणे ज्योतिष्मती । नभस्वतीं लक्षयति—त्रिभिरिति । एकश्चगणः, ततश्चगणास्त्रयः, ततःपगण एकः, अन्ते उगणेनान्विते खण्डद्वये क्रियमाणे नभस्वती । वसुमतीं लक्षयति—सा स्वादिति । एको दगणः, स च मात्राद्वयात्मकः, पः पञ्चमात्रागणः, चक्षुर्मात्रा गणः, पत्रयं पञ्चमात्रागणत्रयम्, छः षण्मात्रागणः, तस्त्रिमात्रागणः, एतैरुद्घौ खण्डद्वये क्रियमाणे वसुमतीति ॥ -९९—१०१ ॥ इति नन्दिमतान्मात्रैलाः ॥

गणाः, सप्त लघुश्चान्ते त्रिमात्रो ऽन्ते गणाष्टकः ।

लक्ष्माणीति क्रमात्तासामित्युच्ये सव्यसाचिना ॥ १०३ ॥

एकद्वित्रिचतुष्पञ्चमात्राष्टद्विर्दशत्रिषु ।

तदा विचित्रमात्रैलां तां जगाद धनंजयः ॥ १०४ ॥

समाहारो ऽत्र विवक्षितः । न तु प्लुतः । सर्वेषां लघुरूपत्वात् । एवं चेत्तदा नादावत्या नाम मात्रैलाया लक्षणम् । गणाः सप्तेति । हंसावत्याः सगणान्तेषु रगणेषु भग्नेष्वेकोनत्रिंशलघवो भवन्ति । पूर्ववद्गणनायां चगणाः सप्त, अन्तिमो लघुरेकस्तदा हंसावत्या लक्षणम् । पुनरपि । गणाः सप्तेति । नन्दावत्या जगणान्तेषु तगणेषु भग्नेषु मात्रागणसंख्या पूर्ववदेव । एतन्नन्दावत्या लक्षणम् । त्रिमात्रो ऽन्ते गणाष्टक इति । भद्रावत्यां पगणान्तेषु सगणेषु भग्नेषु पञ्चत्रिंशलघवो भवन्ति । पूर्ववद्गणनायामष्टौ चगणाः । अन्ते त्रिमात्र इति भद्रावत्यालक्षणमिति क्रमोऽनुसंधेयः । अर्जुनमतादेव भेदान्तराणि दर्शयितुमाह—एकद्वित्रित्यादिना । नादावत्यादिसंज्ञा मात्रैला एकादिपञ्चान्तं यथेष्टं मात्रावृद्धौ कृतायां विचित्रमात्रैला विचित्रमात्रोपपदा इत्यर्थः ॥ १०२ — १०४ ॥ इत्यर्जुनमतान्मात्रैलाः ॥

(सु०) अर्जुनमतादन्या मात्रैलाः कथयति—नादावत्यादय इति । नादावत्यादयश्चतस्रो मात्रा नादावतीत्यादिसंज्ञावत्यो भवन्ति । स्वगणा स्वोक्ता गणाः, तेषां भङ्गः, भङ्गो नामात्र ये गुरवस्तेषामेकैकस्य गुरोः पृथग्लघुद्वयात्मकतया प्रयोगः । तस्माज्जातैश्चाद्यैः चकाराद्यैश्चतुर्मात्रिकैर्गणैर्निक्षिप्तैरित्यर्थः । तेषामेव गणानां संख्यां नियमयति—गणा इति । पञ्च चगणाः, अन्ते त्रिमात्रो गणः, अष्टौ खण्डद्वयं चेत्तदा मात्रा नादावती । सप्त चगणः, अन्ते लघुस्तदा मात्रा हंसावती । सप्त चगणाः, अन्ते लघुस्तदा मात्रा नन्दावती । अष्टौ चगणाः, अन्ते त्रिमात्रो गणस्तदा मात्रा भद्रावतीति । इदं सव्यसाचिना अर्जुनेनोक्तम् । एता एव केनचिद्विशेषेण संज्ञान्तरवत्यो भवन्तीत्याह—एकेति । एतासामष्टत्रि-

नन्दिनी चित्रिणी चित्रा विचित्रेत्यभिधानतः ।

रतिलेखादयः प्रोक्ताः क्रमादनियतैर्गणैः ॥ १०५ ॥

एलयोराद्ययोरङ्घ्री व्यत्यस्तावयुजाविह ।

एवेका मात्रा द्वे तिस्रश्चतस्रः पञ्च वा मात्रा यदाधिकाः क्षिप्यन्ते तदैता एव मात्रा नादावस्यादयो विचित्रा मात्रैला भवन्तीत्याह—विचित्रेति । धनंजयोऽर्जुनः ॥ १०२—१०४ ॥ इत्यर्जुनमतान्मात्रैलाः ॥

(क०) मतान्तरेणान्याश्चतस्रो मात्रैला लक्षयितुमाह—नन्दिनी चित्रिणीत्यादि । रतिलेखादय इति । पूर्वोक्ता रतिलेखादय एवानियतैर्गणैः, पूर्वोक्तगणनियमं विहाय केवलं तत्तन्मात्रासंख्यया युक्ताश्चेत्क्रमेण नन्दिन्याद्यभिधानतः प्रोक्ता इति संबन्धः । तासु कचिद्विशेषान्तरं दर्शयति—एलयोराद्ययोरिति । इह चतसृषु मध्य आद्ययोरैल्यो रतिलेखाकामलेखयोः ; अयुजावङ्घ्री प्रथमतृतीयपादौ व्यत्यस्तौ भवत इति । रतिलेखायां प्रथमे विंशतिर्मात्रास्तृतीये द्वाविंशतिर्मात्राः कर्तव्या इति । एतास्वपि विंशतौ मात्रैलासु मात्रागणनियमोऽङ्घ्रिखण्डद्वयाश्रयः कर्तव्य इत्यनुपञ्जनीयम् । अङ्घ्रिखण्डद्वयाश्रय इति, अङ्घ्रिषु त्रिषु पादेषु खण्डद्वयात्मकानि पदानि कामविकारिणीतसंज्ञकानि त्रीणि, तान्येवाश्रयो यस्येति तथोक्तः । तत्रैकैकखण्डान्वितः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ १०५- ॥ इति मात्रैलालक्षणम् ॥

(सु०) अन्याश्चतस्रो मात्रैला लक्षयति—नन्दिनीति । अनियतैर्गणैर्युक्ता पूर्वोक्ता रतिलेखा नन्दिनीत्युच्यते । कामलेखा चित्रिणीत्युच्यते । बाणलेखा चित्रेति । आद्ययोर्विशेषमाह—एलयोरिति । आद्ययोर्नन्दिनीचित्रिण्योरैलयोरयुजौ प्रथमतृतीयावङ्घ्री व्यत्यस्तौ विपर्यासेन गेयौ । तृतीयोऽङ्घ्रिः पूर्वं गेयः । प्रथमश्च तृतीयस्थान इति । इति विंशतिर्मात्रैलाः ॥ १०५- ॥ इति मात्रैलालक्षणम् ॥

गणमात्राद्यनियता वर्णैला वर्णसंख्यया ॥ १०६ ॥
 षडक्षरादङ्घ्रिखण्डादेकोनत्रिंशदक्षरम् ।
 यावदेकैकवृद्धयैलाश्चतुर्विंशतिरीरिताः ॥ १०७ ॥
 प्रथमा मधुकर्षुक्ता सुस्वरा करणी ततः ।
 चतुर्थी सुरसा प्रोक्ता पञ्चमी तु प्रभञ्जनी ॥ १०८ ॥
 षष्ठी मदनवत्युक्ता शशिनी च प्रभावती ।
 मालती ललिताख्या च मता भोगवती ततः ॥ १०९ ॥
 ततः कुसुमवत्याख्या कान्तिमत्यपरा भवेत् ।
 ततः कुमुदिनी ख्याता कलिका कमला तथा ॥ ११० ॥
 विमला नलिनी संज्ञा कालिन्दी विपुला ततः ।
 विद्युलता विशाला च सरला तरलेति ताः ॥ १११ ॥
 तत्रान्त्या वर्णमात्रैला द्वादशेत्यपरे जगुः ।
 मण्डद्वितीयकङ्कालप्रतितालेषु कश्चन ॥ ११२ ॥
 तालस्तासु विधातव्यो रागादिनियमो न तु ।

(क०) अथ वर्णैलां लक्षयितुमाह—गणमात्राद्यनियतेत्यादि ।
 वर्णसंख्यया वर्णानां गुरुलघुरूपाणामक्षराणां संख्यया । यावदेकैकवृद्धयेति ।
 यावत्षडस्यैकोनत्रिंशदक्षरमिति पूर्वेण संबन्धः । एकैकवृद्ध्या एकैकोत्तर-
 वृद्ध्या । प्रथमा मधुकरीति । प्रत्येकं प्रथमा षडक्षरादङ्घ्रिद्वयवती वर्णैला
 मधुकरीनाम । एवं सप्ताक्षरादिषु वर्णैलादिषु सुस्वरादिकाः संज्ञा योजनीयाः ।
 मण्डद्वितीयेत्यादि । मण्डादितालानां लक्षणानि तालाध्याये वक्ष्यन्ते ;
 तत एव तान्यवगन्तव्यानि । रागादिनियमो न त्विति । एतासु वर्णैलासु
 मण्डद्वितीयकङ्कालप्रतितालेषु कश्चनेत्येतावानेव नियमः । न तु नादा-
 वत्यादिषुको रागरसरीतिवृत्तिदेवतानियमः कर्तव्य इत्यर्थः । अत्रानेन

रमणी चन्द्रिका लक्ष्मीः पद्मिनी रञ्जनी तथा ॥ ११३ ॥

मालती मोहिनी सप्त मतङ्गेन प्रकीर्तिताः ।

यतिमात्रेण भिन्नास्ता इत्यस्माभिर्न दर्शिताः ॥ ११४ ॥

कर्णाटलाटगौडान्ध्राविडानां तु भाषया ।

देशाख्यैला बुधैः पञ्च प्रोक्ता मण्डादितालतः ॥ ११५ ॥

रागादिनियमनिषेधेन पूर्वोक्तासु विकृतासु गणैलासु रतिलेखादिषु मात्रैलासु प्रथमं शुद्धासु च नादावत्यादिषूक्तस्तालरागरसरीतिवृत्तिदेवतानियमः सर्व एव कर्तव्य इत्युक्तं भवति । तत्र तु गणमात्राविकारत एव भेदो द्रष्टव्यः । यतिमात्रेण भिन्ना इति । यतिरत्र पदविच्छेदः । तन्मात्रस्य भेदकत्वादिति भावः ॥ -१०६-११४ ॥ इति वर्णैलाः ॥

(सु०) वर्णैलां निरूपयति—गणमात्रेति । यासु गणमात्राद्यनियमो नास्ति, केवलं वर्णसंख्यानियमेनोपनिबद्धास्ते वर्णैलाः ; तासां भेदानाह—षडक्षरादिति । षडक्षरादङ्घ्रिखण्डादारभ्य, एकोनत्रिंशदक्षरपर्यन्तमङ्घ्रिखण्डे क्रियमाणे चतुर्विंशतिवर्णैला भवन्ति । तासां क्रमेण नामान्याह—प्रथमेति । षडक्षराङ्घ्रिखण्डवती मधुकरी । सप्ताक्षराङ्घ्रिखण्डवती सुखरा इत्याद्येकोनत्रिंशदक्षरा तरलेति यावज्ज्ञातव्यम् । तत्रेति । तत्राष्टदशाक्षरखण्डादूनत्रिंशदक्षरखण्डं यावद्द्वादशैलाः वर्णैलामात्रैलाभिर्भवन्ति । अतस्ता वर्णमात्रैला इति केषांचिन्मतम् । सा तु वर्णसंख्या वर्णतालला अन्या द्वादशकलेति मण्डादयोऽष्टादशाक्षरास्तावत्संख्याभिर्मात्राभिर्वृक्ता मात्रैला भवन्ति । एतासु तालेष्वनियमः । नियमे तु मण्डादय एव ताला वर्णैलासु कर्तव्याः । एतासु रागानियमो नास्तीति रमण्यादिमोहिन्यन्ताः सप्त मूर्च्छना मतङ्गेनोक्ताः ; ता अल्पभेदत्वान्नोक्ता इत्याह—रमणीति ॥ -१०६-११४ ॥ इति वर्णैलाः ॥

(क०) अथ देशाख्यैलां लक्षयति—कर्णाटलाटेत्यादिना । मण्डादितालत इति । अत्रादिशब्देन द्वितीयकङ्कालप्रतिताला गृह्यन्ते । मण्डादिषु

कर्णाटैलादिमध्यान्तवर्त्यनुप्रासभूषिता ।
 नादावत्यादिका एव कर्णाटीरपरे चिदुः ॥ ११६ ॥
 पदप्रकारत्वमेतासां वक्ष्यमाणैर्विशेषणैः ।
 ब्रह्मणः पूर्ववदनाज्जन्म शंभुर्गणाधिपः ॥ ११७ ॥
 आद्याङ्घ्री आद्यनुप्रासो रत्यन्तं मदनद्वयम् ।
 प्रत्येकं च तयोरादिमध्यप्रासस्तृतीयकः ॥ ११८ ॥
 चतुष्कामो रतिप्रान्तः सुलेखा स्यात्तदादिमा ।
 दक्षिणा स्याज्जनुर्यस्याः सावित्री देवता हरिः ॥ ११९ ॥
 गणाधिपश्चतुष्कामं प्रत्येकं चरणद्वयम् ।
 आदिमध्यस्थितं प्रासं त्रिप्रासोऽङ्घ्रिस्तृतीयकः ॥ १२० ॥
 अष्टौ कामाः कामलेखा प्रोक्ता हंसावती च सा ।
 पश्चिमाद्दनाज्जन्म ब्रह्मा यस्या गणाधिपः ॥ १२१ ॥
 गायत्री देवताप्यादिमध्यप्रासास्त्रयोऽङ्घ्रयः ।

चतुर्थं तालेष्वन्यतमेन गातव्या इत्यर्थः । आदिमध्यान्तवर्त्यनुप्रासभूषि-
 तेति । कर्णाटैलानां मिथः सामान्यलक्षणम् । इतराम्भ्यो विशेषलक्षणं च ।
 नादावत्यादिका इत्यादि । अपर आचार्या नादावत्यादिका एव कर्णा-
 टीर्विदुरिति । अत्रैवकारेण शुद्धानां नादावत्यादीनां चतसृणां यल्लक्षणमुक्तं
 तत्सर्वत्रापि कर्तव्यमिति गम्यते । किं तु कर्णाटीरित्यनेन भाषया भेदो
 द्रष्टव्यः । पदप्रकारत्वमित्यादि । एतासां कर्णाटीनां वक्ष्यमाणैर्विशेषणैरुप-
 लक्षितानां पदप्रकारकत्वं द्रष्टव्यम् । तत्र नादावत्यादिका एवेत्यनेनोक्तं
 एकः प्रकारः । इतरे पञ्च प्रकारा वक्ष्यमाणैर्विशेषणैर्द्रष्टव्याः । उक्तेन प्रथम-
 प्रकारेण चतस्रः कर्णाटयो भवन्ति । ‘ब्रह्मणः पूर्ववदनात्’ इत्यारभ्य

पृथक्चतुःस्मरा नन्दावती सा स्वरलेखिका ॥ १२२ ॥

जन्मोत्तरा स्यादन्धर्वो गणेशः पदं च मान्मथाः ।

बाणान्ताः पादयोर्यस्याः प्रत्येकं स्युस्तृतीयके ॥ १२३ ॥

अष्टौ कामा आदिमध्यप्रान्तप्रासास्त्रयोऽङ्घ्रयः ।

भद्रावती भद्रलेखा सा स्यात्कर्णाटसंमता ॥ १२४ ॥

‘सा स्यात्कर्णाटसंमता’ इत्यन्तेन ग्रन्थेन द्वितीयप्रकारस्य विशेषणान्युक्तानि । एतैर्युक्ता रतिलेखाद्यपरपर्याया नादावत्यादय एव पुनश्चतस्रः कर्णाट्यः । सुलेखेति । रतिलेखेत्यर्थः । आदिमा नादावती ॥ ११५-१२४ ॥

(मु०) देशाख्यैलां निरूपयति—कर्णाटिति । देशाख्यैला पञ्चविधा ; कर्णाटभाषयोपनिबद्धा कर्णाटैला ; लाटभाषया लाटैला ; गौडभाषया गौडैला ; आन्ध्रभाषया आन्ध्रैला ; द्राविडभाषया द्राविडैला इति । एता मण्डद्वितीय-कङ्कालप्रतितालादितालैः पूर्वोक्तैर्मैयाः । कर्णाटलायां विशेषमाह—कर्णाटैलेति । आदौ मध्य अन्ते च वर्तते ; तेनानुप्रासालङ्कृता कर्णाटैला कर्तव्येति । कर्णाटैलानां पूर्वोक्तनादावत्यादिभ्यो भेदं मतान्तरेणाह—नादावत्यादिका इति । कर्णाटैलानां भेदानाह—षट्प्रकारत्वमिति । एतासां कर्णाटैलानां षट्प्रकारत्वं षड्भेदत्वम् । तानेव भेदानाह—ब्रह्मण इति । ब्रह्मणः पूर्वमुखाज्जन्म, गणानामधिपः शंभुः ; आद्यौ द्वावङ्घ्रौ पादावाद्यनुप्राससंयुक्तौ, तयोश्च पादयोः पूर्वोक्तौ कामौ मगण-द्वयमन्ते, रतिगणसंयुक्तमधिकं तृतीयश्च पादः । आदौ तु मध्येऽनुप्राससंयुक्तः कामगणचतुष्टयेनैकेन रतिगणेन चाधिकेन संयुक्तस्तदा आद्या नादावती सुले-खेत्युच्यते । ब्रह्मणो दक्षिणमुखाज्जन्म सावित्री देवता, हरिर्विष्णुर्गणानामधिपः, कामगणचतुष्टयमत्र ; आद्ययोः पादयोरौ मध्ये चानुप्रासः ; तृतीयश्चरण-त्रिष्वदिमध्यावसानेष्वनुप्राससंयुक्तः, कामगणैरष्टभिः संयुक्तस्तदा पूर्वोक्ता हंसा-वती कामलेखेत्युच्यते । ब्रह्मणः पश्चिममुखाज्जन्म ब्रह्मा गणानामधिपः, गायत्री-देवता, त्रिष्वप्यङ्घ्रिष्वदौ मध्ये चानुप्रासः, प्रतिचरणं चत्वारः कामगणास्तदा पूर्वोक्ता नन्दावती स्वरलेखेत्युच्यते । ब्रह्मण उत्तरमुखाज्जन्म गन्धर्वो देवता,

पञ्च कामा रतिश्चैका कामोऽन्ते चरणत्रये ।

प्रत्येकं तासु चेदेताश्छन्दस्वत्यो ऽखिला मताः ॥ १२५ ॥

गणादेर्न्यूनताधिक्यादेलाभासा इमा मताः ।

यदेकस्य द्वयोरङ्घ्रयोस्त्रयाणां चान्ततः कृतम् ॥ १२६ ॥

अङ्घ्रिपूर्त्यै तदन्यच्चेत्तृतीयाङ्घ्रिमितं पदम् ।

शिखापदं तत्तृतीयेऽङ्घ्रौ ततो मेलापकादयः ॥ १२७ ॥

गणानामधिपो गणेशः, प्रथमचरणद्वये षट् कामगणाः, अन्ते बाणगणः; तृतीयेऽङ्घ्रावधौ कामगणाः; अङ्घ्रित्रयेऽप्यादिमध्यावसानेष्वनुप्रासस्तदा पूर्वोक्ता भद्रावती भद्रलेखेत्युच्यते ॥ ११९—१२४ ॥

(क०) पञ्च कामा रतिश्चैकेत्यादि । तृतीयप्रकारस्य विशेषणवचनम् । एताश्छन्दस्वत्य इति । एता अनन्तरोक्ता रतिलेखादयश्छन्दस्वत्यो नामान्याश्चतस्रः कर्णाद्वयः । चतुर्थपञ्चमप्रकारयोर्विशेषणानि संभूयाह— गणादेरित्यादि । अत्रादिशब्देन मात्रा गृह्यन्ते । इमाश्छन्दस्वत्य एव गणादेराधिक्यादित्यपरेण प्रकारेणाप्येलाभासा इत्यन्याश्चतस्रः कर्णाद्वयः । न्यूनताधिक्यादित्यत्र न्यूनता चाधिक्यं चेति द्वंद्वैकवद्भावः । सकलैलाभासानुगतानि विशेषान्तराणि दर्शयति—यदेकस्येत्यादिना । पूर्वं छन्दस्वतीप्येकस्य पादस्य द्वयोः पादयोस्त्रयाणां वा पादानामन्ततो ऽन्ते यत्कृतं कामोऽन्ते चरणत्रय इत्यङ्घ्रिपूर्त्यै तदन्यच्चेदित्यन्वयः । अन्यत्वं च न्यूनतयाधिक्याद्वा भवतीति । अन्यदिति साधारणो निर्देशः । तृतीयाङ्घ्रिमितं शिखापदं नाम पदं तृतीयेऽङ्घ्रौ तृतीयपादान्ते कर्तव्यमित्यर्थः । ततो मेलापकादय इत्यध्याहार्यम् । आदिशब्देन ध्रुवाभोगौ गृह्येते । एतेन मेलापकादीनां भाषाकृताद्विशेषादन्यो विशेषो नास्तीति सूचितं भवति । एवं पञ्चभिः प्रकारैः कर्णाद्वैला विशतिर्भवन्ति ॥ १२५—१२७ ॥ इति कर्णाद्वैलाः ॥

प्रान्तप्रासा तु लाटी स्याद्भूयो रसविराजिता ।
 गमकप्रासनिर्मुक्ता गौडी त्वेकरसा मता ॥ १२८ ॥
 नानाप्रयोगरागांशरसभावोत्कटाङ्घ्रिका ।
 भूरिभावरसोत्कर्षा द्राविडी प्रासवर्जिता ॥ १२९ ॥
 तत्तल्लक्ष्मयुतस्तासु पादस्तुर्यो निबध्यते ।
 तदैता गदिताः सर्वाश्छन्दस्वत्यः पुरातनैः ॥ १३० ॥
 द्वावङ्घ्री प्रासहीनौ स्तस्तृतीयः प्राससंयुतः ।

(सु०) कर्णाटैलानां छन्दस्वतीमाह—पञ्चेति । कर्णाटैलासु चरणत्रये पञ्च कामगणाः ; एको रतिगणः ; अन्ते पुनः कामगणः ; तदा छन्दस्वत्य इत्युच्यन्ते । पूर्वोक्तगणानां न्यूनत्वे आधिक्ये वा एलामासा इति कथ्यन्ते । शिखापदे लक्षयति—यदैति । एकस्य चरणस्य द्वयोस्त्रयाणां वान्तेऽन्येषां त्रयाणामङ्घ्रीणामग्रपूर्त्यै तृतीयाङ्घ्री प्रमाणं पदं क्रियते तच्छिखापदमुच्यते । तत्तु तृतीयेऽङ्घ्री प्रयोगात्ततो मेलापकादयः पूर्वं कर्तव्याः । अन्ययोः पादयोर्मेलापकामावात् । ॥ १२९—१३० ॥ इति कर्णाटैलाः ॥

(क०) अथ लाट्यादीनां सामान्यविशेषलक्षणानि—‘प्रान्तप्रासा तु लाटी स्यात्’ इत्यादीनि स्पष्टार्थानि । तत्तदिति । तत्तल्लक्ष्मयुतस्तास्वित्यनेन लाट्यादिछन्दस्वतीनां लक्षणं कर्णाटीभ्यश्छन्दस्वतीभ्यो विशेषात्पृथगुक्तम् । इतरत्तु समानम् । तेन लाट्यादयो ऽपि कर्णाटीवत्प्रत्येकं विंशतिभेदवत्य् इत्यवगन्तव्याः । षष्ठस्य प्रकारस्य विशेषणानि सामान्येन दर्शयति—द्वावङ्घ्री इत्यादिना । ध्रुवाभोगौ चेत्यत्र चकारेण ध्रुवाभोगयोरपि तृतीयाङ्घ्रिवत्प्रासयुक्तत्वमभ्युपगम्यते । तेनाद्यप्रकारद्वयाश्रितास्वेलासूक्तसमुच्चयार्थश्चकारो द्रष्टव्यः । छन्दस्वत्यादिषु तु परास्वेलासु चतुर्थपादस्यापि सद्भावादनुक्तस्य तस्य समुच्चयार्थश्चकारो द्रष्टव्यः । तेन तासु चतुर्थपादो

ध्रुवाभोगौ च तेषु स्युश्चतस्रो यतयः पृथक् ॥ १३१ ॥

वर्णैलावत्परं यस्यां सा वस्त्वेला निरूपिता ।

षट्पञ्चाशद्युतं प्रोक्तमित्येलानां शतत्रयम् ॥ १३२ ॥

अनन्तत्वात्तु संकीर्णा न संख्याति हरप्रियः ।

ऽपि प्राप्तसंयुतः कर्तव्य इत्यर्थः । तेषु स्युरित्यादि । तेषु त्रिषु वा चतुर्षु वा पादेषु पृथक्प्रत्येकं पादे पादे चतस्रो यतयश्चत्वारो विच्छेदाः स्युः । प्रतिपादं चतुरो विच्छेदान्कुर्यादित्यर्थः । वर्णैलावदिति । यथा वर्णैलासु रागरसरीतिवृत्तिदेवतानामनियमस्तथात्रापि तेषामनियम इत्यतिदेशार्थः । एवंविशिष्टा वस्त्वेला निरूपिता । अत्र जातिविवक्षयैकवचनम् । एवं षट्प्रकाराश्रयणेन पूर्वपरिगणितानां द्वैगुण्ये सति देशाख्यैला द्विशतं भवति । सकलैलाभेदगतां संख्यामाह—षट्पञ्चाशदिति । इतीत्युक्तप्रकारेण ; तथाहि—गणैलास्तावच्छ्रुद्धा नादावत्यादयश्चतस्रः ; (४) विकृतास्त्रिनवतिः ; (९३) प्रकारान्तरेण विकृताः पञ्चदश ; (१५) मात्रैला विंशतिः ; (२०) वर्णैलाश्चतुर्विंशतिः ; (२४) देशाख्यैलास्तु—कर्णाद्व्यश्चत्वारिंशत् ; (४०) लाद्व्यश्चत्वारिंशत् ; (४०) गौड्यश्चत्वारिंशत् ; (४०) आन्ध्यश्चत्वारिंशत् ; (४०) द्राविड्यश्चत्वारिंशत् ; (४०) एवमेलानां षट्पञ्चाद्युतं शतत्रयम् (३५६) । अनन्तत्वादिति । हरप्रियः शार्ङ्गदेवः, संकीर्णाः, गणमात्रैलादि-संक्रोतृज्जाः संकीर्णैला अनन्तत्वाद्भक्तुमशक्यत्वादिति भावः । न संख्याति न परिगणयति । अयमेलाप्रबन्धस्तालादिनियमाभिर्युक्तः । मतान्तरेण मेलोपक्रमस्य सद्भावाच्चतुर्धातुः । मतान्तरेण तदभावात्त्रिधातुर्वा छन्दस्ता-लपदबद्धत्वेन द्व्यङ्गत्वात्तरावलीजातिमान् ॥ १२८-१३२- ॥ इति देशाख्यैलाः ॥ इत्यलक्षणम् ॥

अष्टधा करणं तत्र स्वराद्यं पाठपूर्वकम् ॥ १३३ ॥

बन्धादिमं पदाद्यं च तेनाद्यं विरुदादिमम् ।

चित्राद्यं मिश्रकरणमित्येषां लक्ष्म कथ्यते ॥ १३४ ॥

यत्रोद्ग्राहध्रुवौ सान्द्रस्वरबद्धौ पदैः पुनः ।

आभोगस्तत्र नाम स्याद्वातृनेत्रोर्महः पुनः ॥ १३५ ॥

इष्टस्वरैऽञ्जो न्यासः स्याद्रासस्तालो द्रुतो लयः ।

करणं स्वरपूर्वं तत्तद्वदन्यान्यपि स्फुटम् ॥ १३६ ॥

(सु०) अन्यां देशाख्यैलां लक्षयति—प्रान्तप्रासेति । लटैलायां प्रान्ते ऽनु प्रासः ; बहवो रसाः । गौडैलायां गमकानुप्रासौ न स्तः ; एक एव रसः । आन्ध्रयैलायां नानाविधाः प्रयोगाः ; गमका रागांशा रसा भावाश्च । द्राविडयैलायां रसा भावाश्च बहुलाः ; अनुप्रासो नास्ति । तत्तल्लक्ष्मेति । एतासु पूर्वोक्तासु सर्वास्वप्येलासु तत्तल्लक्षणसंयुक्तश्चतुर्थश्चरणो यदि निबध्यते तदैताश्छन्दस्वत्य इत्युच्यन्ते । वस्त्वैलां लक्षयति—द्वाविति । द्वौ चरणावनुप्रासहीनौ ; तृतीयो- ऽनुप्रासयुक्तः ; ध्रुवाभौगौ चानुप्रासयुक्तौ ; तेषु सर्वेष्वपि वक्ष्यमाणाश्चतस्रो यतयः पृथक्पृथक् । अन्यल्लक्षणं पूर्वोक्तवर्णैलावत् । सा वस्त्वैलेति कथ्यते । उक्तैलाः संख्याति—षट्पञ्चाशत् इति । चतस्रः शुद्धैलाः ; (४) अष्टोत्तरं शतं विकृतैलाः ; (१०८) विंशतिर्मात्रैलाः ; (२०) वर्णैलाश्चतुर्विंशतिः ; (२४) तासु मात्रैला द्वादश ; (१२) कर्णाटैलाः षट् ; (६) अन्या देशाख्यैलाश्चतस्रः ; (४) एवमष्टसप्तत्यधिकं शतं (१७८) भवति, एतावत्य एव छन्दस्वत्यः । अस्माद्द्वैगुण्ये षट्पञ्चाशदधिकं शतत्रयमेला (३९६) भवन्ति । ननु संकीर्णभेदाः कथं न संख्यायन्ते ? अत्राह— अनन्तत्वादिति । हरप्रियः शिवभक्तः शार्ङ्गदेवः ॥ १२८—१३२- ॥ इति देशाख्यैलाः ॥ इत्येलालक्षणम् ॥

(क०) अथ करणभेदानुद्दिश्य लक्षयति—अष्टधा करणमित्यादिना । ग्रहः पुनरिष्टस्वर इति । अत्र ग्रहशब्देन गीतारम्भ उच्यते ; स त्विष्टस्वर इति ; रागग्रहांशस्वरयोस्तदन्येषु वैकस्मिन्कर्तव्यः स्यादित्यनियमः

किं तु तेषां स्वरस्थाने भेदकानि प्रवक्ष्यहे ।
 स्वरैः सहस्तपाटैस्तु स्यात्पाटकरणं ध्रुवम् ॥ १३७ ॥
 क्रमव्यत्यासभेदेन तद्विधा परिकीर्तितम् ।
 स्वरैर्मुरजपाटैर्यत्तद्वन्धकरणं मतम् ॥ १३८ ॥
 स्वरैः पदैश्च बद्धं यत्करणं तत्पदादिमम् ।
 यत्स्वरैर्विरुदैर्बद्धं करणं विरुदादि तत् ॥ १३९ ॥
 स्वरैः सतेनकैर्यत्तु तत्तेनकरणं मतम् ।
 स्वरैः सकरपाटैर्यन्निबद्धं मुरजाक्षरैः ॥ १४० ॥
 पदैस्तच्चित्रकरणमभिधत्ते हरभियः ।
 स्यान्मिश्रकरणं बद्धं स्वरैः पाटैः सतेनकैः ॥ १४१ ॥

प्रदर्शितः । अत्र न्यासशब्देन गीतमोक्ष उच्यते; न तु स्वरविशेषः ।
 तेनोद्ग्राहखण्डमारभ्यांशस्वरे गीतमोक्षः कर्तव्य इत्युक्तं भवति । स्वरस्थाने
 भेदकानीति । स्वराणां स्थानमात्रोद्ग्राहध्रुवकौ; भेदकानि वक्ष्यमाणानि
 हस्तपाटादीनि । स्वरकरणातिरिक्तपाटकरणादीनां स्वरूपभेदं दर्शयितुमाह
 —स्वरैः सहस्तपाटैस्त्वित्यादिना । हस्तपाटा नागबन्धादयः पटहोद्भवा
 वाद्याक्षरोत्करा वाद्याध्याये वक्ष्यन्ते । तैः सहिताः सहस्तपाटा इति
 स्वरविशेषणम् । अतः स्वराणां प्राधान्येन प्रथमप्रयोगोऽवसीयते । तेन
 पाटकरणे स्वरैरुद्ग्राहः स्यादनन्तरं हस्तपाटैर्ध्रुवः स्यादिति क्रमः । व्यत्यासो
 नाम तद्वैपरीत्यम् । स च हस्तपाटैरुद्ग्राहः स्वरैर्ध्रुव इति । बन्धकरणे
 स्वरैरुद्ग्राहः, मुरजपाटैर्ध्रुवः । पदकरणे स्वरैरुद्ग्राहः, पदैर्ध्रुवः । विरुदकरणे
 स्वरैरुद्ग्राहः, विरुदैर्ध्रुवः । तेनकरणे स्वरैरुद्ग्राहः, तेनकैर्ध्रुवः । चित्रकरणे
 स्वरैर्हस्तपाटैश्चोद्ग्राहः, मुरजाक्षरैः पदैश्च ध्रुवः । मिश्रकरणे स्वरपाटतेनकै-
 रुद्ग्राहः, तैरेव ध्रुवोऽपि स्यात् । तिलत्तण्डुलवदवयविसांकर्यं चित्रत्वम्;

मङ्गलारम्भ आनन्दवर्धनं कीर्तिपूर्विका ।
 लहरीति त्रिधा तानि प्रत्येकं गानभेदतः ॥ १४२ ॥
 द्विरुद्ग्राहं ध्रुवाभोगौ सकृद्गीत्वा पुनः सकृत् ।
 गीयते चेद्भुवोद्ग्राहौ मङ्गलारम्भकस्तदा ॥ १४३ ॥
 उद्ग्राहध्रुवकौ प्राग्बुधार्धं पश्चिमं ततः ।
 आभोगध्रुवकोद्ग्राहाः सकृदानन्दवर्धने ॥ १४४ ॥
 उद्ग्राहस्य द्वितीयार्धं ध्रुवार्धस्थानगं यदि ।
 इतरत्पूर्ववत्कीर्तिलहरी कीर्तिता तदा ॥ १४५ ॥

क्षीरनीरवदवयवसांकर्यं मिश्रत्वमिति भेदो द्रष्टव्यः । इह स्वरकरणादीनां भेदकानि स्वरादीनि विहाय मेलापकाभावेन त्रिधातुत्वम् । इष्टस्वरे गीतारम्भः, अंशस्वरे मोक्षः । रासस्तालो द्रुतो लय इत्येतैर्युक्तत्वं च करणप्रबन्धस्य सामान्यलक्षणत्वेन पृथगुक्तमप्युल्लेख्यम् । अत्र तालादिनियमस्य विद्यमानत्वादयं निर्युक्तः प्रबन्धः । मेलापकाभावात्त्रिधातुषु भेदेषु पर्यायेण यथायोगं षडङ्गबन्धत्वान्मेदिनीजातिमान् । एतानि नवापि करणानि गानप्रकारभेदेन त्रिधा भवन्तीत्याह—मङ्गलारम्भ इत्यादि । कीर्तिपूर्विका लहरीति । कीर्तिलहरीत्यर्थः । सुगममन्यत् । एवं करणानि सप्तविंशतिर्भवन्ति ॥ -१३३-१४५ ॥ इति करणप्रबन्धः ॥

(सु०) विभागक्रमेण करणं लक्षयति—अष्टमेति । करणमष्टप्रकारम् ; स्वरकरणम् ; पाटकरणम् ; बन्धकरणम् ; पदकरणम् ; तेनकरणम् ; चिरुदकरणम् ; चित्रकरणम् ; मिश्रकरणं चेति । तत्र स्वरकरणं लक्षयति—यत्रेति । उद्ग्राहो ध्रुवश्च सान्द्रैर्निविडैः स्वरैर्बद्धौ, आभोगस्तु पदैर्विरच्यते ; तत्राभोगो गातुर्वाग्मेयकारस्य नेतुर्नायकस्य च नाम भवेत् । इष्टे त्वभिलषिते स्वरे प्रहः ; अंशस्वरे न्यासः ; वक्ष्यमाणरासाख्यस्तालः, द्रुतो लयः, तत्स्वरकरणमिति ज्ञेयम् । अन्यान्यपि स्वरकरणवत्पाटकरणादीनि विवेचयानि । तर्हि कथं परस्परं

द्विर्गीत्वोद्ग्राहपूर्वार्धमुत्तरार्धं सकृत्ततः ।

मेलापकः प्रयोगात्मा न वा स्यात्तावुभावपि ॥ १४६ ॥

भेदस्तत्राह—किं रिविति । तेषां किञ्चित्स्वरस्थाने भेदोऽस्ति, तथा च सादृश्ये सत्यपि भेदः सिध्यति । पाटकरणं लक्षयति—स्वरैरिति । हस्त-पाटसहितैः स्वरैर्यदुपनिबध्यते तत्पाटकरणम् । तद्विप्रकारम् ; क्रमेण व्यत्यासेन च । आदौ स्वराः पश्चाद्वस्तपाटा यदि निबध्यन्ते तदा क्रमपाटकरणम् । यदा पूर्वं हस्तपाटाः पश्चात्स्वरास्तदा व्यत्यस्तपाटकरणम् । बन्धकरणं लक्षयति—स्वरैरिति । स्वरैर्मुञ्जपाटैश्च यद्वध्यते तद्वन्धकरणम् । पदकरणादीनि लक्षयति—स्वरैरिति । स्वरैः पदैश्च यद्वध्यते तत्पदकरणम् । यत्रासौ विरुद्धश्च बध्यते तद्विरुद्धकरणम् । स्वरैस्तेनकैश्च यद्वध्यते तत्तेनकरणम् । स्वरैर्हस्तपाटैर्मुञ्ज-पाटैश्च यद्वध्यते तच्चित्रकरणम् । स्वरैःपाटैस्तेनैश्च यद्वध्यते तन्मिश्रकरणम् । एतेषां प्रत्येकं त्रैविध्यं कथयति—मङ्गलारम्भ इति । गानभेदतः गानप्रकार-भेदात् । तमेव गानप्रकारे भेदमाह—द्विरुद्ग्राहमिति । यत्रोद्ग्राहः पूर्वं द्विवारं गीयते ; ततोऽनन्तरं ध्रुवाभोगौ सकृद्गीत्वा पुनश्च ध्रुवोद्ग्राहौ सकृद्गीयते ; तदा मङ्गलारम्भः, यदा तूद्ग्राहध्रुवौ प्राग्वन्मङ्गलारम्भवदुद्ग्राहौ द्विर्गीयते ; ततो ध्रुवः सकृत्, ततोऽनन्तरं ध्रुवस्य पश्चिमार्धं गीयते ; ततोऽनन्तरमाभोग-ध्रुवोद्ग्राहाः सकृद्गीयन्ते, तदानन्दवर्धनः । यस्तु ध्रुवस्थार्धस्थाने उद्ग्राहद्वितीयार्धं गीयते अन्यलक्ष्णमानन्दवर्धनवत्तदा कीर्तिलहरी । एवं सप्तविंशतिः स्वरकरणा-दीन्यक्षरेषु । पाटकरणं द्विषेत्यनेनैतेषां नवानां मङ्गलारम्भादिभेदेन त्रैविध्ये सप्त-विंशतिभेदा भवन्ति ॥ -१३३—१४९ ॥ इति करणप्रबन्धः ॥

(क०) अथ देङ्गीं लक्षयति—द्विर्गीत्वेत्यादि । प्रयोगात्मा मेल-पकः स्याज्ज वेति प्रयोगस्वरूपस्यात्र वैकल्पिकत्वमुच्यते । एलायां स्वरूपेण स्वत एव प्रयोगस्य मतभेदेनोद्ग्राहव्यपदेशो वा मेलापकव्यपदेशो वेति व्यपदेशविकल्पो द्रष्टव्यः । तावुभावपीति । मेलापकसद्भावपक्षमाश्रित्येदं वचनम् । तावुद्ग्राहमेलापकावुभावप्यतालौ तालरहिताक्त्येकः पक्षः ।

अतालौ ढेङ्किताताले कङ्काले वा विलम्बिते^१ ।
 लयान्तरेऽन्यतालेन ध्रुवाभोगौ ध्रुवस्त्वह ॥ १४७ ॥
 त्रिखण्डस्तत्र खण्डे द्वे गीयेते समधातुनी ।
 तृतीयमुच्चमेष द्विराभोगस्तु सकृत्ततः ॥ १४८ ॥
 पुनर्गीत्वा ध्रुवे न्यासो यस्यां सा ढेङ्किता मता ।
 चतुर्धा ढेङ्किता मुक्तावली स्याद्वृत्तबन्धिनी ॥ १४९ ॥
 युग्मिनी वृत्तमाला च तासां लक्ष्माण्यमून्यथ ।
 अभावश्छन्दसां वृत्तं वृत्ते वृत्तानि च क्रमात् ॥ १५० ॥
 त्रिधा तिस्रो द्वितीयाद्या वर्णिका गणिका तथा ।

विलम्बितढेङ्किताताले विलम्बिते कङ्कालताले वा तौ भवत इत्येतत्पक्षद्वयम् ।
 लयान्तरेऽन्यतालेनेति । ध्रुवाभोगौ लयान्तरे विलम्बितादन्यस्मिँल्लये मध्य-
 लये द्रुतलये वेत्यर्थः । अन्यतालेनेति । ढेङ्किताकङ्कालाभ्यामन्येन येन
 केनचित्तालेनेत्यर्थः । समधातुनी इति । एकधातुक इत्यर्थः । एष
 द्विरिति । एष ध्रुवो द्विद्विवारं गेय इत्यर्थः । ततो ध्रुवानन्तरमाभोगस्तु
 सकृद्गातव्यः । पुनर्गीत्वेति । एवमुक्तलक्षणं सकलं प्रबन्धं द्वितीयवारमपि
 गीत्वा ध्रुवे ध्रुवखण्डादौ न्यासः कर्तव्य इति गाननियम उक्तः । अभाव
 इति । छन्दसामभावो मुक्तावल्या लक्षणम् । वृत्तमिति । वृत्तबन्धिन्या
 लक्षणम् । वृत्तबन्धिनीमेकेनैव वृत्तेन गायेदित्यर्थः । एवमुत्तरयोरपि द्रष्टव्यम् ।
 वृत्ते इति । युग्मिन्या लक्षणम् । वृत्तानीति । वृत्तमालाया लक्षणम् । अत्र
 वृत्तानीति बहुवचनेन त्रिप्रभृतीनि गृह्यन्ते । द्वितीयाद्यास्तिस्र इति ।
 वृत्तबन्धिनी युग्मिनी वृत्तमाला उच्यन्ते । त्रिधेति । वक्ष्यमाणेन प्रकारेण ।
 तमेवाह—वर्णिकेत्यादिना । वर्णजैर्वृत्तैर्वर्णिका ; गणजैर्वृत्तैर्गणिका ; मात्रजै-

^१ विलम्बितौ इति मुधाकरपाठः

मात्रिका वर्णजैर्वृत्तैर्गणजैर्मात्रिकैरपि ॥ १५१ ॥

वृत्तैर्मात्रिकेति तिसृणां लक्षणानि । तत्र वर्णसंख्यामात्रनिर्वृत्तानि वृत्तानि वर्णजानि समानीप्रभृतीनि । गणैर्निर्वृत्तानि गणजान्यार्याप्रमुखानि भुजङ्ग-
प्रयातादीनि । मात्रासंख्यैव निर्वृत्तानि मात्रिकाणि वैतालीयादीनि ।
यथोक्तं छन्दोविचितौ—

“आदौ तावद्गणच्छन्दो मात्राच्छन्दस्ततः परम् ।

तृतीयमक्षरच्छन्दश्छन्दस्त्रेषा तु लौकिकम् ।” इति ॥

आर्याचार्यामीतिपर्यन्तं गणच्छन्दः ; वैतालीयादि चूलिकापर्यन्तं मात्रा-
च्छन्दः ; समान्यादिकमुत्कृतिपर्यन्तमक्षरच्छन्द इति । तेषां त्रिविधानां
वृत्तानां लक्षणानि छन्दःशास्त्रत एवावगन्तव्यानि । दिङ्मात्रप्रदर्शनार्थं
किञ्चिदुदाह्रियते—

‘ओं नमो जनार्दनाय दुष्टदैत्यमर्दनाय ।

पापबन्धमोचनाय पुण्डरीकलोचनाय ॥’

इति समानी ।

“पथ्याशी व्यायामी स्त्रीषु जितात्मा नरो न रोगी स्यात् ।

यदि मनसा वचसा च प्रदुष्यति न भूतेभ्यः ॥”

इति पथ्या ।

“तव तन्त्रि कटाक्षवीक्षितैः प्रसरद्भिः श्रवणान्तगोचरैः ।

विशितैरिव तीक्ष्णकोटिभिः प्रहृतं प्राणनदुष्करं मनः ॥”

इति वैतालीयम् । एवं प्रथमया मुक्तावल्या सह दश देङ्कयो भवन्ति ।

दशापि स्युः पुनस्त्रैधा समालंकरणा तथा ।

विषमालंकृतिचित्रालंकृतिर्लक्षणानि तु ॥ १५२ ॥

समालंकारसंख्या च विषमा मिश्रिता क्रमात् ।

तासां पुनस्त्रैविध्यमाह—दशापीत्यादिना । अलंकारसंख्या समेति । समालंकरणाया लक्षणम् । सैव विषमेति विषमालंकृतेर्लक्षणम् । सैव मिश्रितेति विचित्रालंकृतेर्लक्षणम् । अत्रालंकारशब्देन प्रासानुप्रासयमकादयो गृह्यन्ते । एवं त्रिंशद्देङ्क्यः (३०) । अयं प्रबन्धश्छन्दस्तालादिनियमान्निर्युक्तो मेलाप-
कस्य वैकल्पिकत्वाच्चतुर्धातुस्त्रिधातुर्धा पदतालबद्धत्वेन द्वयङ्गत्वाच्चारवली-
जातिमान् ॥ १४६—१५२- ॥ इति देङ्कीप्रबन्धः ॥

(सु०) देङ्की लक्षयति—द्विगीतत्वेति । यत्रोदग्राहस्य पूर्वार्धं द्विगीयते ; ततः सकृदुत्तरार्धम्, ततो गमकसंदर्भवान्मेलापकः क्रियते वा न वा ; तावुभावप्युदग्राहमेलापकौ तालशून्यौ वा, देङ्कितातालेन कङ्कालतालेन वा विलम्बितौ कार्यौ । ततो विलम्बितादन्येन लयेन, अन्यतालेन कङ्कालतालेन ध्रुवाभोगौ कार्यौ ; तत्र ध्रुवस्त्रिखण्डः खण्डत्रययुक्तः । तेषु खण्डेषु द्वे खण्डे समधातुनी समगेये कर्तव्ये ; तृतीयं खण्डं ताभ्यामुच्चमानेन कार्यम् । एष ध्रुवो द्विर्गयः । ततो ऽनन्तरं सकृदाभोगः ; पुनरपि ध्रुवं गीत्वा न्यासः समाप्तिः सा देङ्की । सा चतुर्विधा ; मुक्तावली, वृत्तबन्धिनी, युग्मिनी, वृत्तमाला चेति । तासां क्रमेण लक्षणान्याह—अभाव इति । यस्याश्छन्दो नास्ति सा मुक्तावली । यस्यां त्वैकमेव वृत्तं सा वृत्तबन्धिनी । वृत्तद्वयवती युग्मिनी । बहुवृत्तवती वृत्तमालेति । तासु वृत्तबन्धिन्यादयस्त्रिस्तः प्रत्येकं त्रिधा ; वर्णिका, गणिका, मात्रिका चेति । वर्णजैवृत्तैर्वर्णिका ; गणजैवृत्तैर्गणिका ; मात्रजैवृत्तैर्मात्रिकेति । एवं दशधापि सा त्रिविधा ; समालंकरणा, विषमालंकरणा, चित्रालंकरणा चेति । समालंकारैरुपमादिभिर्युक्ता समालंकृतिः ; त्र्यादिसंख्यायुक्तविषमैरलंकारैर्युक्ता विषमालंकृतिः ; समैर्विषमैश्च चित्रालंकृतिरिति ॥ इति त्रिंशद्देङ्क्यः ॥ १४६—१५२- ॥ इति देङ्कीप्रबन्धः ॥

स्वराद्यकरणस्येव वर्तन्या लक्ष्म किं त्विह ॥ १५३ ॥

रासकादन्यतालः स्याल्लयो ज्ञेयो विलम्बितः ।

द्विरुद्ग्राहो ध्रुवाभोगौ सकृन्मोक्षो ध्रुवे भवेत् ॥ १५४ ॥

कङ्काले प्रतिताले च कुडुके द्रुतमण्डके ।

रचिता चेत्तदा ज्ञेया वर्तन्येव विवर्तनी ॥ १५५ ॥

द्विर्यत्रोद्ग्राहपूर्वार्धमुत्तरार्धं सकृत्ततः ।

मेलोपकः प्रयोगाढ्यः स वा स्याद्विस्तृतो ध्रुवः ॥ १५६ ॥

(क०) अथ वर्तनी लक्षयति—स्वराद्येत्यादिना । स्वराद्यकरणस्ये-
वेति स्वरकरणस्य यथा लक्ष्म लक्षणमुद्ग्राहध्रुवयोः स्वरबद्धत्वमाभोगे पदबद्ध-
त्वमित्यादि सर्वमतिदेशतः प्राप्तं द्रष्टव्यम् । भेदकं दर्शयितुमाह—किंत्व-
ति । इह वर्तन्याम् । रासकादन्यताल इति । करणप्रबन्धोक्ताद्रासकादन्यो
यः कश्चन तालो विलम्बितो लयश्चेति विशेषः । द्विरुद्ग्राह इत्यादि ।
मोक्षो न्यासः । कङ्काल इत्यादि । कङ्कालादिषु चतुर्षु तालेष्वन्यतमेन
रचिता चेदियमेव वर्तनीसंज्ञा भवति । अयं प्रबन्धस्तालादिनियमान्निर्गुक्तो
मेलोपकाभावात्तिधातुः स्वरपदतालबद्धत्वेन व्यङ्गत्वाद्भावनीजातिमान्
॥ -१५३—१५५ ॥ इति वर्तनीप्रबन्धः ॥

(सु०) वर्तनी लक्षयति—स्वाद्येति । स्वरकरणस्येव वर्तन्या लक्षणम् ।
किं त्वयं विशेषः । रासकतालादन्यस्तालः ; विलम्बितो लयः ; उद्ग्राहो द्विर्गायते ;
ध्रुवाभोगौ सकृत् ; ध्रुवे न्यासः । वर्तनीविशेषमेव विवर्तनी लक्षयति—कङ्काल
इति । कङ्कालताले प्रतिताले वा विरच्यते चेत्तदा वर्तन्येव विवर्तनीत्युच्यते
॥ -१५३—१५५ ॥ इति वर्तनीप्रबन्धः ॥

(क०) अथ शोम्बहं लक्षयति—द्विर्यत्रेदिना । प्रयोगाढ्यः प्रयोग-
प्रचुर इत्यनेन मेलोपकस्य किञ्चिद्वाचकपदयुक्तत्वमभ्युगम्यते । स वा स्या-

आभोगं तु सकृद्गीत्वा ध्रुवे न्यासः स श्लोम्बडः ।
 निःसारुकः कुडुकश्च त्रिपुटप्रतिमण्डकौ ॥ १५७ ॥
 द्वितीयो गारुगी रासयतिलग्राह्यतालिकाः ।
 एकतालीत्यमी ताला श्लोम्बडे नियता दश ॥ १५८ ॥
 केचिन्मण्डमपीच्छन्ति नैष लक्ष्येषु लक्ष्यते ।
 तारजोऽतारजश्चेति श्लोम्बडो द्विविधो मतः ॥ १५९ ॥
 तारो ध्वनिस्थानकं स्यात्तद्युक्तस्तारजो मतः ।
 स चतुर्धा स्थानकस्योद्ग्राहादिषु निवेशने ॥ १६० ॥
 अतारजस्तारहीनः सर्वोऽप्येष द्विधा मतः ।
 त्रिधातुश्च चतुर्धातुरिति भूयो भवेद्द्विधा ॥ १६१ ॥
 प्रभूतगमकः स्तोकगमकश्चेत्यमी स्फुटाः ।

दिति । मेलापको वा स्यात् । पक्षे भवति न भवतीत्यर्थः । ततोऽनन्तरं
 ध्रुवं द्विवारं गीत्वा, आभोगं तु सकृद्गीत्वा ध्रुवे न्यासः कृतश्चेत्स श्लोम्बडः ।
 श्लोम्बडे तालनियममाह — निःसारुक इत्यादि । निःसारुकादिषु दशस्वे-
 केन तालेन गातव्य इति नियमो द्रष्टव्यः । स चतुर्थेत्यादि । स तारजः ।
 उद्ग्राहादिषु निवेशन इति । उद्ग्राहस्य तारजत्व एको भेदः ; मेलापकस्य
 तारजत्वे द्वितीयः ; ध्रुवस्य तारजत्वे तृतीयः ; आभोगस्य तारजत्वे चतुर्थः ;
 एवं चतुर्धा तारजः । तारहीनत्वादतारज एको भेदः । सर्वोऽप्येष इति ।
 उक्तप्रकारेण पञ्चविध एव श्लोम्बडः । त्रिधातुश्च चतुर्धातुरिति । द्विधा मत
 इति । तारजाश्चतुर्धातवश्चत्वारः ; मेलापकाभावपक्षे तारजास्त्रिधातवस्त्रय एव ;
 अतारजश्चतुर्धातुरेकः ; अतारजस्त्रिधातुरेकः ; एवं संभूय नव श्लोम्बडा
 भवन्ति । भूय इति । प्रभूतगमकः स्तोकगमकश्चेति । नवानां प्रत्येकं
 द्वैविध्येनाष्टादश श्लोम्बडाः, स्फुटा व्यक्तरूपाः । अत्र त्रिधातूनां भेदानां

प्रायोगिकः क्रमाख्यश्च ततः क्रमविलासकः ॥ १६२ ॥

चित्रो विचित्रलीलश्चेत्यमी स्युः पञ्चधा पृथक् ।

चतुराद्यष्टपर्यन्तं गणनिष्पादिताः क्रमात् ॥ १६३ ॥

मातृकः श्रीपतिस्तद्वत्सोमो रुचिरसंगतौ ।

ते लक्ष्येष्वपवृत्तत्वादस्माभिर्न प्रपञ्चिताः ॥ १६४ ॥

विनियोगवशादेषां त्रयोदश भिदाः पृथक् ।

उपमारूपकश्लेषैर्ब्रह्मा वीरविलासयोः ॥ १६५ ॥

विष्णुश्चक्रेश्वरो वीरे बीभत्से चण्डिकेश्वरः ।

नरार्सहो ऽद्भुतरसे भैरवस्तु भयानके ॥ १६६ ॥

मेलापकाभावे ऽप्युद्गाहध्रुवान्तर्भूतप्रयोगवत्वेन प्रभृतगमकत्वं च द्रष्टव्यम् ।
अनेन भेदकथनेनैव त्रिधातुष्वपि शोम्बडेषु प्रयोगो विधातव्य इत्युक्तं
भवति । प्रायोगिक इत्यादि । अमी अष्टादश शोम्बडाः पृथक्प्रत्येकम् ।
क्रमाच्चतुराद्यष्टपर्यन्तं गणनिष्पादिता इति ; चतुर्गणनिष्पादितः प्रायोगिकः ;
पञ्चगणनिष्पादितः क्रमाख्यः ; षट्गणनिष्पादितः क्रमविलासः ; सप्तगण-
निष्पादितश्चित्रः ; अष्टगणनिष्पादितो विचित्रलीलश्चेति पञ्चधा स्युः । एवं
च सति नवतिर्शोम्बडा भवन्ति । विनियोगवशादित्यादि । विनियुज्यन्त
इति विनियोगाः ; शृङ्गारादयो रसा उपमादयो ऽलंकाराश्चात्र विवक्षिताः ;
तद्वशादित्यर्थः । एषां नवतिसंख्याकानां शोम्बडानां पृथक्प्रत्येकं ब्रह्मादयो
वक्ष्यमाणास्त्रयोदश भेदा भवन्ति । ब्रह्मादींस्त्रयोदश भेदाल्लक्षयति—उप-
मारूपकेत्यादिना । उपमारूपकश्लेषैः, उरूपमारूपकश्लेषाख्यैरेवालंकारैर्लक्षितो
ब्रह्माभिधो भेदो भवति । अत्र साधर्म्यमुपमाभेद इत्युपमालक्षणम् । चन्द्रवत्कान्तं
मुखमित्युदाहरणम् । तद्रूपकमभेदो य उपमानोपमेययोरिति रूपकलक्षणम् ।
मुखमेव चन्द्र इत्युदाहरणम् । 'श्लेषः स वाक्य एकस्मिन्यत्रानेकार्थता भवेत्'

हास्यशृङ्गारयोर्हंसः सिंहो वीरभयानके ।

विप्रलम्भे तु सारङ्गः शेखरः करुणे रसे ॥ १६७ ॥

सशृङ्गारे पुष्पसारः शृङ्गारे परिकीर्तितः ।

रौद्रे प्रचण्डो नन्दीशः शान्ते धीरैरुदीरितः ॥ १६८ ॥

गद्यजाः पद्यजा गद्यपद्यजा इति ते त्रिधा ।

श्लोम्बडा इति संख्याता वियच्चन्द्रशराग्रयः ॥ १६९ ॥

इति श्लेषलक्षणम् । चन्द्रनृपयोर्वाचको राजेतिशब्द उदाहरणम् । वीर-
विलासयोर्विष्णुः । वीर चक्रेश्वर इत्यादि योजनीयम् । वीरविलासयोस्त्यत्र
वीरशब्दसाहचर्याद्विलासशब्देन संभोगशृङ्गारो लक्ष्यते ; तदनुभावत्वाद्विला-
सस्य । शृङ्गारादयो रसा नृत्ताध्याये निरूपयिष्यन्ते । एवं त्रयोदशभिर्भेदै-
श्लोम्बडानां नवतौ पृथग्गुणितायां सप्तत्युत्तरशतसहितं सहस्रं (११७०)
श्लोम्बडा भवन्ति । गद्यजा इत्यादि । उक्तसंख्यानां श्लोम्बडानां गद्यजादिभि-
र्भेदैः पुनस्त्रैविध्यं सति तद्वेदजां संख्यामाह—वियच्चन्द्रशराग्रय इति । विय-
च्छून्यं बिन्दुरित्यर्थः । प्रथमं बिन्दुर्लेखनीयः । चन्द्रशब्देनैकसंख्या लभ्यते ;
चन्द्रस्यैकत्वेन प्रसिद्धेः । लेखकापेक्षया बिन्दोर्वामपार्श्वे एकाङ्को लेखनीयः ।
शरशब्देन पञ्चसंख्या लभ्यते ; मदनवाणानां पञ्चत्वेन प्रसिद्धेः । एकाङ्क-
वामपार्श्वे पञ्चाङ्को लेखनीयः । अग्निशब्देन त्रिसंख्या लभ्यते ; यज्ञियाना-
मग्नीनां त्रित्वेन वेदतः प्रसिद्धेः । पञ्चाङ्कवामपार्श्वे त्रिसंख्याङ्को लेखनीयः ;
इति चतुर्ष्वङ्गेषु लिखितेष्वेकं दश शतं सहस्रमित्यादिकया गणितपरिभाषया
बिन्द्वादिकमेण योजितेषु दशोत्तरपञ्चशतीयुतानि त्रीणि सहस्राणि (३५१०)
श्लोम्बडाः संख्याता भवन्ति । अयं प्रबन्धस्तालादिनियमाभिर्युक्तो मेलापकस्य
वैकल्पिकत्वाच्चतुर्धातुस्त्रिधातुश्च ; पदतालवद्धत्वेन द्व्यङ्गत्वात्तारावलीजाति-
मान् ॥ १५६—१६९ ॥ इति श्लोम्बडप्रबन्धः ॥

(सु०) शोम्बडं लक्षयति—द्विर्यत्रेति । यत्रोद्ग्राह्य पूर्वार्धं द्विर्गीयते ; तत उत्तरार्धं सकृत् ; ततोऽनन्तरं गमकसंयुक्तो मेलापकः ; स वा विकल्पेन स्यात् ; तत्क्रियते वा न वेत्यर्थः । ततोऽनन्तरं ध्रुवो द्विर्गीयते । ततः सकृदाभोगं गीत्वा ध्रुवे समाप्तिः स शोम्बड इति ज्ञेयः । तत्र तालान्निधमयति—निःसारक इति । निःसारकादय एकताल्यन्ता दशताला शोम्बडे कर्तव्याः । केषांचिन्मते मण्डतालोऽपि । परं तु स लक्ष्ये न दृश्यते । तस्मान्न कर्तव्यः । स शोम्बडो द्विविधः ; तारजोऽतारजश्चेति । तत्र तारजं लक्षयति—तारज इति । तारस्थानोत्पन्नो ध्वनिस्तार इत्युच्यते ; तेन युक्तो शोम्बडस्तारजः । स चतुःप्रकारः ; उद्ग्राहध्रुव-मेलापकाभोगेषु तारनिवेशनात् । अतारजं लक्षयति—अतारज इति । तारही नस्तारस्थानेन हीनोऽतारजः । एवं पञ्च भवन्ति । एतेऽपि द्विप्रकारास्त्रिधात-वश्चतुर्धातव इति । एवं सर्वं नवापि प्रभूतगमकस्तोकगमकभेदेन द्विधा ; बहु-गमकयुक्ताः प्रभूतगमकाः ; अल्पगमकायुक्ताः स्तोकगमकाः ; एवमष्टादश ; एतेषां प्रायोगिकादिभेदेन पञ्चविधत्वं कथयति—प्रायोगिक इति । चतुर्भिर्गणैर्निर्मितः प्रायोगिकः ; पञ्चभिर्गणैर्निर्मितः क्रमाख्यः ; षड्भिर्गणैर्निर्मितः क्रमविलासः सप्त-भिर्गणैर्निर्मितश्चित्रः ; अष्टभिर्गणैर्निर्मितो विचित्रलील इति । एवं नवतिर्भेदाः । मातृकादयो भेदा लक्ष्येष्वप्रसिद्धत्वानोक्ता इत्याह—मातृक इति । विनियोगव-शादिति । एषां नवतिसंख्यानां पूर्वोक्तानां शोम्बडानां विनियोगवशात्प्रत्येकं त्रयोदश भेदानाह—उपमेति । उपमारूपकल्लेखालंकारा यदि बध्यन्ते तदा ब्रह्म-नामा शोम्बडः ; वीरो रसः ; विलासश्च स्त्रीणां चेष्टाविशेषश्च यदि निबध्यते तदा विष्णुः ; वीररसे चक्रेश्वरः ; बीभत्सरसे चण्डिकेश्वरः ; अद्भुतरसे नरसिंहः ; भयानके भैरवः ; हास्यशृङ्गारयोर्हंसः ; वीरभयानकयोः सिंहः ; विप्रलम्भशृङ्गारे सारङ्गः ; कर्हणे रसे शेखरः ; केवलशृङ्गारे पुष्पसारः ; रौद्रे प्रचण्डाङ्गुः ; शान्ते नन्दीश इति । एवं त्रयोदशभिराहत्य च नवतौ गुणितायामेकादश शतानि सप्तत्यधिकानि (११७०) भवन्ति । एतेषां गद्यजत्वेन, पद्यजत्वेन, गद्यपद्यजत्वेन त्रैविध्ये दशोत्तराणि पञ्चत्रिंशच्छतानि (३९१०) भवन्ति । तदेवाह—वियच्चन्द्र-शराम्रव इति । वियच्छून्यम् ; (०) चन्द्र एकः ; (१) शराः पञ्च ; (५) अम्र-यस्त्रयः ; (२) अङ्गानां वामतो गतिरिति वामवृद्ध्या एतेष्वङ्केषु क्रमेण स्थापितेष्वियं संख्या (३९१०) संजायते ॥ १५६-१६९ ॥ इति शोम्बडप्रबन्धः ॥

उद्ग्राहो द्विः सकृद्वैकखण्डो द्विशकलो ऽथ वा ।
यत्र ध्रुवो द्विर्वाभोगो ध्रुवे मुक्तिः स लम्भकः ॥ १७० ॥
भागोऽस्मिञ्शोम्बडेऽप्यूर्ध्वं ध्रुवादुद्ग्राहसंनिभः ।
ध्रुवाभोगध्रुवा गेयास्तत इत्युचिरे परे ॥ १७१ ॥
उद्ग्राहस्तालशून्यश्चेत्स स्यादालापलम्भकः ।
स प्रलम्भो ध्रुवस्थाने यत्रोद्ग्राहोऽन्यधातुकः ॥ १७२ ॥
यत्र भागो भवेत्लम्भे भागलम्भः स भण्यते ।

(क०) अथ लम्भकं लक्षयति—उद्ग्राहो द्विरित्यादि । एकखण्ड उद्ग्राहो द्विः सकृद्वा गीयते ; अथवा द्विशकल उद्ग्राहो द्विः सकृद्वा गीयत इति प्रत्येकं द्वैविध्यं योजनीयम् । यत्र यस्मिँल्लम्भप्रबन्धे ध्रुवो द्विर्गेयो भवति । वाभोग इति । आभोगो वा कचिद्भवति ; कचिन्न भवतीत्यर्थः । ध्रुवे मुक्तिरिति । ध्रुवखण्डमारभ्य न्यासः कर्तव्य इत्यर्थः । लम्भकशोम्बडयोर्मतान्तरेण लक्षणान्तरं दर्शयति—भागोऽस्मिन्नित्यादिना । अस्मिँल्लम्भके शोम्बडेऽपि ध्रुवस्योर्ध्वभागे द्वितीयो भागः कर्तव्य इत्यर्थः । उद्ग्राहसंनिभः, उद्ग्राहेण तुल्यधातुकः कर्तव्य इत्यर्थः । ततो ध्रुवानन्तरम् । ध्रुवाभोग-ध्रुवा गेया इति । ध्रुवं द्विवारं गीत्वानन्तरमाभोगं सकृद्वीत्वा पुनरपि ध्रुवमेकवारं गीत्वा ध्रुवमारभ्य न्यासः कर्तव्य इत्यर्थः । लम्भकभेदा-न्दर्शयति—उद्ग्राहस्तालशून्यश्चेत्यादिना । उद्ग्राहस्य तालरहितत्वेन रागसाम्यादालापसाम्यादालापलम्भकसंज्ञान्वर्था द्रष्टव्या । स प्रलम्भ इति । यत्र यस्मिँल्लम्भके ध्रुवस्थान उद्ग्राहानन्तरमन्यधातुक उद्ग्राह इत्यनेन प्रथममुद्ग्राहो यैर्मातुभिः कृतस्तैरेव मातुभिरन्येन धातुना गीयते चेत्स प्रलम्भो नाम भेदः । यत्र भागो भवेदिति । इतरलम्भापेक्षया तत्साम्येनोद्ग्राहस्य प्रथमं भागं गीत्वा तद्वितीयभागे ध्रुवस्थाने ध्रुव-

त्रिश्रुतुष्पश्चवारं वा भिन्नोद्ग्राहसमन्वितः ॥ १७३ ॥

ध्रुवको गीयते यत्र स लम्भपदमुच्यते ।

ध्रुवभेदेऽनुलम्भोऽसौ द्विभेदे तूपलम्भकः ॥ १७४ ॥

एते त्रयोऽप्यनाभोगा विलम्भस्तु स उच्यते ।

उद्ग्राहा बहवो यस्मिन्ध्रुवाभोगविवर्जिताः ॥ १७५ ॥

एते सालगमूढस्थैस्तालैराकलिता मताः ।

द्वितीयभागो गीयते चेदन्वर्थतया भागलम्भो भण्यते । भिन्नोद्ग्राह-
समन्वित इति । एक एव ध्रुवः प्रतिवारं भिन्नेनोद्ग्राहेण सह गीयते
चेल्लम्भपदमिति तस्य नाम । ध्रुवभेद इति । एक एवोद्ग्राहः प्रतिवारं
भिन्नेन ध्रुवेण गीयते चेदनुलम्भो नाम । द्विभेदे त्विति । प्रतिवारं
भिन्नावुद्ग्राहध्रुवौ गीयते चेदुपलम्भो नाम । एते त्रयोऽपीति । लम्भ-
पदानुलम्भोपलम्भाः; अनाभोगाः, न विद्यत आभागो येषां ते तथोक्ताः ।
एतेन भेदान्तरेष्वाभोगः कर्तव्य इत्युक्तं भवति । तेनात्राभोगस्य वैकल्पिकत्वं
विषयव्यवस्थया द्रष्टव्यम् । विलम्भस्त्विति । ध्रुवाभोगविवर्जिता उद्ग्राहा
बहव इत्यनेन धातुभेदाभावो मातृभेदश्च गम्यते । तेनैकधातुका भिन्न-
मातृका उद्ग्राहा एव बहवो गीयन्ते चेद्विलम्भो नाम लम्भभेदः ।
अत्रैकस्मिन्भेदे ध्रुवस्याभावेऽपि भेदान्तरेषु सद्भावात्तस्य न नित्यत्व-
हानिः । एवं मतान्तरोक्तेन सहाष्टौ लम्भकाः । अयं प्रबन्धस्तालाद्यनिय-
मादनिर्युक्तः; आभोगस्य विकल्पत्वेन विषयेषु व्यवस्थितत्वात् । यत्रा-
भोगसद्भावस्तत्र त्रिधातुः; यत्रत्वाभोगाभावस्तत्र द्विधातुः । विलम्भलक्षणे
ध्रुवाभोगविवर्जिता इत्यनेन धात्वन्तराभावश्रुतावपि प्रबन्धस्य भेदगतत्वेनापि
पाक्षिकमेकधातुत्वमापादयितुं न शक्यते । यत उद्ग्राहा बहव इत्युक्तम्;
तेन ध्रुवस्थान उद्ग्राह एव तावत्प्रतिनिधित्वेन प्रयुक्त इति नैकधातुत्वम् ।

यो झोम्बडगतं लक्ष्म गमकस्थानकैर्विना ॥ १७६ ॥

भजते रासकः सोऽयं रासतालैः गीयते ।

गणैर्वर्णैश्च मात्राभिः केचिदेनं त्रिधा जगुः ॥ १७७ ॥

स्याद्रासवल्लयो हंसतिलको रतिरङ्गकः ।

चतुर्थस्तत्र मदनार्वातरञ्छगणादिजाः ॥ १७८ ॥

यदा उद्ग्राह एवैकवारं द्विवारं वा प्रयुज्य त्यज्यते तदैव दोषः प्रसज्येत नान्यथेति । अयं पदतालवद्धत्वाद्व्यङ्गस्तारावलीजातिमान् ॥ १७०—१७५- ॥ इति लम्भकप्रबन्धः ॥

(सु०) लम्भकं लक्षयति—उद्ग्राह इति । यत्रोद्ग्राहो द्विर्गीयते सकृदा सर्व उद्ग्राहः । एकखण्डो द्विखण्डो वा क्रियते ध्रुवः ; सकृद्विर्वा आभागोऽप्येवम् ; ध्रुवे च समाप्तिः स लम्भकः । मतान्तरमाह—भाग इति । अस्मिन्लम्भके तत्पूर्वोक्ते झोम्बडे खण्डतालानन्तरमुद्ग्राहसदृशो भागः प्रबन्धावयवः कर्तव्यः । ततोऽनन्तरं ध्रुव आभागः, पुनर्ध्रुवो वा गेय इति । एतस्य भेदान्कथयति—उद्ग्राह इति । पूर्वोक्तस्य लम्भकस्योद्ग्राहस्तालेन विना यदा निवध्यते तदापलम्भक इत्युच्यते । ध्रुवस्थाने यत्रान्यधातुको विसदृशो गेयः, उद्ग्राहो निवध्यते तदा प्रलम्भः । मतान्तरेणोक्तो भागो यत्रोपनिवध्यते स भाग-लम्भकः । यत्र भिन्नैरुद्ग्राहैः समन्वितान्ध्रुवकांस्त्रिवारं चतुर्वारं वा पञ्चवारं वा गीयते तदा पदमित्युच्यते । उद्ग्राहभेदे ध्रुवभेदे वा अनुलम्भः । ध्रुवोद्ग्राहभेदे तूपलम्भः । एते त्रयः पदलम्भानुलम्भोपलम्भा आभागशून्याः ; यत्र ध्रुवाभागौ न स्तः, उद्ग्राहा बहवो विद्यन्ते स विलम्भः । एतेऽष्टौ लम्भका वक्ष्यमाणसालगसूडस्यैस्तालेराकलिता युक्ताः कर्तव्याः । इत्यष्टौ लम्भकाः ॥ १७१—१७५- ॥ इति लम्भकप्रबन्धः ॥

(क०) अथ रासकं लक्षयति—यो झोम्बडगतं लक्ष्मेत्यादिना । छाणादिजा इति । तत्र छगणजो रासवल्लयः ; पगणजो हंसतिलकः ;

षडक्षराङ्घ्रितस्त्रिंशदक्षरावधिवर्णजाः ।

पञ्चविंशतिराख्याताश्चरणादष्टमात्रिकात् ॥ १७९ ॥

षष्टिमात्रावधिप्रोक्तास्त्रिपञ्चाशत्तु मात्रिकाः ।

लक्ष्ये प्रसिद्धिर्बैधुर्यात्तेष्वस्माकमनादरः ॥ १८० ॥

द्विरुद्ग्राहो ध्रुवोऽपि द्विराभोगध्रुवकौ ^१ततः ।

चगणजो रतिरङ्गकः ; तगणजो मदनावतार इत्यादिशब्दग्राह्या गणा द्रष्टव्याः । एवं गणजाश्चत्वारः ; वर्णजाः पञ्चविंशतिः ; मात्रिकास्त्रिपञ्चा-
शदिति रासा द्वयशीतिर्भवन्ति । तालादिनियमादयं निर्युक्तो गमक-
स्थानकव्यतिरिक्तश्लोम्बडलक्षणातिदेशेन मेलापकाभावात्त्रिधातुः, षडताल-
बद्धत्वाद्द्वयङ्गस्तारावलीजातिमान् ॥ -१७६—१८० ॥ इति रासक-
प्रबन्धः ॥

(सु०) रासकं लक्षयति—य इति । यो गमकस्थानवर्जितं श्लोम्बडलक्षम
भजते, रासतालान् गीयते स रास इत्युच्यते । मतान्तरेणास्य भेदान्निरूपयति—
गणैरिति । गणैर्निबद्धो रासवलयः ; वर्णैर्निबद्धो हंसतिलकः ; मात्राभिर्निबद्धो
रतिरङ्गकः ; छगणेन पूर्वोक्तेनाधिकेन संयुक्तो मदनावतार इति । अन्यान्भेदा-
नाह—षडक्षरेति । षडक्षरचरणमारभ्य त्रिंशदक्षरचरणपर्यन्ता एकैकाक्षरवृद्ध्या
पञ्चविंशती रासा भवन्ति । कश्चित् षडक्षरचरणः ; कश्चित्सप्ताक्षरचरणः ;
कश्चिदष्टाक्षरचरण इत्यादि । तथा अष्टमात्राचरणादारभ्यैकैकमात्रावृद्ध्या षष्टिमात्रा-
पर्यन्तास्त्रिपञ्चाशन्मात्रिका मात्रागणभेदा रासा भवन्ति । एतेभ्योऽन्ये च लक्ष्ये-
ऽप्रसिद्धत्वाच्चोक्ताः ॥ -१७६—१८० ॥ इति रासकप्रबन्धः ॥

(क०) अथैकताली लक्षयति—द्विरुद्ग्राह इत्यादिना । तत आभोग-
ध्रुवकौ गीत्येत्यनेन तयोः सकृद्भानं गम्यते । यतः पूर्वमेव ध्रुवोऽपि द्विरिति

गीत्वा न्यासो यत्र सा स्यादेकताल्येकतालिका ॥ १८१ ॥

अस्यामालापमात्रेण केचिदुद्ग्राहमूचिरे ।

विरुदैर्वर्णतालेन वर्णः कर्णाटभाषया ॥ १८२ ॥

तालत्रैविध्यतस्तस्य त्रैविध्यं गदितं ध्रुवैः ।

ध्रुवस्य द्विर्गानं विहितम् । अत्र द्विरित्यनुक्तत्वाच्च न्यास इति स्थानविशेष-
निर्देशाभावोक्तोऽपि संनिहिते ध्रुवे न्यासः कर्तव्य इत्यवगम्यते । एक-
तालीति संज्ञा । एकतालिकेति । एकतालेन निर्वृत्तत्यत्रार्थे ठकि विहिते
रूपम् । आलापमात्रेणेति । आलापोऽत्र प्रयोगः । मात्रपदेन तस्य
वाचकपदरहितत्वमुच्यते । केवलालापेनोद्ग्राहः कर्तव्य इति केषांचिन्मतम् ।
मतान्तरे तु वाचकपदैरुद्ग्राहः कर्तव्य इत्यर्थः । तालनियमान्निर्युक्तोऽयं
मेलापकाभावात्त्रिधातुः पदतालबद्धत्वेन द्व्यङ्गस्तारावलीजातिमान् ॥ १८१-॥
इत्येकतालीप्रबन्धः ॥ इति सूडक्रमः ॥

(सु०) एकतालीं लक्षयति—द्विरिति । उद्ग्राहो ध्रुवश्च द्विर्गीयते ;
आभोगध्रुवावर्धतः सकृद्वीत्वा, आभोगध्रुवाभ्यामन्यत्रोद्ग्राहो न्यासः समा-
प्तिः सैकतालपनिबद्धैकतालिका । अस्यामुद्ग्राह आलापमात्रेणेति केषांचिन्म-
तम् ॥ १८१- ॥ इत्येकतालीप्रबन्धः ॥ इति सूडक्रमः ॥

(क०) अथालसिक्रमेण प्रथमोद्दिष्टं वर्णप्रबन्धं लक्षयति—विरुदै-
रित्यादिना । तालत्रैविध्यत इति । तालस्य वर्णतालस्य व्यश्मिश्रचतुरश्र-
त्वमेदेन वक्ष्यमाणत्वात्त्रैविध्यं तस्मात् । अत्रोद्ग्राहादीनामनुक्तावप्युद्ग्राह-
ध्रुवयोः सकलप्रबन्धेषु नियतत्वात्तयोरावश्यकत्वेनात्र तौ विरुद्वद्भौ कर्तव्यौ ।
'अनुक्ताभोगवस्तूनां पदैराभोगकल्पना' इति परत्र परिभाष्यमाणत्वादत्र
पदैराभोगः कर्तव्यः । तेनायं त्रिधातुर्भवति । तालमाषानियमान्निर्युक्तो

स्वरैः पाटैः पदैस्तेनै रचना वाञ्छितक्रमात् ॥ १८३ ॥

यस्य स्यात्तेनैकैर्न्यासः स वर्णस्वर उच्यते ।

स्वरादेरादिविन्यासभेदादेष चतुर्विधः ॥ १८४ ॥

विरुदपदतालवद्धत्वात्सूक्तो भावर्नाजातिमान् ॥ -१८२—१८४ ॥ इति
वर्णप्रबन्धः ॥

(सु०) सूडस्थान्प्रबन्धाल्लक्षयित्वा, आलिक्रमस्थाल्लक्षयिषुः प्रथमनिर्दिष्टं
वर्णं लक्षयति—विरुदैरिति । वर्णतालेन कर्णाटभाषया विरुदैरुपनिबद्धमानो वर्ण
इत्युच्यते । तालाध्याये वर्णतालस्य त्रैविध्यं लक्षयिष्यति । तदा वर्णस्यापि
त्रैविध्यं ज्ञेयम् ॥ -१८२—१८४ ॥ इति वर्णप्रबन्धः ॥

(क०) अथ वर्णस्वरं लक्षयति—स्वरैः पाटैरित्यादिना ।
वाञ्छितक्रमाद्रचनेति । अत्र स्वरपाटपदतेनानां कम ऐच्छिक इत्यर्थः ।
स्वरादेरादिविन्यासभेदादिति । स्वरस्यादौ विन्यासादेको भेदः ; पाट-
स्यादौ विन्यासाद्वितीयः ; पदस्यादौ विन्यासात्तृतीयः ; तेनस्यादौ
विन्यासाच्चतुर्थः ; स्वरादिष्वेकैकस्मिन्नादौ विन्यस्तं तदन्वेषां त्रयाणाम-
नियमेन विन्यासो भवति । अत्र स्वरादिषु चतुर्षु द्वाभ्यामुद्ग्राहः कर्तव्यः ।
द्वाभ्यां ध्रुवः कर्तव्यः । आभोगस्तु पदैः कर्तव्यः । एवमयमपि
त्रिधातुस्तालनियमान्निर्युक्तो विरुदाभावात्पञ्चाङ्ग आनन्दिनीजातिमान् ॥
१८४- ॥ इति वर्णस्वरप्रबन्धः ॥

(सु०) वर्णस्वरं लक्षयति—स्वरैरिति । स्वरैः पाटैः पदैस्तेनैर्यस्य विरचितं
स्वाभिलषितक्रमेण च न्यासः स वर्णस्वर इत्युच्यते । स चतुर्विधः ; स्वराणा-
मादावुपनिबन्धनेन चतुर्व्येको भेदः, पाटानामादिविरचनेन द्वितीयः, पदानामादि-
विरचनेन तृतीयः, तेनकानामादिविरचनेन चतुर्थ इति ॥ -१८२—१८४ ॥ इति
वर्णस्वरप्रबन्धः ॥

गद्यं निगद्यते छन्दोहीनं पदकदम्बकम् ।
तत्पोढोत्कलिका चूर्णं ललितं वृत्तगन्धि च १८५ ॥
खण्डं चित्रं च तेषां च प्रभवः सामवेदतः ।
गातव्योत्कलिका बीरे रक्ता रुद्राधिदेवता ॥ १८६ ॥
गीढीयरीतिरुचितां वृत्तिमारभटीं श्रिता ।
चूर्णं शान्ते रसे पीतं गातव्यं ब्रह्मदैवतम् ॥ १८७ ॥
वैदर्भीरीतिसंपन्नं साच्चर्त्ता वृत्तिमाश्रितम् ।
सितं मदनदैवत्यं शृङ्गारसरञ्जितम् ॥ १८८ ॥
ललितं कैशिकीं वृत्तिं पाञ्चालीं रीतिमाश्रितम् ।
वृत्तगन्धि रसे शान्ते पीतं च मुनिदैवतम् ॥ १८९ ॥
पाञ्चालरीतौ भारत्यां पद्यभागविमिश्रितम् ।
खण्डं गणेशदैवत्यं साच्चर्त्ता वृत्तिमाश्रितम् ॥ १९० ॥
श्वेतं हास्यकृतारब्धं वैदर्भीभङ्गिसंभवम् ।
शृङ्गारे वैष्णवं चित्रं चित्रकैशिकवृत्तिजम् ॥ १९१ ॥
वैदर्भ्यां रचितं रीत्या नानारीतिविचित्रया ।
वेणी मिश्रमिति प्राहुरन्ये भेदद्वयं परम् ॥ १९२ ॥
वेणी सर्वैः कृता मिश्रं चूर्णकैर्वृत्तगन्धिभिः ।

(क०) अत्र गद्यं लक्षयति—गद्यं निगद्यत इत्यादिना । चित्र-
कैशिकवृत्तिजमिति । कैशिकीचासौ वृत्तिश्चेत्यत्र 'स्त्रियाः पुंवत्' इति
सूत्रेण पुंवद्भावे कैशिकवृत्तिरिति कर्मधारयः । चित्रा चासौ कैशिकवृत्ति-
श्चेत्यत्रापि पूर्ववत्समासपुंवद्भावौ ; कैशिकवृत्तेश्चित्रत्वं भारत्यादिभिर्वृत्त्यन्तरैः सह
सांकर्येणेति वेदितव्यम् । तस्या जातमिति तथोक्तम् । वेणी सर्वैः

द्रुता विलम्बिता मध्या द्रुतमध्या तथा परा ॥ १९३ ॥

गतिर्द्रुतविलम्बा स्यात्पट्टी मध्यविलम्बिता ।

इति गद्यस्य षट्प्रोक्ता गतयः पूर्वसूरिभिः ॥ १९४ ॥

लघुभिर्वहुलैरल्पैः समैराद्यत्रयं क्रमात् ।

पृथग्लगत्वे मिश्रैस्तु लग्नैस्तद्वत्परं त्रयम् ॥ १९५ ॥

प्रत्येकं गतिपट्केण षट्त्रिंशद्गद्यजा भिदाः ।

प्रणवाद्यमतालं च गनकैरखिलैर्युतम् ॥ १९६ ॥

कृतेति । सर्वैः कलिकादिभिः षड्भिर्भेदैः कृता वेणी । वृत्तगन्धिमिश्चूर्णकैः कृतं मिश्रम् । द्रुतादिगतिपट्कं लक्षयति—लघुभिरित्यादि । बहुलैर्लघुभिर्द्रुताः स्वर्यैर्लघुभिर्विलम्बिताः ; समैर्लघुभिर्मध्येति क्रमः । अत्र लघोः प्रतियोगित्वेन गुरुर्द्रष्टव्यः ; तस्याल्पत्वबहुत्वसमत्वानि द्रुतादिगतिषु क्रमेण कर्तव्यानीत्यर्थः । पृथग्लगत्व इत्यादि । अत्र लघूनां गुरूणां च पृथग्भूतानां भावः पृथग्लगत्वम् ; तस्मिन्सति तद्वत्पूर्ववत् ; अपृथग्भूतत्वेनेत्यर्थः । एवं मिश्रैर्लग्नैस्तु परं त्रयं द्रुतमध्यादिकं गतित्रयं भवति । अयमर्थः—प्रथमार्धे लघूनेव प्रयुज्य द्वितीयार्धे गुरवः प्रयुज्यन्ते चेत्तदा द्रुतविलम्बितागतिः स्यात् ; पूर्वार्धे पूर्ववत्समत्वेन मिश्रिता लगाः प्रयुज्यन्ते चेत्तदा द्रुतमध्यागतिर्भवति ; प्रथमार्धे लघूनेव प्रयुज्य द्वितीयार्धे गुरवः प्रयुज्यन्ते चेत्तदा मध्यविलम्बितागतिर्भवतीति । एवं कलिकादयः षड्भेदाः प्रत्येकं गतिभेदेन षड्विधाः सन्तः षट्त्रिंशद्गद्यानि भवन्तीत्याह—प्रत्येकमित्यादि । सकलभेदानुगतं सामान्यलक्षणमाह—प्रणवाद्यमित्यादि । प्रणव ओंकारः, अतालं तालरहितम्, अखिलैर्गानकैस्तिरिपादिभिः पञ्चदशभिः ; वर्णैश्चेत्यत्राप्यखिलैरिति विशेषणीयम् । अत्र वर्णशब्देन स्थायादयश्चत्वारो वर्णा उच्यन्ते । तैश्च युतमिति चकारार्थः । अतालशब्दानामन्ते ऽन्तरा-

वर्णश्चातालशब्दानां स्वरैरन्तेऽन्तरान्तरा ।

प्रबन्धाङ्गं सतालं च पदद्वंद्वं पृथक्कृतः ॥ १९७ ॥

द्विर्गीत्वा गीयते यत्र प्रयोगोऽपि विलम्बितः ।

गातृनाम सतालं च सतालं वर्ण्यनाम च ॥ १९८ ॥

न्तरा स्वरैर्युतमित्यन्वयः । अतालशब्दानां तालरहितानां वाचकपदानामन्ते-
ऽवसाने समाप्तावित्यर्थः ; अन्तरान्तरा मध्ये मध्ये पदावसानेष्वित्यर्थः ।
अत्र स्वरैः सरिगादिभिर्युतं यथा तथा गातव्यमित्यर्थः । ततोऽनन्तरं प्रबन्ध-
नामाङ्कितं सतालं येन केनापि तालेन सहितं पदद्वंद्वमवान्तरानेकपदसमुदा-
यात्मकमेकैकविभक्त्यन्तमेकैकक्रियया समन्वितं वा शब्दरूपद्वितयम् ; पृथ-
ग्द्विर्गीत्वित्यनेन प्रथमपदं द्विवारं गीत्वा द्वितीयपदमपि द्विवारं गायेदित्यर्थः ।
प्रबन्धाङ्कितमित्यस्य पदद्वंद्वस्य समुदायविशेषणत्वेन द्वयोः पदयोरेकतरस्मि-
न्प्रबन्धस्य नामाङ्कयेदित्यर्थः । सतालमित्यस्यापि तथात्वेन द्वयोरेक एव
तालः कर्तव्य इत्यर्थः । यत्रेति । यस्मिन्गद्ये । प्रयोगोऽपि विलम्बितो
गीयत इति । अत्रापिशब्दः समुच्चये ; तेन प्रयोगस्यापि पदद्वयस्य ताल-
प्रयुक्तत्वं द्योत्यते । अत एव विलम्बित इति लयनियम उक्तः । अनेन
पदद्वयस्यापि विलम्बितत्वं सूचितं भवति । गातृनाम सतालं चेति ।
प्रयोगानन्तरं गातृनाम वामोपकारः स्वनाम निवक्षीयादित्यर्थः । पुनः सताल-
मिति विशेषणेन प्रयोगकृतातालादन्यस्तालः कर्तव्य इत्यर्थः । अथवा
पूर्वं एव तालो लयान्तरेण प्रयोक्तव्य इत्यवगन्तव्यम् । पुनरप्यविलम्बितं
गीत्वेति । अविलम्बितं द्रुतं यथा भवति तथा । अत्र विलम्बितान्यत्वेन
मध्यस्य च ग्राह्यत्वेऽप्यविलम्बितपदेन दृढाद्द्रुतप्रतीतिः स एव गृह्यते ।
पुनर्द्विर्गीत्वित्यत्र गेयविशेषानुक्तेः पूर्वोक्तक्रमेण सकल एव प्रबन्धः पुनर्गेय

विलम्बितेन मानेन पुनरप्यविलम्बितम् ।

गीत्वा विलम्बितालेन न्यासो गद्यं तदिष्यते ॥ १९९ ॥

इति गम्यते । विलम्बितालेन न्यास इति । विलम्बितालस्य प्रथमं पदद्वये प्रयुक्तत्वाच्चत्र पदद्वयादौ तालेनेति तृतीया तालापवर्गे न्यासः कर्तव्य इति गम्यते । प्रथमपदस्यादिभारभ्य विलम्बितलयान्वितं तालमेकवारं प्रयुज्य न्यासं कुर्यादित्यर्थः । अत्र गद्यपद्ये तालरहितो भाग उद्ग्राहत्वेन ग्राह्यः । पदद्वयात्मकः सतालः पृथग्विरावृत्तो भागो ध्रुवत्वेन ग्राह्यः । प्रयोगादिः सतालश्चरमो भाग आभोगत्वेन ग्राह्य इत्यनुक्तोऽप्युद्ग्राहादिविभागश्चैवमूहनीयः । अतोऽयं त्रिधातुस्तालाद्यनियमादनिर्युक्तः पदस्वरतालवद्धत्वान्मूहो भावनीजातिमान् ॥ १८५—१९९ ॥ इति गद्यप्रबन्धः ॥

(सु०) गद्यं लक्षयति—गद्यमिति । छन्दोहीनपदकम्बकं गद्यमित्युच्यते । तत् षट्प्रकारम्—उत्कलिका, चूर्णकम्, ललितम्, वृत्तगन्धि, खण्डम्, चित्रं चेति । तेषां सामवेदादुत्पत्तिः । एतेषां लक्षणान्याह—गातव्येति । उत्कलिका वीररसे गेया; रक्ता रक्तवर्णा; रुद्रदेवता, वणदेवताकथनमुपास्यत्वेन प्राशस्त्यार्थम् । गौडीया रीतिर्यस्यां सा गौडीयरीतिः; उचितां वीररसोचितामारभटी वृत्तिमाश्रिता । चूर्णं लक्षयति—चूर्णमिति । शान्ते रसे चूर्णं गातव्यम् । तत्र पीतो वर्णः, ब्रह्मा देवता, वैदर्भी रीतिः, सारस्वती वृत्तिः । ललिताख्ये गद्ये, सितो वर्णः, मन्दनो देवता, शृङ्गारो रसः, कैशिकी वृत्तिः, पाञ्चाली रीतिः । वृत्तगन्धिनि गद्ये, शान्तो रसः, पीतो वर्णः, मुनिर्देवता, पाञ्चाली रीतिः, भारती वृत्तिः, परं तु तत्पद्यादयः, तेन विमिश्रितं कर्तव्यम् । खण्डे गद्ये, गणेशो देवता, सारस्वती वृत्तिः, श्वेतो वर्णः, हास्यो रसः, सारस्वतीसहिता वैदर्भी रीतिः । चित्रे गद्ये, शृङ्गारो रसः, विष्णुर्देवता, कैशिकी वृत्तिः, वैदर्भी रीतिः । मतान्तरेण मेदद्वयमाह—वेणीति । तदेव मेदद्वयं लक्षयति—वेणीसर्वैरिति । सर्वैः पूर्वोक्तैः षड्भिर्गद्यैर्विरचिता वेणीत्युच्यते । चूर्णवृत्तगन्धिभिर्मिश्रितैर्विरचितं मिश्रमित्यु-

पाटैः स्यातां ध्रुवोद्ग्राहौ कैवाडे न्यसनं ग्रहे ।

सार्धकैरर्थहीनेश्च पाटैः स द्विविधो मतः ॥ २०० ॥

स शुद्धैर्मिश्रितैः पाटैः शुद्धो मिश्र इति द्विधा ।

च्यते । क्रमेण गद्यषट्के गतिमाह—द्रुतेति । उत्कलिकायां द्रुता गतिः, चूर्णे विलम्बिता गतिः, ललिते मध्या गतिः, इत्तगन्धिनि द्रुतमध्या गतिः, खण्डे द्रुतविलम्बिता गतिः, चित्रे मध्यविलम्बिता गतिरिति । बहुभिरिति । बहुभिरलुभिरुत्कलिका कर्तव्या, अल्पैरलुभिश्चूर्णकम्, समैरलुभिरल्लितम् । पृथक् स्थितैरलुभिर्वृत्तगन्धि, पृथक्स्थितैर्गुरुभिः खण्डम्, मिश्रितैश्चित्रमिति । एतानि षडुक्तषड्विधगतियुक्तत्वेन षड्विधत्वे षट्त्रिंशत् (३६) मेदाः । तेषां गानप्रकारमाह—प्रणवाद्यमिति । प्रबन्धाङ्कं पूर्वं गायेत् । उद्ग्राहरूपमित्यर्थः । तस्य विशेषणानि प्रणवाद्यमित्यादीनि । प्रणव ओंकार आदौ यस्य, अतालं तालवर्जितम्, सर्वैरपि गमकैर्युक्तम्, अतालशब्दानां वर्णैः पादाक्षरैर्युक्तम्, अन्ते मध्ये च स्वरैर्युक्तमेवंविधं प्रबन्धकम् ; ततः सतालं पदद्वयं पृथग्निर्गत्वा विलम्बितः प्रयोगो गमकसंदर्भो गीयते । ततोऽनन्तरं सतालं गातुर्वाग्येयकारस्य वर्ण्यस्य नायकस्य नाम, तच्च विलम्बितमानेन ; ततोऽनन्तरं तदेव गीत्वा नायकयोर्नामाविलम्बितं गीत्वा पुनरपि विलम्बितेन समाप्तिर्यत्र तद्वद्यमित्युच्यते ॥ १८९—१९९ ॥ इति गद्यप्रबन्धः ॥

(क०) अथ कैवाडे लक्षयति—पाटैः स्यातामिति । ध्रुवोद्ग्राहावित्यत्र पाठक्रमो न विवक्षितः ; किं तु 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इतिवदर्थक्रमोऽनुसंधेयः । यथा तत्र यवागूपाकात्पूर्वं द्रव्याभावाद्वोमस्यासंभवस्तथेहाप्युद्ग्राहात्पूर्वं गीतारम्भाभावादध्रुवस्यासंभव एव वृत्तानुरोधेन तत्रैव पाटाः कृता इति मन्तव्यम् । न्यसनं ग्रह इति । गृह्यत इति ग्रहः ; ग्रहशब्देनात्रोद्ग्राह उच्यते ; तत्र न्यासः कर्तव्यः । कैवाड इति करपाटप्रधानत्वात्तद्भवोऽपभ्रंशपदेनेवं संज्ञा ; करपाटास्तु बाघा-

वीररौद्राश्रितैर्बद्धा विरुदैरङ्कचारिणी ॥ २०१ ॥

वर्ण्यनामाङ्किताभोगा तालेनेष्टेन गीयते ।

वासवी कलिका वृत्ता ततो वीरवती भवेत् ॥ २०२ ॥

ध्याये वक्ष्यन्ते । स शुद्धैर्मिश्रैः पाटैरित्यत्र पाटानां शुद्धत्वं मुखवाद्याक्षरा-
मिश्रितत्वम् ; मिश्रितत्वं तु मिश्रत्वम् ; तत्सहितत्वमित्यर्थः । एवं सार्थकः
शुद्धकैवाड एकः ; अर्थहीनः शुद्धकैवाडो द्वितीयः ; सार्थकमिश्रकैवाड-
स्तृतीयः ; अर्थहीनमिश्रकैवाडश्चतुर्थ इति चतुर्धा भवति । अत्र नेतृगातृ-
प्रबन्धनामाङ्कितैः पदैरभोगो गातव्यः । तेनायं त्रिधातुस्तालाद्यनिधमा-
दनिर्युक्तः पाटपदतालवद्वत्त्वान्यङ्गो भावनीजातिमान् ॥ २००- ॥ इति
कैवाडप्रबन्धः ॥

(सु०) कैवाडं लक्षयति—पाटैरिति । पाटाक्षरैर्ध्रुवोद्ग्राहौ कर्तव्यौ ।
ग्रह उद्ग्राहे समाप्तिर्यस्य स कैवाडः । स च द्विविधः ; सार्थकः पाटैरकः ;
अनर्थकद्वितीय इति । पुनरपि द्वितीयः शुद्धो मिश्र इति द्विविधः । केवलेः
पाटैर्विरचितः शुद्धः ; पदस्वरादिभिर्मिश्रितैः पाटैर्मिश्र इति ॥ २००- ॥ इति
कैवाडप्रबन्धः ॥

(क०) अथाङ्कचारिणीं लक्षयति—वीररौद्रैति । केवलं विरुदै-
रित्युक्ते शृङ्गाराद्याश्रितान्यपि विरुदानि प्रसज्यन्ते । तद्वचवच्छेदाय वीररौ-
द्राश्रितैरिति विशेषणम् । अत्र वीरशब्देन दानवीरो दयावीरो युद्धवीर इति
त्रिविधो ऽपि गृह्यते । तेन त्रिविध वीराश्रितानि विरुदानि ग्राह्याणि ।
एवंविधैर्विरुदैरुद्ग्राहध्रुवौ बध्नीयादित्यर्थः । वर्ण्यनामाङ्किताभोगेति । अत्र
वर्ण्यनामेति गातृप्रबन्धनाम्नोरप्युपलक्षणम् । तेनाभोगो वर्ण्यादित्रितयना-
माङ्कितैः पदैः कर्तव्यः । तद्वेदानाह—वासवीत्यादि । यत्रैकेन तालेनाष्टौ

वेदोत्तरा जातिमती षट्प्रकारेति सा मता ।

एकद्वित्रिचतुष्पञ्च तालाः स्युर्विरुदानि तु ॥ २०३ ॥

अष्टौ षोडश तद्वच्च द्वात्रिंशद्व्यधिका क्रमात् ।

पञ्चाशच्च चतुर्युक्तं शतमाद्यासु पञ्चसु ॥ २०४ ॥

नियमो जातिमत्यां तु न तालविरुदाश्रयः ।

विरुदानि गीयन्ते सा वासवी ; यत्र द्वाभ्यां तालाभ्यां षोडश विरुदानि गीयन्ते सा कलिका ; यत्र त्रिभिस्तालैर्द्वात्रिंशद्विरुदानि गीयन्ते सा वृत्ता ; यत्र चतुर्भिस्तालैर्द्व्यधिकापञ्चाशद्विरुदानि गीयन्ते सा वीरवती ; यत्र पञ्चभिस्तालैश्चतुर्युक्तं शतं विरुदानि गीयन्ते सा वेदोत्तरा ; एवमाद्यासु पञ्चसु योजनीयम् । जातिमत्यां तु तालविरुदाश्रयो नियमो नेति । तालविरुदाश्रयो नियमो नास्तीत्यर्थः । तेनाद्यासु पञ्चस्यपि तालादिसंख्या नियम एव । न तालादिस्वरूपनियमः । अतो ऽयमनिर्युक्तो मेलापकाभावात्ति-
धातुर्विरुदपदतालवद्वत्वात्त्यङ्गो भावनीजातिमान् ॥ -२०१—२०४- ॥
इत्यङ्गचारिणीप्रबन्धः ॥

(सु०) अङ्गचारिणीं लक्षयति—वीररौद्राश्रयैरिति । विरुदेयेन केनचित्ता-
लेन निबद्धा अङ्गचारिणी । वर्ण्यस्य नायकस्य नाम्नाङ्कित आभोगो यस्याः,
तथाविधा कर्तव्या । सा च षट्प्रकाराः वासवी, कलिका, वृत्ता, वीरवती,
वेदोत्तरा, जातिमतीति । एतासां लक्षणमाह—एकेति । आद्यासु पञ्चस्वेकादि-
तालनियमः । अष्टादिविरुदनियमः । अत एकस्तालः, अष्टौ विरुदानि यस्यां सा
वासवी ; द्वौ तालौ, षोडश विरुदानि यास्यां सा कलिका ; त्रयस्तालाः, द्वात्रिंश-
द्विरुदानि यस्यां सा वृत्ता ; चत्वारस्तालाः, द्विपञ्चाशद्विरुदानि यस्यां सा वीरवती ;
पञ्च तालाः, चतुरधिकं शतं विरुदानि यस्यां सा वेदोत्तरेति । अन्त्या जातिमती
तालविरुदानामाश्रयो न भवति ॥ -२०१—२०४- ॥ इत्यङ्गचारिणीप्रबन्धः ॥

कर्णाटादिपदैः पाटैर्विरुदैस्तालवर्जितः ॥ २०५ ॥
 आर्यागीतौ रसे वीरे कन्दः स्यात्पाट्यमुक्तिकः ।
 पवनो रविसंज्ञश्च धनदो हव्यवाहनः ॥ २०६ ॥
 मुरनाथः समुद्रश्च वरुणः शशिशैलकौ ।
 मधुमाधवनामानौ ततोऽपि मकरध्वजः ॥ २०७ ॥
 जयन्तो मधुपश्चाथ शुक्रसारसकेकिनः ।
 हरिश्च हरिणो हस्ती कादम्बः कूर्मको नयः ॥ २०८ ॥

(क०) अथ कन्दं लक्षयति—कर्णाटादीत्यादि । कर्णाटादिपदै-
 रित्यनेन देशभाषापदान्येव गृह्यन्ते । न संस्कृतपदानि । आर्यागीता-
 विति । आर्यागीतेहि लक्षणं छन्दोविचितौ—‘प्रथमार्धसमा गीतिः’ इति ।
 अस्यार्थः—द्वितीयमर्धे प्रथमार्धेन समं यस्याः सा आर्यागीतिरिति ।
 उदाहरणं च—

‘मधुरं वीणारणितं पञ्चमसुभगश्च कोकिलालापः ।
 गीतिः पौरवधूनां मधुरा कुसुमायुधं विबोधयति ॥’ इति ॥

वृत्तरत्नाकरे ऽपि—

‘आर्याप्रथमदलोक्तं यदि कथमपि लक्षणं भवेदुभयोः ।
 दलयोः कृतयतिशोभां तां गीतिं गीतवान्भुजङ्गेशः ॥’

इत्येतल्लक्षणमुदाहरणं च । आर्यायां तावत्प्रथमार्धे त्रिंशन्मात्राः ; द्वितीयार्धे ऽ-
 ष्टाविंशतिमात्राः । आर्यागीतौ तु द्वितीयार्धे ऽपि त्रिंशन्मात्रा भवन्तीत्यर्थः ।
 एवंविधायामार्यागीतौ प्रथमार्धमुद्गाहं कृत्वा पदैर्गायेत् । द्वितीयार्धे भुवं
 कृत्वा पाटैर्विरुदैश्च गायेदित्यर्थः । पाट्यमुक्तिक इति । भुवाख्यस्य द्विती-
 यार्धस्यादौ पाटानुपक्रम्य न्यासं कुर्यादित्यर्थः । तालवर्जित इति । तालस्व-

विनयो विक्रमोत्साहौ धर्मार्थः काम इत्यमी ।

एकोनत्रिंशदाख्याताः कन्दभेदाः पुरातनैः ॥ २०९ ॥

त्रिंशद्गुरोरा द्विगुरोः क्रमादेकैकभङ्गतः ।

रूपेण शून्यो गेय इत्यर्थः । न तालनियमशून्य इति विवक्षितः । आमो-
गमपि सामान्यन्यायेन पदैः कल्पयेत् । कन्दस्य सामान्यलक्षणमुक्त्वा तद्भेदा-
न्दर्शयति—पवन इत्यादिना । तेषां लक्षणानि संक्षिप्याह—त्रिंशद्गु-
रोरा द्विगुरोः क्रमादेकैकभङ्गत इति । तमङ्गागमे च विहिते यदा तमङ्ग-
भावस्तदा ढिलोपे सति त्रिंश इति रूपम् । त्रिंशादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी ।
त्रिंशमारभ्येत्यर्थः । आ द्विगुरोरिति । द्वितीयो गुरुद्विगुरुस्तत्पर्यन्तं द्विगुरो
रा । एकैकभङ्गत इति । एकमेकं गुरुं द्वौ द्वौ लघू कृत्वेत्यर्थः । क्रमादिति ।
त्रिंशद्गुरोर्भास्मिकायामार्यागीतौ त्रिंशस्य गुरोर्भङ्गात्पवनो नाम कन्दभेदः ;
एकोनत्रिंशस्य भङ्गादविसंज्ञकः ; अष्टाविंशस्य भङ्गाद्वनदः ; सप्तविंशस्य
भङ्गाद्व्यवाहनः ; षड्विंशस्य भङ्गात्सुरनाथः ; पञ्चविंशस्य भङ्गात्समुद्रः ;
चतुर्विंशस्य भङ्गाद्वरुणः ; त्रयोविंशस्य भङ्गाच्छशी ; द्वाविंशस्य भङ्गाच्छै-
लकः ; एकविंशस्य भङ्गान्मधुः ; विंशस्य भङ्गान्माधवः ; एकोनविंशस्य
भङ्गान्मकरध्वजः ; अष्टादशस्य भङ्गाज्जयन्तः ; सप्तदशस्य भङ्गान्मधुपः ;
षोडशस्य भङ्गाच्छुकः ; पञ्चदशस्य भङ्गात्सारसः ; चतुर्दशस्य भङ्गात्केकी ;
त्रयोदशस्य भङ्गाद्वरिः ; द्वादशस्य भङ्गाद्वरिणः ; एकादशस्य भङ्गाद्वस्ती ;
दशमस्य भङ्गात्कादम्बः ; नवमस्य भङ्गात्कूर्मकः ; अष्टमस्य भङ्गात्त्रयः ;
सप्तमस्य भङ्गाद्विनयः ; षष्ठस्य भङ्गाद्विक्रमः ; पञ्चमस्य भङ्गादुत्साहः ;
चतुर्थस्य भङ्गाद्वर्मः ; तृतीयस्य भङ्गादर्थः ; द्वितीयस्य भङ्गात्काम इति ।
एवमेकोनत्रिंशत्कन्दभेदा आख्याताः । एकैकभङ्गत इत्यनेनैकस्यैव गुरोर्भङ्गेन
लघुद्वयरूपता । इतरेषां गुरुरूपतैव । आ द्विगुरोरित्यनेनाद्यगुरोर्भङ्गो न

हयलीलेन तालेन हयलीला द्विधा च सा ॥ २१० ॥

गद्यजा पद्यजा चेति पद्यजा तु चतुर्विधा ।

कर्तव्य इत्यर्थः । छन्दोनिबद्धत्वादयं निर्युक्तः ; मेलापकाभावात्त्रिधातुः ; पदपाटविरुद्धत्वान्यङ्गो भावनीजातिमान् ॥ -२०५—२०९- ॥

(सु०) कन्दं लक्षयति—कर्णाटादिपदैरिति । कर्णाटादिमाषापदैः पाटै-
र्वाशाक्षरैर्विरुद्धैश्च, तालवर्जितोऽतालः, आर्यागीतावार्यागीतिसंज्ञके छन्दसि, वीररसे
यो विरच्यते स कन्द इत्युच्यते । तस्य पाटैः समाप्तिः । आर्यागीतिलक्षणमुक्तं
वृत्तरत्नाकरे—

‘आर्याप्रथमदलोक्तं यदि कथयति लक्षणं भवेदुभयोः ।

दलयोः कृतयतिशोभां तां गीतिं गीतवान्भुजङ्गेशः ॥’ इति ।

तस्य कन्दस्य भेदानाह—पवन इति । पवनादिकामपर्यन्ता एकोनत्रिंशद्वेदा
भवन्ति । तेषां लक्षणमाह—त्रिंशद्गुरोरिति । त्रिंशद्गुरुभ्यैकैकन्यूनता
द्विगुरुपर्यन्ताः पवनादयो ज्ञातव्याः । त्रिंशद्गुरुः पवनः ; एकोनत्रिंशद्गुरुः पविः ;
अष्टाविंशतिगुरुर्वेनदः ; सप्तविंशतिगुरुर्हव्यवाहनः ; षड्विंशतिगुरुः सुरनाथः ;
पञ्चविंशतिगुरुः समुद्रः ; चतुर्विंशतिगुरुर्वरुणः ; त्रयोविंशतिगुरुः शशी ; द्वाविं-
शतिगुरुः शैलः ; एकविंशतिगुरुर्मधुः ; विंशतिगुरुर्माववः ; एकोनविंशतिगुरुर्मकर-
ध्वजः ; अष्टादशगुरुर्मपन्तः ; सप्तदशगुरुर्मधुपः ; षोडशगुरुः शुकः ; पञ्चदश-
गुरुः सारसः ; चतुर्दशगुरुः केकी ; त्रयोदशगुरुर्हरिः ; द्वादशगुरुर्हरिणः ; एका-
दशगुरुर्हस्ती ; दशगुरुः कादम्बः ; नवगुरुः कूर्मकः ; अष्टगुरुर्मपः ; सप्तगुरु-
र्विनयः ; षड्गुरुर्विक्रमः ; पञ्चगुरुस्तसाहः ; चतुर्गुरुर्ममः ; त्रिगुरुर्यः ; द्विगुरुः
काम इति ॥ -२०५—२०९- ॥ इति कन्दप्रबन्धः ॥

(क०) अथ तुरगलीलां लक्षयति—हयलीलेन तालेनेत्यादि ।
‘विरामान्तद्रुतत्रयात्, द्रुतो तुरगलीलः स्यात्’ इति हयलीलातालस्य
लक्षणं वक्ष्यते तदिहानुसंभवेम् । पद्यजेति । पद्यं पादवद्धं पदकदम्बकम् ;

पूर्वार्धमुत्तरार्धं वा द्विधा तालयुतं यदि ॥ २११ ॥

आर्यायाः स्युस्तदा तिस्रश्चतुर्थी त्वादिमे दले ।

स्वरैः पदैस्तु विरुदैः सताले रचिता मता ॥ २१२ ॥

केचित्तु हयलीलेन छन्दसा तां विदुर्बुधाः ।

यथोक्तं 'पद्यं चतुष्पदे तच्च' इति । गद्यं त्वपादवद्धम् । पूर्वार्धमित्यादि ।
आर्याया इति—

‘लक्ष्मैतत्सप्त गणा गोपेता भवति नेह निपमे जः ।

पष्ठोऽयं च नलघु वा प्रथमार्धे नियतमात्रायाः ॥’

इत्येवमादिलक्षणयुक्तम् ; एवंविधलक्षणरूपाया आर्यायाः पूर्वार्धं तालयुक्तं
चेदेका हयलीला ; उत्तरार्धं वा तालयुक्तं चेद्वितीया । द्वयोरेकास्मिन्तालयुते
अन्यतालहीनमित्यर्थः । द्वे वा पूर्वोत्तरार्धे वा यदि तालयुते तदा तृतीया ।
चतुर्थी त्विति । आदिमे दले प्रथमार्धे सतालैः स्वरैः पदैर्विरुदैश्च रचिता
चतुर्थी हयलीला मता । अत्र तुशब्देनाद्यानां तिसृणां केवलपदरचितत्वं
द्योत्यते । एवं पद्यजाश्चतस्रः । केचिच्चित्यादि । हयलीलेन छन्दसेति ।
तस्य लक्षणं तु विकृतौ छन्दसि—

‘अश्वललितं न्जौ भ्जौ भ्लौ मुद्रादित्याः’ । इति

अस्यार्थः—यस्य पादे नकारजकारौ भकारजकारौ पुनर्भकारजकारौ भकार-
लकारौ गकारश्च भवति तद्वृत्तमश्वललितं नामेति ; अश्वललितमेव हय-
लीलम् । एकादशभिर्द्वादशभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम्—

‘पवनविधूतवीचिचपलं विलोकयति जीवितं तनुभृताम् ।

वपुरपि ह्रीयमानमनिशं जरावनितया वशीकृतमिदम् ॥

सपदि निपीडनव्यतिकरं यमादिवनराधिपालरपशोः ।

परवनितामवेक्ष्य कुरुते तथापि हतबुद्धिरश्वललितम् ॥’ इति ॥

तालेन गजलीलेन गजलीला निगद्यते ॥ २१३ ॥

छन्दोहीनेतरलक्ष्म हयलीलागतं मतम् ।

एवंविधं हयलीलं छन्द आर्यास्थाने प्रयुज्य पूर्वार्धमुत्तरार्धं चेत्यादिषु भेदेषु पूर्ववत्कृतेषु मतान्तरेणापि चतस्रः ; गद्यजया सहैवं नव हयलीला भवन्ति । नवानामपि तालस्तु हयलील एव । अत्रार्याया हयलीलाच्छन्दसो वा पूर्वार्धं गद्यस्य पूर्वभागो बोद्धव्यः कल्पनीयः । तदुत्तरार्धं तदुत्तरभागो वा ध्रुवः कल्पनीयः । अत्राभोगस्यानुक्तत्वाद्वातुनेतृप्रबन्धनामाङ्कितैः पदैराभोगः कर्तव्यः । तेनायं त्रिधातुः ; छन्दस्तालनियमत्वामिर्युक्तः ; कचित्स्वरपदविरुद्धतालबद्धत्वाच्चतुरङ्गो दीपनीजातिमान् ; कचित्पदतालबद्धत्वाद्वचनस्तारावलीजातिमान् ॥ -२१०—२१२- ॥ इति हयलीलाप्रबन्धः ॥

(सु०) तुरगलीलां लक्षयति—हयलीलेनेति । वक्ष्यमाणेन हयलीलेन तालेन या विरच्यते सा हयलीलेति । सा द्विधा—पञ्चजा गद्यजेति । तत्र पञ्चजा चतुर्भेदाः ; तानेव भेदान्कथयति—पूर्वार्धमिति । पूर्वार्धमेव तालसंयुक्तं चैको भेदः, उत्तरार्धमेव तालसंयुक्तं चैको भेदः ; द्वे पूर्वार्धापरार्धे तालसंयुक्तं चेदेको भेदः ; भेदत्रये उप्यार्यात्रयेण भवितव्यम् । चतुर्थभेदं लक्षयति—चतुर्थी तिबति । चतुर्थी तुरगलीला । आदिमेऽर्धे स्वरैर्विरच्यते परेऽर्धे विरुद्धैः समानैर्विरच्यते ; अर्धद्वयमपि सतालनः ; एवं चत्वारो भेदाः । मतान्तरमाह—केचिदिति । तां पूर्वजां तुरगलीलां हयलीलेन छन्दसा केचिद्वदन्ति । एवं पञ्चजाश्चविधा, गद्यजे-केति नव भेदाः ॥ -२१०—२१२- ॥ इति तुरगलीलाप्रबन्धः ॥

(क०) अथ गजलीलां लक्षयति—तालेन गजलीलेनेत्यादिना । 'गजलीले विरामान्तमुक्तं लघुचतुष्टयम्' इति वक्ष्यमाणलक्षणेन तालेन निबद्धा गेयेत्यर्थः । छन्दोहीनेतरदिति । हयलीलाच्छन्दसा हीनमितरलक्ष्म प्रथमं गद्यपद्यजत्वेन द्विविधम् । पञ्चजाया आर्यावृत्ताश्रयणेन चतुर्विधत्वं

शुद्धा खण्डा च मात्रादिः संपूर्णेति चतुर्विधा ॥ २१४ ॥

द्विपदी करुणाख्येन तालेन परिगीयते ।

पादे छः पञ्च भा गो ऽन्ते जौस्तः षष्ठद्वितीयकौ ॥ २१५ ॥

चतुर्भिरीदृशैः पादैः शुद्धा द्विपदिकोच्यते ।

अर्धान्ते ऽन्ये स्वरानाहुः खण्डा स्याच्छुद्धयार्थया ॥ २१६ ॥

षष्ठेनैकेन गुरुणा मात्राद्विपदिका मता ।

च, हयलीलागतं लक्षणं मतमत्राप्यनुसंधेयमित्यर्थः । तेन गजलीलाः पञ्च भवन्ति । अनयोर्लीलापदार्थप्राधान्यात्स्त्रीलिङ्गतया निर्देशः । निर्युक्तत्वादिकं हयलीलावद्द्रष्टव्यम् ॥ -२१३- ॥ इति गजलीलाप्रबन्धः ॥

(सु०) गजलीलां लक्षयति—तालेनेति । गजलीलेन तालेन गजलीला कर्तव्या छन्दो विहाय ; अन्यल्लक्षणं पूर्वोक्तहयलीलावत् ; गद्यपद्यजादिभेदा अपि पूर्ववज्ज्ञातव्याः ॥ -२१३- ॥ इति गजलीलाप्रबन्धः ॥

(क०) अथ द्विपदी भेदपूर्वकं लक्षयति—शुद्धेत्यादि । करुणा-
ख्येन तालेनेति । 'गुरुणा करुणो मतः' इति करुणताललक्षणं वक्ष्यते ।
तत्र शुद्धाया लक्षणमाह—पादे छ इत्यादि । पादे चतुर्षु पादेष्वेकस्मिंश्छ-
श्छगणः, षण्मात्रिको मात्रागणः । पञ्च भाः, भगणा आदिगुरवो वर्णगणाः
पञ्च प्रयोक्तव्याः । गोऽन्ते अन्तेऽवसाने गो गुरुः । एवं सामान्येन
गणानुक्त्वा विशेषमाह—जौ स्तः षष्ठद्वितीयकाविति । षष्ठद्वितीयकौ गणौ
जौ स्तः । मध्यगुरुजगणौ भवतः । अन्य आचार्या अर्धान्ते पादद्वयावसाने
स्वरानाहुः, स्वराः प्रयोक्तव्या इति वदन्ति । खण्डा स्यादिति । अयमर्थः ;
उक्तेषु चतुर्षु पादेषु प्रथमं पादद्वयं नियतलक्षणम्, उत्तरपादद्वयमनियतलक्षणं
कृतं चेत्खण्डा नाम द्विपदी भवेत् । षष्ठेन गुरुणेति । प्रतिपादं षष्ठगण-

ज्ञेया शुद्धैव संपूर्णा गुरुणान्तेऽधिकेन तु ॥ २१७ ॥

पुनश्चतुर्धा द्विपदी मानवी चन्द्रिका धृतिः ।

तारेति मानवी छेन तद्द्वयेन कृताङ्घ्रिका ॥ २१८ ॥

पदयं तगणश्चान्ते लगौ चेच्चन्द्रिका मता ।

छगणेन चतुर्मात्रैस्त्रिभिश्च धृतिरुच्यते ॥ २१९ ॥

तारा छेन चतुर्भिश्च यगैरन्तिमे गुरौ ।

स्थाने एक एव गुरुः प्रयुज्यते चेन्मात्राद्विपदिकेति संमता । ज्ञेयेत्यादि । प्रतिपदमप्यधिकेन गुरुणा तु शुद्धैव संपूर्णा विज्ञेया । शुद्धायाः प्रतिपादान्तमेकैको गुरुरधिकः कर्तव्य इत्यर्थः । पुनश्चतुर्धेत्यादि । छेन षण्मात्रिकेण गणेन तद्द्वयेनान्यलघुयुक्तयोः पञ्चमात्रिकयोस्तगणयोर्द्वयेन ; अत्र पूर्वोत्तरोक्तभगणयगणसाहचर्यात्तगण इति वर्णगण एव गृह्यते ; न त्रिमात्रिको मात्रागणः ; एतैः कृताङ्घ्रिका मानवी । पदयमिति । पञ्चमात्रिकयोः पगणयोर्द्वयम्, तगण इत्यत्रापि वर्णगणः । अन्ते लगौ चेदिति । प्रतिपदमित्यवगन्तव्यम् । तदा चन्द्रिका । चतुर्मात्रैरिति । भगणैर्जगणैर्वेत्यर्थः । तैस्त्रिभिरादौ छगणेन च कृताङ्घ्रिका धृतिरित्युच्यते । अन्तिमे गुरौ सति छगणेन चतुर्भिर्यगणैश्च कृताङ्घ्रिका तारा । एतासां पादचतुष्टययुक्तत्वेऽप्येकैकार्थस्य पादत्वविवक्षया द्विपदीव्यपदेशो द्रष्टव्यः । इत्यष्टौ द्विपद्यः । अत्र प्रथमार्थमुद्गाह उत्तरार्थं ध्रुवः पृथक्पादैराभोगो गातृनेतृप्रबन्धनामाङ्कितः कर्तव्यः । अतोऽयं त्रिधातुस्तालनियमाश्रित्युक्तः, पदतालवद्धत्वाद्बृहज्जस्तारबलीजातिमान् । मतान्तरेण स्वरेणापि बद्धत्वात्सूक्तो भावनीजातिमांश्च ॥ २१६—२१९ ॥ इति द्विपदीप्रबन्धः ॥

(सु०) द्विपदी लक्षयति—शुद्धेति । कुरुणाख्येन तालेन या विरच्यते सा द्विपदी । सा चतुर्विधा—शुद्धा, खण्डा, मात्रा, संपूर्णेति । तत्र शुद्धा लक्षयति—

पूर्वपूर्वाक्षरत्राते योज्ज्यो वर्णचयः स चेत् ॥ २२० ॥

उत्तरोत्तरसंघादौ चक्रवालस्तदोच्यते ।

गद्यपद्यमभेदेन स द्विधा गदितो बुधैः ॥ २२१ ॥

लक्षयति—पाद इति । पाद एकल्लगणः कर्तव्यः । पञ्च भाः भगणाः कर्तव्याः । अन्ते गो गुरुः, षष्ठद्वितीयकौ जगणौ स्तः, पूर्व लगणः, ततो जगणः, ततः पञ्च भगणाः, पुनरपि जगणः, अन्ते गुरुः, एवं पादः कर्तव्यः; एवंविधैश्चतुर्भिः पादैः शुद्धा द्विपदी भवति । केषांचिन्मते तस्यामघांन्ते स्वराः कर्तव्याः । एता लक्षयति—खण्डा स्यादिति । अर्धेया शुद्धया द्विपद्या खण्डेत्युच्यते । पादद्वयेनैव विरच्यत इत्यर्थः । मात्राद्विपदीमाह—षष्ठेनेति । षष्ठस्य जगणस्य स्थान एक एव गुरुः क्षिप्यते चेन्मात्राद्विपदी । संपूर्णमाह—ज्ञेयेति । शुद्धैव द्विपदी अन्त एकेन गुरुणाधिकेन युक्ता संपूर्णेत्युच्यते । द्विपद्या अन्यानभेदानाह—पुनरिति । पुनरपि द्विपदी चतुर्धा; मानवी, चन्द्रिका, धृतिः, तारेति । एतासां लक्षणमाह—मानवीति । छेन लगणेन तगणद्वयेन च चतुष्कलाश्च कृताश्चत्वारोऽङ्गप्रयो यस्याः सा तथाविधा मानवीत्युच्यते; पगणद्वयमेको तगणः, अन्ते लगो लघुगुरु, एको लघुः, एको गुरुश्चान्ते यदा क्रियते, एवंविधचरणचतुष्टयवती चन्द्रिका; लगण एकः, चतुर्मात्रागणास्त्रयः प्रतिचरणं चेत्तदा धृतिः; एकल्लगणः, चत्वारो यगणा अन्ते गुरुः प्रतिचरणं चेत्तदा तारेति ॥ २१६—२१९- ॥ इति द्विपदीप्रबन्धः ॥

(क०) अथ चक्रवालं लक्षयति—पूर्वपूर्वाक्षरत्रातेत्यादिना । पूर्वपूर्वेति वीप्सायां द्विर्वचनम् । अक्षरत्रातो वर्णचयोऽक्षरसमुदायो द्वौ वा त्रयो वा वर्णा इत्यर्थः । स वर्णचय उत्तरोत्तरसंघादावुत्तरोत्तरपदादौ भवति चेत्तदा चक्रवाल इत्युच्यते । अयं वर्णावृत्तिनियम उद्गाहध्रुवयोरवश्यं कर्तव्यः । आभोगे त्वनियम इति संप्रदायो वेदितव्यः । तेनार्थं त्रिधातुस्तालाचनियमादनिर्युक्तः; पदतालवद्धत्वाद्द्वयङ्गस्तारावलीजातिमान् ॥ -२२०, २२१ ॥ इति चक्रवालप्रबन्धः ॥

पदैः स्वरैः कौञ्चपदः प्रतितालेन गीयते ।

स्वरन्यासः स तन्नाम्ना छन्दसा मुक्तकोऽयं वा ॥ २२२ ॥

(सु०) चक्रवालं लक्षयति—पूर्वेति । पूर्वेषामक्षराणां प्रान्ते यो वर्णसमूहः स उत्तरोत्तरस्य संवस्याक्षरसमूहस्याद्यो भवति चेत्तदा चक्रवालः । स द्विविधः, गद्यजः, पद्यजश्चेति ॥ -२२०—२२१ ॥ इति चक्रवालप्रबन्धः ॥

(क०) अथ कौञ्चपदं लक्षयति—पदैः स्वरैरित्यादि । प्रतिताले-
नेति । ‘लघुतौ प्रतितालः स्यात्’ इति लक्षणं वक्ष्यते । अत्र स्वरैरुद्गाहः
कर्तव्यः; पदैर्ध्रुवः । स्वरन्यास उद्गाहमारभ्य न्यसनीय इत्यर्थः । स
तन्नाम्ना छन्दसेति । स कौञ्चपदः, तन्नाम्ना कौञ्चपदाभिधानेन । अथ वा
मुक्तछन्दोहीन इत्यर्थः । कौञ्चपदलक्षणं स्वतिकृतौ छन्दसि;

‘कौञ्चपदा भौ स्मौ नौ नौ भूतेन्द्रियवस्तृषयः’ इति ॥

अस्यार्थः—यस्य पादे भकारमकारौ सकारभकारौ नकाराश्चत्वारौ गकारश्च
भवति तत्कौञ्चपदा नाम, पञ्चसु पञ्चस्वष्टसु सप्तसु च यतिरिति । तत्रोदा-
हरणम्—

‘या कपिलाक्षी पिङ्गलकेशी कलिरुचिरनुदिनमनुनयकठिना ।

दीर्घतराभिः स्थूलशिराभिः परिवृतवपुरतिशयकुटिलगतिः ॥

आयतजङ्घा निम्नकपोला लघुतरकुचयुगपरिचितहृदया ।

सा परिहार्या कौञ्चपदा स्त्री ध्रुवमिह निरवधिसुखममिलपता ॥’ इति ॥

अत्रापि पूर्ववदामोः पदैः कर्तव्यः । तेनायं त्रिधातुस्तालादिनियमान्निर्युक्तः,
स्वरपदतालवद्धत्वात्त्यक्तो भावनीजातिमान् ॥ २२२ ॥ इति कौञ्चपदप्रबन्धः ॥

(सु०) कौञ्चपदं लक्षयति—पदैरिति । कौञ्चपदनाम्ना छन्दसा विरचितः,
छन्दोहीनश्च ॥ २२२ ॥ इति कौञ्चपदप्रबन्धः ॥

यत्र स्वराक्षरैरेव वाञ्छितोऽर्थोऽभिधीयते ।

स स्वरार्थो द्विधा शुद्धो मिश्रस्तैः शुद्धमिश्रितैः ॥ २२३ ॥

ग्रहन्यासोऽसौ भूयोऽसौ सप्तधैकादिकैः स्वरैः ।

क्रमोत्क्रमाभ्यां बहुशो भिद्यन्ते द्विस्वरादयः ॥ २२४ ॥

(क०) अथ स्वरार्थं लक्षयति—यत्र स्वराक्षरैरेवेति । स्वराक्षरैरेव पङ्खादिस्वरवाचकैः सरिगमपधनिभिरेव वाचकपदत्वमापन्नैर्वाञ्छितोऽर्थो वाग्येकारस्याभीष्टोऽर्थोऽभिधीयत उच्यते चेत्स स्वरार्थो नाम प्रबन्धः । शुद्धमिश्रितैरिति । शुद्धाश्च मिश्रिताश्चेति द्वंद्वः । अत्र केवलं स्वरा एव शुद्धा वा विकृता वा शुद्धत्वेन विवक्षिताः । अक्षरान्तरसहितास्तु मिश्रिताः । ग्रहन्यास इति । ग्रहे न्यास इत्यर्थः । अस्येति । स्वरार्थस्य । भूयोऽसौ सप्तधैकादिकैः स्वरैरिति । असौ शुद्धो मिश्रोऽपि स्वरार्थ एकादिकैः स्वरैर्भूयः सप्तवेति । अयमर्थः—एकस्वर एकार्थवाचकपदम्, द्वौ स्वरावेकार्थवाचकं पदम्, त्रयः स्वरा एकार्थवाचकं पदमित्येवमादयः सप्त शुद्धमेदा द्रष्टव्याः । एवमेकस्वरयुक्तं द्विस्वरयुक्तं त्रिस्वरयुक्तं पदमित्यादिना मिश्रोऽपि सप्तधा द्रष्टव्य इति । भूय इत्यनेन प्रत्येकमित्यवगन्तव्यम् । क्रमोत्क्रमाभ्यामित्यादि । द्विस्वरादय इति । शुद्धैः षष्मिश्चैव षष्मिलित्वा द्वादश भेदाः क्रमोत्क्रमाभ्यां सरिगादिना क्रमेण रिसगादिना व्युत्क्रमेण च बहुशो भिद्यन्ते ; संख्यातुमशक्या इत्यर्थः । अत्र शुद्धमिश्राश्रितयोरैकस्वरयोः क्रमाद्यसंभवाद्विस्वरादय एवोक्ता इत्यवगन्तव्यम् । एवं नियमेनोद्गाहश्रुवौ गातव्यौ । आमोगस्त्वन्यपदैः पूर्ववद्गातव्यः । तेनायं त्रिधातुस्तालाद्यनियमादनिर्युक्तः ; पदतालबद्धत्वद्वयस्तारावलीजातिमान् । अत्र सरिगादिस्वरप्रयोगेऽपि तेषां वाचकपदत्वेनोपस्थापितत्वादप्यत्र स्वरबद्धत्वं नाशङ्कनीयम् ॥ २२३, २२४ ॥ इति स्वरार्थप्रबन्धः ॥

ध्रुवोद्ग्राहौ भिन्नतालौ मण्डकङ्कालवर्जितौ ।

यस्यां समासु मात्रासु यतिर्मेलापको न च ॥ २२५ ॥

तालद्वयेन सा गेया देङ्कीवद्धनिकुट्टनी ।

(सु०) अथ स्वरार्थं लक्षयति—यत्रेति । यत्र सरिगमादिस्वराक्षरैरेव स्वामिलषितार्थो निबद्धयते स स्वरार्थः । स द्विविधः ; ग्रहे न्यासे च, तैः शुद्धैः स्वरैर्निबद्धो शुद्धः ; मिश्रितैः स्वरैर्निबद्धो मिश्र इति । पुनरपि सप्तविधः ; एकस्वरः, द्विस्वरः, त्रिस्वरः, चतुःस्वरः, पञ्चस्वरः, षट्स्वरः, सप्तस्वरश्चेति । द्विस्वरादीनां क्रमव्यत्यासभेदेन बहवो भेदा भवन्ति । ते लक्ष्येऽप्रसिद्धत्वादिशेषतो नोक्ता इत्यर्थः ॥ २२३, २२४ ॥ इति स्वरार्थप्रबन्धः ॥

(क०) अथ ध्वनिकुट्टनीं लक्षयति—ध्रुवोद्ग्राहावित्यादि । भिन्न-
तालाविति । उद्ग्राहे प्रयुक्तस्तालो ध्रुवे न प्रयोक्तव्य इत्यर्थः । मण्डकङ्काल-
वर्जिताविति । मण्डकङ्कालव्यतिरिक्ततालान्तरयुक्तौ भवत इति नियमः
क्रियते । समासु समसंख्यासु मात्रासु यतिः पदविरतिः कर्तव्या ।
मेलापको न चेति । अनन्तरं देङ्कीवदित्यतिदेशः करिष्यते । तत्रापि
वैकल्पिको मेलापकः प्राप्नोतीति नित्यतया तन्निषेधः क्रियते । सा
ध्वनिकुट्टनी । देङ्कीवत्तालद्वयेन गेयेति । यथा देङ्की मिथो लयान्तर-
युक्तेन तालद्वयेन गीयते, तथेयमपि मिथो भिन्नलयेन तालद्वयेन गातव्ये-
त्यतिदेशार्थः । मेलापकनिषेधादयं त्रिधातुः, तालनियमान्निर्युक्तः, पदताल-
बद्धत्वाद्बृहत्स्तारावलीजातिमान् ॥ २२५-॥ इति ध्वनिकुट्टनीप्रबन्धः ॥

(सु०) ध्वनिकुट्टनीं लक्षयति—ध्रुवोद्ग्राहाविति । ध्रुव उद्ग्राहश्च भिन्न-
तालो कर्तव्यो । ध्रुवेऽन्यस्तालः, उद्ग्राहेऽन्यस्तालः, मण्डकङ्कालौ न कार्यौ ।
समासु मात्रासु यतिर्यतितालः कर्तव्यः । प्रयोगात्मको मेलापकः, नान्नि अन्य-
त्सर्वं लक्षणं देङ्कीवदित्याः सा ध्वनिकुट्टनीति ॥ २२५-॥ इति ध्वनिकुट्टनी-
प्रबन्धः ॥

अर्धान्ते चरणान्ते वा स्वरान्वयस्यार्धमादिमम् ॥ २२६ ॥

द्विरार्याच्छन्दसो गीतं सकृद्गीतं दलान्तरम् ।

यत्राभोगे गातृनाम सार्या स्याद्ग्रहमुक्तिका ॥ २२७ ॥

लक्ष्मीः स्याद्वृद्धिबुद्धी च लीला लज्जा क्षमा तथा ।

दीर्घा गौरी ततो राजी ज्योत्स्ना छाया च कान्तिका ॥ २२८ ॥

मही मतिस्ततः कीर्तिरथ ज्ञेया मनोरमा ।

स्याद्रोहिणी विशाला च वसुधा शिवया सह ॥ २२९ ॥

(क०) अथार्या लक्षयति—अर्धान्त इति । आर्याप्रबन्धे चरणान्ते च स्वरान्सरिगादीन्यस्येत् । तत्रार्धचरणशब्दयोः साक्राब्धत्वादनन्तरवाक्य-
गताया आर्याच्छन्दस इति षष्ठ्याः संबन्धोऽवगम्यते । आर्याच्छन्दस
आदिममर्धं द्विर्गीतं भवेत् । दलान्तरं द्वितीयमर्धं सकृद्गीतं भवेत् । अत्र-
प्रथमार्धमुद्ग्राहो द्वितीयार्धं ध्रुव इत्यवगन्तव्यम् । आभोगो गातृनाम भवे-
दिति । गातृनामेति नेतृप्रबन्धनाम्नोरप्युपलक्षणम् । तेनाभोगो गातृनेतृ-
प्रबन्धनामाङ्कितः कर्तव्य इत्यर्थः । ग्रहमुक्तिका उद्ग्राहिन्यासवती सार्या
स्यादिति सामान्यलक्षणम् । तद्वेदानुदिशति—लक्ष्मीः स्यादित्यादि ।
तेषां लक्षणानि संक्षिप्याह—षष्ठादन्यैरित्यादि । अत्र तावदार्याच्छन्दसि
प्रथमेऽर्थे ‘लक्ष्मैतत्सप्त गणाः’ इत्यादिलक्षणवशद्गणाः सप्तान्ते गुरुश्च
कर्तव्यो भवति । अत्र गणास्तु—

‘ज्ञेयाः सर्वादिमध्यान्तगुरवोऽत्र चतुष्कलाः ।

गणाः सप्त लघूपेताः पञ्च आर्यादिसंस्थिताः ॥’

इति वचनाच्चतुर्मात्रिका भवन्ति । तत्र प्रथमादिगणानामनियमेऽपि ‘षष्ठो
ऽयं नलघु वा’ इति वचनात्षष्ठो गणोऽयमिति प्रकृतत्वाज्जगणः परा-

हरिणी चाथ चक्राख्या सारसी कुररी तथा ।

हंसी वधुरिति प्रोक्ता आर्याः षड्विंशतिः क्रमात् ॥ २३० ॥

षष्ठादन्यैर्गणैः सर्वगुरुभिः प्रथमा पराः ।

एकादिगुरुभङ्गेण क्रमालक्ष्माण्यमूनि तु २३१ ॥

मृश्यते ; जगणो भवतीत्यर्थः । वा पक्षान्तरे नलघु नगणश्च लघुश्च तौ भवतः ।
चत्वारः पृथग्लघवो भवन्तीत्यर्थः । एवं प्रथमार्धे षष्ठस्यैव गणस्य नियमो
नान्येषाम् । तथा द्वितीयेऽपि ; 'चरमेऽर्धे पञ्चमके तस्मादिह भवति
षष्ठो लः' इति वचनात्षष्ठो ल एक एव लघुर्भवतीति षष्ठस्यैव नियमो
नान्येषाम् । तस्मादाद्यां विशेषलक्षणं प्राधान्येन षष्ठगणगतं द्रष्टव्यम् ।
मात्रार्धद्वये षष्ठगणस्य विकारपरिहारेणोत्तरगणविकारा एव भेदानां लक्षणा-
न्युक्तानीति मन्तव्यम् । षष्ठादन्यैरिति । प्रत्येकं गोपेतसप्तगणात्मनोः
पूर्वोत्तरार्धयोः षष्ठाद्रणादन्यैर्गणैर्द्वादशसंख्याकैः । सर्वगुरुभिरिति । एकैकस्य
गणस्य गुरुद्वयसंख्यया चतुर्विंशतिगुरवो भवन्ति । अधिकगुरुभ्यां सह षड्वि-
ंशतिर्भवन्ति । एवं सर्वगुरुभिर्गणैः प्रथमा लक्ष्मीसंज्ञा भवन्ति ; परा वृद्ध्यादयः
पञ्चविंशतिः क्रमादेकादिगुरुभङ्गेण भवन्तीत्यध्याहार्यम् । एकादिगुरुभङ्गे-
णेति । एकद्वित्रिचतुरादिपञ्चविंशतिगुरुपर्यन्तं भङ्गेनेत्यर्थः । गुरोर्भङ्गो नाम
लघुद्वयकरणम् । अत्रैकादिगुरुभङ्गेणेत्येतावत्सुच्यमाने यत्र कुत्रापि स्थितस्यै-
कस्य तादृशयोर्द्वयोस्तादृशानां त्रयाणामेवं चतुरादीनामप्यनियतानां गुरुणां
भङ्गे वृद्ध्यादिलक्षणत्वं प्राप्नोति, तन्मा भूदिति क्रमादिस्तुक्तम् । तेनात्रैक-
शब्दः संख्यावाच्येव प्रथमे नियम्यते । ततश्चादिशब्दोऽपि द्वितीयादिष्वेव
नियम्यते । तथा च सत्येकस्य भङ्गे वृद्धिः, द्वयोर्भङ्गे बुद्धिः, त्रयाणां भङ्गे
लीला, चतुर्णां भङ्गे लज्जा, एवं पञ्चगुरुभङ्गप्रभृत्यापञ्चविंशतिगुरुभङ्गेण
क्षमादयः क्रमेण योजनीयाः । एवं पञ्चविंशतिगुरुभङ्गत एवोद्दिष्टभेदपरि-
समाप्तेरन्तिमस्य षड्विंशस्य गुरोर्भङ्गो नास्त्येवेत्यवगम्यते । लक्ष्माण्यमूनि

छन्दोलक्षणतो ज्ञेयाः शेषा भूरितरा भिदाः ।

त्विति । अत्र तु शब्दोऽवधारणार्थे, अमृत्येवेति, षष्ठगणव्यतिरिक्तसर्व-
गुरुमारभ्यैकादिगुरुमङ्गान्तान्येव लक्षणानि लक्ष्मीवृद्ध्याचार्याभेदानां लक्षणा-
नीतो व्यतिरिक्तानि लक्षणान्तराणि न सन्तीत्येवकारार्थः । अमृतीति
प्रतिनिर्दिश्यमानलक्ष्मपदलिङ्गापेक्षया नपुंसको निर्देशः । छन्दोलक्षणत
इत्यादि । शेषा भूरितरा भिदा इति । आर्यायाः पथ्याविपुलादयो बहवो
भेदाश्छन्दोलक्षणतः—

‘त्रिपञ्चशकेषु पादो दलयोराद्येषु दृश्यते यस्याः ।

पथ्येति नाम तस्याः प्रकीर्तितं नागराजेन ॥’

इत्यादिकाश्छन्दःशास्त्रादेव ज्ञेयाः । आर्यासामान्यस्वरूपमपि तत एव ज्ञेयमिति
भावः । मेलापकस्यानुक्तत्वादयं त्रिधातुश्छन्दोनियमाच्चिर्युक्तः, स्वरपाट-
तालबद्धत्वात्त्यक्तो भावनीजातिमान् ॥ -२२६-२३१- ॥ इत्यार्याप्रबन्धः ॥

(मु०) आर्यो लक्षयति—अर्धान्त इति । अर्धान्ते प्रथमदलान्ते चरणान्ते
पादान्ते वा स्वराक्षयस्य, आदिमं दलं द्विगैयम् । दलान्तरं द्वितीयदलमन्यगीति-
सदृशधातुकमर्धतः सकृद्गीयते सार्धगीतिरिति लभ्यते । आमोगे गातुर्वाग्येयकारस्य
नाम सार्या । प्रह उद्ग्राहे समाप्तिर्यस्याः सा प्रहमुक्तिका । तस्या भेदानाह—
लक्ष्मीरिति । लक्ष्म्यादयो वृद्धयन्ताः षड्विंशतिर्भेदा भवन्ति । तेषां लक्षणमाह—
षष्ठादिति । षष्ठे गण आर्यासु सर्वगुरुत्वासंभवात् षष्ठादन्यैर्गणैः सर्वगुरुभिः
प्रथमा लक्ष्मीः स्यात् । परास्तु वृद्ध्यादयः क्रमशः एकैकगुरुमङ्गेण लघुद्वयवृद्ध्या
ज्ञातव्याः । यदाह पिङ्गलनागः—‘गुरु दृष्ट्वा वै कृद् चळ्ळं तं तं णाम विआरि’
इति । एकगुरुमङ्गेण वृद्धिः, गुरुद्वयमङ्गेण बुद्धिः, गुरुत्रयमङ्गेण लीलेत्यादि; एवमेव
षड्विंशतिगुरुमङ्गेण वधुरित्यन्तं ज्ञेयम् । अन्ये भेदाश्छन्दोलक्षणतश्छन्दः-
शास्त्रतो ज्ञातव्याः । आर्यासामान्यलक्षणमुक्तं वृत्तरत्नाकरे—

‘लक्ष्मैतत्सप्तगणा गोपेता भवति नेह विषमे जः ।

षष्ठोऽयं नलघु वा प्रथमेऽर्थे नियतमार्यायाः ॥

आर्यैव प्राकृते गेया स्यात्पञ्चचरणाय वा ॥ २३२ ॥

त्रिपदी षट्पदी गाथेत्यपरे सूरयो जगुः ।

छन्दसा द्विपथेन स्याद्विपथः स्वरमुक्तिकः ॥ २३३ ॥

षष्ठे द्वितीयलात्परके न्ले मुखलाच्च सयतिपदनियमः ।

चरमेऽर्धे पञ्चमके तस्मादिह भवति षष्ठो लः ॥ १

इति ॥ -२२६—२३१- ॥ इत्यार्याप्रबन्धः ॥

(क०) अथ गाथां लक्षयति—आर्येत्यादि । उक्तलक्षणार्यैव प्राकृते प्राकृतपदं विषयीकृत्य गीयते चेत्तदा गाथा स्यादिति । अनेनार्यायाः संस्कृतपदविषयत्वमुक्तं भवति । पदव्यतिरिक्तमन्यदार्यागतं लक्षणमनुसंधेयम् । केषांचिन्मतेन पदभेदाभावादार्यैव चरणन्यूनधिकभावेन गाथा भवतीति लक्षणान्तराणि दर्शयति—पञ्चचरणाय वेत्यादिना ॥ -२३२- ॥ इति गाथाप्रबन्धः ॥

(सु०) गाथां लक्षयति—आर्यावदिति । सेव प्राकृतलक्षणवत्यायां गाथेत्युच्यते । अथ वा पञ्च चगणवतीमात्रया सा कार्या । मतान्तरेण तस्या द्वैविध्यमाह—त्रिपदीति । पादत्रयवती, पादषट्कवती च गाथेति केचन वदन्ति ॥ -२३२ ॥ इति गाथाप्रबन्धः ॥

(क०) अथ द्विपथकं लक्षयति—छन्दसेत्यादि । द्विपथेनेति । द्विपथं दोषकमिति पर्यायशब्दौ । तेन दोषकलक्षणमेव द्विपथलक्षणं वेदितव्यम् । दोषकलक्षणं तु ; 'दोषकं भौ भगौ गिति' ; अस्यार्थः—यस्य पादे भकारौ भकारगकारौ गकारश्च तद्दोषकं नामेति । अत्रोदाहरणम् —

‘दोषकमर्थनिरोधनमुग्रं स्त्रीचपलं युधि कातरचित्तम् ।

स्वार्थपरं मतिहीनममात्यं मुञ्जति यो नृपतिः स सुखी स्यात् ॥ इति ॥

तालहीनः सतालो वा स च ज्ञेयश्चतुर्विधः ।

स्वरैरेकोऽन्यः प्रयोगैः सोभयानुभयौ परौ ॥ २३४ ॥

प्राकृते दोहसंज्ञोऽसौ तस्य भेदा नव त्विमे ।

सारसो भ्रमरो हंसः कुररश्चन्द्रलेखकः ॥ २३५ ॥

कुञ्जरस्तिलको हंसक्रीडोऽप्यथ मयूरकः ।

त्रयोदशायुजि समे मात्रा द्वादश सारसे ॥ २३६ ॥

अत्र पादान्ते यतिः । द्विपथकस्य दोषकपर्यायत्वं प्राकृते, 'दोहसंज्ञोऽसौ' इत्यनन्तरं वक्ष्यमाणस्य तद्वेदस्य दोहशब्दस्य छायाशब्दत्वेन दोषकशब्दप्रतीतिरवगम्यते । तेन दोषकेन छन्दसेत्यर्थः । स्वरमुक्तिकः स्वरन्यासान् । पक्षे तालहीनः । पक्षान्तरे सतालः । अनियतैकतालसहितः । स च द्विपथप्रबन्धश्चतुर्विधो ज्ञेयः ; वक्ष्यमाणप्रकारैरित्यर्थः । तदेव दर्शयति—
स्वरैरित्यादि । एकः प्रथम उद्ग्राहध्रुवयोः स्वरैर्बद्धः स्यादित्यर्थः । अन्यो द्वितीयः पूर्ववत्प्रयोगैर्बद्धः स्यात् । परौ तृतीयचतुर्थौ सोभयानुभयौ, तृतीयः सोभयः, उभयैः स्वरैः प्रयोगैश्च सहितः, तृतीये स्वरैरुद्ग्राहः, प्रयोगैर्ध्रुवः कर्तव्य इत्यर्थः । चतुर्थोऽनुभयः, स्वरप्रयोगाभ्यां रहितः, चतुर्थे पदैरेवोद्ग्राहध्रुवौ कर्तव्यावित्यर्थः । एतेषु पदैरामोगः कर्तव्य इत्यर्थः । प्राकृत इत्यादि । असौ द्विपथकः प्राकृतपदविषयश्चेत्तदा दोहसंज्ञो भवति । संस्कृते द्विपथसंज्ञो दोषकसंज्ञो वेत्यर्थः । नन्वत्र स्वरमुक्तिक इत्युक्तम्, चतुर्णो मध्ये द्वयोरेव स्वरा उक्तास्तश्रोपपद्यते । द्वयोस्तु नोक्तास्तत्र कथमिति चेत्, सत्यम् ; तत्र भेदद्वयेऽप्युद्ग्राहस्य स्वरबद्धत्वाद्भेदान्तरे स्वरामावेऽपि स्वरशब्देन तत्रोद्ग्राह उपलक्ष्यते । तेनोद्ग्राहे न्यासः स्यादित्यभिप्रायाददोषः । तस्य भेदा इत्यादि । तस्य द्विपथस्यमे तु वक्ष्यमाणाः सारसादयस्तु नव भेदा भवन्ति । सारसादीनां लक्षणमाह—
त्रयोदशेत्यादिना । सारसेऽयुजि विषमपादे त्रयोदश मात्राः । छन्दोगत-

ओजेऽङ्गौ मनवो मात्रा भ्रमरे स्वयः समे ।
 मात्राः पञ्चदशायुग्मे हंसे युग्मे त्रयोदश ॥ २३७ ॥
 त्रयोदशायुजि कलाः कुञ्जरे तिथयः समे ।
 मात्राः पञ्चदशायुग्मे तिलके मनवः समे ॥ २३८ ॥
 त्रयोदशासमे हंसक्रीडे युग्मे कलाः कलाः ।
 यद्येषामर्धयोरन्ते पञ्चादिलघुभिः शिखा ॥ २३९ ॥
 तं शिखाद्विपथं प्राहुर्मयूरमपि मूरयः ।
 एतेषु व्यत्ययेनापि चरणानां स्थितिर्भवेत् ॥ २४० ॥
 भवन्त्येकादिपादानां सकृद्द्विर्गानभेदतः ।
 द्विपथा भूरिभेदास्ते लक्ष्या लक्ष्येषु मूरिभिः ॥ २४१ ॥

त्वादेव मात्राशब्देन लघ्वक्षरमुच्यते । तालगतत्वे तु पञ्चलघ्वक्षरोच्चारमित-
 कालो द्रष्टव्यः । समे पादे द्वादश मात्रा भवन्ति । भ्रमरादीनां लक्षणानि
 अन्यत एव सुबोधानि । तत्र मनव इत्यादीनां शब्दानां चतुर्दशादिसंख्या-
 परत्वं तु प्रसिद्धमेव । एते सारसादयो नव भेदाः प्रथमोक्तेषु चतुर्षु भेदेषु
 प्रत्येकं योजनीयाः । यद्येषामित्यादि । एषां भेदानामर्धयोरन्ते वा मध्ये
 मध्येऽपि वा पदान्ते वेत्यर्थः । पञ्चादिलघुभिः । आदिशब्देन षट्सप्तादयो
 गृह्यन्ते । यथा पादमिति मात्राधिकं न भवति तथा शिखा कर्तव्येति भावः ।
 एतेष्वित्यादि । एतेषु शिखाद्विपथेषु चरणानां पादानाम् । व्यत्ययेना-
 पीति । विषमपादोक्तमात्रासंख्या समपादे भवेत् । समपादोक्तमात्रासंख्या
 विषमपादे भवेदित्यर्थः । भवन्तीत्यादि । एकादिपादानां सकृद्द्विर्गान-
 भेदत इति । एकपादस्य प्रथमपादस्येत्यर्थः । तस्य सकृद्गानमितरेषां द्विर्गानं
 प्रथमस्य द्विर्गानमितरेषां सकृद्गानम् । एवं प्रथमद्वितीययोः सकृद्गानं द्विर्गानं
 च पूर्ववद्द्रष्टव्यम् । तथा त्रयाणां चतुर्णामपि । एवं गानभेदतो द्विपथा

भूरिभेदा भवन्तीत्यन्वयः । एते भेदा लक्ष्येषु लक्ष्याः ; नामोद्देशादिना लक्ष्यन्त इत्यर्थः । अयं मेलापकाभावात्त्रिधातुः छन्दोमात्रिर्युक्तः, कचित्स्वरपद-
तालवद्धत्वाद्बृहत्तारावलीजातिमान् । अत्र प्रबन्धस्यैकाङ्गतापत्तेः सप्रयोगा-
नुभयौ तालहीनौ कर्तव्यौ । तेन तालहीनः सतालौ वेति विकल्पो भागव्यवस्था
द्रष्टव्यः । यथा सप्रयोगानुभयौ सतालावेव सस्वरसोभयौ तालहीनौ सतालौ
वेति सर्वं समञ्जसम् ॥ -२२३-२४१ ॥ इति द्विपथप्रबन्धः ॥

द्विपथकं लक्षयति—छन्दसेति । द्विपथकनाम्ना छन्दसा निबद्धो द्विपथः ।
स्वरेषु मुक्तिः समाप्तिर्यस्य स स्वरमुक्तिकः, स तालहीनः, सतालौ वा कर्तव्यः ।
स चतुर्विधः ; एकः स्वरैरेवोपनिबद्धयते, अपरः प्रयोगैर्गमकैर्निबद्धयते, कश्चनो-
भाम्यां स्वरगमकाम्यां निबद्धयते, कश्चनानुभय उभाम्यां हीनः । तस्य भाषा-
विशेषेण नामान्तरभेदाश्चाह—प्राकृत इति । असौ द्विपथकः प्राकृते दोहा
इत्युच्यते । तस्य सारसादयो नव भेदा भवन्ति । तेषां लक्षणमभिधत्ते—
त्रयोदशेति । अयुजि प्रथमे तृतीये च चरणे त्रयोदश मात्रा भवन्ति, समे
द्वितीये चतुर्थे चरणे द्वादश मात्रा भवन्ति ; तदा सारसः । ओजे विषमचरणद्वये
मनवश्चतुर्दश मात्राः ; समे चरणद्वये रवयो द्वादश मात्रास्तदा भ्रमरः । विषमे
पञ्चदश मात्राः, समे त्रयोदश मात्रास्तदा हंसः । विषमे त्रयोदशकलाः, समे
चतुर्दश मात्रास्तदा कुरः । विषमे तिथयः पञ्चदश कलाः, समे रवयो द्वादश
मात्रास्तदा चन्द्रलेखः । विषमे त्रयोदश मात्राः, समे पञ्चदश कलास्तदा कुञ्जरः ।
विषमे पञ्चदश मात्राः, समे चतुर्दश मात्रास्तदा तिलकः । विषमे त्रयोदश
कलाः, समे षोडश कलास्तदा हंसक्रोडा । येषां पूर्वोक्तानां दोहानां मध्ये पञ्च-
लघुनिर्मिता षडादिलघुनिर्मिता वा शिखा क्रियते तदा तं दोहं सूरयो ज्ञातारः
केचिच्छिखाद्विपथमित्याहुः, केचिन्मयूरमित्यपि वदन्ति । एतेष्विति । एतेषु
पूर्वोक्तेषु दोहेषु व्यत्ययेनापि चरणानां स्थितिः ; समचरणलक्षणं विषमचरणयोः,
विषमचरणलक्षणं समचरणयोः । एतेषां द्विपथकानामेकद्वित्रिचतुष्पदानां सकृ-
द्गानं, द्विवारं वा गानमित्यादिभेदेन बहवो भेदा भवन्ति । ते लक्ष्ये लक्ष-
णीयाः ॥ -२२३-२४१ ॥ इति द्विपथप्रबन्धः ॥

छन्दसः कलहंसस्य पादैरन्ते स्वरान्वितैः ।

कलहंसः स्वरे न्यासो गेयो झम्पादितालतः ॥ २४२ ॥

वर्णजो मात्रिकश्चेति कलहंसो द्विधा मतः ।

गद्यात्मा चेत्स्वरान्गीत्वा ततः पदनिवेशनम् ॥ २४३ ॥

(क०) अथ कलहंसं लक्षयति—छन्दसः कलहंसस्येत्यादि । कलहंसस्य छन्दसो लक्षणं भारतीये जगत्यां नर्कुटभेदेषु मुनिनोक्तम्, यथा—

‘द्वितीयसप्तमान्त्यं चतुर्थं यदा गुरुर्यदा च षष्ठो दशमोऽपि वा ।

अथोदिता हि पादे त्वथ जागते भवेदिदं तु हंसाख्यमिति स्मृतम् ॥’

इदमेवोदाहरणं च । अस्यार्थः—जागते पादे द्वादशाक्षरात्मके चरणे द्वितीय-चतुर्थषष्ठसप्तमदशमद्वादशाक्षराणि यदा गुरवो भवन्ति तदा हंसाख्यं नाम छन्दः । हंसाख्यमेव कलहंसम् ; तेन बद्धः प्रबन्धः कलहंस उच्यते । अन्ते स्वरान्वितैः पादैरिति । प्रतिपादान्तं स्वरान्प्रयुज्यादित्यर्थः । स्वरे न्यास इति । प्रथमपादयुक्तेषु स्वरेषु प्रथमस्वरान्कतिचिदाख्य न्यासं कुर्यादित्यर्थः । झम्पादितालतो गेय इति । ‘झम्पातालौ विरामान्तं द्रुतद्वंद्वं लघुस्तथा’ इति झम्पातालस्य लक्षणं वक्ष्यते । आदिशब्देन तन्मात्रासंमितदेशीतालान्तरं गृह्यन्ते । वर्णजो मात्रिकश्चेति । वर्णजः पद्यरूपः ; मात्रिको गद्यरूपः । वर्णजस्योक्तलक्षणानुसारेण नियतगणबद्धत्वात्पद्यरूपत्वम् । मात्रिकस्यानियत-गणबद्धत्वाद्वद्यरूपत्वम् । मात्रासंख्यातूभयोः समानैव ; अन्यथा कलहंस-प्रकृतिकत्वाभावप्रसङ्गात् । गद्यात्मा चेति । मात्रिकश्चेदित्यर्थः । स्वरान्गीत्वा ततः पदनिवेशनमिति । प्रतिपादमादौ स्वराः प्रयोक्तव्या इत्यर्थः । अत्र प्रथमार्थमुद्गाहः ; उत्तरार्थं प्रुवः ; पूर्ववदाभोगः पृथक्कर्तव्यः ; तेनायं त्रिधातुः ; छन्दस्तालनियमान्विर्युक्तः ; स्वरपदतालबद्धत्वात्पञ्चो भावनीजाति-मान् ॥ २४२, २४३ ॥ इति कलहंसप्रबन्धः ॥

तोटकच्छन्दसा न्यस्तस्वरोऽङ्घ्र्यन्ते तु तोटकः ।

ननु वृत्ते वक्ष्यमाणे पुनरुक्तोऽत्र तोटकः ॥ २४४ ॥

(मु०) कलहंसं लक्षयति—छन्दस इति । कलहंसाख्यस्य छन्दसोऽन्ते स्वराश्रिताः पाठादि क्षिप्यन्ते तदा कलहंसः । स्वरेषु न्यासः समाप्तिर्वस्य ; स शम्पादिभिस्तार्लंगैः । स द्विविधः ; वर्णजो मात्रिकश्चेति । वर्णगणनिर्मितो वर्णजः, मात्रागणनिर्मितो मात्रिकः । यदा गद्येन विरच्यते तदा पूर्वं स्वराङ्गीत्वा पश्चात्पदं निवेशनीयम् ॥ २४२, २४३ ॥ इति कलहंसप्रबन्धः ॥

(क०) अथ तोटकं लक्षयति—तोटकच्छन्दसेत्यादि । तोटकच्छन्दसो लक्षणं तु, 'तोटकं सः' इति । अस्यार्थः—जगत्प्रधिकारे प्रस्तुते यावद्भिः सकारैर्जगतीपादः पूर्यते तावन्त एव सकारा यत्र पादे भवन्ति ततोटकं नाम वृत्तमिति । द्वादशाक्षरात्मकस्य जगतीपादस्य चतुर्भिः सगणैः पूरितत्वाच्चत्वारः सगणास्तोटकमित्यर्थः । सूत्रे जातिविवक्षयैकवचनं द्रष्टव्यम् । तत्रोदाहरणम्—

‘त्यज तोटकमर्थवियोगकरं प्रमदाधिकृतं व्यसनोपहतम् ।

उपधाभिरशुद्धमतिं सचिवं नरनायक ! भीरुकमायुधिकम् ॥’ इति ॥

अत्र पादान्ते यतिः । तोटकच्छन्दसेतीत्यंभूतलक्षणे तृतीया । तेन बद्धः प्रबन्धोऽपि तोटक इत्युच्यते । अङ्घ्र्यन्ते न्यस्तस्वरस्त्विति । अत्र तुशब्दो यदर्थे । तोटकं छन्द एव प्रतिपादान्तं न्यस्तस्वरं चेत्तोटकप्रबन्ध इत्यर्थः । वक्ष्यमाणेन वृत्ताख्यप्रबन्धेनास्य पौनरुक्त्यमाशङ्क्य चोदयति—नन्विति । वृत्ते वृत्ताख्यप्रबन्धे वक्ष्यमाणे सत्यत्र तोटकः पुनरुक्तो भवतीति । अयमभिसंधिः—वक्ष्यमाणे वृत्ताख्यप्रबन्धलक्षणे छन्दसा येन केनापीति सामान्येन वृत्तमात्रोपादानात्तदन्तर्भूतत्वेन तोटकस्यापि तत्र प्राप्तेरत्र पृथग्वचनं पुनरुक्तमेवेति । किंचात्र तोटक इत्युपलक्षणम् । तेन कन्दतुरगलीलाकौञ्चपदार्थाः

सत्यं किंतु मते तेषां वृत्तं वृत्ताख्यवृत्ततः ।

तन्मते तोटकस्येह नैवास्ति पुनरुक्तता ॥ २४५ ॥

गाथाद्विपथकलहंसानां छन्दोरूपाणां वृत्तेऽन्तर्भावात्तेषामपि पुनरुक्तेति चोद्यार्थः । अर्धाङ्गीकारेण परिहरति—सत्यमिति । अनङ्गीकारे विशेषं दर्शयति—किं त्विति । येषां मते वृत्ताख्यवृत्ततो वृत्तं भवेत् । वृत्ताख्य-वृत्तस्य लक्षणं तु—‘मिलिति वृत्तम्’ इति । अस्यार्थः—कृतौ छन्दसि विशत्यक्षरात्मके यस्य पादे गकारलकाराः क्रमेण विंशतिर्भवन्ति तद्वृत्तं वृत्तं नामेति । तत्रोदाहरणम्—

‘गात्रदुःखकारि कर्म निर्मितं भवत्यनर्थहेतुरत्र

तेन सर्वमात्मतुल्यमीक्ष्यमाणमुत्तमं सुखं भजस्व ।

विद्धि बुद्धिपूर्वकं ममोपदेशवाक्यमेतदादरेण

साधुवृत्तमुत्तमं महाकुलप्रसूतमेति नो हि जन्म ॥’ इति ॥

पादान्ते यतिः । येषामाचार्याणां मत एवंबिवेन वृत्ताख्यवृत्तेन वृत्तप्रबन्धो भवति ; तन्मत इह प्रबन्धविषये तोटकस्य पुनरुक्तता नास्त्येवेति । अत्रापि तोटकस्येत्युपलक्षणम् । तेन पूर्वोक्तानां कन्दादीनामपि पुनरुक्तता नास्त्येवेति परिहारार्थः । एतेन मतान्तरे वृत्तप्रबन्धस्य वृत्तसामान्यविषयत्वे तु तोटकादीनां पुरुक्ततैवेति दर्शितं भवति । अत्र तोटकस्य पूर्वार्धमुद्गाहः ; उत्तरार्धं ध्रुवः ; पूर्ववत्पदैराभोगः कर्तव्यः ; तेनायं त्रिधातुः ; छन्दोनिर्णयमालिख्युक्तः ; स्वरपदतालबद्धत्वाच्चूङ्गो भावनीजातिमान् ॥ २४४, २४५ ॥ इति तोटकप्रबन्धः ॥

(मु०) तोटकं लक्षयति—तोटकच्छन्दसेति । तोटकनाम्ना छन्दसा तोटको गीयते । अन्ते चरणान्ते न्यस्ताः स्वरा यस्मिन् । आक्षिपति—

तेनैरर्धं द्विपार्धं घटे तेनकमुक्तिकः ।

छन्दसा येन केनापि तालेनेष्टेन गीयते ॥ २४६ ॥

वृत्तं तस्य च पादान्ते वृत्तान्ते वा स्वरान्निषेत् ।

स्वरहीनं तदित्यन्ये वृत्तं छन्दसि चापरे ॥ २४७ ॥

छन्दश्चित्यां विचेतव्याश्छन्दसां बहवो मताः ।

नन्विति । पुरस्ताद्वृत्तं वक्ष्यते । तर्हि तोटकस्य वृत्तान्तर्भूतत्वादत्र पुनर्वचनं विफलमिति । परिहरति—सत्यमिति । यदि वृत्तशब्देन छन्दोमात्रमुच्यते तदा भवत्येव पौनरुक्त्यम् ; यदा तु वृत्तशब्देन वृत्तनामकस्वरच्छन्दोविशेष उच्यते ; तस्मिन्मते न तोटकस्य पौनरुक्त्याभावः ॥ २४४, २४५ ॥ इति तोटक-प्रबन्धः ॥

(क०) अथालिकमप्रबन्धानां कमो न विवक्षित इति दर्शयितु-मुद्देशक्रममुल्लङ्घ्य घटं लक्षयति—तेनैरित्यादि । तेनकमुक्तिक इति विधेय-विशेषणम् । घटे तेनके न्यासः कर्तव्य इत्यर्थः । तेनैरर्धमिति । द्विपार्धां पादे छः पञ्च भा गो ऽन्त इत्यादिना यावन्मात्रमर्धमुक्तं तावन्मात्रमेव पूर्वार्धमुद्गाहसंज्ञकं घटे तेनैर्बद्धं कर्तव्यमित्यर्थः । द्विपार्धमिति प्रत्यासत्तेरयमर्थो-ऽवगम्यते । अन्यथा सापेक्षस्यार्धशब्दस्य प्रतिसंबन्ध्यभावेनाकाङ्क्षाया अपूर-णाद्विपार्धमिति तादृशमेव द्विपतीयमर्धं द्विपद्यामिव पदैर्बद्धं कर्तव्यमित्यर्थः । किं च 'अर्धान्ते ऽन्ये स्वरानाहुः' इत्यनेनात्रापि वैकल्पिकस्वरप्रयोगो द्रष्टव्यः । त्रिधातुत्वादिकं द्विपदीवद्द्रष्टव्यम् ॥ २४५-॥ इति घटप्रबन्धः ॥

(सु०) घटं लक्षयति—तेनैरिति । तेनैरर्धं पूर्वोक्तमेव द्विपद्या अर्धं क्रियते चेत्तदा घट इत्युच्यते ॥ २४५-॥ इति घटप्रबन्धः ॥

(क०) अथ वृत्तं लक्षयति—छन्दसा येन केनापीति । छन्दश्चि-त्येति । छन्दोविचितिसंज्ञकेन अन्येनेत्यर्थः । विचेतव्या इति । अत्र समार्ध-

एकैकमातृकावर्णपूर्वकाणि पदानि चेत् । २४८ ॥

क्रमेण परिगीयन्ते मातृका सा त्रिधा मता ।

दिव्या च मानुषी दिव्यमानुषी चेति तत्र तु ॥ २४९ ॥

दिव्या संस्कृतया वाचा मार्गतालैश्च गीयते ।

मानुषी प्राकृतगिरा देशीतालैश्च निर्मिता ॥ २५० ॥

उभयोर्मिश्रणादुक्ता मातृका दिव्यमानुषी ।

समविषमवृत्तप्रकरणेषु विक्तियोपादेया इत्यर्थः । सुगममन्यत ॥ -२४६,
२४७- ॥ इति वृत्तप्रबन्धः ॥

(सु०) अथ वृत्तं लक्षयति—छन्दसेति । येन केनापि छन्दसा
स्वाभिलषितेन तालेन यद्रीयते तदिह वृत्तम् । तस्य च वर्णान्ते वा वृत्तान्ते वा
स्वरान्निक्षेपेत् न्यसेत् । मतान्तरमाह—स्वरहीनमिति । तत्स्वरैर्विनापि गातव्य-
मिति केचित् । वृत्तानामपि छन्दोविशेष एवायम् । इतोऽप्यन्ये छन्दसां बहवो
भेदाश्छन्दोविचितिनाम्नि मदीये ग्रन्थे विलोकनीयाः ॥ -२४६, २४७- ॥
इति वृत्तप्रबन्धः ॥

(क०) अथ मातृकां लक्षयति—एकैकेत्यादि । एकैकमातृका-
वर्णपूर्वकाणीति । मातृका वर्णाः । मातृकाया मन्त्रस्य वर्णा अकारादिक्ष-
कारान्तास्तेष्वेकैकवर्णपूर्वकाणि क्रमेणाकारादिक्रमेण ; प्रथममकारादि पदम् ;
द्वितीयमाकारादि ; तृतीयमिकारादि, चतुर्थमीकारादि, पञ्चममुकारादेवं क्रमेण
क्षकारादिपर्यन्तं पदानि गीयन्ते चेत्सा मातृका । उभयोर्मिश्रणादिति ।
संस्कृतप्राकृतवाचोमार्गदेशीतालयोश्च सहप्रयोगादित्यर्थः । मिश्रणं च द्वेधा
संभवति । एकैकपदान्तरितत्वेन संस्कृतप्राकृतवाचोमार्गदेशीतालयोश्च प्रयो-
गेण बोद्धाहे संस्कृतवाङ्मार्गतालयोर्भुवे प्राकृतवाङ्देशीतालयोश्च प्रयोगेण

अनिबद्धा निबद्धा च द्विधा सा गद्यपद्यजा ॥ २५१ ॥

सर्वमन्त्रमयी द्वेषा सर्वसिद्धिप्रदायिनी ।

गातव्या नियतैर्नित्यं गीर्वाणगणवल्लभा ॥ २५२ ॥

नन्द्यावर्तः स्वस्तिकश्च द्विधा रागकदम्बकः ।

चतुर्वृत्तश्चतुस्तालो रागराजिविराजितः ॥ २५३ ॥

बोमयोरैकतरेण प्रकारेण मातृका दिव्यमानुषीत्युक्तम् । अनिवद्धेत्यादि । सा त्रिविधा मातृका ; अनिवद्धा छन्दोहीना सती गद्यजेत्युच्यते ; निबद्धा छन्दोबद्धा सती पद्यजेति । अत्रोद्गाहादिविभागस्त्वकारादीनि षोडश पदान्युद्गाहत्वेन गेयानि । ककारादीनि पञ्चत्रिंशत्पदानि ध्रुवत्वेन गेयानीति । आभोगस्तु दिव्यादिभेदानुसारेणानियतवर्णपूर्वकैः संस्कृतादिपदैर्गातृनेतृप्रबन्धनामाङ्कितो गातव्यः । तेनायं प्रबन्धस्त्रिधातुः ; तालादिनियमान्निर्युक्तः ; पदतालबद्धत्वाद्बृहत्स्तारावलीजातिमान् ॥ -२४८—२५२ ॥ इति मातृकाप्रबन्धः ॥

(सु०) मातृका लक्षयति—एकैकेति । अकाराद्यैकमातृकावर्णपूर्वकाणि क्रमेण द्विपञ्चाशत्पदानि गीयन्ते चेत्तदा मातृकेत्युच्यते । सा त्रिविधा ; दिव्या, मानुषी, दिव्यमानुषी चेति । एतासां लक्षणमाह—दिव्येति । संस्कृतया वाचा भाषया मार्गतालैश्चत्पुटादिभिर्था गीयते सा दिव्या ; देशभाषया देशीतालैर्या गीयते सा मानुषी ; प्राकृतदेशभाषयोर्मार्गदेशीतालयोर्मिश्रत्वान्मिश्रितानां गानादिव्यमानुषी । पुनरपि द्वैविध्यमाह—अनिबद्धेति । गद्यैर्विरचिता अनिवद्धा, पद्यैर्विरचिता निबद्धेति । यां सर्वेष्वपि प्रबन्धेषु प्रशस्तामाहुः ; तस्याः प्रयोगे नियममाह—सर्वेति । नियतैः शुचिभिः सावधानैश्च ; अन्यथा गाने दोषादित्यर्थः ॥ -२४८—२५२- ॥ इति मातृकाप्रबन्धः ॥

(क०) अथ भेदनिर्देशपूर्वकं रागकदम्बं लक्षयति—नन्द्यावर्तेत्यादि । अत्र नन्द्यावर्तस्य लक्षणमाह—चतुर्वृत्त इत्यादिना । चतुर्वृत्तश्च-

नन्दावर्तो भवेत्तस्य तालमानद्वयेन वा ।

उद्ग्राहेणायवा न्यासो गद्येनैव परे जगुः ॥ २५४ ॥

तालेनैकेन केचित्तु स्वस्तिको द्विगुणस्ततः ।

अञ्जपत्रो ञ्जगर्भश्च भ्रमराभ्रेडिते मते ॥ २५५ ॥

केषांचित्पूर्वपूर्वस्माद्विगुणः स्यात्परः परः ।

स्वारि वृत्तानि यस्य सः । चतुस्ताल इति । प्रतिवृत्तं भिन्नतालः कर्तव्य इत्यर्थः । रागराजिविराजित इति । प्रतिपादं प्रत्यर्थं वा प्रतिवृत्तं वा रागभेदः कर्तव्य इत्यर्थः । तालमानद्वयेनेति । यस्मिन्वृत्ते यस्तलः प्रयुक्तस्तस्य तालस्य मानं प्रमाणं तद्वयेनावृत्तिद्वयेनेत्यर्थः । अरुच्या पक्षान्तरमाह—उद्ग्राहेणायवेति । अत्रेयमरुचिः । यत्राल्यमात्रो ज्ञम्पादितालः प्रयुज्यते तत्र तालमानद्वयेन न्यास उपपद्यते । यत्र त्वधिकमात्रः सिंहनन्दनादिः प्रयुज्यते तत्र नोपपद्यत इत्युद्ग्राहमारभ्य न्यासश्चेदुभयत्राप्युपपद्यत इति भावः । एनं रागकदम्बं पर आचार्या गद्येन जगुरिति मतभेदो दर्शितः । स्वस्तिकस्य लक्षणमाह—स्वस्तिक इत्यादि । ततो नन्दावर्तात् । द्विगुण इत्यष्टवृत्तोऽष्टतालोऽष्टरागो वेत्यर्थः । अञ्जपत्र इत्यादि । केषांचिन्मत उक्तलक्षणः स्वस्तिक एवाञ्जपत्र इत्युच्यते । परः पूर्वस्माद्विगुण इति । अयमर्थः—पूर्वस्मादञ्जपत्रात्परोऽञ्जगर्भो द्विगुण इति षोडशवृत्तः षोडशतालः षोडशराग इत्यर्थः । अञ्जगर्भाद्भ्रमरो द्विगुण इति द्वात्रिंशद्वृत्तो द्वात्रिंशत्तालो द्वात्रिंशद्राग इत्यर्थः । भ्रमरादाभ्रेडितो द्विगुण इति चतुःषष्टिवृत्तश्चतुःषष्टितालश्चतुःषष्टिराग इत्यर्थः । अञ्जपत्रादीनां स्वस्तिकभेदानां चतुर्णामपि मतान्तरेण गद्यरूपमप्यवगन्तव्यम् । अत्रोद्ग्राहाद्यवयवविभागस्तु प्रतितालं प्रतिरागं पद्ये वा गद्ये वा पूर्वार्धमुद्ग्राह उद्वरार्धं ध्रुवः । एवं रागतालाश्चत्येन यावन्तो गद्यरूपाः पद्यरूपा वा गीयन्ते तावन्तोऽवयवभूता

द्विधातवः । अवयवी तु रागकदम्बाख्यो महाप्रबन्धः । यथा पदार्थानुमाने प्रतिज्ञादीनामवान्तरवाक्यादीनां समुदाय एव पञ्चावयववाक्यमित्युच्यते, तदपेक्षया प्रतिज्ञादीनि यथा तत्र पदानीत्युपचर्यन्ते ; तथात्रापि तालादियुक्ता यावन्तो रागास्तावन्ति पदानीत्युपचारादुच्यन्ते । ' अवयवकृतं लिङ्गं समुदायस्यापि विशेषकं भवति ' इति न्यायेन रागकदम्बो द्विधातुरेव । यथा गोकर्णादौ कृतं लिङ्गं गोविशेषकं भवति तद्वदिति भावः । अत्राभोगाभावेऽप्यन्तिमे रागे पदैर्गातुनेप्रबन्धनामाङ्कितः कर्तव्यः । तत्रोद्ग्राहध्रुवयोः स्वरादिकाङ्गनियमस्यानुक्तत्वेन तदभावाद्वाग्भेयकारेच्छयात्राङ्गयोजना कर्तव्येति लक्ष्यतोऽप्यवगम्यते । तथा हि गोपालनायकेन गीतद्वात्रिशद्रागतालयुक्तगद्यात्मके भ्रमराख्ये स्वस्तिकभेदे रागकदम्बे प्रथमसिंहनन्दनतालबद्धे मालवश्रीपदे पदतालावेवोद्ग्राहध्रुवयोर्योजिताविति द्व्यङ्गत्वम् । तथा दर्पणतालयुक्ते वेलावलीपदे पदाभावात्पञ्चाङ्गता ; धनासीपदादिषु कचिद्विरुदाभावात्पञ्चाङ्गता । इतरेषु तु षडङ्गत्वमित्यनियताङ्गत्वान्मेदिन्यादिजातिमान् । छन्दस्तालाद्यनियमादनिर्युक्तः । अत्र वृत्तरागतालानां प्रत्येकं बाहुल्याविशेषेऽपि रागाणां प्राधान्याद्रागकदम्बव्यपदेशः, न तालकदम्बव्यपदेशो वा, नापि वृत्तकदम्बव्यपदेशः । यद्वा वृत्ततालयोश्चतुर्वृत्तश्चतुस्ताल इत्यादिनियममारभ्य चतुःषष्टिवृत्ततालपर्यन्तं नियमस्योक्तत्वाद्वाग्राजिविराजित इत्यनियमद्योतकेन चतुःषष्टिनियमापेक्षया प्रतिवृत्तं प्रत्यर्थं प्रतिपादं राजिपदसामर्थ्याद्वाग्राणामधिकत्वेऽपि न दोष इति दर्शितम् । तादृगर्थद्योतकत्वाद्वागकदम्बो व्यपदिश्यते, न वृत्तकदम्बः, न तालकदम्बो वा ॥ २५३—२५५ ॥ इति रागकदम्बप्रबन्धः ॥

(सु०) रागकदम्बं लक्षयति—नन्द्यावर्त इति । रागकदम्बो द्विप्रकारः ; नन्द्यावर्तकः, स्वस्तिकश्चेति । तत्र नन्द्यावर्तं लक्षयति—चतुर्वृत्तमिति । चत्वारि

आलापः प्रागतालः स्यात्पृथग्निः पदपञ्चकम् ॥ २५६ ॥

चच्चत्पुटेन तेनैव स्वराः पाटास्ततः परम् ।

वृत्तानि यस्मिन्नसौ चतुर्वृत्तः, चतुर्भिस्तालैर्युक्तः । अनेकैर्भागैरुपनिबद्धमानो नन्द्यावर्तः स्यात् । अस्य तालमानद्वयेन तालो वृत्तिद्वयेनोद्ग्राहेण वा न्यासः समाप्तिः । अन्ये त्वेन रागकदम्बकं गद्यैरेव कुर्यादिति । केचिदेकेन ताले-
नेति । स्वस्तिकं लक्षयति—स्वस्तिक इति । पूर्वेण द्विगुणाष्टकवृत्तो ऽष्टतालश्च स्वस्तिकः । मतान्तरेणान्यद्वेदद्वयमाह—अञ्जपत्रेति । केषांचिन्मतेन पूर्वपूर्वद्वै-
गुण्येन भेदद्वयं भवति । षोडश वृत्तः षोडश तालोऽञ्जपत्रः । अञ्जगर्भोऽञ्ज-
पत्रेऽन्तर्गतः । द्वात्रिंशद्वृत्तो द्वात्रिंशत्तालो भ्रमरप्रेडित इति ॥ २५३—२५५—॥
इति रागकदम्बप्रबन्धः ॥

(क०) अथ पञ्चतालेद्वरं लक्षयति—आलापः प्रागतालः स्या-
दिति । अताल इति विशेषणेनात्रालापशब्देन रागालाप उच्यते । न गम-
कालसिः । तस्या अप्यालापशब्दवाचकत्वेन वक्ष्यमाणत्वेऽपि सतालत्वात् ।
प्राक्प्रथममतालस्तालरहित आलापो गेय इत्यर्थः । चच्चत्पुटेन, 'ताले
चच्चत्पुटे ज्ञेयं गुरुद्वंद्वं लघुप्लुतम्' इति लक्षितेन । पृथक्पदपञ्चकं द्विरिति ।
पृथगिति भिन्नधातुकमित्यर्थः । तादृशं पदपञ्चकं द्विवारं गेयमित्युक्तं
भवति । तेनैवेति । चच्चत्पुटेनैवेत्यर्थः । स्वराः पाटा इति । स्वराः
सरिगादयः, पाटा वाच्याक्षराणि । अयमर्थः—आलापान्तरमेकं पदं
गीत्वा तदवयवत्वेन स्वरान्पाटांश्च गायेत् । अतन्तरं द्वितीयं पदं गीत्वा पूर्व-
वत्स्वरान्पाटान्गायेत् । एवं पदपञ्चकं गातव्यमित्येतदपि पृथक्पदेन द्योत्यत
इति । अत्र स्वरपाटयोः क्रमो न विवक्षितः । तेन कचित्प्रथमं पाटान्गीत्वा
ततः स्वरा गातव्या इति मन्तव्यम् । एवं च पञ्चमपदानन्तरं पाटान्गीत्वा
स्वरेषु प्रयुक्तेषु सत्सु वक्ष्यमाणस्य पाटात्मकान्तरस्य पदावयवस्य च पाटस्य
प्रत्यासत्त्या प्रतीतं सांकर्यं परिहृतं भवति । स्वरैर्व्यवहितत्वादिति भावः ।

द्विचच्चत्पुटमानेन पादैः षट्संभवैः ॥ २५७ ॥

कार्योऽन्तरस्ततश्चाचपुटेन षट्पञ्चकः ।

तद्वृत्तेन स्वराः पाटास्तद्विमानेन चान्तरः ॥ २५८ ॥

हुडुकपादैस्तदनु षट्पितापुत्रकेण च ।

तद्विमानाच्छङ्कपादैरन्तरः स्यात्ततस्तु षट् ॥ २५९ ॥

प्रत्येकं द्विः पदानि स्युः संपकेष्टकतालतः ।

ततस्तद्वस्वराः पाटास्तद्विमानेन चान्तरः ॥ २६० ॥

कांस्यतालोद्भवैः पादैरुद्भूतेन पदानि षट् ।

ततः परमित्यादि । द्विचच्चत्पुटमानेनेति । चच्चत्पुटस्यावृत्तिद्वयेनेत्यर्थः । षट्संभवैः पादैरिति । 'डवर्जितः कवर्गश्च तटवर्गौ रहावपि' इति वक्ष्यमाणैरक्षरैरन्तराख्यो गीतावयवः कार्यः । एवमन्तरे पाटनियमस्य कृतत्वादनन्तरोक्तानां पाटानामनियमो वेदितव्यः । तेन यस्य कस्यापि बाद्यस्यानुकरणाक्षराणि शुद्धानि मिश्राणि वा तत्र प्रयोक्तव्यानीत्यर्थः । एवं वक्ष्यमाणेष्वन्तरेषु तालावृत्तिनियमात्सस्वरपाटेषु पदेषु तालावृत्तिनियमो न विद्यत इति मन्तव्यम् । ततश्चाचपुटेनेत्यादि । तद्वदित्यतिदेशेनात्र पृथग्विरित्यनुषज्जनीयम् । हुडुकपादैरित्यादि ।

‘कुर्वीत षट्हान्वर्णानिह डेकारवर्जितम् ।

अत्रान्यैरधिकावुक्तौ मन्द्रकारौ मनीषिभिः ॥’

इति वक्ष्यमाणैर्हुडुकोद्भवैः । तदन्विति । स्वरपाटकमिति । द्वंद्वैकवद्भावात्पुंसको निर्देशः । शङ्खपादैरिति । पुंषुथोदिगित्यादि प्रचुरैर्वर्णैः । ततस्तु षडिति । अत्र तुशब्दः संपकेष्टकस्य पूर्वभ्यस्तालेभ्यो विशेषद्योतनार्थः । सोऽप्यत्र षट्पदानीत्येतत् । कांस्यतालोद्भवैरिति । ततकट-

प्राग्बत्तथा स्वरः पाठाः पाटैर्मुरजसंभवैः ॥ २६१ ॥

अन्तरः पूर्ववत्तस्मादाभोगश्चाविलम्बितः ।

प्रबन्धनाम्ना प्राङ्मानं नेतृनामाथ मङ्गलम् ॥ २६२ ॥

वाक्यमालापके न्यासः पञ्चतालेश्वरो भवेत् ।

वीरावतारः शृङ्गारतिलकश्चेति स द्विधा ॥ २६३ ॥

वीरशृङ्गारयोस्तेन प्रीयन्ते सर्वदेवताः ।

प्रमुखैर्वर्णैः । उद्धट्टेनेत्यादि । मुरजसंभवैरिति । तत्किटतोमित्येतत्प्रधानैः पटहाक्षरैरित्यर्थः । पूर्ववदिति । तालद्विमानेनेत्यर्थः । तस्मादित्यादि । तस्मादन्तरादनन्तरम् । आभोगश्चेति । चकारेणाभोगोऽप्युद्धट्टेन गीयत इत्यर्थः । अविलम्बित इति । विलम्बादत्यन्तविलक्षणेन द्रुतलयेन प्रयुक्त इत्यर्थः । लोके ऽप्यविलम्बाचिरशब्दाभ्यां शीघ्रप्रतीतेः । एतेन पदेष्वन्तरेषु च मध्यो वा विलम्बो वा लयः कर्तव्य इत्यवगम्यते । एवमाभोगः प्रबन्धनाम्नोपलक्षितो गेयः । अत्रैव गातृनामापि कर्तव्यमित्यनुक्तमपि गम्यते । कुतः ? अमुकः प्रबन्धो ऽनेन गीत इति तत्कर्तृत्वसङ्गतेः । नेतृनामप्राङ्मानमिति । प्रथममुद्धट्टपदेषु तदन्तरेषु च यन्मानं कृतं तन्मानयुक्तं स्तुत्यनाम कर्तव्यमित्यर्थः । अथ मङ्गलं वाक्यमिति । तेनेति शब्दप्रयोग उच्यते । मङ्गलस्य ब्रह्मणः प्रकाशकत्वेनोक्तत्वात्तस्यापि मङ्गलत्वमुपचाराभ्यङ्गलप्रकाशकं वाक्यं कर्तव्यमित्यर्थः । एकस्यापि तेनशब्दस्य बहुशः प्रयोगादनेकपदात्मकतया तत्समुदायस्य वाक्यवद्वाक्यत्वम् । अथ वान्विताभिधानमतेन वाक्यत्वं द्रष्टव्यम् । आलापके न्यास इति । प्रबन्धादावारब्धमालापमारभ्य गीतमोक्षः कर्तव्य इत्यर्थः । पञ्चभिश्चत्पुटादिभिर्मार्गितालैः प्रयुक्तत्वात्प्रबन्धेषूक्तुष्टतयेश्वर इत्युक्तः । वीरावतार इत्यादि । वीरशृङ्गारयोरिति । वीररसे गीतो वीरावतारः । शृङ्गाररसे गीतः

शृङ्गारतिलकः । तेन प्रीयन्त इति । तेन पञ्चतालेश्वरेण । चाचपुटादीनां लक्षणानि तालाध्यायादेवावगन्तव्यानि । अत्र पञ्चसु तालेषु मिलित्वा सस्वरपाटादीनि पदानि सप्तविंशतिः । तत्तत्तालपदान्तरेष्वन्तरास्तत्तत्तालाः पाटनिर्मिताः पञ्च । एतेष्वालापान्तराणि दश पदान्युद्ग्राहः कल्पनीयः । इतराणि ध्रुवः कल्पनीयः । आभोगस्तुक्त एव । तेनायं त्रिधातुः । अथ वान्तरशब्देनात्र पृथगवयवो गृह्यते । तदा प्रतितालमाद्यपदद्वयमुद्ग्राहः । उत्तस्पदत्रयं ध्रुवः । ध्रुवानन्तरमन्तरः । यद्यपि तस्य सालगासूडस्थरूप-केष्वेवेति नियमः कृतः, तथाप्यत्र वचनसामर्थ्याद्भविष्यतीति । त्रिधातवोऽवान्तरप्रबन्धाः पञ्च । महाप्रबन्धस्त्वाभोगेन सह चतुर्धातुरित्यवगन्तव्यः । तालनियमान्निर्युक्तो विरुद्धहीनत्वात्पञ्चाङ्ग आनन्दिनीजातिमान् ॥ -२५६-२६३- ॥ इति पञ्चतालेश्वरप्रबन्धः ॥

(मु०) पञ्चतालेश्वरं लक्षयति—अताल इति । तालहीन आलापः कर्तव्यः । यद्यप्यालापशब्देनाप्यतालत्वं लभ्यते; तथाप्यत्र विहिततालप्राप्तिः स्यादिति, तन्निरासार्थमुक्तमताल इति । ततोऽनन्तरं चञ्चत्पुटेन तालेन पञ्च पदानि पृथग्निर्गयानि । तेनैव चञ्चत्पुटेन स्वराः पाटाश्च कर्तव्याः । चञ्चत्पुटद्वयमानेन षट्संभवैः पाटाक्षरैरन्तरः कर्तव्यः । ततोऽनन्तरं चञ्चत्पुटेन पञ्च पदानि कर्तव्यानि । पृथग्निर्गयानीत्यनुषङ्गनीयम् । तस्यैव वा चञ्चत्पुटस्य मानद्वयेन द्वुद्वुपाटैरन्तरः कर्तव्यः । ततोऽनन्तरं षट्पितापुत्रकेण पञ्चपदानि पृथग्निर्गयानि । तेनैव स्वराः पाटा गेयाः । ततः षट्पितापुत्रकमानद्वयेन शङ्खपाटैरन्तरपदं गेयम् । ततः संपक्वकतालान् कांस्यतालपाटैरन्तरः; ततोऽह्नेन षट्पदानि स्वराः पाटा अन्तरश्च; पूर्ववन्मानद्वयेन ततोऽविलम्बितमानेनाभोगः । तत्राभोगे पूर्वमानं प्रबन्धनाम्ना कर्तव्यम् । ततोऽनन्तरं नेतुर्नायकस्य नाम । अथ कल्याणमाशीर्वादिनामानि । ततो वाक्यरूपेण मेलापके प्रयोगबहुले न्यासः; पञ्चतालेश्वर इति ज्ञेयः । स द्विप्रकारः; वीररसे वीरावतारः; शृङ्गारे शृङ्गारतिलक इति । तस्मिन्पञ्चतालेश्वरे गीते सति सर्वदेवताप्रीतिः फलम् ॥ -२४६—२६३- ॥ इति पञ्चतालेश्वरप्रबन्धः ॥

तालार्णवो भूरितालः स द्वेधा गद्यपद्यतः ॥ २६४ ॥

तालै रागैश्चतुर्भिः स्याद्धीरज्ञोऽन्ते पदान्वितः ।

(क०) अथ तालार्णवं लक्षयति—तालार्णव इति । भूरिताल इति । भूरयो बहवस्ताला अस्येति सः, अत्रैकावृत्तिर्मता तालानां बहुल्यं विवक्षितमिति भूरितालेभ्योऽपि पञ्चतालेश्वरादिभ्योऽस्य भेदो द्रष्टव्यः । तत्र कामतः केषुचित्तालेषूद्ग्राहः केषुचिध्रुवः कर्तव्य इति मन्तव्यम् । आभोगो गातृनेतृप्रबन्धनामाङ्कितः कर्तव्यः । तत्र भूरितालत्वनियमाभावोऽपि द्रष्टव्यः । तेनायं त्रिधातुः ; तालाद्यनियमादनिर्युक्तः । अत्र पदादिकाङ्गनियमस्यानुक्तत्वात्कामतः षडादिद्वयन्ताङ्गबद्धः कर्तव्यः । अतो राग-कदम्बवन्मेदिन्यादिजातिमान् ॥ -२६४ ॥ इति तालार्णवप्रबन्धः ॥ इत्यालिक्रमप्रबन्धाः ॥

(सु०) तालार्णवं लक्षयति—तालार्णव इति । बहुभिस्तालैरुपनिबद्धपमानस्तालार्णवः ॥ -२६४ ॥ इति तालार्णवप्रबन्धः ॥ इत्यालिक्रमप्रबन्धाः ॥

(क०) अथ विप्रकीर्णेषु प्रथमोद्दिष्टं श्रीरङ्गं लक्षयति—तालैरित्यादि । चतुर्भिरिति प्रत्येकं संबद्ध्यते । चतुर्भिस्तालैश्चतुर्भि रागैश्चतुर्भिर्गीतैरिति । अन्ते पदान्वित इति । सर्वाङ्गकाम इति वक्ष्यमाणत्वात्स्वरादिषु षडङ्गेष्वेवान्ते पदं प्रयोक्तव्यमिति नियमः क्रियते । तेन स्वरादीनीतराणि बाञ्छितक्रमेण प्रयोक्तव्यानीति दर्शितं भवति । एवं प्रतिरागं पदान्तत्वेन षडङ्गयोजना कर्तव्या । अत्रोद्ग्राहादिविभागः प्रबन्धादिनामाङ्गश्च राग-कदम्बवत्कर्तव्यः । तेनायं त्रिधातुस्तालाद्यनियमादनिर्युक्तः । अत्र चतुर्भिस्तालै रागैरिति संख्याया एव नियमो न स्वरूपनियमः । अतस्तालादि-नियमशङ्का न कर्तव्या । षडङ्गबद्धत्वान्मेदिनीजातिमान् ॥ अथ श्रीविलासं

स्वरान्तः श्रीविलासः स्यात्तालैः रागैश्च पञ्चभिः ॥ २६५ ॥

तेनकान्तः पञ्चभङ्गिः पाटैः पञ्चाननोऽन्तिमैः ।

रागाभ्यामपि तालाभ्यां स्यादुमातिलकः पुनः ॥ २६६ ॥

विरुदान्तस्त्रिभिस्तालैः रागैः सर्वाङ्गिका इमे ।

लक्षयति — स्वरान्त इत्यादि । स्पष्टार्थः । अनुक्तमन्यच्छीरङ्गवदनु-
संधेयम् ॥ २६५ ॥ इति श्रीरङ्गश्रीविलासप्रबन्धौ ॥

(सु०) एवमालिकमप्रबन्धानुक्त्वा विप्रकीर्णानिरूपयिषुः प्रथमनिर्दिष्टं
श्रीरङ्गं लक्षणभङ्ग्या सङ्गमयति—तालैरिति । चतुर्भिस्तालैर्यो विरच्यते स
श्रीरङ्गः । तस्य चान्ते पदैरन्वितः कर्तव्यः । श्रीविलासं लक्षयति—स्वरान्त
इति । पञ्चभिस्तालैः पञ्चमी रागैश्चान्ते स्वरसंयुक्तः श्रीविलासः ॥ २६५ ॥
इति श्रीरङ्गश्रीविलासप्रबन्धौ ॥

(क०) अथ पञ्चभङ्गिपञ्चननौ लक्षयति—तेनकान्त इति । अन्ति-
मैस्तेनकैः पञ्चभङ्गिः । अन्तिमैः पाटैः पञ्चाननः स्यात् । रागाभ्यां
तालाभ्यामित्युभयोर्बोद्धव्यम् । इतरत्तु पूर्ववत् । अथोमातिलकं लक्षयति
—स्यादुमातिलक इत्यादि । स्पष्टार्थः । अन्यत्पूर्ववत् । अत्र केचन
श्रीरङ्गादीनां पदाद्यन्तत्वमात्रनियमेनेतराङ्गक्रमस्यानुक्तत्वात्कूटतानवत्प्रसारं
कल्पयन्ति । तत्र स्वराणां क्रमस्य सिद्धत्वात्तच्छोभते । अत्र त्वज्ञानां
तदभावादभित्तिचित्रप्रायमेतत् ॥ २६६- ॥ पञ्चभङ्गिपञ्चाननोमातिलक-
प्रबन्धाः ॥

(सु०) पञ्चभङ्गि लक्षयति—तेनकान्त इति । रागद्वयेन तालद्वयेन च
निबद्धयमानान्ते तेनकसंयुक्ता पञ्चभङ्गिः ॥ पञ्चाननं लक्षयति—पाटैरिति । पञ्च-
भङ्गिलक्षणवदन्तिमैः पाटैः पञ्चाननः ॥ उमातिलकं लक्षयति—स्यादिति ।
त्रिभिस्तालैस्त्रिमी रागैर्निबद्धोऽन्ते विरुदसंयुक्त उमातिलकः । इमे श्रीरङ्गादयः

आद्यौ द्विद्विगणौ पादौ तृतीयश्च चतुर्गणः ॥ २६७ ॥

चतुर्थस्त्रिगणः पादेष्वेकादश गणा इमे ।

रतेः षष्ठश्च दशमः शेषाः स्युर्मान्मथा गणाः ॥ २६८ ॥

गीत्वाद्यपादौ तदनु किञ्चिच्छेषं तृतीयकम् ।

पञ्च, सर्वाङ्गिकाः सर्वाङ्गैर्युक्ता ज्ञातव्याः ॥ इति पञ्चमङ्गिपञ्चाननोमातिलक-
प्रबन्धाः ॥ २६६- ॥

(क०) अथ त्रिपदी लक्षयति—आद्यावित्यादि । आद्यौ प्रथम-
द्वितीयौ पादौ । द्विद्विगणाविति । द्वौ द्वौ गणौ ययोस्तौ । अत्र वीप्सया
प्रत्येकं द्विगणावित्यर्थः । ‘शेषाः स्युर्मान्मथा गणाः’ इति वक्ष्यमाणत्वात्पाद-
द्वयेऽपि चत्वारो मान्मथगणा भवन्ति । ते च, ‘एवं मध्यामवा भेदा अष्टौ
कामगणा स्मृताः’ इति प्रागेवोक्ताः । तृतीयश्चेति । तृतीयपादश्चतुर्गणः ।
चकारेणात्रापि कामगणा इत्यवगम्यते । अत्र रतेः षष्ठ इति वक्ष्यमाण-
त्वाद्वितीयो रतिगणः । इतरे त्रयोऽपि कामगणाः । चतुर्थ इत्यादि । चतुर्थः
पादश्च त्रिगणः । चकारेणात्रापि कामगणा इति गम्यते । तत्र दशमश्चेति
वक्ष्यमाणत्वादत्र पादे द्वितीयो रतिगण इतरी कामगणौ । एकादशेत्यादि ।
इम इति पादचतुष्टयेऽप्युक्ताः संभूयैकादशगणा भवन्ति । रतेरित्यादि ।
षष्ठो दशमश्च । रतेरिति संबन्धे षष्ठी । रतिगण इत्यर्थः । सोऽपि,
‘अत्युक्तायास्तु चत्वारो भेदा रतिगणा मताः’ इत्यत्र प्रागुक्तेषु चतुर्षु
भेदेष्वेकः । षष्ठ इति चतुर्गणात्मकस्य तृतीयपादस्य द्वितीयो गण उच्यते ।
दशम इति त्रिगणात्मकस्य चतुर्थपादस्य द्वितीयो गण उच्यते । एतौ
रतिगणौ कर्तव्यावित्यर्थः । शेषा इति । एकादशसु मध्ये षष्ठदशमौ
हित्वेतरं नवगणा मान्मथाः कर्तव्या इत्यर्थः । गाने नियममाह—गीत्वे-
त्यादि । किञ्चिच्छेषं तृतीयकमिति । तृतीयपादमादौ किञ्चिदवशिष्टं गीत्वा

ततः समग्रं तं गीत्वा चतुर्थो यदि गीयते ॥ २६९ ॥

तदा स्यात्त्रिपदी तालहीना कर्णाटभाषया ।

समे षोडश मात्राः स्युः पादे पञ्चदशायुजि ॥ २७० ॥

ततोऽनन्तरं तृतीयपादं समग्रमशेषं गीत्वा चतुर्थः पादो गीयते चेत्, सा त्रिपदी स्यात् । अस्या लक्षणतश्चतुष्पादप्रयुक्तत्वेऽप्याद्ययोरैकपादत्वप्रतीतेः श्रुतिकृतत्वात्तमानुरुध्य त्रिपदीव्यपदेश उपपद्यत एव । तत्राद्यं पादद्वय-मुद्गाहः । द्वितीयं पादद्वयं ध्रुवः । विप्रकीर्णेषु, 'ओव्यादयश्च चत्वारो भवन्त्याभोगवर्जिताः' इति वक्ष्यमाणेन वचनेन चतुर्णामेवाभोगनिषेधात् । इतरेषां पुनः, 'अनुक्ताभोगवस्तूनां पदैराभोगकल्पना' इति वक्ष्यमाणत्वा-दत्र पदैराभोगः कल्पनीयः । तेनायं त्रिधातुः ; गणभाषानियमान्निर्युक्तः । अस्या द्विपदीप्रकृतिकत्वात्, 'अनुक्तमन्यतो ब्राह्मम्' इति न्यायेन तत्रोक्तः स्वरप्रयोगोऽपि प्रबन्धतासिद्धये ध्रुवानन्तरमध्याहर्तव्यः । अन्यथा तालादि-हीनत्वेन पदैकाङ्गतया तारावल्यादिप्रबन्धजात्ययोगादप्रबन्धतैव स्यात् । अतोऽयं पदस्वरबद्धत्वाद्बृहज्जस्तारावलीजातिमान् ॥ -२६७—२६९- ॥ इति त्रिपदीप्रबन्धः ॥

(सु०) त्रिपदी लक्षयति—आद्याविति । आद्यौ द्वौ चरणौ गणद्वययुतौ कार्यौ ; तृतीयस्तु गणचतुष्टययुक्तः ; चतुर्थो गणत्रययुक्तः । एवं चतुर्षु पादेष्वेकादश गणा भवन्ति । तेष्वष्टौ रतिगणाः कर्तव्याः । षष्ठो दशमश्च, अन्ये मान्मयाः पूर्वोक्ताः कामगणाः कर्तव्याः । तत्राद्यौ पादौ गीत्वा ततोऽनन्तरं तृतीयश्चरणः किञ्चिन्न्यूनः समग्रश्च द्विर्गतिव्यः । ततश्चतुर्थश्चरणो गीयते सा कर्णाटभाषाबद्धा तालवर्जिता त्रिपदी ज्ञातव्या ॥ -२६७—२६९- ॥ इति त्रिपदीप्रबन्धः ॥

(क०) अथ चतुष्पदी लक्षयति—सम इत्यादि । अस्याश्चतुष्पद्याः समपादे द्वितीये चतुर्थे च प्रत्येकं षोडश मात्राः स्युः । अयुजि विषमे

यस्यां भिन्नार्थयमकावधौ सा तु चतुष्पदी ।

स्वरतेनकसंयुक्ता तेनकन्याससंयुता ॥ २७१ ॥

प्रथमे तृतीये च पादे पञ्चदश मात्रा भवन्ति । यस्यामधौ भिन्नार्थयमका-
विति । भिन्नोऽर्थोऽभिधेयं यस्य तत् ; भिन्नार्थं यमकं ययोरिति तथोक्तौ ।
यमकं नाम—

‘अर्थे सत्यर्थभिन्नानां वर्णानां सा पुनः श्रुतिः ।

यमकं पादतद्भागवृत्ति तद्यात्यनेकताम् ॥’

इत्युक्तलक्षणम् । ननु च यमकलक्षणेनैव भिन्नार्थत्वे सिद्धे भिन्नार्थे
ऽपि यमकविशेषणं व्यवच्छेद्याभावाद्यर्थमापद्यत इति चेत्सत्यम् । येषां
मते त्वभिन्नार्थानामपि तात्पर्यमेदेन यमकत्वमङ्गीक्रियते, तन्मते व्यवच्छेद्यस्य
विद्यमानत्वेनार्थवत्त्वाददोषः । अर्धाविति । अवार्थयोर्मात्रासामान्येन ‘अर्थ
समोऽशके’ इत्यभिधानान्नपुंसकत्वे कर्तव्येऽपि स्वरतेनकयोगस्य वक्ष्यमाण-
त्वादर्थयोस्तद्वारकवैषम्यसंभवादधोविति पुंलिङ्गनिर्देश उपपन्नो द्रष्टव्यः ।
स्वरतेनकसंयुक्तेति । पूर्वार्धे स्वरयुक्तोत्तरार्धे तेनकयुक्तेत्यवगन्तव्यम् ।
एतच्चाधोविति पुंलिङ्गनिर्देशादेव ज्ञायते । तेनकन्याससंयुतेति । पुनस्ते-
नकमारभ्य न्यासं कुर्यादित्यर्थः । त्रिपद्यादीनां तिसृणां समानधर्मत्वाद्विशेष-
लक्षणव्यतिरेकेणैकत्रोक्तमन्यत्र, ‘अनुक्तमन्यतो ग्राह्यम्’ इति न्यायेन
द्विपदीषट्पद्योरुक्तं तालहीनत्वं कर्णाटभाषानिर्मितत्वं च चतुष्पद्यामनुक्तमपि
ताभ्यामानेतव्यम् । अत्र सस्वरः पूर्वार्ध उद्गाहः । सतेनक उत्तरार्धो ध्रुवः ।
आभोगः पूर्ववत्कल्पनीयः । तेनायं त्रिधातुः ; मात्रासंख्याभाषानियमा-
जिर्युक्तः ; पदस्वरतेनकबद्धत्वान्व्यूहो भावनीजातिमान् ॥ २७०, २७१ ॥
इति चतुष्पदीप्रबन्धः ॥

षष्ठस्तृतीयस्त्रिगणः पृथग्द्विगणाः परे ।

चत्वारश्चरणा वाणप्रान्तौ षष्ठतृतीयकौ ॥ २७२ ॥

शेषास्तु मान्मथगणा यस्यां सा षट्पदी मता ।

कर्णाटभापया तालवर्जिता नादमुक्तिका ॥ २७३ ॥

(सु०) चतुष्पदी लक्षयति—सम इति । समे द्वितीयचतुर्थचरणयोः षोडश मात्राः, अयुजि आद्ये तृतीये च चरणे पञ्चदश; अङ्गिद्विपे च भिलौ यमकौ सा चतुष्पदी । एतस्यां स्वरतेनकेन न्यासः ॥ -२७०—२७९- ॥ इति चतुष्पदीप्रबन्धः ॥

(क०) अथ षट्पदी लक्षयति—षष्ठ इत्यादि । अत्र षट्सु पादेषु षष्ठस्तृतीयश्च पादस्त्रिगणो वक्ष्यमाणगणत्रययुक्तः कर्तव्यः । परे चत्वारश्चरणाः प्रथमद्वितीयचतुर्थपञ्चमाः पादाः पृथक्प्रत्येकं द्विद्विगणाः; वक्ष्यमाणगणद्वययुक्ताः कर्तव्याः । तमेव गणविशेषं दर्शयति—वाणप्रान्तावित्यादिना । षष्ठतृतीयकौ पादौ वाणप्रान्तौ वाणगणः प्रान्ते ययोस्तौ । गणत्रयात्मकयोः षष्ठतृतीययोः पादयोः; 'शेषास्तु मान्मथगणाः' इति वक्ष्यमाणत्वात्प्रत्येकं प्रथमद्वितीयौ कामगणौ कृत्वा तृतीयो वाणगणः कर्तव्यः । सोऽपि, 'तद्वद्वाणगणा भेदाः प्रतिष्ठायास्तु षोडश' इत्यत्र प्रागुक्तेषु षोडशस्वेकः । शेषास्त्विति । पादषट्कं मिलित्वा च चतुर्दशसु गणेषु सप्तमचतुर्दशयोर्वाणगणत्वेनोपयुक्तयोरन्ये द्वादश गणाः शेषाः, ते च कामगणाः कर्तव्या इत्यर्थः । नादमुक्तिकेति । नादशब्देनात्र स्थायिस्वरो विवक्ष्यते । तं सरिगादिवर्णोच्चाररहितं नादरूपमेवोच्चार्य न्यासं कुर्यादित्यर्थः । चतुष्पदीषट्पद्योर्व्यपदेशोऽन्वर्थो द्रष्टव्यः । अत्र पूर्वं पादत्रयमुद्गाहः; उत्तरं तु ध्रुवः; पूर्ववदामोगः कल्पनीयः । तेनायं त्रिधातुः; गणभाषानियमान्निर्युक्तः, त्रिपदीवदन्ते स्वरप्रयोगस्य कर्तव्यत्वात्पदस्वराभ्यां द्वयङ्गः, तारावली-

मेदा वेद्यास्त्रिपद्यादेः छन्दोलक्ष्मणि भूरयः ।

मात्राः पञ्चदशाद्येऽङ्गौ तृतीये पञ्चमे तथा ॥ २७४ ॥

सूर्यास्तुर्ये द्वितीये च स्वरपाटान्तमादिमम् ।

अपरं स्वरतेनान्तमर्थं तदनु दोषकः^१ ॥ २७५ ॥

यस्य स्यात्तेनके न्यासस्तद्वस्तु कवयो विदुः ।

जातिमान् । मेदा इत्यादि । त्रिपद्यादेरिति । आदिशब्देन चतुष्पदी-
षट्पद्यौ गृह्येते । एतासां भूरयो बहवो मेदाश्छन्दोलक्ष्मणि छन्दः-
शास्त्रे शेषा गाथास्त्रिभिश्चतुर्भिः षड्भिश्चरणैश्चोपलक्षिता इत्यादिका वेद्या
अवगन्तव्याः ॥ २७२, २७३- ॥ इति षट्पदीप्रबन्धः ॥

(सु०) षट्पदी लक्षयति—षष्ठ इति । षष्ठस्तृतीयचरणस्त्रिगणः, परे
प्रथमद्वितीयचतुर्थपञ्चमाश्चत्वारः पृथक्प्रत्येकं द्विगणाः । तेषु षष्ठस्तृतीययोरन्त्य-
तृतीययोर्वागणः; अन्ये सर्वेऽपि मान्मथगणाः; सा कर्णाटभाषोपनिबद्धा
षट्पद्यासा षट्पदी ॥ -२७२, २७३- ॥ इति षट्पदीप्रबन्धः ॥

(क०) अथ वस्तुसंज्ञं लक्षयति—मात्रा इत्यादि । आद्येऽङ्गौ
मात्राः पञ्चदश स्युः । तृतीये पञ्चमे पादे तथा । यथा प्रथमाङ्गौ
पञ्चदश मात्रास्तथा तृतीयपञ्चमयोः प्रत्येकमित्यर्थः । तुर्ये द्वितीये च पादे
सूर्या द्वादश मात्रा भवन्ति । एवं पञ्च पादाः । अत्र सामान्यन्यायेनाद्यं
पादद्वयमादिममर्थं तत्स्वरपाटान्तं कर्तव्यम् । अवशिष्टं पादत्रयमपरमर्थं तत्स्वर-
तेनान्तं कर्तव्यम् । तदनु तेनकानन्तरं दोषकः; दोषकः पूर्वोक्तदोषकं नाम
छन्दोविशेषः कर्तव्यः । अत्र तेनकान्तमर्थद्वयमुद्ग्राहः; दोषको ध्रुवः;
पूर्ववदाभोगः कल्पनीयः; तेनायं त्रिधातुः; मात्रादिनियमापेक्षया निर्युक्तः ।

^१ श्लोक इति सुधाकरपाठः.

यत्र तेनैः स्वरैः पाटैः पदैर्विजयतालतः ॥ २७६ ॥

गीयते विजयस्तेनैर्न्यासः स विजयो मतः ।

पादत्रयं त्रिपथके पाटैश्च विरुदैः स्वरैः ॥ २७७ ॥

तालनिषेधश्रुतेरभावादनियततालत्वापेक्षायामनिर्युक्तश्च । नन्वेकस्यैव निर्युक्त-
त्वमनिर्युक्तत्वं च विरुद्धमिति चेन्न ; अपेक्षाबुद्धिनिमित्तस्य भिन्नत्वात् ।
यथैकस्यैव देवदत्तस्य स्वपुत्रापेक्षया पितृत्वं स्वपित्रापेक्षया पुत्रत्वं चेति ।
यत्रैवंविधा च विरोधप्रतीतिस्तत्रैवंविधः परिहारो द्रष्टव्यः । विरुद्धव्यतिरिक्ताङ्ग-
वद्धत्वात्पञ्चाङ्ग आनन्दिनीजातिमान् ॥-२७४, २७५-॥ इति वस्तुप्रबन्धः ॥

(सु०) वस्तु लक्षयति—मात्रा इति । प्रथमतृतीयपञ्चमपादेषु पञ्चदश
मात्राः ; द्वितीयतुरीयोः सूर्या द्वादश मात्राः ; प्रथमार्धेऽन्ते स्वराः पाटाः ;
द्वितीयार्धस्यान्ते स्वरास्तेनकाः ; तदनन्तरं पूर्वलक्षितो दोहकः ; तेनकेषु समाप्ति-
स्तद्वस्तु ॥ -२७४—२७५- ॥ इति वस्तुप्रबन्धः ॥

(क०) अथ विजयं लक्षयति—यत्रेति । अत्र तेनादीनां पाठ-
क्रमस्य विवक्षितत्वात्तथैव प्रयोक्तव्याः । विजयतालत इति । 'विजयः
प्लुतो लघुः' इति तस्य लक्षणं वक्ष्यते । अत्र तेनैः स्वरैरुद्ग्राहः कर्तव्यः ।
पाटैः पदैर्ध्रुवः कर्तव्यः । पदान्तरैरामोगः कल्पनीयः । तेनायं त्रिधातुः ; ताल-
नियमाग्निर्युक्तः ; विरुद्धाभावात्पञ्चाङ्गः ; आनन्दिनीजातिमान् ॥ -२७६- ॥
इति विजयप्रबन्धः ॥

(सु०) विजयं लक्षयति—यत्रेति । यत्र राज्ञां विजयो गीयते तेनैः स्वरैः
पाटैः पदैर्विजयतालैः ; तेनकेषु समाप्तिः स विजयः ॥ -२७६- ॥ इति
विजयप्रबन्धः ॥

(क०) अथ त्रिपथं लक्षयति—पादत्रयमित्यादि । पाटैरेकः पादः,
विरुदैर्द्वितीयः, स्वरैस्तृतीयः, तत्र प्रथमं पादद्वयमुद्ग्राहः ; तृतीयः पादो

स्वरैः पादैः पदैस्तेनैर्वर्णैः स्थाय्यादिभिः क्रमात् ।

चत्वारश्चरणा गेया ग्रहे न्यासश्चतुर्मुखे ॥ २७८ ॥

स्वरैः पादैश्च विरुदैस्तेनैर्वर्णैः विरच्यते ।

सिंहलीलेन तालेन सिंहलीलः स उच्यते ॥ २७९ ॥

ध्रुवः । पदैराभोगः कल्पनीयः । तेनायं त्रिधातुस्तालाद्यनियमादनिर्युक्तः ;
तेनकाभावात्पञ्चाङ्गः ; आनन्दिनीजातिमान् ॥ -२७७ ॥ इति त्रिपथः ;
प्रबन्धः ॥

(सु०) त्रिपथं लक्षयति—पादत्रयमिति । यत्र पादैर्विरुदैः स्वरत्रयेण
पादा गीयन्ते स त्रिपथः ॥ -२७७- ॥ इति त्रिपथप्रबन्धः ॥

(क०) अथ चतुर्मुखं लक्षयति—स्वरैरित्यादि । स्थाय्यादिभिः
क्रमादिति । स्थायिवर्णेन स्वरैः प्रथमः पादः ; आरोहिवर्णेन पादैर्द्वितीयः ;
अवरोहिवर्णेन पदैस्तृतीयः ; संचारिवर्णेन तेनैश्चतुर्थ इति क्रमो द्रष्टव्यः ।
ग्रह उद्ग्राहे न्यासः कर्तव्यः । अत्र प्रथमं पादद्वयमुद्ग्राहः, द्वितीयं
पादद्वयं ध्रुवः । पदान्तरैराभोगः कर्तव्यः । तेनायं त्रिधातुः, तालाद्य-
नियमादनिर्युक्तः, विरुदाभावात्पञ्चाङ्गः, आनन्दिनीजातिमान् ॥ २७८ ॥
इति चतुर्मुखप्रबन्धः ॥

(सु०) चतुर्मुखं लक्षयति—स्वरैरिति । स्थायिनि वर्णे स्वरैरेकः पादः ;
आरोहिणि वर्णे पादैर्द्वितीयः ; अवरोहिणि वर्णे पदैस्तृतीयः ; संचारिणि वर्णे
तेनैश्चतुर्थः ; ग्रहे समाप्तिः स चतुर्मुखः ॥ -२७८- ॥ इति चतुर्मुखप्रबन्धः ॥

(क०) अथ सिंहलीलं लक्षयति—स्वरैरित्यादि । सिंहलीलेन
तालेनेति । 'तालाद्यन्तं दत्रयं सिंहलीलः' इति तस्य लक्षणं

स्वनामतालके हंसलीलेऽङ्घ्री पदपाटकैः ।

पदैः स्वरैर्दण्डकेन छन्दसा दण्डको मतः ॥ २८० ॥

तस्य भूरितरा भेदाश्छन्दोलक्ष्मणि भाषिताः ।

वक्ष्यते । अत्र स्वरैः पाटैरुद्गाहः ; विरुदैस्तेनकैश्च ध्रुवः ; पदैराभोगः कर्तव्यः ; तेनायं त्रिधातुः ; तालनियमानिर्युक्तः ; स्वरादिषडङ्गबद्धत्वान्मेदिनी-जातिमान् ॥ -२७९ ॥ इति सिंहलीलप्रबन्धः ॥

(सु०) सिंहलीलं लक्षयति—स्वरैरिति । वक्ष्यमाणेन सिंहलीलेन तालेन स्वरपाटादिभिर्भ्यो विरचितः स सिंहलीलः ॥ -२७९ ॥ इति सिंहलीलप्रबन्धः ॥

(क०) अथ हंसलीलं लक्षयति—स्वनामेत्यादि । स्वनामतालक इति ; हंसलीलतालयुक्त इत्यर्थः । हंसलीलः ; ‘यगणश्च लघुर्गुरुः’ इति तस्य लक्षणं वक्ष्यते । पदपाटकैरङ्घ्री इति । पदैरेकः पादः ; पाटैर्द्वितीयः ; अत्र पदैरुद्गाहः ; पाटैर्ध्रुवः ; पदान्तरैराभोगः ; तेनायं त्रिधातुः ; तालनियमानि-र्युक्तः ; पदपाटतालबद्धत्वात्त्यक्तो भावनीजातिमान् ॥ २७९- ॥ इति हंसलीलप्रबन्धः ॥

(सु०) हंसलीलमाह—स्वरैरिति । हंसलीलेन तालेन पाटैरेकोऽङ्घ्रिः ; पाटैर्द्वितीयो यस्मिन् विरच्यते स हंसलीलः ॥ २७९- ॥ इति हंसलीलप्रबन्धः ॥

(क०) अथ दण्डकं लक्षयति—पदैरिति । दण्डकेन छन्दसेति । ‘दण्डको नौ रः’ इति तस्य लक्षणम् । अस्यार्थः—“यस्य पादे द्वौ नकारौ, रेफाश्च सप्त भवन्ति, तस्य दण्डक इति नाम भवति । षड्विंशत्यक्षराया उत्कृतेः समनन्तरं दण्डकस्य पाठात्सप्तविंशत्यक्षरत्वमेव युक्तम् । सर्वेषां छन्दसामेकैकाक्षरवृद्ध्या प्रस्तारः प्रवृत्तः । इत ऊर्ध्वं पुनरेकैकरेफवृद्ध्या प्रस्तारः कर्तव्यः । दण्डको नौ र इति श्रवणात् । तस्योदाहरणं तु—

झम्पटच्छन्दसा गेयः क्रीडातालेन झम्पटः ॥ २८१ ॥

‘इह हि भवति दण्डकारण्यदेशे स्थितिः पुण्यभाजां मुनीनां मनोहारिणि
त्रिदशविजयवीर्यदृष्ट्यद्दृष्टाग्रीवलक्ष्मीविरामेण रामेण संसेविते ।

जनकयजनभूमिसंभूतसीमन्तिनीसीमसीतापदस्पर्शपूताश्रमे

भुवननमितपादपद्माभिधानाम्बिकातीर्थयात्रागतानेकसिद्धाकुले ॥’

अत्र पादान्ते यतिः” इति । तस्येत्यादि । तस्य दण्डकस्य । भूरितरा
भेदा इति । चण्डवृष्टिप्रपातप्रचितादयः ; छन्दोलक्ष्मणि छन्दःशास्त्रे
भाषिता उक्तास्ततो ज्वगन्तव्याः । तत्र पदैर्निर्मितं दण्डकस्य पूर्वार्धमुद्गाहः ;
स्वरैर्निर्मितमुत्तरार्धं ध्रुवः ; पदान्तरैराभोगः ; तेनायं त्रिधातुः ; छन्दोनियमा-
निर्युक्तः ; स्वरपदतालबद्धत्वान्यङ्गो भावनीजातिमान् ॥ -२८०- ॥ इति
दण्डकप्रबन्धः ॥

(सु०) दण्डकं लक्षयति—पदैरिति । दण्डकनाम्ना छन्दसा पदैः स्वरैश्च
दण्डकः कर्तव्यः ; दण्डकनामछन्दः, छन्दःशास्त्रप्रसिद्धाः चण्डवृष्टिप्रभृतयः ।
तस्य दण्डकस्य भूरितरा भेदाः बहवो भेदाश्छन्दःशास्त्रे ज्ञातव्याः ॥ २८०- ॥
इति दण्डकप्रबन्धः ॥

(क०) अथ झम्पटं लक्षयति—झम्पटच्छन्दसेति । ‘झम्पटं
त्रिपदैः प्राहुः’ इति तस्य लक्षणं गाथाभेदेषु द्रष्टव्यम् । क्रीडाताले-
नेति । ‘क्रीडाद्रुतौ विरामान्तौ’ इति तस्य लक्षणं वक्ष्यते । तत्रायं
पादद्वयमुद्गाहः ; तृतीयः पादो ध्रुवः ; पूर्ववदाभोगः कर्तव्यः ; तेनायं
त्रिधातुः ; छन्दस्तालनिबद्धत्वान्निर्युक्त एव ; पदतालबद्धत्वाद्द्वयङ्गस्तारावली-
जातिमान् ॥ -२८१ ॥

(सु०) झम्पटं लक्षयति—झम्पटेति । झम्पटश्छन्दःशास्त्रे प्रसिद्धः ; तेन
छन्दसा क्रीडातालेन गीयते तत् झम्पटम् ॥ -२८१ ॥ इति झम्पटप्रबन्धः ॥

पदैः पादैश्च विरुदैः कन्दुकः परिगीयते ।
 स्वरैः पादैः पदैरुक्तस्त्रिभङ्गिः स च पञ्चधा ॥ २८२ ॥
 एकस्त्रिभङ्गितालेन वृत्तेनान्यस्त्रिभङ्गिना ।
 तालै रागैस्त्रिभिर्यद्वा यद्वा वृत्तत्रयान्वितः ॥ २८३ ॥
 यद्वा देवत्रयस्तुत्या तालद्वैगुण्यमुक्तकः ।

(क०) अथ कन्दुकं लक्षयति—पदैरित्यादि । अयमपि गाथाभेदो
 द्रष्टव्यः । अत्र पदैः प्रथमः पादः ; पादैर्द्वितीयः ; विरुदैस्तृतीयः ; उद्गाहा-
 दिविभागः पूर्ववत् ; तालाद्यनियमादनिर्गुक्त एव ; स्वरतेनकाभावाच्चतुरङ्गो
 दीपनीजातिमान् । सिंहलीलादिषु पञ्चसूद्गाहे न्यासः कर्तव्यः । एवमनुक्त-
 न्यासस्थानेषु सर्वत्र न्यायोऽनुसंधेयः ॥ २८१- ॥ इति कन्दुकप्रबन्धः ॥

(सु०) कन्दुकं लक्षयति—पदैरिति । पदैः पादैर्विरुदैस्त्रिभिरङ्गैश्च निर्मितः
 कन्दुकप्रबन्धः ॥ २८१- ॥ इति कन्दुकप्रबन्धः ॥

(क०) त्रिभङ्गिं लक्षयति—स्वरैः पादैरित्यादि । त्रिभङ्गिताले-
 नेति । 'त्रिभङ्गिः सगणाद्गुरुः' इति तस्य लक्षणं वक्ष्यते । वृत्तेनेति ।
 त्रिभङ्गिवृत्तमपि गाथाभेदो द्रष्टव्यः । स्पष्टार्थमन्यत् । पञ्चसु त्रिभङ्गि-
 पदैश्चपि सामान्यलक्षणोक्तः स्वरपाटपदानां प्रयोगः क्रमेण कर्तव्यः ।
 उद्गाहादिविभागोऽपि भेदेषु यथायोगमुन्नेयः । अन्यपदैरामोगः ; तेनायं
 त्रिधातुः ; कश्चित्छन्दस्तालादिनियमाभिर्गुक्तः ; अन्यत्र तदभावादनिर्गुक्तः ;
 विरुदतेनकाभावाच्चतुरङ्गो दीपनीजातिमान् ॥ -२८२, २८३- ॥

(सु०) त्रिभङ्गिं लक्षयति—पदैरिति । पदैः पादैः स्वरैश्च त्रिभङ्गिर्गीयते ।
 स पञ्चप्रकारः । कश्चित्त्रिभङ्गिनाम्ना वक्ष्यमाणेन तालेन गीयते ; कश्चित्त्रिभङ्गि-
 नाम्ना छन्दसा ; कश्चित्त्रिभस्तालै रागैश्च ; कश्चित्त्रिभिश्छन्दोभिः ; कश्चित्त्रयाणां

पदैः सविरुदैः पादैस्तेनैर्हरविलासकः ॥ २८४ ॥

पदैश्च विरुदैस्तेनैर्निर्दिशन्ति सुदर्शनम् ।

पदैः स्वरैश्च विरुदैरुद्गाहादित्रयं क्रमात् ॥ २८५ ॥

एकद्वित्राश्च तालाः 'स्युर्गातव्यो मालवश्रिया ।

देवानां स्तुत्या युक्त इति पञ्चविधस्त्रिमङ्गिप्रबन्धः ॥ -२८२, २८३- ॥ इति
त्रिमङ्गिप्रबन्धः ॥

(क०) अथ हरविलासं लक्षयति—पदैरित्यादि । सविरुदैरिति
पदविशेषणम् । अतो विरुदस्योपसर्जनत्वश्रुत्या पदे शेषत्वं प्रतीयते, तेन
सविरुदैः पदैरेकं गीतखण्डं गायेदिति भावः । अनन्तरं पादैर्द्वितीयः
खण्डः । ततस्तेनैस्तृतीयः । तत्र प्रथमखण्ड उद्गाहः ; द्वितीयतृतीयौ
ध्रुवौ ; पदान्तरैराभोगः ; अतोऽयं त्रिधातुः ; तालाद्यनियमादनिर्युक्तः ;
स्वराभावात्पञ्चाङ्ग आनन्दिनीजातिमान् । अथ सुदर्शनं लक्षयति—
पदैश्चेत्यादि । स्पष्टार्थः । स्वरपाटाभावाच्चतुरङ्गोऽयं दीपनीजातिमान्
॥ २८४- ॥ इति हरविलाससुदर्शनप्रबन्धौ ॥

(सु०) हरविलाससुदर्शनौ लक्षयति—पदैरिति । स्पष्टार्थौ ॥ २८४- ॥
इति हरविलाससुदर्शनप्रबन्धौ ॥

(क०) अथ स्वराङ्गं लक्षयति—पदैरित्यादि । पदैरुद्गाहः ;
स्वरैर्मेलापः, विरुदैर्ध्रुव इत्ययं क्रमः । अत्रोद्गाहादित्रयमिति विशेषोक्त्या
मेलापकसद्भावादनुक्तविशेषेषु प्रबन्धेषु मेलापकामावो ज्ञायते । एकद्वित्रा-
स्तालाथेति । उद्गाह एकस्तालः, मेलापके द्वौ तालौ, ध्रुवे त्रयस्तालाः
कर्तव्याः स्युः । मालवश्रियेति । मालवश्रीसंज्ञकेन रागेण गातव्य

^१ स्युः स्वराङ्गे न्यस्यत्वं स्वरैः । इत्यधिकः पाठः ।

श्रीवर्धनः स्याद्विरुदैः पादैरपि पदैः स्वरैः ॥ २८६ ॥

तालमानद्वयन्यासौ निःशङ्केन प्रकीर्तितम् ।

पदैश्च विरुदैर्हर्षवर्धनः स्वरपाटकैः ॥ २८७ ॥

छपद्वयं दो वदनं स्वरपाटयुतान्तरम् ।

तथोपवदनं प्रोक्तं छगणाच्छदतैर्युतम् ॥ २८८ ॥

इत्यर्थः । आभोगः पूर्ववत्कर्तव्यः ; तेनायं चतुर्धातुः ; रागनियमान्निर्युक्तः ; पाटतेन कामावाच्चतुरङ्गो दीपनीजातिमान् ॥ -२८५, २८५- ॥ इति स्वराङ्कप्रबन्धः ॥

(सु०) स्वराङ्कं लक्षयति—पदैरिति । पदैरेकेन तालेनोद्गाहः ; स्वरैस्तालद्वयेन ध्रुवः ; विरुदैस्तालत्रयेणाभोगः ; स्वरैः समाप्तिः, स स्वराङ्कः ॥ २८५, २८५- ॥ इति स्वराङ्कप्रबन्धः ॥

(क०) अथ श्रीवर्धनं लक्षयति—श्रीवर्धन इत्यादि । अत्र विरुदपाटाभ्यामुद्गाहः ; पदस्वराभ्यां ध्रुवः ; सुगममन्यत् । हर्षवर्धनलक्षणं स्पष्टार्थम् । इति श्रीवर्धनहर्षवर्धनप्रबन्धौ ॥ २८६, २८७ ॥

(सु०) श्रीवर्धनं लक्षयति—श्रीवर्धन इति । विरुदादिभिर्विरचितः श्रीवर्धनः । तस्य तालावृत्तिद्वयेन न्यासः । हर्षवर्धनं लक्षयति—पदैरिति । पदविरुदमात्रैर्विरचितो हर्षवर्धनः ॥ इति श्रीवर्धनहर्षवर्धनप्रबन्धौ ॥-२८६, २८७ ॥

(क०) अथ वदनं लक्षयति—छपद्वयमित्यादि । छपयोश्छगणपगणयोर्द्वयम्, दो दगणश्च, वदनस्य पादे त्रयो मात्रागणा भवन्ति । अयमेवोद्गाहः । स्वरपाटयुतान्तरमिति । तादृगेव द्वितीयः पादः स्वरपाट-

तथैव वस्तुवदनं छयुगाईचछैः कृतम् ।

रागो हिन्दोलकस्तालचचरी बहवो ऽङ्घ्रयः ॥ २८९ ॥

यस्यां षोडशमात्राः स्युर्द्वौ द्वौ च प्राससंयुतौ ।

सा वसन्तोत्सवे गेया चचरी प्राकृतैः पदैः ॥ २९० ॥

युतः सन्नन्तर इति व्यपदिश्यते । अत्र युतशब्देन छपद्वयं द इत्येत-
दन्तरेऽपि कर्तव्यमिति गम्यते । अन्यथा स्वरपाटकृतान्तरमित्येव ब्रूयात् ।
अत्रान्तरशब्देन ध्रुव उच्यते । उद्गाहामोगयोर्मध्ये भवत्वात् । न तु ध्रुवा-
भोगान्तरजातो धातुः । तथा सति ह्यत्र पार्थक्येन ध्रुवेण भवितव्यं
तदभावादिति भावः । स्वरपाटे युतोऽन्तरो यस्मिन्निति वदनविशेषणम् ।
सुगममन्यत् । अत्र पदान्तरैराभोगः कर्तव्यः ; तेनायं त्रिधातुः ; छन्द-
स्तालाद्यनियमादनिर्गुक्तः ; विरुदतेनकहीनत्वाच्चतुरङ्गो दीपनीजातिमान्
॥ २८८- ॥ इति वदनप्रबन्धः ॥

(सु०) वदनं लक्षयति—छपद्वयमिति । छगणः पूर्वं ततश्च पद्वयं
ततोऽनन्तरं दो दगणः ; एतैः स्वरैः पाटैर्युक्तमन्तरं मध्यप्रदेशो यस्य तद्वदनम् ;
तदेव छगणचगणदगणतगणैर्युतमुपवदनम् ; तथैव स्वरपाटविरचितं छगण-
द्वयेन दगणचगणतगणैः कृतं चेद्वस्तुवदनमित्युच्यते । षण्मात्रो गणश्छगणः,
चतुर्मात्रश्च, त्रिमात्रस्तः, द्विमात्रो द इति पूर्वोक्तमनुसंधेयम् ; इति त्रिविधं
वदनम् ॥ २८८- ॥ इति वदनप्रबन्धः ॥

(क०) अथ चचरी लक्षयति—राग इत्यादि । चचरी ताल
इति ; 'विरामान्तद्रुतद्वंद्वान्ध्रौ लघु च चचरी' इति तस्य लक्षणं
वक्ष्यते । यस्यां चचर्यां षोडशमात्रा बहवोऽङ्घ्रयः स्युः । तत्र द्वौ द्वौ

चञ्चरीच्छन्दसेत्यन्ये क्रीडातालेन वेत्यपि ।

घत्तादिच्छन्दसा वास्य छन्दोलक्ष्मोदिता भिदाः ॥ २९१ ॥

पद्दहीप्रभृतिच्छन्दाः पादान्तप्रासशोभिताः ।

अध्यात्मगोचरा चर्या स्याद्वितीयादितालतः ॥ २९२ ॥

पादौ प्रासयुतौ भवतः । चञ्चरीच्छन्दसेति । षोडशमात्रात्मकपादयुक्तं चञ्चरी-
च्छन्दोऽवगन्तव्यम् । क्रीडातालेन वेति । ‘क्रीडाद्रुतौ विरामान्तौ’ इति
तस्य लक्षणं वक्ष्यते । घत्तादिच्छन्दसा वेति । यदा क्रीडातालेन प्रयुज्यते,
तदा घत्तादिच्छन्दः प्रयोक्तव्यमित्यर्थः । तत्रादिशब्देन यत्क्रीडातालप्रयोज्यं
तच्छन्दो गृह्यते । घत्ताच्छन्दोऽपि तादृशमवगन्तव्यम् । छन्दोलक्ष्मोदिता
भिदा इति । इयमेव चञ्चरी यदा छन्दोऽन्तरेण गीयते, तदा छन्दःशास्त्रोक्तं
तच्छन्दोनाम्ना व्यपदिश्यत इत्यर्थः । अत्र पूर्वार्धमुद्गाहः ; उत्तरार्धं ध्रुवः ;
पृथक्पादैरामोगः ; अतोऽयं त्रिधातुः ; छन्दस्तालनियमान्निर्युक्तः ; पदताल-
बद्धत्वाद्द्वयस्तारावलीजातिमान् ॥-२८९-२९१ ॥ इति चञ्चरीप्रबन्धः ॥

(सु०) चञ्चरी लक्षयति—राग इति । पूर्वोक्तो हिन्दोलो रागः ;
‘विरामान्तद्रुतद्वन्द्वान्यथौ लघु च चञ्चरी’ इति वक्ष्यमाणश्चञ्चरीतालः ; षोडश
मात्राः, ऋहवः पादाः ; तेषु द्वौ द्वौ पादावनुप्राससंयुक्तौ सा चञ्चरी । प्राकृतैः
देशभाषोपनिबद्धैः पदैः कृताः ; वसन्तोत्सवे गेया । मतान्तमाह—चञ्चरीति ।
चञ्चरीनाम्ना छन्दसा गेयेयमिति केचिदाहुः । केचित्तु क्रीडातालेन गेयेत्याहुः ।
घत्तावत्यादिच्छन्दसा छन्दोलक्षण उदिता अभिधा यस्याः, येन छन्दसा गीयते
तन्नामवती भवतीत्यर्थः ॥ -२८९-२९१ ॥ इति चञ्चरीप्रबन्धः ॥

(क०) अथ चर्या लक्षयति—पद्दहीत्यादिना । पद्दहीप्रभृति-
च्छन्दा इति । पद्दहीप्रभृतीनि छन्दांसि यस्याः सा । पद्दहीप्रभृतिषु
छन्दःस्वेकेन बद्धेत्यर्थः । पद्दहीछन्दोलक्षणमनन्तरमेव वक्ष्यते । अध्यात्म-

सा द्विधा छन्दसः पूर्त्या पूर्णापूर्णा त्वपूर्तिः ।

समध्रुवा च विषमध्रुवेत्येषा पुनर्द्विधा ॥ २९३ ॥

आवृत्त्या सर्वपादानां गीयते सा ध्रुवस्य वा ।

^१चरणान्तसमप्रासा पद्धदीच्छन्दसा युता ॥ २९४ ॥

गोचरेति । अध्यात्मं विषयीकृत्य प्रवृत्तेत्यर्थः । द्वितीयादितालत इति ।
'दौ लो द्वितीयकः' इति द्वितीयतालस्य लक्षणं वक्ष्यते । आदिशब्देन
तत्सममात्रोऽपि तालो गृह्यते । समध्रुवेति । समो ध्रुवो यस्या इति
बहुव्रीहिः । समशब्दस्य सापेक्षत्वादत्र प्रत्यासत्त्योद्गाह एवापेक्ष्यते । तेन
ध्रुवस्योद्गाहसमत्वमवगम्यते । एवं विषमध्रुवेत्यत्रापि ध्रुवस्योद्गाहापेक्षया न्यून-
त्वेन वाधिकत्वेन वा विषमत्वं द्रष्टव्यम् । आभोगः पृथक्पदैः कर्तव्यः ;
तेनायं त्रिधातुः ; छन्दस्तालवियमान्निर्युक्तः ; पदतालवद्धत्वाद्वाच्यस्तारा-
वलीजातिमान् ॥ २९१-२९३- ॥

(सु०) चर्या लक्षयति—पद्धदीति । पद्धदीति राहडीमुख्यानि छन्दांसि ।
यस्यां पादानामन्तेऽनुप्रासयुक्तः, अध्यात्मवाचकैः पदैरुपनिबद्धा सा चर्या ।
द्वितीयादितालैः सा कर्तव्या । तृतीयाच्चतुर्वचनार्थं तलप्रत्ययः । सा द्विप्रकारा—
छन्दःपूर्ता पूर्णः, अपूर्तावपूर्णः । पुनरपि द्विधा ; सर्वेषां पादानामावृत्तौ समध्रुवा,
ध्रुवस्यैवावृत्तौ विषमध्रुवेति ॥ २९२-२९३- ॥ इति चर्याप्रबन्धः ॥

(क०) अथ पद्धदी लक्षयति—चरणान्तेत्यादि । चरणान्तेषु
पादान्तेषु सम एकरूपः प्रासो वर्णावृत्तिर्यस्याः सा । पद्धदीच्छन्दसेति ।

“ षोडश मात्राः पादे पादे यत्र भवन्ति निरस्तविवादे ।

पद्धटिका जगणेन विमुक्ता चरमगुरुः सा सद्भिरिहोक्ता ॥ ” इति ।

^१ सुमपादान्तगप्रासा इति सुधाकरपाठः ।

विरुदैः स्वरपाटान्तै रचिता पद्धटी मता ।

यत्र वीररसेन स्यात्सङ्ग्रामरचितस्तुतिः ॥ २९५ ॥

बहुभिश्चरणैः सात्र राहडी परिकीर्तिता ।

पदैश्च विरुदैर्वद्धा वीरश्रीरिति गीयते ॥ २९६ ॥

तस्य लक्षणमुदाहरणं च । तेन छन्दसा युक्ता । स्वरपाटान्तैर्विरुदै रचितेति । प्रथमार्धं विरुदै रचयित्वा स्वरान्प्रयुज्जीत । द्वितीयार्धमपि विरुदै रचयित्वा पाटान्प्रयुज्जीतेत्यर्थः । अत्र सस्वरं प्रथमार्धमुद्गाहः ; सपाटं द्वितीयार्धं ध्रुवः ; पदैरामोगः कल्पनीयः ; तेनायं त्रिधातुः ; छन्दोनिय-
मान्निर्युक्तः ; तेनकाभावात्पञ्चाङ्ग आनन्दिनीजातिमान् ॥ २९४- ॥ इति पद्धटीप्रबन्धः ॥

(सु०) पद्धटीं लक्षयति—सुमेति । युग्मयोः द्वितीयचतुर्थयोः पादयोरन्ते अनुप्रासयुता पद्धटीच्छन्दसा पाटान्तैः स्वरसहितैर्विरुदैश्च कृता पद्धटी ॥ २९४-॥ इति पद्धटीप्रबन्धः ॥

(क०) अथ राहडीं लक्षयति—यत्रेति । सङ्ग्रामरचितस्तुति-
रिति वीररसेत्यस्य स्पष्टीकरणम् । तत्र बहुषु चरणेषु केचनोद्गाहाः ;
केचन ध्रुवाः कर्तव्याः ; पृथगामोगः कल्पनीयः ; तेनायं त्रिधातुः ; तालाद्य-
नियमादनिर्युक्तः ; पदतालवद्धत्वाद्द्वयङ्गस्तारावलीजातिमान् ॥ २९५- ॥
इति राहडीप्रबन्धः ॥

(सु०) राहडीं लक्षयति—यत्रेति । बहुभिः पादैः सङ्ग्रामो वर्ण्यते यस्यां
सा राहडी ॥ २९५- ॥ इति राहडीप्रबन्धः ॥

(क०) अथ वीरश्रियं लक्षयति—पदैरित्यादि । पदैरुद्गाहः ;
विरुदैर्ध्रुवः ; आमोगः पृथक्कर्तव्यः ; तेनायं त्रिधातुः ; तालादनियमाद-

यस्तु गद्येन पद्येन गद्यपद्येन वा कुतः ।

कैशिक्या मङ्गलाचारः सनिःसारुः स्वरान्वितः ॥ २९७ ॥

त्रिविधो धवलः कीर्तिर्विजयो विक्रमस्तथा ।

चतुर्भिश्चरणैः षड्भिरष्टभिश्च क्रमादसौ ॥ २९८ ॥

निर्युक्तः ; पदतालविरुद्धत्वात्त्यक्तो भावनीजातिमान् ॥ २९६ ॥ इति वीरश्रीप्रबन्धः ॥

(सु०) वीरश्रियं लक्षयति—पदैरिति । पदैर्विरुद्धं निबद्धा वीरश्रीः ॥ २९६ ॥ इति वीरश्रीप्रबन्धः ॥

(क०) अथ मङ्गलाचारं लक्षयति—यस्त्वित्यादि । गद्यपद्येनेति द्वंद्वैकबद्धावः । कैशिक्येति । कैशिकीनाम शुद्धपञ्चमस्य भाषारागः, तथा गातव्यः । सनिःसारुरिति । निःसारुतालेन सहितः । ‘ . . . विरामान्तौ लघू निःसारुको मतः ’ इति तस्य लक्षणं वक्ष्यते । स्वरान्वित इति । पदान्ते ऽर्धान्ते वा स्वरैरन्वितः कर्तव्यः । अत्र सस्वरं प्रथमार्धमुद्गाहः ; सस्वरं द्वितीयार्धं ध्रुवः ; आभोगः पृथक्कर्तव्यः ; तेनायं त्रिधातुः ; तालादिनियमान्निर्युक्तः ; पदस्वरतालविरुद्धत्वात्त्यक्तो भावनीजातिमान् ॥ २९७ ॥ इति मङ्गलाचारप्रबन्धः ॥

(सु०) मङ्गलाचारं लक्षयति—यस्त्विति । कैशिकीरागेण निःसारुतालेन स्वरसहितो यो गीयते स मङ्गलाचारः, स त्रिविधः ; गद्यजः, पद्यजः, गद्य-पद्यजश्चेति ॥ २९७ ॥ इति मङ्गलाचारप्रबन्धः ॥

(क०) अथ धवलं लक्षयति—त्रिविध इत्यादि । चतुर्भिश्चरणै रचितः कीर्तिधवलः, षड्भी रचितो विजयधवलः, अष्टभी रचितो विक्रम-

विषमे तु छयुग्मं चेत्तो वा दो बाधिकः समे ।
तदा स्यात्कीर्तिधवलो विजये त्वाद्यतुर्ययोः ॥ २९९ ॥
दौ द्वौ षष्ठे द्वितीये च शेषौ द्वौ छेन पेन वा ।
प्रथमे चत्रयं दः स्यात्तृतीये दास्त्रयस्तु च ॥ ३०० ॥
तुर्यद्वितीययोश्चैतत्पञ्चमे सप्तमे तथा ।
षष्ठे ऽष्टमे दाश्चत्वारो यस्यासौ विक्रमो मतः ॥ ३०१ ॥
आशीर्भिर्धवलो गेयो धवलादिपदान्वितः ।
यदृच्छया वा धवलो गेयो लोकप्रसिद्धितः ॥ ३०२ ॥

धवल इति क्रमो द्रष्टव्यः । विषम इति । विषमे पादे छयुग्मं छगणयोः
षण्मात्रिकयोर्युग्मं स्यादिति ; विषमपादे द्वादश मात्राः कर्तव्या इत्यर्थः । समे
समपादे । तो वा दो बाधिक इति । छयुग्मकात्परं तगणस्त्रिमात्रिकः,
दगणो द्विमात्रिको बाधिको भवति । समपादे पञ्चदश वा चतुर्दश मात्राः
कर्तव्या इत्यर्थः । विजये त्विति । षट्पादयुक्ते विजयधवले त्वादितुर्ययोः
पादयोस्तथा षष्ठे द्वितीये च पादे दौ द्वौ दगणौ ; शेषौ तृतीयपञ्चमौ द्वौ पादौ
छेन छगणेन पेन पगणेन बाधिकौ भवतः । कीर्तिधवलपादापेक्षयाधिकौ
भवत इत्यर्थः । विक्रमधवलस्य लक्षणमाह—प्रथम इति । प्रथमे पादे
चाश्चगणास्त्रयः । दो दगणोऽपि स्यात् । तृतीयपादे दास्त्रयः । तुर्यद्वितीय-
योश्चैतदिति । चतुर्थे चास्त्रयो दश्च, द्वितीये दास्त्रयस्तु चेत्यर्थः । पञ्चमे
सप्तमे तथेति । पञ्चमे तुर्योक्तं सप्तमे द्वितीयोक्तं च द्रष्टव्यम् । षष्ठे ऽष्टमे
दाश्चत्वारो भवन्ति । आशीर्भिर्आशीर्वादौ । धवलादिपदान्वित इति ।
आदिशब्देन विमलादीनि गृह्यन्ते । यदृच्छयेति । उक्तगणादिनियमरा-
हित्येन । लोकप्रसिद्धित इति । वर्तमानलक्ष्यानुसारेणेत्यर्थः । त्रिष्वपि
धवलभेदेषु पूर्वार्धमुद्ग्राहः ; उत्तरार्धं ध्रुवः ; आभोगः पृथक्कर्तव्यः ; तेनायं

कैशिक्यां वोढुरागे वा मङ्गलं मङ्गलैः पदैः ।

विलम्बितलये गेयं मङ्गलच्छन्दसाथवा ॥ ३०३ ॥

त्रिधातुः ; तालाद्यनियमादनिर्युक्तः ; पदतालवद्धत्वाद्बृजस्तारावलीजाति-
मान् ॥ २९८-३०२ ॥ इति धवलप्रबन्धः ॥

(सु०) धवलं लक्षयति—त्रिविध इति । धवलत्रिविधः ; चतुर्भिश्चरणैरुप-
निबद्धः कीर्तिः ; षड्भिश्चरणैर्विजयः, अष्टभिश्चरणैर्विक्रम इति । एतेषु मात्रानियम-
माह—विषम इति । विषमे प्रथमे तृतीये च चरणे छगणः छगणद्वयम् ; समे
द्वितीये चतुर्थे च चरणे तगणः, दगणो बाधिकः ; तदा कीर्तिधवलः । प्रथम-
चतुर्थयोः षष्ठे द्वितीये च चरणे द्वौ दगणौस्तः ; शेषौ तृतीयपञ्चमौ छगणेन
पगणेन बाधिकौ ; तदा विजयधवलः । प्रथमे चगणत्रयम् ; दो दगणः ; तृतीये
दगणत्रयम् ; चतुर्थद्वितीययोश्चैतदेव, पञ्चमे चगणत्रयं दगणश्च ; सप्तमे दगण-
त्रयम् ; षष्ठाष्टमयोर्दगणाश्चत्वारस्तदा विक्रमधवल इति । स च धवलो धवलादि-
पादैराशीर्वादिर्गेयः । यदृच्छया वेति—यदृच्छया वा लोकप्रसिद्धितो वा गेयः
॥ १९८-३०२ ॥ इति धवलप्रबन्धः ॥

(क०) अथ मङ्गलं लक्षयति—कैशिक्यामित्यादि । मङ्गलैः
पदैरिति । शङ्खचक्राब्जकोककैरवादिशंसिभिरित्यर्थः । मङ्गलच्छन्दसेति ।

‘पञ्च चकारगणाः प्रतिपादगताश्चे-

न्मङ्गलमाहुरिदं सुषियः खलु वृत्तम्’ ॥

इति तस्य लक्षणमुदाहरणं च । अत्रोद्गाहादिकल्पनादिकं पूर्ववत् ॥ ३०३ ॥
इति मङ्गलप्रबन्धः ॥

(सु०) मङ्गलं लक्षयति—कैशिक्यामिति । कैशिकीरागे वोढुरागे वा
कल्याणवाचिकैः पदैर्विलम्बितेन लयेन मङ्गलो गेयः । अथ वा मङ्गलनाम्ना
छन्दसा ॥ ३०३ ॥ इति मङ्गलप्रबन्धः ॥

खण्डत्रयं प्रासयुतं गीयते देशभाषया ।
 ओवीपदं तदन्ते चेदोवी तज्ज्ञैस्तदोदिता ॥ ३०४ ॥
 त्रयाणां चरणानां स्युरेकाद्यावृत्तिदो भिदाः ।
 आदिमध्यान्तगैः प्रासैरेकाद्यैश्च पदे पदे ॥ ३०५ ॥
 छन्दोभिर्वहुभिर्गेया ओव्यो जनमनोहराः ।
 सानुप्रासैस्त्रिभिः खण्डैर्मण्डिता प्राकृतैः पदैः ॥ ३०६ ॥
 प्रान्ते लोलीपदोपेता लोली गेया विचक्षणैः ।
 दोहदः स्याद्यदा प्रान्ते प्रोल्लसद्गोल्लरीपदाः ॥ ३०७ ॥
 ढोल्लरी नाम सा प्रोक्ता लाटभाषाविभूषिता ।
 अनुप्रासप्रधानं चेत्खण्डत्रयसमन्वितम् ॥ ३०८ ॥
 दन्तीपदान्वितं प्रान्ते तदा दन्ती निगद्यते ।
 अनुक्ताभोगवस्तूनां पदैराभोगकल्पना ॥ ३०९ ॥
 ओव्यादयस्तु चत्वारो भवन्त्याभोगवर्जिताः ।

(क०) ओव्यादीनां चतुर्णां लक्षणानि स्फुटार्थानि । मेलापका-
 भोगवर्जितत्वाच्चत्वारोऽपि द्विधातवः । तत्राद्यं खण्डद्वयमुद्गाहः ; तृतीयं
 खण्डं ध्रुवः ; तालाद्यनियमाच्चत्वारोऽप्यनिर्युक्ताः ; पदतालबद्धत्वाद्ब्रज-
 स्तारावलीजातिमन्तः ॥ ३०४-३०९- ॥ इत्योव्यादयः प्रबन्धाः ॥ इति
 षट्त्रिंशद्विप्रकीर्णाः प्रबन्धाः ॥

(सु०) ओवीं लक्षयति—खण्डत्रयमिति । देशभाषया सानुप्रासेन च
 खण्डत्रयोपेतमन्ते ओवीति पदं गीयते चेत्तदा ओवी । एतस्याश्चरणावृत्तिभेदेन पदे
 पदे आदौ मध्य अन्ते चानुप्रासमेदैश्च बहवो भेदा भवन्ति । एताश्च बहुभिश्छन्दो-
 भिर्गेयाः । लोलीं लक्षयति—सानुप्रासरिति । ओवीलक्षणे ओवीपदस्थाने
 लोलीपदं प्रयुज्यते चेत्तदा लोली । ढोल्लरीं लक्षयति—दोहद इति । पूर्वलक्षिते
 दोहदे प्रान्ते ढोल्लरीपदं गीयते चेत्तदा ढोल्लरी ; सा लाटभाषया गेया । दन्ती

शुद्धश्छायालगश्चेति द्विविधः सूढ उच्यते ॥ ३१० ॥

एलादिः शुद्ध इत्युक्तो ध्रुवादिः सालगो मतः ।

छायालगत्वमेलादेर्यथाचार्यसंमतम् ॥ ३११ ॥

लोके तथापि शुद्धोऽसौ शुद्धसादृश्यतो मतः ।

जात्याद्यन्तरभाषान्तं 'शुद्धं प्रकरणान्वितम् ॥ ३१२ ॥

तत्रोक्तः शुद्धसूढः प्राक्सालगस्त्वधुनोच्यते ।

लक्षयति—अनुप्रासेति । सानुप्रासं खण्डत्रयस्य प्रान्ते दन्त्यपदप्रक्षेपे दन्ती । साधारणं लक्षणमाह—अनुकेति । येषु प्रबन्धेष्वामोगो नोक्तः ; तत्र पदैरामोगो ज्ञातव्यः । ओव्यादिषु चतुर्षु प्रबन्धेषु नास्त्यामोगः ॥ ३०४-३०९ ॥ इत्योव्यादयः प्रबन्धाः ॥ इति षट्त्रिंशद्विप्रकीर्णाः प्रबन्धाः ॥

(क०) अथाध्यायादावुद्दिष्टं सालगसूढं लक्षयितुं संगतिं दर्शयति—

शुद्ध इत्यादि । शुद्धः शास्त्रोक्तनियमेन प्रकीर्तितः । छायालगश्छायां शुद्धसादृश्यं लगति गच्छतीति तथोक्तः । एलादिरिति । एलामारम्भैकतालीपर्यन्तमष्टभिर्गीतैः शुद्धसूढ इत्युक्तः । ध्रुवादिरिति । वक्ष्यमाणं ध्रुवमारम्भ वक्ष्यमाणैकतालीपर्यन्तं सप्तभिर्गीतैः सालगसूढोऽभिमतः । सालग इति छायालगशब्दस्यापभ्रंशोऽपि लोकप्रसिद्ध्या प्रयुक्त इति वेदितव्यः । ननु जात्यादेरेव शुद्धत्वम् ; एलादेस्तु तच्छायाणुकारित्वात्सालगत्वमेव । तत्कथमेलादिः शुद्ध इत्युक्तमित्यत आह—छायालगत्वमेलादेरित्यादि । शुद्धसादृश्यत इति । शुद्धस्य जात्यादेः सादृश्यतो नियमान्तिलङ्घनादित्यर्थः । अतः शुद्धत्वमौपचारिकमेलादेः । ध्रुवादेस्तु नियमात्तिलङ्घनात्सर्वथा सालगत्वमेवेति भावः । जात्यान्तरभाषान्तमिति । जातिकपालकम्बलगीतिभ्रामरागोपरागभाषाविभाषान्तरभाषापर्यन्तमित्यर्थः । प्रकर-

^१ श्रुतिप्रकरणान्वितम् इति सुधाकरपाठः ।

आद्यो ध्रुवस्ततो मण्डप्रतिमण्डनिसारुकाः ॥ ३१३ ॥

अङ्गतालस्ततो रास एकतालीत्यसौ मतः ।

गान्वितमिति । तालाध्याये वक्ष्यमाणानि मन्द्रकादिचतुर्दश गीतानि प्रकरणानीत्युच्यन्ते । तान्यपि नियमानुलङ्घनेनैव प्रवर्तितत्वाच्छुद्धेऽन्तर्भूतानीत्यर्थः ॥ -३१०-३१२- ॥

(सु०) सालगसूडं लक्षयितुमाह—शुद्ध इति । सूडो द्विविधः ; शुद्धः, छायालगश्चेति । तत्रैलादिः शुद्धः ; ध्रुवादिः सालगः ; सालगछायालगौ पर्यायौ । ननु भरतेनैलादीनां छायालगत्वमुक्तम् । तत्कथं शुद्धत्वमुच्यते तत्राह—छायालगत्वमिति । शुद्धसादृश्येनैव शुद्धत्वम् ; न तु मुख्यत्वं शुद्धत्वमित्यर्थः । किं तच्छुद्धम् ? यत्सादृश्यमेलादेस्तत्राह—श्रुतीति । श्रुतिप्रकरणमारभ्यान्तरमाषापर्यन्तं यदुक्तं तत्प्रकरणमिव तालाध्याये वक्ष्यमाणानि चतुर्दशगीतानि, एतावच्छुद्धम् । अनेन सह एलादेः सादृश्यमनियतत्वं सम्यक्प्रयोगे फलम् ; असम्यक्प्रयोगे दोष इत्यादि ज्ञातव्यम् ॥ -३१०-३१२- ॥

(क०) सालगसूडस्थानि गीतान्युद्दिशति—आद्यो ध्रुव इत्यादि । असाविति सालगसूडः । मतः संमतः । समेदानां ध्रुवादीनां लक्षणानि स्पष्टार्थानि । ननु, 'मण्डवत्प्रतिमण्डादेर्लक्ष्मोद्ग्राहादिकं मतम्' इति वचनेन प्रतिमण्डादिषुद्ग्राहाद्यवयवसंनिवेशस्य मण्डवदित्यतिदेशान्मण्डात्वतिमण्डादीनामवयवसंनिवेशकृतो भेदो नास्त्येव ; 'तथाऽप्येषां विशेषस्तु प्रत्येकं प्रतिपाद्यते' इति प्रतिज्ञाय, 'तत्र च प्रतिमण्डेन तालेन प्रतिमण्डकम्' इत्यादिभिर्वचनैस्तालानामेवात्र भेदकत्वेनोपादानात्केवलानां रसानामत्र भेदकत्वं न विवक्षितमेव । एवं स्थिते सति मण्डभेदस्य कलापस्य तालः ; 'कलापो नगणेन तु ; विरामान्तेन' इत्युक्तः । तथा प्रतिमण्डभेदस्य विचारस्यापि तालः ; 'लघुत्रयाद्विरामान्ताद्विचारः' इत्युक्तः । अत एव तयोर्लक्षणयोः शब्दभेद एव, न

त्वर्थमेदः । तेन मण्डप्रतिमण्डयोस्तालयोरत्रार्थपौनरुक्त्यं दोष इति चेत् ; सत्यम् । अत्यल्पमिदमुच्यते—द्वयोस्तालयोः पौनरुक्त्यं दोष इति । किंतु तस्मिन्नध्याये विंशत्यधिकशतेषु देशीतालेषु लक्षितेषु तत्र सालगसूडाश्रयैः कैश्चिदन्यैस्तालैः सह केषांचिद्बहूनां तालानां द्वयोर्द्वयोः खयाणां त्रयाणां च मिश्रः पौनरुक्त्यं लक्षणतः प्रतीतं भविष्यति । तस्य तत्रैव परिहारं वक्ष्याम इत्यत्र पृथङ्नोच्यते । ननु जयन्तादिषु षोडशसु ध्रुवेषु योऽक्षरसंख्यानियम उक्तः, स वर्तमानेषु केषुचिद्भ्रुवेषु न दृश्यते । तत्कथं तेषां लक्षणहीनत्वेऽपि लोके परिग्रह इति चेत् ; सत्यमेतत् । अत्राक्षरशब्देन पदान्यप्युच्यन्ते । यथायमक्षरार्थ इति पदार्थो वर्ण्यते । तेन कचित्पदानां वा संख्याया नियमो द्रष्टव्यः । यत्र सोऽपि नास्ति, तत्राक्षरादेः संख्यानियमाभावात्नियमोक्तादृष्टफलस्याभाव एव, न तु दृष्टफलस्य जनरंजनदेरपि । तेन तेषां लोकपरिग्रहोऽप्युपपन्न एव । अनियताक्षररसतालयुक्तस्वोद्गाहाद्यवयवसंनिवेशस्याविशिष्टत्वेन तेषामपि लक्षणत्वादध्रुवव्यवहारो न दीयत एव । मण्डादीनां च रसतालादिनियमाभावोऽप्येवं द्रष्टव्यः । एते ध्रुवादयः सप्तापि मेलापकाभावात्त्रिधातवः । मण्डादयस्तु षडपि, 'ततो वैकल्पिकोऽन्तरः' इति वचनेन सान्तरत्वपक्षे तेनान्तरेण सह चतुर्धातवः । अनन्तरत्वपक्षे तु त्रिधातव एव । अयमन्तरो लौकिकैरुपान्तर इत्युच्यते । तथा तैर्ध्रुवः खण्डस्यान्तरव्यपदेशः कृत इति मन्तव्यम् । कचिद्भ्रुवखण्डस्यान्तरव्यपदेशो ग्रन्थकारेणापि कृतः । यथात्रैकतालीलक्षणे 'सकृद्विषयतिरुद्गाहोऽन्तरस्त्वक्षरनिर्मितः' इत्यत्रोद्गाहानन्तरमन्तरग्रहणादन्तरशब्देन ध्रुवखण्ड एवोच्यत इति गम्यते । अत्रान्तरस्त्वित्यत्र तुशब्देनोद्गाहस्यालापरचितत्वमवगन्तव्यम् । एवम्, 'आलापरचितोऽन्तरः' इत्यत्रापि ध्रुव एवान्तरशब्दवाच्यः । एते ध्रुवादयस्तालादिनियमान्निर्युक्ताः, पदतालवद्वत्त्वाद्बृहत्तास्तारावलीजातिमन्तः ॥-३३३-३६०॥ इति ध्रुवादयः प्रवन्धाः ॥ इति सालगसूडप्रवन्धाः ॥

एकधातुद्विखण्डः स्याद्यत्रोद्ग्राहस्ततः परम् ॥ ३१४ ॥
 किञ्चिदुच्चं भवेत्खण्डं द्विरभ्यस्तमिदं त्रयम् ।
 ततो द्विखण्ड आभोगस्तस्य स्यात्खण्डमादिमम् ॥ ३१५ ॥
 एकधातु द्विखण्डं च खण्डमुच्चतरं परम् ।
 स्तुत्यनामाङ्कितश्चासौ कचिदुच्चैकखण्डकः ॥ ३१६ ॥
 उद्ग्राहस्याद्यखण्डे च न्यासः सध्रुवको भवेत् ।
 एकादशाक्षरात्खण्डादेकैकाक्षरवर्धितैः ॥ ३१७ ॥
 खण्डे ध्रुवाः षोडश स्युः षड्विंशत्यक्षरावधि ।
 जयन्तशेखरोत्साहास्ततो मधुरनिर्मलौ ॥ ३१८ ॥
 कुन्तलः कामलश्चारो नन्दनश्चन्द्रशेखरः ।
 कामोदो विजयाख्यश्च कन्दर्पजयमङ्गलौ ॥ ३१९ ॥
 तिलको ललितश्चेति संज्ञाश्चैषां क्रमादिमाः ।
 आदितालेन शृङ्गारे जयन्तो गीयते बुधैः ॥ ३२० ॥

(सु०) सालसूडप्रबन्धान्विमज्जते—आद्यो ध्रुव इति । ध्रुवादिभिः सप्तभि-
 र्गीतैः सालगसूडप्रबन्धाः । तेषु ध्रुवं लक्षयति—एकधात्विति । पूर्वं सदृशगेय-
 खण्डद्वययुक्त उद्ग्राहः कर्तव्यः । ततोऽनन्तरं किञ्चिदुच्चं खण्डमन्तराल्य
 कर्तव्यम् ; एतत्त्रयमपि द्विरभ्यस्तं द्विर्गयम् । ततोऽनन्तरं खण्डद्वययुक्त
 आभोगः, तस्य प्रथमं खण्डद्वयमेकधातु सदृशगेयखण्डद्वययुक्तम्, द्वितीयखण्डं
 ततोऽप्युच्चं गातव्यम् । असावाभोगस्तुत्यस्य नायकस्य नाम्ना युक्तः कार्यः । क-
 चित्केषाञ्चिन्मतेऽयमुच्चैकखण्डो गातव्यः । उद्ग्राहस्य आद्यखण्डे च समाप्तिः,
 स ध्रुव इति ज्ञेयः । तस्य भेदानाह—एकादशेति । एकादशाक्षरखण्डादारभ्य
 षड्विंशत्यक्षरखण्डपर्यन्तमेकैकाक्षरवृद्धया जयन्तादयो ललितान्ता षोडश ध्रुवा
 भवन्ति । तेषां क्रमेण लक्षणमाह—आदितालेनेति । आदितालेन एकादशाक्षर-
 खण्डो जयन्तः ; निःसरुतालेन द्वादशाक्षरखण्डः शेखरः ; प्रतिमण्ठतालेन

स नेतृश्रोतृगातृणामायुःश्रीवर्धनो मतः ।
 ऋद्धिसौभाग्यदो वीरे निःसारौ शेखरो भवेत् ॥ ३२१ ॥
 प्रतिमण्डेन हास्ये स्यादुत्साहो वंशद्विद्विक्तु ।
 मधुरो भोगदो गेयः करुणे हयलीलया ॥ ३२२ ॥
 क्रीडातालेन शृङ्गारे निर्मलस्तनुते प्रभाम् ।
 लघुशेखरतालेन कुन्तलो ऽभीष्टदो ऽद्भुते ॥ ३२३ ॥
 कामलो विप्रलम्भे स्याज्झम्पातालेन सिद्धिदः ।
 हर्षोत्कर्षप्रदश्चारो वीरे निःसारुतालतः ॥ ३२४ ॥
 नन्दनो वीरशृङ्गार एकताल्येष्टसिद्धिदः ।
 वीरे हास्ये च शृङ्गारे प्रतिमण्डेन गीयते ॥ ३२५ ॥
 अभीष्टफलदः श्रोतृगातृणां चन्द्रशेखरः ।
 प्रतिमण्डेन शृङ्गारे कामोदो ऽभीष्टकामदः ॥ ३२६ ॥
 हास्ये द्वितीयतालेन विजयो नेतुरायुषे ।
 हास्यशृङ्गारकरुणेष्वदितालेन गीयते ॥ ३२७ ॥
 कंदर्पो भोगदो नृणां श्रीसदाशिवसंमतः ।
 क्रीडातालेन शृङ्गारे वीरे च जयमङ्गलः ॥ ३२८ ॥
 जयोत्साहप्रदः पुंसां ध्रुवकस्तिलकामिधः ।

त्रयोदशाक्षरखण्ड उत्साहः ; हयलीलातालेन चतुर्दशाक्षरखण्डो मधुरः ; क्रीडा-
 तालेन पञ्चदशाक्षरखण्डो निर्मलः ; लघुशेखरतालेन षोडशाक्षरखण्डो कुन्तलः ;
 झम्पातालेन सप्तदशाक्षरखण्डो कामलः ; निःसारुतालेनाष्टादशाक्षरखण्डो चारः ;
 एकताल्या एकोनविंशत्यक्षरखण्डो नन्दनः ; प्रतिमण्डतालेन विंशत्यक्षरखण्ड-
 श्वन्द्रशेखरः ; प्रतिमण्डेन तालेनैकविंशत्यक्षरखण्डः कामोदः ; द्वितीयतालेन
 द्वाविंशत्यक्षरखण्डो विजयः ; आदितालेन त्रयोविंशत्यक्षरखण्डः कंदर्पः ; क्रीडा-
 तालेन चतुर्विंशत्यक्षरखण्डो जयमङ्गलः ; एकताल्या पञ्चविंशत्यक्षरखण्ड-

रसे वीरे च शृङ्गार एकताल्या प्रगीयते ॥ ३२९ ॥
 प्रतिमण्डेन शृङ्गारे ललितः सर्वसिद्धये ।
 स्याद्वर्णनियमः सर्वखण्डः खण्डद्वये तथा ॥ ३३० ॥
 यथोक्तान्यो जयन्तादीन्गायेन्निपुणया धिया ।
 सर्वकतुफलं तस्येत्यबोचन्मुनिसत्तमः ॥ ३३१ ॥
 द्वियत्येकविरामं वा यस्योद्ग्राहाख्यखण्डकम् ।
 ततः खण्डं ध्रुवाख्यं द्विस्ततो वैकल्पिकोऽन्तरः ॥ ३३२ ॥
 तं गीत्वा ध्रुवमागत्य वाभोगो गीयते सकृत् ।
 ध्रुवे न्यासस्ततः प्रोक्तः स मण्डो मण्डतालतः ॥ ३३३ ॥
 जयप्रियो मङ्गलश्च सुन्दरो बल्लभस्तथा ।
 कलापः कमलश्चेति षड्भेदा मण्डके मताः ॥ ३३४ ॥
 षट्प्रकारो मण्डतालो रूपकं तेन भिद्यते ।
 वीरे जयप्रियो मेयो मण्डेन जगणात्मना ॥ ३३५ ॥
 मङ्गलो मेन शृङ्गारे सुन्दरः सेन तद्रसे ।
 बल्लभो रेण करुणे कलापो नगणेन तु ॥ ३३६ ॥

स्तिखकः ; प्रतिमण्डेन तालेन षड्विंशत्यक्षरखण्डो ललित इति । अयं वर्णनियमः
 कस्मिन्खण्डे कर्तव्य इत्यपेक्षायां पक्षद्वयमाचष्टे—स्यादिति । क्रमेणतेषां गाने
 फलमाह—यथोक्तानिति । यथोक्तलक्षणलक्षितान् ॥ ३१३-३३१ ॥ इति
 ध्रुवलक्षणम् ॥

(सु०) मण्डलक्षणमाह—द्वितीतीति । उद्ग्राहखण्डं यतिद्वयसंयुक्तम्,
 एकयत्तिकं वा कर्तव्यम् । ततोऽनन्तरं ध्रुवाख्यं खण्डं द्विर्गैयम् । ततः अन्तरो
 वैकल्पिकः कर्तव्यो वा, न वा कर्तव्यः ; पक्षे तं गीत्वा पुनरपि ध्रुवो गातव्यः ।
 ततः वाभोगः सकृद्गीयते ; ध्रुवे च परिसमाप्तिः ; एवंविधो मण्डतालेन यो गीयते
 स मण्डः । तस्य भेदानाह—जयप्रिय इति । जयप्रियादयः षड्भेदाः षट्प्रकारा

विरामान्तेन गातव्यो रसो हास्ये विचक्षणैः ।
 विरामान्तद्रुतद्वंद्वालघुना कमलो ऽद्भुते ॥ ३३७ ॥
 मण्डवत्प्रतिमण्डादेर्लक्ष्मोद्ग्राहादिकं मतम् ।
 तथाप्येषां विशेषस्तु प्रत्येकं प्रतिपाद्यते ॥ ३३८ ॥
 तत्र च प्रतिमण्डेन तालेन प्रतिमण्डकः ।
 चतुर्धा सोऽमरस्तारो विचारः कुन्द इत्यपि ॥ ३३९ ॥
 अमरो गुरुणैकेन शृङ्गारे स विधीयते ।
 विरामान्तद्रुतद्वंद्वालघुद्वन्द्वेन जायते ॥ ३४० ॥
 ताराख्यः प्रतिमण्डोऽसौ रसयोर्वीररौद्रयोः ।
 लघुत्रयाद्विरामान्ताद्विचारः करुणे भवेत् ॥ ३४१ ॥
 कुन्दो विराममध्येन लघुत्रयेणाद्भुते भवेत् ।
 ते शृङ्गारेऽपि चत्वारो गीयन्ते लक्ष्मवेदिभिः ॥ ३४२ ॥
 बद्धो निःसारतालेन प्रोक्तो निःसारको बुधैः ।
 वैकुण्ठानन्दकान्ताराः समरो वाञ्छितस्तथा ॥ ३४३ ॥

इति । तेन रूपकं मण्डकात्प्रबन्धाद्विद्यते । एतेषां लक्षणमाह—वीर इत्यादिना ।
 जगणरूपेण मण्डेन यो गीयमानो जयप्रियः, वीरो रसः । भगणेन मङ्गलः ; शृङ्गारो
 रसः । सगणेन सुन्दरः । रगणेन वल्लभः । नगणेन विरामान्तेन कलापः ; द्रुतद्वन्द्वेन
 विरामान्तेन ध्रुवानन्तरं लघुना कमल इति ॥ ३३२-३३७ ॥ इति मण्डलक्षणम् ॥

(सु०) प्रतिमण्डादिसाधारणं किञ्चिदाह—मण्डवदिति । प्रतिमण्डलक्षण-
 माह—तत्रेति । प्रतिमण्डेन तालेन गीयमानः प्रतिमण्डः ; तस्य अमरादयश्चत्वारो
 भेदाः । तेषां लक्षणमाह—अमर इति । एकेन गुरुणा गीयमानोऽमरः ; विरा-
 मान्तेन ध्रुवानन्तरं लघुद्वयेन गीयमानस्तारः ; विरामान्तेन लघुत्रयेण गीयमानो
 विचारः ; विराममध्येन लघुत्रयेण गीयमानः कुन्द इति ॥ ३३८-३४२ ॥ इति
 प्रतिमण्डलक्षणम् ॥

(सु०) निःसारकं लक्षयति—बद्ध इति । निःसारकतालेन विरच्यमानो

विशालश्चेति स प्रोक्तः षड्विधः मूरिशार्ङ्गिणा ।
द्रुतद्वंद्वालघुद्वंद्वद्वैकुन्दो मङ्गले भवेत् ॥ ३४४ ॥
कुर्यादानन्दमानन्दे विरामान्तद्रुतद्वयात् ।
कान्तारो लघुरुभ्यां स्याद्विप्रलम्भे स गीयते ॥ ३४५ ॥
लघुद्वयाद्विरामान्तात्समरो वीरगोचरः ।
लघुत्रयाद्द्रुतद्वंद्वान्निःशङ्को वाञ्छितप्रदः ॥ ३४६ ॥
संभोगे स्याद्विशालाख्यो लाद्द्रुतद्वयतो लघोः ।
अङ्गतालेन तालेनाङ्गतालः परिकीर्तितः ॥ ३४७ ॥
निःशङ्कशङ्कशीलाश्च चारोऽथ मकरन्दकः ।
विजयश्चेति स प्रोक्तः षोढा सोढलमूनना ॥ ३४८ ॥
लघुरुभ्यां द्रुतद्वंद्वान्निःशङ्को विस्मये भवेत् ।
लघोर्द्रुतद्वयेन स्याच्छङ्कः शृङ्गारवीरयोः ॥ ३४९ ॥
शान्ते शीलो विरामान्तद्रुतद्वंद्वालघोर्भवेत् ।
द्रुतद्वंद्वालगाभ्यां स्याच्चारो वीरेऽद्भुते रसे ॥ ३५० ॥

निःसारकः । तस्य वैकुन्दादयः षड्भेदाः । तालैल्लक्षयति—द्रुतद्वंद्वद्वैकुन्दादिति ।
द्रुतद्वयलघुद्वयेन रचितो वैकुन्दः ; विरामान्तेन द्रुतद्वयेनानन्दः ; तल्लोके रूपक-
मित्युच्यते । लघुगुरुभ्यां कान्तारः ; विरामान्तेन लघुद्वयेन समरः ; जम्बुनाल
इत्युच्यते लोके । लघुत्रयद्रुतद्वयेन वाञ्छितः ; लघुद्रुतद्वयलघुभिर्विशाल इति ॥
३४३-३४६- ॥ इति निःसारकलक्षणम् ॥

(सु०) अङ्गतालं लक्षयति—अङ्गतालेनेति । अङ्गिताख्येन तालेन गीय-
मानोऽङ्गतालः । तस्य निःशङ्कादयः षड्भेदाः । तेषां लक्षणमाह—लघुगुरुभ्या-
मित्यादिना । लघुगुरुभ्यामनन्तरं द्रुतद्वयेन गीयमानो निःशङ्कः ; लघ्वनन्तरं
द्रुतद्वयेन शङ्कः ; विरामान्तेन द्रुतद्वयानन्तरं शीलः ; द्रुतद्वयानन्तरं लघुगुरुभ्यां

शृङ्गारे मकरन्दः स्याद्द्रुतद्वंदात्परे गुरौ ।
 विजयाख्यो रसे वीरे द्रुताभ्यां लघुना भवेत् ॥ ३५१ ॥
 रासको रासतालेन स चतुर्धा निरूपितः ।
 विनोदो वरदो नन्दः कम्बुजश्चेति शार्ङ्गिणा ॥ ३५२ ॥
 आलापान्तध्रुवपदादिनोदः कौतुके भवेत् ।
 ध्रुवादालापमध्यात्तु वरदो देवतास्तुतौ ॥ ३५३ ॥
 खण्डमाद्यं द्विखण्डस्योद्ग्राहस्यालापनिर्मितम् ।
 यस्यासौ रासको नन्दो गीयते चाद्भुते रसे ॥ ३५४ ॥
 आलापादेर्ध्रुवपदात्कम्बुजः करुणे भवेत् ।
 सर्वेषु रासकेष्वेष्टे द्विखण्डोद्ग्राहकल्पना ॥ ३५५ ॥
 एकताली भवेत्तालैर्नैकताल्या त्रिधा च सा ।
 रमा च चन्द्रिका तद्वद्विपुलेत्यथ लक्षणम् ॥ ३५६ ॥
 सकृद्विरतिरुद्ग्राहोऽन्तरस्त्वक्षरनिर्मितः ।

चारः ; द्रुतद्वयानन्तरं गुरुणा मकरन्दः ; द्रुतद्वयानन्तरं लघुना विजय इति ॥
 -३४७-३५१ ॥ इत्यङ्गताललक्षणम् ॥

(सु०) रासकं लक्षयति—रासक इति । रासतालेन गीयमानो रासकः ।
 तस्य विनोदादयश्चत्वारो भेदाः । तेषां लक्षणमाह—आलापान्त इत्यादिना ।
 ध्रुवपदस्थान्ते आलापो विरच्यते चेद्विनोदः ; ध्रुवस्य मध्य आलापत्वं चेत्तदा
 वरदः ; खण्डद्वययुक्तस्योद्ग्राहस्याद्यं खण्डमालापनिर्मितं चेत्तदा नन्दः ; ध्रुवस्या-
 दावालापश्चेत्तदा कम्बुज इति । सर्वेष्वपि रासकेषूद्ग्राहो द्विखण्डः कर्तव्यः ॥
 ३५२-३५५ ॥ इति रासकलक्षणम् ॥

(सु०) एकताली लक्षयति—एकतालीति । एकताली नाम्ना तालेन
 विरच्यमाना एकताली । सा भेदत्रयवती ; रमा, चन्द्रिका, विपुला चेति । तासां
 लक्षणमाह—सकृद्विरति । यस्यां द्विखण्ड उद्ग्राहः, अन्तरश्वालापः कियते सा

यस्यामसौ रमा सा च गातृश्रोत्रोः श्रिये भवेत् ॥ ३५७ ॥
 उद्ग्राहो द्विदलो यस्यामालापरचितोऽन्तरः ।
 घनद्रुता घनयतिर्घनानुप्रासयोगिनी ॥ ३५८ ॥
 चन्द्रिका सैकताली स्याद्भूरिसौभाग्यदायिनी ।
 आलापपूर्वकोद्ग्राहा विपुलानन्ददायिनी ॥ ३५९ ॥
 आलापो गमकालप्तिरक्षरैर्वर्जिता मता ।
 सैव प्रयोगशब्देन शार्ङ्गदेवेन कीर्तिता ॥ ३६० ॥
 गुणान्वितं दोषहीनं नवं रूपकमुत्तमम् ।
 रागेण धातुमातृभ्यां तथा ताललयौडुवैः ॥ ३६१ ॥
 नूतनै रूपकं नूतनं रागः स्थायान्तरैर्नवः ।
 धातू रागांशभेदेन मातोस्तु नवता भवेत् ॥ ३६२ ॥

चन्द्रिका ; यस्या उद्ग्राहात्पूर्वमालापः क्रियते, सा विपुलेति । अत्राक्षरवर्जिता गम-
 कालप्तिरेवालापः, स एव प्रयोग इत्युच्यते ॥ ३५६-३६० ॥ इत्येकतालीलक्षणम् ॥

(क०) अथ रूपकस्योत्तमाद्यवान्तरभेदान्दर्शयिष्यन्नादावुत्तमं लक्ष-
 यति—गुणान्वितमित्यादि । गुणाः व्यक्त्यादयो वक्ष्यमाणा दश गीतगुणाः ;
 तैरन्वितम् । दोषहीनमिति । दुष्टादयो वक्ष्यमाणा दश गीतदोषाः ; तैर्हीनं
 यन्नवं रूपकं तदुत्तममित्युच्यते । रूपकस्य नवत्वे निमित्तं दर्शयति—रागेणे-
 त्यादिना । ताललयौडुवैरिति । तालश्च लयश्चौडुवं चेति द्वंद्वः । औडुव-
 शब्देनात्र रचनाविशेष उच्यते । नूतनरागादिनिर्मितत्वाद्व्यपकं नवं भवती-
 त्यर्थः । रत्ननादिधर्मयोगे सिद्धरूपाणां रागादीनां नूतनत्वं कथमित्याकाङ्क्षा-
 यामाह—रागः स्थायान्तरैरित्यादि । स्थाया रागस्यावयवाः । अन्ये

(सु०) पञ्चविधरूपकं कथयितुमाह—गुणान्वितमिति । वक्ष्यमाण-
 गुणान्वितं दोषहीनं रूपकपञ्चकमुत्तमं ज्ञातव्यम् । नवेन रागेण धातुमत्त्वादिभिश्च
 तानै रूपकस्य नूतनत्वम् । तेषां नवत्वमाह—रागांशेति । रागांशभेदेन धातु-

प्रतिपाद्यविशेषेण रसालंकारभेदतः ।

लयग्रहविशेषेण तालानां नवता मता ॥ ३६३ ॥

तालविश्रामतो ऽन्येन विश्रामेण लयो नवः ।

छन्दोगणग्रहन्यासप्रबन्धावयवैर्नवैः ॥ ३६४ ॥

औडुवापरपर्याया रचना नवतां व्रजेत् ।

स्थायाः स्थायान्तराणि, तै रागेण रागो नवो भवति । पूर्वं कृतरूपकगत-
रागापेक्षयेदानीं क्रियमाणे रूपके स्थायान्तरैर्यथा रागो नवो भवति तथा
कर्तव्यमित्यर्थः । रागांशभेदेनेति । रागांशशब्देन रागान्तरस्यावयवो
रागैऽशः । स च सप्तधेति पूर्वोक्ताः स्थायभेदका रागावयवविशेषा
उच्यन्ते । तद्वेदेन पूर्वोक्तरीत्या घातुर्नवः कर्तव्य इत्यर्थः । मातुर्नवत्वे
निमित्तद्वयं दर्शयति—प्रतिपाद्यविशेषेण रसालंकारभेदत इति । प्रतिपाद्यं
नाम वस्तु ; वाक्यार्थ इत्यर्थः । तद्वेदेन रसाः शृङ्गारादयः ; अलंकारा
अनुप्रासोपमादयः ; तेषां भेदेन च मातुर्नवः कर्तव्य इत्यर्थः । तालानां नवत्वे
निमित्तमाह—लयग्रहेति । लया द्रुतमध्वविलम्बिताः ; ग्रहाः समातीता-
नागताः ; तेषां विशेषेण । तालानां नवतेति । पूर्वगीतगताचालाद्विज-
लयग्रहस्तालः कर्तव्य इत्यर्थः । लयस्य नवत्वे हेतुमाह—तालविश्रामत
इति । तालस्यावयविनो विश्रामादन्येन विश्रामेणावयवविश्रामेण विपर्ययेण
वा लयो नवो भवति । औडुवनवत्वे हेतुमाह—छन्दोगणेति । छन्दः-
प्रभृतीनि प्रागुक्तरूपाणि । औडुवापरपर्यायेति । औडुवमित्यपरः पर्यायो

नवोभवति । रसालंकारभेदेन मातुर्नवो भवति । लयग्रहभेदेन तालो नवः ।
तालो विश्रामस्य तुल्येन साम्येन विश्रामेण वा लयो नवः । छन्द आदिभिर्नवै-
रचना नवा भवति । उत्तमरूपकस्य त्रैविध्यमाह—रूपक इति । अधमरूप-
कस्य त्रैविध्यमाह—संज्ञोत्तारेति । पञ्चानां लक्षणमाह—रूपकमिति । पूर्व-

रूपकं त्रिविधं ज्ञेयं परिवृत्तं पटान्तरम् ॥ ३६५ ॥
 भञ्जनीसंश्रितं चेति शार्ङ्गदेवेन कीर्तितम् ।
 खल्लोत्तारानुसारौ तु रूपकेष्वधमौ मतौ ॥ ३६६ ॥
 रूपकं पूर्वसंसिद्धं स्वस्थानेन नवेन यत् ।
 यद्वा रागेण तालेन कृतं तत्परिवृत्तकम् ॥ ३६७ ॥
 यत्र स्थायिनि यत्स्थानं रूपकं रचितं पुरा ।
 तत्स्वस्थानं तदन्यत्त्वं स्थाय्यैव परिवर्तनम् ॥ ३६८ ॥
 परिवृत्तं रागतालपरिवर्तभवं स्फुटम् ।
 तस्मिन्नेव रसे रागे ताले च रचितं भवेत् ॥ ३६९ ॥
 मातुस्यायविचित्रत्वाद्गुणोदारं पटान्तरम् ।

यस्याः सा । एवंविधां रचनां कुर्यादित्यर्थः । अथ मध्यमरूपभेदानाह—
 रूपकं त्रिविधमित्यादि । खल्लोत्तारोऽनुसारश्चेत्यधमरूपकभेदौ । परिवृत्ता-
 दीनां लक्षणानि गुणदोषाणां च लक्षणानि स्पष्टार्थानि ॥ ३६१-३७९-॥

एवं प्रबन्धसामान्यविशेषाश्रितलक्षणम् ।

चतुरः कल्लिनाथार्यः प्रत्येकं प्रत्यपादयत् ॥ १ ॥

इति श्रीमदभिनवभरताचार्यरायव्यकारतोडरमल्लश्रीमल्लक्ष्मणाचार्यनन्दन-

चतुरकल्लिनाथविरचिते संगीतरत्नाकरकलानिधौ

चतुर्थः प्रबन्धाध्यायः ॥ ४ ॥

सिद्धेन स्वस्थानकेन नवेन रागेण तालेन वा यत्क्रियते तत्परिवृत्तकम् ;
 यत्र रूपके स्थायिनि स्वरे स्वस्थानं पूर्वं तस्मिन्नेव स्थायिनि रागतालपरिवर्तनं
 स्वस्थानावृत्तिस्तत्परिवर्तनम् ॥ पटान्तरं लक्षयति—तस्मिन्नि । भञ्जनीसंज्ञितं

केनापि रूपकं गीतं निजादन्येन धातुना ॥ ३७० ॥
 येन तस्यान्यधातुत्वाद्भजनीसंश्रितं मतम् ।
 प्राग्रूपकगता स्थायाः स्थानान्तरगता यदि ॥ ३७१ ॥
 मात्वन्तरेण रच्यन्ते खलोच्चारस्तदा भवेत् ।
 रागे ताले च तत्रैव किञ्चिद्भातुविलक्षणः ॥ ३७२ ॥
 मात्वन्तरेणानुसारो गुणोत्कर्षविवर्जितः ।
 व्यक्तं पूर्णं प्रसन्नं च सुकुमारमलंकृतम् ॥ ३७३ ॥
 समं सुरक्तं श्लक्ष्णं च विकृष्टं मधुरं तथा ।
 दशैते स्युर्गुणा गीते तत्र व्यक्तं स्फुटैः स्वरैः ॥ ३७४ ॥
 प्रकृतिप्रत्ययैश्चोक्तं छन्दोरागपदैः स्वरैः ।
 पूर्णं पूर्णाङ्गमकं प्रसन्नं प्रकटार्थकम् ॥ ३७५ ॥
 सुकुमारं कण्ठभवं त्रिस्थानोत्थमलंकृतम् ।
 समवर्णलयस्थानं सममित्यभिधीयते ॥ ३७६ ॥
 सुरक्तं चलकीवंशकण्ठध्वन्यैकतायुतम् ।
 नीचोच्चद्रुतमध्यादौ श्लक्ष्णत्वे श्लक्ष्णमुच्यते ॥ ३७७ ॥
 उच्चैस्स्वारणादुक्तं विकृष्टं भरतादिभिः ।
 मधुरं धुर्यलावण्यपूर्णं जनमनोहरम् ॥ ३७८ ॥

लक्षयति—केनापीति । खलोच्चारं लक्षयति—प्रागिति । रूपकान्तरगता स्थाया
 मात्रन्तरे निवेश्यते चेत्तदा खलोच्चारः । स एव किञ्चिद्भातुविलक्षणश्चेदनुसारः ॥
 ३६१-३७२- ॥ इति पञ्चरूपकलक्षणम् ॥

(सु०) गीतगुणान् कथयति—व्यक्तमिति । व्यक्तादयो दश गुणा
 भवन्ति । तेषां लक्षणं कथयति—तत्रेति । सुगमम् ॥ गीतदोषानाह—

दुष्टं लोकेन शास्त्रेण श्रुतिकालविरोधि च ।

पुनरुक्तं कलावातां गतक्रममपार्थकम् ॥ ३७९ ॥

ग्राम्यं संदिग्धमित्येवं दशधा गीतदुष्टता ।

इति श्रीमदनवद्यविद्याविनोदश्रीकरणाधिपतिश्रीसोढल-

देवनन्दननिःशङ्कश्रीशार्ङ्गदेवविरचिते संगीत-

रत्नाकरे प्रबन्धाध्यायश्चतुर्थः ॥ ४ ॥

दुष्टमिति । लोकेन शास्त्रेण च दुष्टत्वम् ; श्रुतिविरोधि हीनश्रुतित्वम् ;
कालविरोधि निषिद्धकाले गानम् ; ॥ -३७३-३७९- ॥ इति गीतदोषाः ॥

इति श्रीमदन्ध्रमण्डलाधीश्वरप्रतिगण्डभैरवश्रीअनपोतनरेन्द्रनन्दनभुजवल-

भीमश्रीसिंहभूपालविरचितायां संगीतरत्नाकरटीकायां

संगीतसुधाकरारुथायां प्रबन्धाध्यायः समाप्तः ॥

श्लोकानामर्धानुक्रमणिका

	पुटसंख्या		पुटसंख्या
अ		अतिवीर्यप्रयोगा स्युः	१६०
अंशांशथेति यो रागे	१६३	अतिसूक्ष्मः कृशो भग्नः	१४९
अंशोऽशान्तरसंचारात्	१६४	अत्युक्तावास्तु चत्वारः	२०९
अक्षराढम्बरो येषु	१६६	अत्रोच्यते परिख्यागात्	१४४
अकारे दैवतं विष्णुः	२०२	अथ ग्रन्थेन संक्षिप्तं	१
अखण्डितस्थितिस्थानं	३	अथ प्रकीर्णकं कर्णं	१३३
अग्राम्यः सुकुमारश्च	२०३	अथ रागाङ्गभाषाङ्गं	१५
अग्राम्योऽक्षरनादात्	२०५	अथाधुना प्रतिद्वानां	१७
अङ्गं कर्णाटबज्जाले	९०	अध्यात्मगोचरा चर्या	३०३
अङ्गवङ्गकलिङ्गाद्यैः	१८४	अनन्तत्वात् संकीर्णाः	२३२
अङ्गहारप्रयोगैः	,,	अनादिसंप्रदायं यत्	१८८
अङ्गैः षडादिभिर्द्वयन्तैः	१९६	अनिबद्धा निबद्धा च	२८१
अङ्घ्रिपूर्वै तदन्यथैत्	२३०	अनिर्युक्तश्च निर्युक्तः	१९६
अङ्घ्रौ स्रष्टव्यं सानु०	१९८	अनुकार इति प्रोक्तः	१३८
अङ्गतालस्ततो रासः	३११	अनुक्ताभोगवस्तुत्वं	३०५
अङ्गतालेन तालेन	३१७	अनुच्छिद्योक्तिनिर्वन्धः	१३५
अतारजस्तारहीनः	२४१	अनुप्रासप्रधानं चेत्	३०९
अतारमध्यमा पाप०	८४	अनुप्रासस्तु जमकः	१४९
अतारा प्रार्थने मन्द्र०	१०७	अनुस्वानविहीनत्वं	१५१
अतालौ वेष्टिकाताले	२३७	अनेकस्वायसंचारः	१३८

पुटसंख्या		पुटसंख्या
अन्तः सारो घनत्वस्य	१६८	अल्पमूर्च्छनया युक्तः २०४
अन्त्ये ऽहः ग्रहरे गेयः	४६	अवधानं गुणैरभिः १३५
अन्तरः पूर्ववत्तस्मात्	२८६	अवरोहिणि वर्णं स्यात् ५१
अन्तरे सोऽन्तरो वक्रः	१६९	अवरोहिप्रसन्नान्तः २७
अन्यच्छायाप्रवृत्तौ ये	१६०	अवरोहिप्रसन्नान्त० २०
अन्यथा चान्यथा गायेत्	१७९	अवरोह्यादिबर्णेन ६४
अन्यस्तु मधुरस्निग्ध०	१४५	अवस्खलति यो मन्त्रात् १६७
अन्यूनशिक्षणे दक्षः	१३८	अविरुद्धस्य माधुर्य० १४४
अन्येषां सूक्ष्मभेदानां	१४७	अव्यवस्थित इत्युक्तः १४२
अन्धोपरामजा ताभ्यः	१३	असौषभाषाविज्ञानं १३४
अपरं स्वरतेनान्तं	२९४	अष्टधा करणं तत्र २३३
अपरः स्निग्धमधुर०	१४५	अष्टाविति त्रिमिश्रस्य १४७
अपस्थानस्य ते स्थायाः	१६४	अष्टोपरागास्तिलकः ९
अपस्थानस्य निवृत्तेः	१५६	अष्टौ कामा आदिमध्य० २२९
अपेक्षितश्च षोडश	,,	अष्टौ कामा कामलेखा २२८
अप्रसिद्धास्तु ता लक्ष्ये	२१३	अष्टौ षोडश तद्वच्च २५७
अब्जप्रपञ्चोऽब्जगर्भश्च	२८२	अस्यामालपमात्रेण २४९
अभावश्छन्दसां वृत्तं	२३७	
अभिव्यक्तिर्वन्न दृष्ट	२१	आ
अभीष्टफलदः श्रोतु०	३१४	आक्षिप्तिका स्वरपद० २१
अमरो गुरुगैकेन	३१६	आकण्टकुण्ठनं स स्यात् १४८
अमुं प्रयोगं मेलापं	२००	आदिल एष एव स्यात् १४३
अरुक्षो दूरसंश्राव्यः	१४९	आडीकामोदिका तज्जा ८७
अर्धस्थिते चालयित्वा	१७७	आडीकामोदिका नाग० १७
अर्धान्ते चरणान्ते वा	२६९	आदितालेन शृङ्गारे ३१३
अर्धान्तेऽन्ये स्वरानाहुः	२६३	आदिमध्यस्थितं प्रातः २२८
अल्पत्वस्य बहुत्वस्य	२०	आदिमध्यान्तगैः प्रातः ३०९
अल्पध्वनिस्तारगतिः	२०४	आद्यस्य स्युर्द्वितीयादि० २१६

पुटसंख्या		पुटसंख्या
आद्याधरेण ग्रहणं	२१७	आलापपूर्वकोद्वाहाः ३१९
आद्याङ्घ्री आद्यनुप्रासः	२२८	आलापान्तध्रुवपदात् ३१८
आद्यात्पञ्च विकारेण	२१८	आलापादेर्ध्रुवपदात् "
आद्येन्दुमत्स्यो ज्योतिः	२२१	आलापो गमकालसिः ३१९
आद्यो ध्रुवस्ततो मण्डः	३११	आवृत्त्या सर्वपादानां ३१४
अद्यौ द्विद्विगणौ पादौ	२९०	आक्षीर्भिर्ध्रुवलो गेयः ३०७
आनन्त्यानैव शक्यन्ते	१७०	आहृन्नुदविशेषं तु १८३
आन्दोलितप्लावितकः	१७१	
आन्ध्याल्युपाङ्गं मल्हारः	९७	इ
आपञ्चमं तारमन्द्रा	९१	इतरत्पूर्ववत्कीर्तिः २३५
आमीरिका मधुकरी	१०	इतरेषां च रागाणां १४२
आभोगं तु सकृद्रीत्वा	२४१	इति गद्यस्य षट्प्रोक्ता २५२
आभोगध्रुवोद्वाहाः	२३५	इति गौडाक्षयः षड्जे ७
आभोगस्तत्र नाम स्यात्	२३३	इति भाषा विभाषे द्वे ११
आभोगध्वेति तेषां च	१८९	इति धण्यवतिः स्याद्याः १५८
आयत्तकण्ठस्तालसः	१३८	इतो न्यूनं तु हीनं स्यात् १८२
आयासेन विना यत्र	१६४	इत्येता विकृता भेदाः २१९
आरोहिणि प्रसन्नादिः	४२	इत्येषां देवता भूमिः २०७
आरोहिणि प्रसन्नाद्ये	७४	इष्टस्वरंशे न्यासः स्यात् २३३
आरोहिणि प्रसन्नान्तः	४६	ई
आरोहिण्युत्प्रविष्टः स्यात्	१६७	
आर्या गद्या द्विपञ्चकः	१९७	ईर्ष्यायां विनिबोक्तव्या १०१
आर्यागीतौ रस्ते वीरे	२५८	उ
आर्यायाः स्तुस्तदा तिस्रः	२६१	
आर्यैव प्राकृते गेया	२७२	उच्चावतसो गुर्जर्यः १७
आलसिर्गुच्यते तज्ज्ञैः	१८०	उच्चैरुच्चारणदुक्तं ३२२
आलसिर्बन्धहीनत्वात्	१८८	उच्यते स निराधारः १७०
आलापः प्रागतालः स्यात्	२८४	उज्ज्वलो गदितथोक्तः १६५

पुटसंख्या		पुटसंख्या
उज्ज्वलोऽयमिति प्रोक्तः	१४९	उल्लासितः स तु प्रोक्तः १५३
उत्क्षिप्तोत्क्षिप्त्य निपतत्	१६७	
उत्तमं माध्यममथो०	१८१	ऊ
उत्तमाभ्यधिकं वृन्दं	१७३	ऊर्ध्वः प्रसारितः क्षितः १६८
उत्तमे गायनीवृन्दे	१८२	
उत्तमोत्तम इत्युक्तः	१४४	ऊ
उत्तरोत्तरसंघादौ	२६५	ऊर्ध्वदोत्या स्थिता विप्रा २११
उत्प्रविष्टो निःसरणः	१५७	ऊर्ध्वलिपी भेदके ध्ये च २०७
उत्सवे विनियोक्तस्यः	४६	ऊर्ध्वसौभाग्यदो वीरे ३१४
उद्गाहः प्रथमस्तत्र	१८९	ऊर्ध्वमांशः पञ्चमान्तः १००
उद्गाहः प्रथमो भागः	"	ऊर्ध्वभोऽल्पो निगन्यासः ५७
उद्गाहभुवचौ प्राग्वत्	२३५	ऊर्ध्वभोऽस्यामपन्यासः ९६
उद्गाहस्तालशून्यथेत	२४५	
उद्गाहस्य द्वितीयार्ध	"	ए
उद्गाहस्यायखण्डे च	३१३	ए ओ ई हिं पदान्ते वा २०७
उद्गाहा यद्वा यस्मिन्	२४६	एकः स्वात्समगातारः १८२
उद्गाहेनाथ वा न्यासः	१८२	एक एव तु गो गायेत् १३९
उद्गाहो हिः सङ्घट्टैक०	२४५	एकतालीत्यमी ताला २४१
उद्गाहाद्विदलो यस्यां	३१९	एकताली भवेत्ताले० ३१८
उद्घुष्टो विसरोद्धोपः	१४१	एकद्वित्राथ तालाः स्युः ३००
उद्गीर्णने नियोक्तव्या	१०५	एतद्वित्रिचतुष्टय २१५, २२४, २५७
उद्घटे नटने काम०	१०८	एकस्मिन्त्रितालेन २९९
उद्घटे नटने गेयः	४०	एकधातु द्विखण्डं च ३१३
उद्भूतः कैशिकौ वृज०	४२	एकधातुद्विखण्डः स्वात् ॥
उक्त्य शान्तिमंशं च	२१५	एकलो यमलो वृन्द० १३८
उपमारूपकदलेयैः	२४२	एकादशाक्षराखण्डात् ३१३
उभयोर्मिश्रणादुक्ता	२८०	एकाद्विगुहभजेण २७०
उल्लासितः स्थावितश्च	१५३	एका स्वात्समगावन्यः १८२

पुटसंख्या	पुटसंख्या
एकैकमातृकावर्णः०	२८० ओजकोन्द्रक्रियौ नागः० १६
एकैकस्मिन्स्वरे स्थित्वा	१६८ ओजोऽङ्गौ मनवो मात्राः २७४
एकोऽन्यो घनगम्भीरः०	१४६ ओजो बहुल ओजस्वी २०६
एकोनविंशदाख्याताः	२५२ ओषोपदं तदन्ते चेत् ३०९
एतस्यामिश्रणादुक्तः	१४४ ओषो लोलीटोक्षरी च १९७
एतेऽपुना प्रसिद्धाः स्युः	१८ ओष्यादयस्तु चत्वारः ३०९
एते त्रयोऽप्यनाभोगाः	२४६ ओहाटी कम्पितैर्मन्दैः ३
एते द्वंद्वजमेदाः स्युः	१४३ ओ
एते षट्त्रिंशदन्येऽपि	१७१ ओ
एते सालगमुदस्थैः	२४६ औडुवापरपर्यायाः ३२०
एतेन घननिःसारः०	१४४ औदुम्बरी च षट्कर्णैः १८३
एतेषां मिश्रणान्मिश्रः	१५४ क
एतेषु व्यत्ययेनापि	२७४ क
एभिश्चतुर्भिः स्वस्थानैः	१७७ कंदर्पो भोगदो नृणां ३१४
एरषडक्वण्डनिःसारः	१४९ ककुमेऽथर्ववेदोत्था २१२
एलयोराययोरङ्गौ	२२९ कङ्काले प्रतिताले च २४०
एलाकरणद्वेद्भीभिः	१९६ कथं तयोर्मिश्रणं स्यात् १४४
एलादिः छुद्र इत्युक्तः	३१० कन्दस्तुरगलीला च १९७
एलानां बहवः सन्ति	२०२ करुजः साहुलः क्षिग्धः० १४३
एला ध्रोतुः प्रयोक्तुश्च	२०६ कम्पितः कम्पनायश्छेयः १४१
एलासामान्यलक्ष्मेतत्	२०१ करणं स्वरपूर्वं तत् २३३
एवं पादत्रयं गेयं	१९९ कराभ्यामुद्भवात्कार्ये १९१
एवं मध्याभवा मेदाः	२१० कराली गदितः सद्भिः १४१
एवं षण्णवतिर्भाषा	१३ कराली विकलः काकी १४०
एवमेते प्रचन्वस्य	१९० करुणः श्रोतृचित्तस्य १४९
एषा भाषाज्ञान्येषां ओ	१०७ कर्णाटभाषया तालः० २९३
ओ तत्सदिति निर्देशः	१९२ कर्णाटलादगौडान्त्रः० २२७
	कर्णादादिपदैः पाटैः २५८

पुटसंख्या		पुटसंख्या	
कर्णाटिकाः सप्ततीयाः	१६३	कार्योऽन्तरस्ततश्चाच०	२८५
कर्णाटैलादिमध्यान्त०	२२८	काश्चि कर्कश्यमित्याद्यैः	१५१
कर्णाटो देशवालश्च	१८	किञ्चिदुच्चं भवेत्स्वर्गं	३१३
कलहंसः स्वरे न्यासः	२७६	किं तु तत्र लपूर्वा ये	२१०
कलापः कमलयेति	३१५	किं तु तेषां स्वरस्थाने	२३४
कलिका तनुमध्या च	२१७	कीर्तितो मधुरो लीन०	१४७
कवित्स्थान्मधुरस्त्रिभ०	१४५	कीर्तिमायुध वर्ण्यस्य	२०७
कांस्यतालोद्धवैः पाटेः	२८५	कुञ्जस्तिलको हंस०	२७३
काकभूरवः काकी	१४१	कुट्टिकारोऽन्वधाती तु	१३५
काकलीकलितो गेयः	७४	कुतपानामगीषां तु	१८४
काकल्यन्तरयुक्तश्च	६४	कुतपे त्ववनद्धस्य	"
काकल्यन्तरसंयुक्तः २७, ४०, ५३, ६६		कुन्तलः कामलशारः	३१३
काकल्या कलितः कापि	६७	कुन्दो विराममध्येन	३१६
काकोलिकास्यः काकोल०	१४९	कुरुलो बलिरेव स्यात्	१५३
काप्यदारणा प्रसिद्धैव	१६५	कुर्मादानन्दमानन्दे	३१७
कान्तारो लगुरुस्वां स्यात्	३१६	कृच्छ्रोन्मीलनमन्दतारः	१४९
काममन्मथककान्त०	२०२	कृशो भग इति प्रोक्ता	"
कामलो विशलम्भे स्यात्	३१४	केचिन्नु हयलीलेन	२६१
कामोत्सवा नन्दिनी च	२१५	केचिन्मण्डमपीच्छन्ति	२४१
कामोदलक्षणेपेता	९३	केनापि रूपकं गीतं	३२२
कामोदा सिंहलोच्छ्रया०	१८	केवलं तु तृतीयेऽङ्गौ	१९९
कामोदोपाङ्गमास्वाता	"	केषांचित्पूर्वपूर्वस्मात्	२८२
कामोदो बिजयास्यश्च	३१३	केषांचिन्मतमाश्रित्य	१५
काम्मोर्जी मध्यमप्रामा	१०	कैशिकीकामरवीभ्यां	३७
कारणांशश्च कार्याशः	१६३	कैशिकीजातिवः षड्ज०	६१
कारणांशस्वरौ राम०	"	कैशिकी प्रावणी तानो०	११
कारणे कार्यारणांशः	"	कैशिक्यां चोदुरामो वा	३०८
कार्मारुत्याश्च कैशिक्याः	२८	कैशिक्या मङ्गलाचारैः	३०६

पुटसंख्या

पुटसंख्या

कोकिलापद्मो रेव०	९	गणमात्रा वर्णदेश०	२०६
कोमलः प्रसृतः स्निग्ध०	१५६	गणाः पञ्च त्रिमात्रोऽन्ते	२२३
कोमलः स्निग्धनिः सारो०	१४६	गणाः सप्त लघुधान्ते	२२४
कोमलोऽन्वर्थनामैव	१४९	गणादिनियमस्त्वासां	२११
कोलाहल्य टङ्गभाषा	९३	गणादेर्न्यूनताधिक्यत्	२३०
कौन्तलीं द्राविडी संन्ध०	१०	गणाधिपश्चतुष्कामं	२२८
कमल्यल्लासभेदेन	२३४	गणानां प्रथमादीनां	२१३
कसादकचटानां त०	२०७	गणैर्बर्णैश्च मात्राभिः	२४७
कसाद्रच्छेदावितस्तु	१५३	गणैश्चतुर्गुणफलाः	२२१
क्रमेण परिणीयन्ते	२८०	गतारमन्द्रः कामोदः	१०१
कमोत्कमाभ्यां बहुशः	२६७	गतिद्रुतविलम्बा स्यात्	२५३
क्रियाश्रितयं राम०	१७	गद्गदच्चनिरव्यक्त०	१४२
क्रियापरो युक्तलयः	१३८	गद्य निगद्यते छन्दः	२५१
क्रीडातालैर्न शृङ्गारे	३१४	गद्यजाः पद्यजा गद्य०	२४३
स		गद्यजा पद्यजा चेति	२६०
खञ्जनी गुर्जरी गौडी	११	गद्यपद्यप्रभेदेन	२६५
खण्डं गणेशदैवत्यं	२५१	गद्याभा चैत्स्वरान्गौत्वा	२७६
खण्डं चित्रं च तेषां च	"	गमकप्राप्तनिर्मुक्ता	२३१
खण्डत्रयं प्राप्तयुतं	३०९	गमद्विगुणिता मन्द्र०	८३
खण्डमायं द्विखण्डस्य	३१८	गमन्द्रा चोत्सवे गेया	८६
खण्डे ध्रुवाः षोडश स्युः	३१३	गम्भीरमधुरध्वाना	१६६
खम्भाइतिस्तदंशान्ता	६३	गम्भीरोच्चतरो रुक्षः	१४७
खल्लोत्तारानुसारी तु	३२१	गंशं सान्तं च शृङ्गारे	९०
खाहुल्लोन्मिश्रनाराटे	१४६	गाढः शैथिल्यनिर्मुक्तः	१६५
ग		गाढस्तु प्रबलो दूर०	१४९
गणः समूहः स हेधा	२०६	गाढैस्त्रिस्थानगमकैः	३
गणमात्राद्यनियता	२२६	गाढो ललितगाढश्च	१५६
		गातव्या निगतैर्मित्वा	२८१

पुटसंख्या	पुटसंख्या
गालब्योक्तलिका बीरे	२५१ गीत्वाद्यपादी तदनु २९०
गालुनाम सतालं च	१५३ गीत्वा न्यासो यत्र सा स्यात् २४९
गालुवादकसंघातः	१८१ गीत्वा बिलम्बितालेन २५४
गात्रस्य गात्रे निरताः	१६४ गीयतासृषभान्तांशा ९२
गात्रोपशमयोः काण्डा०	१५३ गीयते चेदधुनोद्गाही २३५
गान्धर्व गानमित्यस्य	१८७ गीयते विजयस्तेनैः २९५
गान्धारगतिका वीर०	१६ गुणान्वितं दोषहीनं ३१९
गान्धारतिरिपोपेतः	९८ गुणैः कतिपयैर्हीनः १३८
गान्धारपञ्चमे भाषा	१२ गुणैरेभिः पञ्चदश० १४८
गान्धारपञ्चमो मित्र०	१० गुरुर्लघुरिति द्वेधा २०६
गान्धारबहुल्ये मन्द्र०	९७ गुर्जरेष्वेव रिकम्पा स्यात् ९२
गान्धारमन्द्रा करुणे	७८ गृहिणां च प्रवेशादौ ८८
गान्धारपञ्चो कच्छेली	१२ गेयं नासिकया गायन् १४३
गान्धारोऽष्टमहन्वासः	८० गेयः कर्णादगीडस्तु ९७
॥	१०१ गेयः शरदि तज्जाता ८३
गान्धारोऽष्टमहा धान्ता	११० गेयोऽहः प्रथमे यामे २७, ३६
गान्धाराल्पः काकल्ययुक्	७६ गेयोऽहः पश्चिमे यामे ४९
गान्धारी मध्यमापञ्च०	५९ गेयो द्वाविडगीडोऽयं १८
गान्धारी रक्तगान्धारी०	८० गेयो निर्वहणे यामे २८
गापन्यासा दीर्घरिमा	८६ गेयो वाम्गेयकारेण २०१
गायत्री देवताप्यादि०	२२८ गोली नादान्तरी नीलो० १६
गायन्तो द्वादश प्रोक्ताः	१८२ गौडपञ्चमकः षड्जे ७
गाल्पः पूर्णः सप्तज्जादि०	५४ गौडस्तदत्र निन्यास० ७२
गाल्पः अतस्तमध्येन	५५ गौडी च रीतिरिन्द्राण्याः २१२
गाल्पः षड्जप्रहन्वास०	८८ गौरी प्राद्वी च मातङ्गी २०३
गीतयः पञ्च शुद्धा च	३ गौरीयरीतिरुचिता २५१
गीतस्यातिशयाधानात्	१३८ प्रहन्वासोऽस्य भूयोऽस्ती २६७
गीते तथाविधः स्वायः	१६६ प्रहोऽन्यासगान्धारा ८२

पुटसंख्या

पुटसंख्या

ग्रहांशन्यासषड्जम्	५४	चतुः षड्वधिकं ब्रूते	१८
ग्रहांशन्यासषड्जान्या	१०६	चतुराष्टपर्यन्तं	२४२
ग्रहांशमन्द्रतारणां	२०	चतुरा पञ्चधा तत्र	२१७
ग्राम्यां संहिम्भमित्येवं	३२३	चतुर्नीतिगतं लक्ष्म०	६
ग्रीष्मेऽङ्गः प्रथमे यामे	५९	चतुर्थस्तत्र मदन०	२४७
ग्रीष्मे प्राक्प्रहरे गेयः	६८	चतुर्भस्त्रिगणः पादे	२९०
		चतुर्धा मुरसा प्रोक्ता	२२६
		चतुर्धा ढेङ्किता मुक्ता०	२३७

घ

घतादिच्छन्दसा वास्य	३०३	चतुर्धा सैन्धवी तत्र	१०४
घटनायाः सुखस्यापि	१५७	चतुर्धा सोऽमरस्तारः	३१६
घटो वृत्तं मातृका च	१९७	चतुर्भिरीदृशैः पादैः	२६३
घण्टानादवदायातः	१६९	चतुर्भिर्घरणैः षड्जैः	३०६
घनतास्त्रिभुताकान्ति०	२५१	चतुर्भेदो भवेच्छन्दः	१४३
घनद्रुता घनयतिः	३१९	चतुर्मुखः सिंहलीलः	१९७
घनलीनः पीचरोच०	१४७	चतुर्वृत्तधनुस्तालः	२८१
घनस्वरोऽवरोहे स्यात्	१६७	चतुर्विधा मतज्ञोक्ता	१३
घनोऽपरस्तु मधुर०	१४५	चतुर्भिर्नादिमे रागाः	१६

च

चक्रवालः क्रौञ्चपदः	१९७	चत्वारश्चरणा बाण०	२९३
चक्रत्युग्रादितालेन	२१	चत्वारो मुख्यगातारः	१८२
चक्रत्युटेन तेनैव	२८४	चन्द्रः प्रियः पूर्वयामे	७६
चचरीच्छन्दसेऽख्यन्ते	३०३	चन्द्रलेखेति तत्रायै	२२०
चतस्रः पञ्चमे भिजे	११	चन्द्रिका सैकताली स्यात्	३६९
चतस्रस्ता द्वितीयस्य	२१६	चरणान्तसमप्रासा	३०४
चतस्रोऽनुकजनकाः	१२	चामुण्डैलापदैश्वेताः	२०३
चतस्रोऽन्तरभाषा स्तुः	१३	चारुसंचारिवर्णध	९५
चतस्रो वांशिकद्वयं	१८२	चालनं मुखचालः स्यात्	१७६

	पुटसंख्या		पुटसंख्या
चित्रायं मिश्रकरणं	२३३	ज	
चित्रो विचित्रलीलश्च	२४२	जन्मोत्तरा स्याद्रन्धर्वः	२२९
चिरं स्थित्वाप्रिवत्तारं	१६७	जयघण्टा कांस्यतालः	१८४
चूर्णं शान्ते रसे पीतं	१५१	जयन्तशेखरोत्साहाः	३१३
		जयन्तो मधुपश्चाथ	२५८
छ		जयप्रियो मङ्गलश्च	३१५
छागेन चतुर्मात्रैः	२६४	जया कुर्मी पिनाकी च	१८३
छन्दः प्रमेदवेदित्वं	१३४	जयोत्साहप्रदः पुंसां	३१४
छन्दश्चित्यां विचेतव्याः	२७९	जातो नैयादिनी षड्ज०	५०
छन्दस्तालायनियमात्	१९६	जालाद्यन्तरभाषान्तं	३१०
छन्दसः काठहंसस्य	२७६	जीवस्वरव्याप्तिमुख्यैः	१७७
छन्दसा द्विप्रथेन स्वात्	२७२		
छन्दसा येन केतापि	२७९	झ	
छन्दोगणग्रहन्वास०	३२०	झम्पटः कन्दुकः स्यात्त्रि०	१९८
छन्दोभिर्बहुभिर्नेया	३०९	झम्पटच्छन्दसा नेयः	२२८
छन्दोलक्षणतो ज्ञेयाः	२७१	झोम्बकस्तुम्बकी वकी	१४०
छन्दोहीनेतरलक्ष्म०	२६२	झोम्बडा इति संख्याताः	२४३
छपद्वयं दो वदनं	३०१	ज्ञेया शुद्धैव संपूर्णा	२६४
छागवद्धहनीं कुर्वन्	१४१		
छान्दसः मुकराभासः	१५८	ट	
छाया काकुः षट्प्रकारा	१५९	टङ्कः सांशग्रहन्वासः	७२
छाया नष्टा तु नष्टैव	९३	टङ्ककैशिकहिन्दोल०	१०
छायाप्रतापोपपदे	१८	टङ्कभाषा बेगराजी	८७
छायावास्ते मताः स्थानाः	१६०	टङ्कभाषैव ललिता	१०३
छायालग्नत्वमेलयेः	३१०	टङ्काः टङ्कवत्तारैः	७२
छायावेलावली वेला	९३		
छेवाटी पिञ्जरीत्वैका	११	ड	
छेवाटी सैन्यवी कोला०	१०	डोम्बकी सावरी वेला	१७

पुटसंख्या

पुटसंख्या

तु

दालच्छायाश्रन्त्रयाप०

१७१

दालशब्दोत्थयन्त्रोत्थ०

॥

दालो मुक्ताफलस्यैव

१५८

डोहरी नाम सा प्रोक्ता

३०९

त

तं गीत्वा ध्रुवमागल्य

३१५

तं शिक्षाद्विपथं प्रादुः

२७४

तच्छरीरमिति प्रोक्तं

१५१

तज्वा गुर्जरिका भान्ता

७०

तज्वा बोम्बकृतिः सांशा

८२

तज्वा देशी रिग्रहांशः

७८

तज्वा भजासिका पङ्कज०

७७

तज्वा रामकृतिर्वीरे

९४

तज्वा बराटिका सैव

९०

तज्वा वेलावली तार०

८६

तज्वा समखरा नष्टा

९०

तज्वा स्फुरितगान्धारा

८१

ततः कुमुदिनी ख्याता

२२६

ततः कुमुदस्याख्या

२२६

ततः खण्डं ध्रुवाख्यं द्वि०

३१५

ततः प्रयोगस्तदनु

१९९

ततः समग्रं तं गीत्वा

२९१

ततश्चतुर्थो ह्यर्धः स्यात्

१७६

ततस्तद्वत्खराः पादाः

२८५

ततस्व कृतपो द्वेयः

१८३

ततस्व चावनदस्व

॥

ततो द्विस्तथ आभोगः

३१४

ततोऽन्ते विप्रकीर्णास्तान्

१९७

तत्तद्वक्ष्यमधुतस्तासु

२३१

तत्तु शारीरमित्युक्तं

१५१

तत्र गान्धर्वमुक्तं प्राक्

१८८

तत्र च प्रतिमण्डेन

३१६

तत्र तेनपदे नेत्रे

१९१

तत्र पूर्वप्रसिद्धानां

१६

तत्र मेलापकाभोगौ

१९०

तत्र वर्णगणैर्जाता

२११

तत्र वर्णगणो वर्णः

२०७

तत्रादौ ग्रामराणां

१९

तत्रान्त्वा वर्णमात्रैला

२२६

तत्रोक्तं लक्ष्म बागानां

१५५

तत्रोक्तः शुद्धसूत्रः प्राक्

३१०

तत्रोद्गाहयुवौ सान्द्र०

२३३

तत्प्राधान्येन ये गीताः

१६८

तत्प्राधान्येन ये गीताः

१६८

तत्प्राधान्येन ये गीताः

१६८

तत्प्राधान्येन ये गीताः

१६८

तत्प्राधान्येन ये गीताः

१६८

तत्प्राधान्येन ये गीताः

१६८

तत्प्राधान्येन ये गीताः

१६८

तत्प्राधान्येन ये गीताः

१६८

तत्प्राधान्येन ये गीताः

१६८

तत्प्राधान्येन ये गीताः

१६८

तत्प्राधान्येन ये गीताः

१६८

तत्प्राधान्येन ये गीताः

१६८

तत्प्राधान्येन ये गीताः

१६८

तत्प्राधान्येन ये गीताः

१६८

पुटसंख्या	पुटसंख्या
तद्वैबल्यगणोपेता	२१९ तालद्वयेन सा गेया २६८
तद्भवा सावरी धान्ता	८४ तालमानद्वयन्मासौ ३०१
तद्भाषा दाक्षिणात्या स्यात्	९६ तालविभ्रामतोऽन्येन ३२०
तद्युक्तास्तु गतेः स्वायाः	१६० तालस्तालप्रकरणे १९२
तद्युक्ता भजनस्य स्युः	॥ तालस्तासु विधातव्यः २२३
तद्द्विगणगणा भेदाः	२१० तालहीनः सतालो वा २७२
तद्विमानान्छङ्खपादैः	२८५ तालार्णवो भूरितालः २८८
तद्वृत्तेन स्वराः पादाः	२८५ तालेन गजलीलेन २६२
तन्मते तोदकस्येह	२७८ तालेनैकेन केचित्तु २८२
तस्य भूरितरा भेदाः	२४७ तालैः रागैश्चतुर्भिः स्यात् २८८
तस्य भेदास्तु तिरिपः	१५३ तालैः रागैश्चिभिर्द्विः २९९
तस्मिन्नेव रसे रागे	३२१ तालोऽस्यां व्यागसौभाग्ये २०२
तानाम्यहोरिका दोह्या	१० तिरिपस्फुरितो लीनः १७०
ताने तानोद्भवा भाषा	१२ तिरिपान्दोलितवलिः १७१
तारजोऽतारजश्चेति	२४१ तिरिपान्दोलितो लीनः १७०
तारधा मन्द्रषड्जा च	९७ तिर्यगूर्ध्वमधस्ताच्च १६०
तारमन्द्रोऽयमाषड्जः	१०० तिलको ललितश्चेति ३१३
तारषड्जग्रहः षड्जे	॥ तीक्ष्णध्रैरितकस्तीक्ष्णः १७१
तारषड्जग्रहांशश्च	२८ तुम्बकी तुम्बकाकारो १४१
तारसांशग्रहो मान्तः	७६ तुम्बुरा षड्जभाषा च १२
ताराख्यः प्रतिमण्डोऽसौ	३१६ तुर्यद्वितीययोश्चेतत् ३०७
तारा छेन चतुर्भिश्च	२६४ तुर्यपञ्चमयोस्त्वेका २१६
तारानुष्वनिमाधुर्यं	१५१ तुर्यत्रितयचातुर्यं १३४
तारावलीति पञ्च स्युः	१९६ तृतीयमुच्चमेव द्विः २३७
तारेति मानवो छेन	२६४ ते ग्रन्थविस्तरवासात् १४७
तारे दीप्तप्रसन्नोऽसौ	१६९ ते च शब्दस्य ढालस्य १५५
तारो चानिस्थानकं स्यात्	२४१ तेनकः पादतालौ च १९०
तालवैविध्यतस्तस्य	२४९ तेनकान्तः पञ्चमङ्गिः २८९

पुटसंख्या	पुटसंख्या
तेनेति शब्दस्तेनः स्यात्	१९१ विषु स्थानेष्वेकरूपः १४८
तेनैरर्धं द्विपक्षार्धं	२७९ त्रिस्थानगकप्रौढिः १३५
ते लक्ष्येष्वप्रवृत्तत्वात्	२४२ त्रिस्थानघनगम्भीरः १४३, १४६, १४७
ते गङ्गारेऽपि चत्वारः	३१६ त्रिस्थानलीननिःसारः १४६, १४७
तेषां तु स्थायवागेषु	१५४ त्रिस्थानशोभी गम्भीरः १४५
ते स्थाया घटानाया ये	१६८ त्रिस्थानोऽन्यस्तु मधुरः ॥
तैः पदैस्तेन मानेन	१७९ त्रिस्थानो मनसो यस्तु १४९
तोऽन्तले मध्यगो जः स्यात्	२०७ त्रीण्युपाङ्गानि पूर्णादी १६
तोदकछन्दसा न्यस्तः	२७७ त्रेता दशविधा प्रोक्ता २१७
तोड्येष ताडिता गाल्पा	९२ द
त्यस्त्रैकैकं गणं त्वाद्यात्	२१७
त्रयाणां चरणानां स्युः	३०९ दक्षिणा गुर्जरीकम्प्रः ९२
त्रयोदशायुजि कलाः	२७४ दक्षिणा स्याज्जनुर्गस्याः २२८
त्रयोदशायुजि समे	२७३ दधानः कंघरामूर्ध्वा १४१
त्रयोदशासमे हंसः	२७४ दन्तीपदाम्बितं प्रान्ते ३०९
त्रयणा भिन्नपदहनस्य	८२ दश स्युः समगायन्यः १८२
त्रयणा मध्यमा शुद्धा	१२ दशापि स्युः पुनस्त्रेधा २३९
त्रिदशपुरोरा द्विपुरोः	२५९ दशैते स्युर्गुणा गीते ३२२
त्रिलण्डस्तत्र खण्डे द्वे	२३७ दिक्प्रदर्शनमात्रार्थ १७०
त्रिधा तिलो द्वितीयाद्या	॥ दिनस्य केशवप्रीत्यै ६१
त्रिधातुश्च सतुर्धातुः	२४१ दिनस्य पश्चिमे यामे ४४
त्रिपक्षी षट्पक्षी गाथा	२७२ दिनस्य प्रथमे यामे ३४
त्रिभिन्नलीनस्फुरितः	१७१ दिनस्य मध्यमे यामे ४२
त्रिभिन्नस्तु त्रिषु स्थानेः	१५३ दिव्या न मानुषी दिव्यः २८०
त्रिभिधैः पण्णेनापि	२२२ दिव्या संस्कृतया वाचा ॥
त्रिविधो धवलः कीर्तिः	३०६ दीर्घकम्पितसूह्रमान्तः १७१
त्रिधतुष्टपञ्चवारं वा	२४६ दीर्घा गौरी ततो राजी २६९
त्रिषु त्रिध्वज वा स्थानः	१६८ दीप्तस्तु दीप्तनादः स्यात् २०५

पुटसंख्या		पुटसंख्या
दुष्कराभास इत्युक्तः	१७०	द्वितीये च तृतीये तु २२०
दुष्करोऽवघटः प्रोक्तः	१६८	द्वितीये चाद्यभेदाभ्यां २१८
दुष्टं लोकेन शास्त्रेण	३२३	द्वितीयो गारुगी रास० २४१
दूरध्वनययोग्यस्तु	१४९	द्विपथा भूरिभेदास्ते २७४
देवकीरित्वाथोपाहृत०	१७	द्विपथी करुणारुयेन २६३
देशीमार्गाश्रयं वक्ति	१३३	द्वियत्यैकविरामं वा ३१५
देशारुयैला बुधैः पञ्च	२२७	द्विरार्याच्छन्दसो गीतं ३६९
देशीरागतया प्रोक्तं	१५	द्विरुद्गाहं ध्रुवाभोगौ २३५
देशीरागादिषु प्रोक्तं	१८०	द्विरुद्गाहो ध्रुवाभोगौ २४०
देशीरागादिहेतूनां	१९	द्विरुद्गाहो ध्रुवोऽपि द्विः २४८
देशीरागेष्वभिज्ञानं	१३४	द्विगीत्वा गीयते यत्र २५३
रोहदः स्याद्यदा प्रान्ते	३०९	द्विगीत्वोद्गाहपूर्वार्धं २३६
दौ द्वौ षष्ठे द्वितीये च	३०७	द्विर्बन्धोद्गाहपूर्वार्धं २४०
द्वतगीतविनिर्माणं	१३५	द्विध्रुवीसङ्गतौ तत्र ११०
द्वतदुर्ध्वाशवेगेन	१५३	द्वे स्तो विलम्बिते तत्र १९९
द्वतद्वद्वाङ्गान्भ्यां स्यात्	३१७	द्व्यर्धद्विगुणयोर्मध्ये १७७
द्वतद्वद्वाङ्गबुद्ध्वात्	"	द्व्यर्धस्वरे चालयित्वा "
द्वतपूर्वो विलम्बान्तः	१६७	
द्वतस्यान्वय्यनामानः	१६२	ध
द्वतार्धमानवेगेन	१५३	धप्रहांशः पञ्चमान्तः ६७
द्वता विलम्बिता मध्या	२५२	धप्रहो धैवतीषड्ज० ४०
द्वान्वृत्ती प्रासहीनौ स्तः	२३१	धनिम्न्यां गमपैर्भूरि० ८६
द्विगुणामिः कलाभिः स्यात्	२२१	धनिसैर्वलिता धांश० ८२
द्विगुणे चालयित्वा तु	१७७	धन्यासांशप्रहा भाषा ८६
द्विग्रामः ककुभस्त्रिशत्	८	धन्यासांशप्रहा भूरि० ८४
द्विचच्चत्पुटमानेन	२८५	धन्यासांशप्रहो मन्द्र० ९७
द्विचपानां तुचपानां	२१७	धन्यासीदेशिदेशाख्या १७
द्वितीयताले हिन्दोले	२११	धपत्यकं रसे वीरे ८७

पुटसंख्या

पुटसंख्या

धांशग्रहः पञ्चमान्तः	८३	न	
धांशग्रहो मध्यमान्तः	६६	नहनारायणक्षेति	९
धांशान्यासग्रहा तार०	९३	नष्टा कर्णाटग्रहालः	१७
धांशा पङ्कजग्रहन्यासा	६८	नष्टोपाज्ञं निपादेन	९३
धांशो मान्तस्तथा गौड०	४०	ननु रुद्रगुणो बोध्यः	१४४
धांशो मान्तो रिपत्यक्तः	६६	ननु इते वक्ष्यमाणे	२७७
धातुमातुविद्वैदः	१३५	नन्दनो वीरशृङ्गारः	३१४
धातुर्विमलकण्टस्थात्	१४९	नन्दावती च भद्राव०	२११
धात् रागांशभेदेन	३१९	नन्दावत्यां वक्षिजा च	२१९
धाद्यन्तांश कम्पप्रवृत्ता	८६	नन्दिनी चित्रिणी चित्रा	२२५
धीरैरुद्धटचारीक०	५५	नन्यावर्तः स्वस्तिकश्च	२८१
धीरैर्वीरोत्सवे श्लोका	१०३	नन्यावर्तो भवेत्तस्य	२८२
धैवतांशग्रहन्यासः	१००	नरसिंहोऽद्भुतरसे	२४२
धैवतांशग्रहन्यासः	१०८	न वाञ्छति वहन्यादि	१७६
धैवतांशग्रहन्यासा	८५	नागध्वनिं तदुद्धृतं	८७
धैवतीमपि तदेतुं	५६	नाटस्य कुतः पात्रैः	१८४
धैवत्या मध्यमायाश्च	१०८	नातिस्थूलो नातिकृदाः	१४८
धैवत्यापैभिरावर्ज्य०	७४	नादावती पञ्चभिर्भैः	२११
ध्रुवको गीयते यत्र	२४६	नादावत्यादयो मात्राः	२२३
ध्रुवत्याश्च ध्रुवः पश्चात्	१८९	नादावत्यादिका एव	२२८
ध्रुवमेवेऽनुलम्भोऽद्यौ	२४६	नादावत्यामिमे भेदाः	२१८
ध्रुवस्ततस्तत्र पूर्व	२००	नानाप्रकारः क्रियते	१७९
ध्रुवादालपमध्वानु	३१८	नानाप्रयोगरागांश०	२३१
ध्रुवानोगध्रुवा गेशः	२४५	नामसाम्यं तु कासांचित्	१३
ध्रुवानोगान्तरे जातः	१८९	नामान्येलापदानां स्युः	२०३
ध्रुवानोगौ च तेषु स्युः	२३२	नामितान्दोलितवलिः	१७०
ध्रुवे न्यासस्ततः श्लोकः	३१६	नामितो मिथितः पञ्च०	१५३
ध्रुवोद्गाहौ भिज्जतालौ	२६८	नाराटस्त्राहुल्येन्मिधः	१४४

	पुटसंख्या		पुटसंख्या
नाराटबोम्बकौ बोम्ब०	१४४	न्यासांशमध्यमस्तार०	६३
नाराटे बोम्बमेदा स्युः	१४६		
नाराटो बोम्बकस्तु स्यात्	१४३	५	
निःशङ्कशङ्कशीलाश्च	३१७	पञ्च कामा रतिश्चैका	२३०
निःशङ्को निखिलं राग०	१	पञ्चतालेश्वरस्ताल०	१९७
निःसाणस्त्रिवली मेरी	१८४	पञ्चधा ग्रामरागा स्युः	३
निःसारताकृष्टताभ्यां	१४४, १४५	पञ्चभिः पैः सच्चरणैः	२२२
निःसारता विस्वरता	१५१	पञ्चभिस्तगणैर्जान्तैः	२१२
निःसारकक्षोज्यो लीन०	१४६	पञ्चमस्य विभाषा स्यात्	१०८
निःसाहकः कुङ्कुजश्च	२४१	पञ्चमांशग्रहन्वासाः	४९, ९५
निःसारोचतरस्थूलः	१४६	पञ्चमांशग्रहन्वासा	८६, ९७
निःसारोचैस्तरोऽन्यस्तु	१४७	पञ्चमादेव सौराष्ट्री	१०२
निकृतेः करुणायाश्च	१६४	पञ्चमेनोज्झिता मन्द्र०	९२
निगतारो मन्द्रहीनः	१०१	पञ्चमोत्पन्नगमक०	१०६
निगालो मध्यमन्यासः	१९	पञ्चमो मध्यमग्रामः	७
निबद्धमनिबद्धं च	१८८	पञ्चविंशतिराख्याताः	२४८
निमन्द्रा मध्यमन्यासा	९१	पञ्चविंशतिरित्येते	१४१
निमीलको मतो गायन्	१४२	पञ्चाननोमातिलकौ	१९७
नियतं श्रेयसो हेतुः	१८८	पञ्चाशच्च चतुर्गुणैः	२५७
नियमो जातिमत्यां तु	२५७	पटङ्गः करट्य उक्ता	१८४
निर्युक्तबन्धने मेया	९७	पट्टवाद्यं पटः कम्पा	११
निर्युक्ता सर्वभाषेषु	१०२	पणवो ददुरो उक्ता	११
निषादांशग्रहन्वासा०	९७	पथि भ्रष्टो वने भ्रान्ते	५४
नीचोच्चद्रुतमध्यादौ	३२२	पदमध्येऽप्यपञ्चशे	२०७
नीचरे रिबहुस्तार०	१०४	पदैः पादैश्च विहदैः	२९९
नीतिः सेना च कविता	१९६	पदैः सचिहदैः पादैः	३००
नूतनै रूपकं नूतनं	३९९	पदैः स्वरैः कौबपदैः	२६६
नोक्ते करणवर्तिनौ	२२	पदैः स्वरैर्दण्डकेन	२९७

	पुटसंख्या		पुटसंख्या
पदैः स्वरेष्व विरुदैः	३००	पूर्णस्तल्लक्षणे देशी	७४
पदैश्च विरुदैर्वदा	३०५	पूर्वपूर्वाक्षरघाते	२६५
पदैश्च विरुदैर्हर्षे०	३०१	पूर्वरत्ने प्रयोग्यः	६४
पदैश्च विरुदैस्तेनैः	३००	पूर्वार्धमुत्तरार्धं वा	२६१
पदैस्तच्चित्रकरणं	२३४	पृथक् चतुःस्मरानन्दा०	२२९
पद्विषीप्रगतिच्छन्दः	३०३	पृथग्भगत्वे मिश्रेस्तु	२५२
पद्यालया पत्रिणी च	२०३	पोता भाषा शकामेके	१२
पद्वयं तगणध्वान्ते	२६४	पौराली मालवा कालि०	॥
पन्मासांशग्रहा माप०	१०१	प्रकृति प्रत्ययोश्चोक्तं	३२२
परचित्परिज्ञानं	१३५	प्रकृतिस्थस्य शब्दस्य	१५७
परितोऽर्धभृते कुम्भे	१६६	प्रचुरः कोमलो गाढः	१४८
परिवृत्तं रागताल०	३२१	प्रणवाद्यमतालं च	२५२
परुषोच्चैस्तरः स्थूलः	१४३	प्रतिष्टेयत सा प्रोक्ता	१७९
पवनो रविसेनाश्च	२५८	प्रतिग्रहणिकैकान्या	॥
पश्चिमाद्दनाज्जन्म	२२८	प्रतिग्राह्योल्लासितः स्यात्	१६७
पाङ्गालरीती भारतायां	२५१	प्रतिग्राह्योल्लासितश्च	१५७, १७१
पाङ्गालरीतिर्मात्वाः	२११	प्रतितालेन सा गेया	३१२
पादैः स्वातां ध्रुवीद्वाही	२५५	प्रतिपाद्यविशेषेण	३२०
पादत्रये त्रिपथके	२९५	प्रतिमण्डेन शृङ्गारे	३१४, ३१५
पादे छः पञ्च भागोऽन्ते	२६३	प्रतिमण्डेन हास्ये स्यात्	३१४
पान्तांशादिः समनिपैः	१०८	प्रनुपाणां प्रचपानां	२१७
पान्ता सरिपमैर्भूरि०	१०७	प्रत्येकं गतिपदकेण	२५३
पुनः प्रसन्धास्त्रिविधाः	१९६	प्रत्येकं च तयोरादि०	२२८
पुनरुक्तं कलाबाणं	३२३	प्रत्येकं ताम्रु चेदेताः	२३०
पुनर्मात्वा ध्रुवे स्वाग०	२०१, २३७	प्रत्येकं द्विः पदानि स्तुः	२८५
पुनर्द्विधा स्थिरा वेगा	१५९	प्रत्येकं वासवी पथ०	२१५
पुनश्चतुर्धा द्विपरी	२६४	प्रत्येकमेकत्रिशते	२१८
पूर्णं पूर्णाज्ञगमकं	३२२	प्रथमं त्रोटवित्वैकं	१६७

	पुटसंख्या		पुटसंख्या
प्रथमा मधुकर्तुका	२६३	प्रसन्नादियुतो दान०	३४
प्रथमे चत्रयं दः स्यात्	३०७	प्रसन्नाद्यन्तकलिता०	७०
प्रद्वित्रिणां प्रद्विचानां	२१७	प्रसन्नाद्यवरोहिभ्यां	५७, ५९, ८८
प्रबन्धगतिहेतुत्वात्	१९१	प्रसन्नायेन संचारि०	६७
प्रबन्धगाननिष्णातः	१३८	प्रसन्नान्तान्वितश्वाह०	७२
प्रबन्धनाम्ना ग्राह्मानं	२८६	प्रसन्नान्तावरोहिभ्यां	७६
प्रबन्धाङ्गं सतालं च	२५३	प्रसारी गीयते तज्ज्ञैः	१४२
प्रबन्धावयवो धातुः	१८८	प्रसिद्धा मामरागाद्याः	१६
प्रबन्धोऽज्ञानि पदं तस्य	१९०	प्रसृतः प्रसृतोपेतः	१६५
प्रभूतगमकः स्तोक०	२४१	प्रसृताकुक्षितः स्थायः	१६७
प्रभूतप्रतिभोज्ञेय०	१३४	प्रह्वै विनियोक्यः	६५
प्रभूतभाग्यविभवैः	१५१	प्राकृते दोहसंज्ञोऽग्नौ	२७३
प्रयोक्तव्यो महाकाल०	१०९	प्राप्त्यामे करुणे गेयः	३६
प्रयोगे श्लोकगीतादौ	२०७	प्राग्रूपकगता स्थायाः	३२२
प्रयोगोऽन्यो विधातव्यः	२००	प्रान्वत्तथा स्वराः पादाः	२८६
प्रयोज्यः पश्चिमे यामे	८८	प्रान्तप्रासा तु लाटी स्यात्	२३१
प्रयोज्या रणरणके	१०६	प्रान्ते लोलीपदोपेता	३०९
प्रयोज्या ललिते ज्ञेहे	१०३	प्रायोगिकः कमाख्यः	२४२
प्रयोज्या सर्वभावेषु	१०५	प्रियस्सुतौ नियोगोऽस्याः	९६
प्रयोज्यो वीरकरुणे	५१	प्रेरितस्तीक्ष्ण इत्युक्ता	१५६
प्रलम्बितावस्त्वलितः	१७१	प्रानितोऽज्ञासितवलिः	१७०
प्रवेशे तुर्ययामेऽष्टः	१०९		
प्रलम्बितोऽवस्त्वलितः	१५७		
प्रसन्नः स्यात्पदस्थान०	२०५	वज्रालस्तारमध्यस्थ०	१००
प्रसन्नमन्ध्यारोहिभ्यां	८३	वज्रालोऽशग्रहन्वास०	"
प्रसन्नमध्यालंकारः	५७, ५४, ६१, ८१	वज्राली मात्राली हर्ष०	११
प्रसन्नमध्येनारोहि०	३८, ४०, ५३	वदं धातुभिरङ्गैश्च	१८८
प्रसन्नमृदुरित्युक्तः	१६९	वदो निःसारुतालेन	३१६

पुटसंख्या		पुटसंख्या	
बन्धादिमं पदार्थं च	२३३	भवन्त्यज्ञवदज्ञानि	१९१
बहुधा संकरादासां	२१३	भवन्त्येकादिपादानां	२७४
बहुभिध्वरणैः सात्र	३०५	भवेन्मार्दलिकद्वयं	१८२
बहुलं येषु नादः स्यात्	१६०	भवेन्नलितगाडस्तु	१६५
बाणलेखा बाणगणैः	२२१	भागो ऽस्मिन्मोम्बडे ऽप्यूर्ध्वं	२४९
बाणान्ताः पादयोर्यस्याः	२२९	भावनापक्षमो नागः	९
विरुदं गुणनाम स्यात्	१९१	भावनीति विभाषाः स्युः	११
विरुदान्तास्त्रिभिस्तालैः	२८९	भावुकत्वेति गीतज्ञः	१३८
विरुदैः स्वरपादान्तैः	३०५	भाषाः सप्तदश ज्ञेयाः	१२
विरुदैर्वर्णतालैः	२४९	भाषाः स्युरथ देवारः	११
नुपैरुद्भटचारीकः	७८	भाषाः स्युर्वैतरी चतुः	"
बोद्धः स्यात्पञ्चमीषड्जः	४६	भाषाज्ञत्वे ऽप्युपाज्ञत्वं	१४
बोम्भको मिथक्त्वेति	१४३	भाषाज्ञाप्यथ भावकौः	१६
बोम्बयुक्तो मध्यमः स्यात्	१४५	भाषा सुस्वा स्वराख्या च	१३
ब्रह्मणः पूर्ववदनात्	२२८	भाषाणां जनकाः पञ्च	१०
		भाषाश्चतस्रः सौवीरे	"
		भाषास्तिस्रो वेदवती	१२
भ		भाषास्त्रयोदश ज्ञेयाः	"
भजते रासकः सोऽयं	२४७	भाषा हर्षपुरी षड्जः	१०७
भजनस्य स्थापनायाः	१५६	भाषे द्वे द्राविडीत्येका	११
भजनी द्विविधा ज्ञेया	१७९	भिन्नधातु तृतीयं स्यात्	२०१
भजनी संश्रितं चेति	३२१	भिन्नपञ्चम इत्येते	७
भद्रावती पञ्चमिर्मेः	२१२	भिन्नषड्जश्च षड्जाख्ये	"
भद्रावती भद्रलेखा	२२९	भिन्नषड्जे ऽपि ललिता	१०३
भयानके च बीभत्से	४०	भिन्ना वक्त्रैः स्वरैः सुस्मैः	३
भयानके च बीरादौ	६८	भीतो भयान्वितो गाता	१४१
भयानके सबीभत्से	६८	भूरितारा ममन्दा च	१०२
भङ्गातिका च महलारी	१८	भूरिभावसोत्कर्षा	२३१
भवन्ति बहुवो भेदाः	१४५		

	पुटसंख्या		पुटसंख्या
श्रुतं प्राणप्रतिप्राह्या	१६८	मध्यमांशग्रहण्यासः	४४
भेदा त्रैधाक्षिपद्यावेः	२९४	मध्यमांशग्रहण्यासा	६५
भेदाक्षिनचतयुक्ता	२१८	मध्यमादिमैग्रहांशा	५९
भैरवी भैरवोपाङ्गं	९३	मध्यमादिमालवश्रीः	१७
भैरव्यंशः समां जाति	१६३	मध्यमापञ्चमीजातः	३६, ९५
त्रामिताक्षितसूक्ष्मान्त०	१७१	मध्यमापञ्चमीजाति०	४९
		मध्यमापञ्चमीजात्योः	६७
म		मध्यमापञ्चमीधैव०	८३
मकरक्रीत्रिनेत्रश्री०	१६	मध्यमे कैशिकीजातः	१००
मप्रहांशा स्वल्पपङ्कजा	८४	मध्यमे नर्तगान्धार०	८
मङ्गलारम्भ आनन्द०	२३५	मध्यमेन निषादेन	९३
मङ्गलो भेन शृङ्गारे	३१५	मध्यस्वरागौ सादृश्य०	१६४
मण्डद्वितीयकङ्काल०	२०२, २२६	मध्यस्थांशस्तयोरेशः	११
माण्डवप्रतिमण्डादेः	३१६	मध्ये मध्ये स्वरान्भूरीन्	१६०
मण्डिता मनिधैर्मन्द्र०	९२	मनसा तद्वृत्तेनैव	१६४
मतज्ञादिमताद्भूमः	२२	मन्द्रभूरिः ससंचारी	३७
मताज्ञोक्ता तारमन्द्र०	१०६	मन्द्रे ध्वनिः सघोषः स्यात्	१६६
मल्लकान्दोलितसपा	९२	मन्यासः काकलीयुक्तः	५५
मधुमाधवनामानौ	२५८	मन्यासो मन्द्रजङ्गलांश०	५९
मधुरः कीर्तितत्वारः	१४८	मन्यासो रूपसाधारः	५०
मधुरं धुर्यलावण्य०	३२२	ममन्त्रा तारगान्धारा	८७
मधुरस्निग्धगम्भीर०	१४५	मज्जारी तदुपाङ्गं स्यात्	९७
मधुरी भिन्नपौराली	११	मस्त्रिगुः पूर्वलो यः स्यात्	२०७
मधुरो भोगदो गेयः	३१४	महानन्दाथ लहरी	२१८
मधुरो मृदुगम्भीर०	१४७	महामाहेश्वरेणोक्तः	१३८
मध्यमं स्यात्तद्वर्धेन	१८२	महाराष्ट्रान्ध्रहम्भीर०	१८४
मध्यममामरागोऽर्थं	५९	महारंग्नी च सौराष्ट्री	१७
मध्यममामसंघन्धः	६९	महौ मतिस्ततः कीर्तिः	२६९

पुटसंख्या		पुटसंख्या	
मातृस्थावविचित्रत्वात्	३२१	सुकेशन्दप्रतिमाद्याः	१५८
मातृकः श्रीपतिस्तद्वत्	२४२	मुखमुद्रणसंभूतः	१५३
मात्राः पञ्चदशाद्येऽङ्ग्यौ	२९४	मुल्याः पङ्क्ति शेषाः स्युः	१३
मात्राः पञ्चदशायुग्मे	२७४	मुख्यानुवृत्तिर्मिलनं	१८३
मात्रा कला लघुर्लः स्यात्	२०९	सुवे रुद्रस्य वर्षाक्षु	७२
मात्रा गणैस्तु मात्रैला	२२०	मुहुरी शृङ्गवाद्याद्याः	१८४
मात्रिकावर्णजैर्वृत्तैः	२३८	सुदुत्रिस्थानगम्भीरः	१४५
मात्वन्तरेण रच्यन्ते	३२३	मृथो मधुरचेद्दाल०	१४८
मात्वन्तरेणानुसारः	१	मेघरागः सोमरागः	९
माधुर्यधुर्यध्वनयः	१३९	मेघरागो मन्द्रहीनः	१००
मातृषी प्राकृतगिरा	२८०	मेदिन्यथानन्दिनी स्यात्	१९६
मान्तोऽल्पगः कालिमान्	४६	मेलपकः प्रयोगात्मा	२४०
मान्वातृमुमतीशोमि०	२०२	मेलपकः प्रयोगात्मा	२३६
मान्वात्रादिपदैषु स्युः	२०४		
मार्गं देशी च यो वेत्ति	१३७	य	
मार्शजिकास्तु चत्वारः	१८२	यः कस्यचिन्न सर्वेषां	१७०
मार्दवापूर्णितः प्रोक्तः	१६५	यतिमात्रेण मित्रास्ताः	२२७
मालती मोहिनी सप्त	२२७	यत् कम्पनमारोहि०	१५९
मालती ललिताख्या च	२२६	यत् वाग्मोयकारेण	१८८
मालवः पञ्चमान्तोऽथ	७, १०	यत्र गङ्गातरज्जन्ति	१६६
मालवा तस्य भाषा स्यात्	११०	यत्र तेनैः स्वरैः पादैः	२९५
मालवी तानवल्लिता	१०	यत्र ध्रुवो द्विर्वाभोगः	२४५
मालवे कैशिकेऽप्यस्ति	१०५	यत्र भागो भवेत्तन्मे	११
मिश्रस्त्रुटितनिर्वाहः	१८३	यत्र वीररसेन स्यात्	३०५
मिलिता मुग्धबोधाय	१४७	यत्र स्थायिनि यत्स्वानं	३२१
मिश्रकोऽवधानश्च	१४१	यत्र स्वराक्षरैरेव	२६७
मिश्रश्चैते ऽपि संकीर्णाः	१५८	यत्स्वरैर्विरुद्धैर्द्वन्द्वं	२३४
मिश्रस्य भेदाश्चत्वारः	१४४	यत्राभोगे मातृनाम	२६९

पुटसंख्या	पुटसंख्या
यत्रोपवेद्यते रागः	१७६ येपूरशान्तिः क्रियते १६४
यथोक्तान्यो जयन्तादीन्	३१५ येष्वंशो दृश्यते स्थायाः ॥
यदा तत्परदमानेन	१७९ यो ज्योम्बुदगतं लक्ष्म २४७
यदच्छया वा धवलः	३०७ यो यस्मिन्बहुलः स्थायः १७०
यदेकस्य द्वयोरङ्गयोः	२३० यो वेत्ति केवलं मार्ग १३७
यथेषामर्षयोरन्ते	२७४
यद्वा देवजयस्तुत्या	२९९ र
यद्वा रागेण तालेन	३२१ रक्तहंसः कोहूहासः ९
यस्तु रागेन पथेन	३०६ रक्तैककर्षतो रक्तेः १६१
यस्मिन्कलरवस्यासौ	१६९ रक्तैर्दुतस्य शब्दस्य १५६
यस्य स्वातेनके न्यासः	२९४ रागैः पञ्चभिः सान्तैः २११
यस्य स्वातेनकेन्यासः	२५० रचिता चेतदा ह्येया २४०
यस्यां निधाययमकौ	२९२ रजकः स्वरसंदर्भः १८७
यस्यां षोडशमात्राः स्युः	३०२ रजनाद्वागता भाषा १५
यस्यां समामु मात्रासु	२६८ रतिदेहेति दशधा २१५
यस्यामन्तर्विशन्तीव	१५९ रतेः षष्ठ्य दशमः २९८
यस्यामसौ रमा सा च	३१९ रतिलेखा कामलेखा २२०
यस्यासौ रासको नन्दः	३१८ रतिलेखादयः प्रोक्ताः २२५
या प्रोक्ता रूपकालाप्तिः	१७८ रतिलेखा रतिगणैः २२१
या रागस्थ निजच्छया	१६० रमणी चन्द्रिका लक्ष्मीः २२७
यामाहये मध्यमेऽङ्गः	३८ रमणीया च विषमा २१५
यावदेकैकवृत्त्यैलाः	२२६ रमा च चन्द्रिका तद्वत् ३१८
याष्टिके त्रावणी भाषा	१०७ रम्बमातुविनिर्माता १३५
युक्ताः कोमलया कान्त्या	१६१ रसभावपरिज्ञानं १३४
युग्मिनी वृत्तमाला च	२३७ रसाविष्टस्तु रसिकः १३८
येन तस्यान्यधातुत्वात्	३२२ रसे वीरे च शृङ्गारे ३१५
ये यन्त्रेष्वेव दृश्यन्ते	१५९ रागममा वाद्यशब्दाः १५९
येषु सूत्रमीकृताः शब्दाः	१६८ रागरागाज्ञभाषाज्ञ १३८

पुटसंख्या		पुटसंख्या
रागस्यातिशयाधानं	१६०	रिहीनो वा मध्यमान्तः ३६
रागस्यावयवः स्थायः	१५५	रीतिः कर्णाटिका लाटी १६
रागाङ्गापयङ्गम्भीरी	१६	रुसः स्निग्धत्वनिर्मुक्तः १४९
रागान्तरस्यावयवः	१६२	रुक्षनिःसारपीनश्च १४६
रागाभिव्यक्तिशक्तत्वं	१५१	रुक्षस्फुटितनिःसारः १४९
रागम्भ्यामपि तालाम्भ्यां	२८९	रुक्षोऽन्यस्तु सृष्टुस्निग्ध० १४६
रागालपनमालप्तिः	१७२	रूपकं तद्देव स्यात् २१
रागालप्तिस्तु सा या स्यात्	१७६	रूपकं त्रिविधं हेयं ३२१
रागे ताले च तत्रैव	३२२	रूपकं पूर्वसंस्तिद्धं ॥
रागे नानाविधा काकुः	१६०	रूपकस्थेन रागेण १७८
रागेण धातुमातुभ्यां	३३१	रूपयौवनशालिन्यः १३९
रागेणोष्ठः स्वपूर्वार्थ	१६९	रोषद्वेषपरिहासः १३५
रागेष्टोपस्वरभासः	१५८	रौद्रे प्रचण्डो नन्दीशः २४३
रागो हिन्दोलकस्तालः	३०२	रौद्रे रसे चण्डिकायाः २१२
रासकादन्यतालः स्यात्	२४०	ल
रासको रासतालेन	३१८	
राहुप्रियोऽद्भुते हास्ये	८१	लक्षितस्तेन तेनेति १९२
रिगमैल्लितैस्तार०	१०३	लक्ष्माणीति कमात्तातां २२४
रिपहांसो मध्यमान्तः	७८	लक्ष्माधुना प्रसिद्धानां ५९
रितारा रिषभ्युपिष्ठा	७०	लक्ष्मीः स्वाङ्घ्रिबुद्धी च २६९
रिषल्यक्षां पमन्दां च	९१	लक्ष्मीर्लकार एलानां २०२
रिन्यासांशप्रहः कापि	६९	लक्ष्ये प्रसिद्धिवैधुर्वात् २४८
रिपलक्ता तु तोढेषेव	९२	लगुरुभ्यां हुतद्वंदात् ३१७
रिषापन्याससंयुक्ता	१०४	लघुष्टुडमरुभ्वा० १५३
रिवर्जिता गपाल्या च	७७	लघुद्वयाद्विरामान्तात् ३१७
रिषद्वाभ्यधिका धीरैः	९१	लघुर्गुरुत्वरहितः १६९
रिहीनांशप्रहन्यास०	९४	लघुभिर्बहुलैर्लपैः २५२
रिहीना समर्थस्तारा	१०२	लघुवयादहुतद्वंदात् ३१७

पुटसंख्या		पुटसंख्या
लघुत्रयादिरामान्तात्	३१६	वर्गाणां स्युः फलान्तेषां २०७
लघुशेखरतालैः	३१४	वर्णजो मात्रिकश्चेति २७६
लघोर्दुतद्वयेन स्यात्	३१७	वर्णालंकारसंपन्ना १८०
लम्भरासंकतालीभिः	१९६	वर्णलवणरं सस्यां २३९
लभग्रहविशेषेण	३२०	वर्णैश्चातालशब्दानां २५३
लभतालकलाज्ञानं	१३४	वर्णो वर्णस्वरौ गद्यं ११६
लयान्तरेऽन्वतालैः	२३७	वर्णानामाहिताभोगा २५६
ललितं कैश्चिद्भिर्भूति	२५१	वलिर्या गमकेपृक्ता १५९
लवनी तद्युजस्थायाः	१५८	वलिरिविविचकत्व० १५३
लहरीति त्रिधा तानि	२३५	वली वहैवैद्व्यां च १६६
लीन आन्दोलितबलि०	१५३	वल्लकी कुञ्जिका ज्येष्ठा १८३
लीनकम्पितलीनश्च	१७०	वल्लभो रेण करुणे ३१५
लीनत्रिस्थानरुक्षोच्च०	१४७	वल्लतां तदुपात्तं स्यात् ९४
लीनवृत्तस्तु वेगेन	१५३	वसन्ते ग्रहरे तुषे ७४
लोके तथापि शुद्धोऽसौ	३१०	वसुमन्त्रि तत्रेन्दु० २२१
लोहितारमदी भूति	२११	वहनीच्छाययोर्वन्व० १७१
		वहनीदाल्मयोर्दाल० "
		वहनीयन्त्रयोश्छाया० "
वक्त्री वक्त्रोक्तमलः	१४१	वहनी येषु ते स्थायाः १५९
वक्त्रो वीतप्रसक्तश्च	१५८	वहनी साव संचारि० "
वदनं चबरी चर्या	१९७	वहनी स्यात्पुनर्द्धा "
वराटलाटकणाट०	१४४	वहन्त इव कम्पन्ते १६६
वरादी गुर्जरौ गौड०	१७	वहाक्षराडम्बरजः १७१
वरादी द्वाविधौ भूरि०	९१	वहाक्षराडम्बरयोः १५७
वरादी सैन्धवी भूरि०	"	वाक्त्रिकाः पादिकाः पावाः १८३
वराड्यः पदिति च्छाया०	१७	वाक्त्रमात्रपके न्यासः २८६
वरेण्या वायुवेगा च	२०३	वागानामपि केषांनित १५५
वरो वस्तुकविर्वर्ण०	१३५	वाग्मातुरुच्यते गेयं १३४

पुटसंख्या

पुटसंख्या

वाचं गेयं च कुरते	१३४	विप्रलम्भे तु सारज्ञः	२४३
वातपित्तकफा देहः	१९०	विप्रलम्भे प्रयोक्तव्यः	६१
वाद्यशब्दस्य यन्त्रस्य	१५६	विप्रलम्भे भवेत्तुच्छी०	९२
वाद्यानामेवमादीनां	१८४	विभाषा ककुभे भोगः	८५
वा पदान्ते त्वसौ वक्रः	२०७	विभाषा पल्लवी भासः	१२
वाराहीदेवताप्रतिर्था	२१२	विभाषा मालवाभिज्ञः	११
वासवी कलिका वृत्ता	२५६	विभाषे द्वे तु काम्भोजी	१२
वासवौ संगता त्रेता	२१४	विभाषे पावती श्रीकः	॥
विकलः स तु यो गयेत्	१४१	विमला नलिनी संज्ञा	२२६
विकारिमध्यमोद्भूतः	६३	विरसापस्तराव्यक्तः	१४१
विकारेण तृतीयस्थ	२१६	विरसो नीरसो वर्ज्यः	१४२
विचित्रस्थानकप्रौढैः	१८४	विरामान्तद्रुतद्रुतात्	३१६
विचित्रो वासवमृदुः	२०३	विरामान्तेन गातव्यः	॥
विजयक्रीः क्रियाज्ञाणि	१६	विरुद्धगुणतत्त्वेषु०	१४४
विजयधेति स प्रोक्तः	३१७	विलम्बितलये गेयं	३०८
विजयाख्यो रसे वीरे	३१८	विलम्बितेन मानेन	२५४
विजया रत्नमाला च	२१७	विलसत्काकलीकोऽपि	७०
विदधानोऽधिकं भातुं	१३५	विशालक्षेति स प्रोक्तः	३१७
विद्यादानेन तपसा	१५१	विषमालङ्कृतिवित्रः	२३९
विद्युलता विचाला च	२२६	विषमे तु च्छुम्भं चेत्	३०७
विधाय स्थायमालसेः	१७९	विष्णुश्चक्रेश्वरो वीरे	२४२
विनयो विक्रमोत्साही	२५९	वीणा घोषवती चित्रा	१८३
विनियुक्तः प्रतिमुखे	२७	वीणावंशादियन्तोऽथा	१६०
विनियुक्तो गर्भसंघौ	२०	वीरौद्राद्रुतरसः	२८, ५७, ७०, ७८, १००
विनियोगवशादेषां	२४२	वीरौद्राद्रुतरसे	७२
विनोदो वरदो नन्दः	३१८	वीरौद्राद्रितैर्बद्धा	२५६
विप्रकीर्णश्च तत्रादौ	१९६	वीरश्चक्षुर्योऽस्तेन	२८६
विप्रलम्भे कञ्चुकिनः	४९	वीरश्रीमंजलचारः	१९७

पुटसंख्या		पुटसंख्या	
वीरहास्ये निर्वहणे	५३	श	
वीरावतारः शृङ्गारः	२८६	शंकराभरणो घण्टा	१६
वीरे जयप्रियो गेयः	३१५	शकमिध्रेति षट् तिस्रः	१०
वीरे रौद्रे ऽद्भुते गेयः	४२	शकाद्या बलितेत्येताः	१२
वीरे रौद्रे रसे गेयः	२०	शब्दः प्रकाशते येषु	१६८
वीरे हास्ये च शृङ्गारे	३१४	शब्दशारीरगुणतः	१६९
वृत्तं तस्य च पादान्ते	२७९	शब्दसादृश्यमित्येते	१८३
वृत्तगन्धि रसे धान्ते	२५९	शब्दानामवयवः प्रोक्तः	१४५
वृत्तिं वैदर्भरीतिं च	२१२	शब्दानुशासनज्ञानं	१३४
वेगवद्भिः स्वेवैर्बर्णः	६	शरीरं क्षेत्रमित्युक्तं	१६०
वेगस्वरा रागगीतिः	॥	शान्ते शीले विरामान्तः	३१७
वेगे हृततृतीयांशः	१५३	शार्ङ्गदेवेन मदितः	१०१
वेगेन प्रेरितैरूर्ध्व	१६६	शार्ङ्गदेवेन मदिता	९१
वेणी मिश्रमिति प्राहुः	२५१	शार्ङ्गदेवेन निर्णीतं	९४
वेणी सर्वैः कृता मिश्रं	॥	शालवाहनिष्ठा टोके	१९
वेदध्वनिनिभध्वानाः	१६८	शिक्षाकारोऽनुकारश्च	१३८
वेदध्वनेर्धनत्वस्य	१५८	शिक्षापदं तृतीयेऽवधौ	२३०
वेदोत्तरा जातिमती	२५७	शिरालमालवदनः	१४१
बेलघल्याश्च गुर्जराः	१६३	शुकः प्रियः पूर्वशामे	६४
बेसरः घाडवः षड्जः	४४	शुद्धच्छायालगधेति	३१०
बेसरे घाडवे भाषे	१२	शुद्धच्छायालगमिद्धः	१३८
बैकुण्ठानन्दकान्ताराः	३१६	शुद्धच्छायालगौ रागौ	१४२
वैदर्भरीतिसंपन्नं	२५१	शुद्धषष्ठमभाषा स्यात्	१०१
वैदर्भ्या रचितं रीत्या	२५१	शुद्धभिन्ना च वाराटो	११
वैरघ्नी मध्यमग्रामः	१०	शुद्धमध्यमया सृष्टः	५४
व्यक्तं पूर्णं प्रसन्नं च	३२२	शुद्धसाधारितः षड्जः	७
व्युत्पत्तये निरूप्यन्ते	२०२	शुद्धाः समेति मिन्नाः स्युः	॥
व्योमजा वारुणी व्योमः	२१९	शुद्धाः स्तुर्विकृतास्तिस्रः	२१४

पुटसंख्या	पुटसंख्या
शुद्धा शब्दा च मानादिः २६३	षड्जग्रहांशो मन्यासः ३४, ३८
शुद्धा चतुर्विधा नादाः २११	षड्जग्राममसुलभाः ७
शुद्धादिगीतियोगेन ६	षड्जग्रामे मन्त्रहीनः १००
शुद्धानीरी रगन्ती च १३	षड्जग्रामे रेचगुप्तः ७८
शुद्धा मालवरूपा च १२	षड्जधी संगतौ तत्र ११०
शृङ्गारहास्ययोः संघौ १५	षड्जमध्यमया जातः १९
शृङ्गारे मकरन्दः स्यात् ३१८	षड्जमध्यमया सृष्टः २६, ३८, ७२,
शृङ्गारे वैष्णवं चित्रं २५१	७६, ८८
शेषास्तु मान्मध्यगणाः २९३	षड्जमध्यमिकोत्पन्नः ३४
श्रीकण्ठिका च बाजाली १२	षड्जमन्द्राप्रयोक्तव्या १०६
श्रीरजः श्रीविलासः स्यात् १९७	षड्जर्षभांशग्रहः स्यात् ५७
श्रीरामनट्टौ बाजालौ ९	षड्ज्वांशग्रहणन्यासा १०३
श्रीवर्धनः स्वादिरुदः ३०१	षड्ज्वांशग्रहणन्यासां ९१
श्रीकृद्भिनिधनस्थानः २०७	षड्जादिमूर्च्छनः पूर्णः ३४
श्रीशंकरप्रियेणोक्तः १४९	षड्जादिमूर्च्छनो दानः ३७
श्रुतिन्यूनाधिकत्वेन १५९	षड्जाद्यन्तात्र संवादः ९०
श्रोत्रनिर्वापको मृष्टः १४८	षड्जे धैवतिकोद्भूतः १००
श्लक्ष्णस्तु तैलधारवत् १४९	षड्जे षाड्जीभवः षड्जः १०१
श्वेतं हास्यकृतारब्धं २५१	षड्जे षाड्जीसमृद्धं ९८
प	षड्जे स्याद्रूपसाधारः ८
	षड्जोषीच्यवतीजातः ६६
षट्पञ्चाशद्युतं प्रोक्तं २३२	षाड्वादेव वज्रालः ६५
षट्परी वस्तु संज्ञध १९७	षाड्जीधैवतिकोत्पन्नः ५३
षट्प्रकारो मण्डतालः ३१५	षष्टिमात्रावधिप्रोक्ताः २४८
षट्प्रकारत्वमेतासां २२८	षष्ठस्तुतीवल्लिगणः २९३
षट्संराद्धितस्त्रिंशत् २४८	षष्ठादन्यैर्गणैः सर्वः २७०
षट्संराद्धिस्त्रिंशदात् २२६	षष्ठी मदनवस्तुक्ता २२६
षड्जग्रहांशापन्यासः ३७	षष्ठे ऽष्टमे दाक्षत्वारः ३०७

	पुटसंख्या		पुटसंख्या
षष्ठैकेन गुण्या	२६३	सदृशंशो विसदृशः	१५३
स		सदृशो यस्तु सर्वेषां	१७०
संकीर्णा देशजा मूला	१३	सद्वितीयो यमलकः	१३५
संगता सवितुः क्षिप्ते	२१८	सद्विधातु त्रिधातुश्च	१९०
संयारिजर्णरुचिरः	६६	सचमन्त्रा मभूयिष्ठा	९३
संचारिणि प्रसन्नादि०	३६	स नेतृध्रोतृगातृणां	३१४
संज्ञात्रयं निषङ्गस्य	१८८	सन्त्यासांशग्रहं मन्द्र०	९८
संज्ञस्य दशतान्गायन्	१४१	सन्त्यासांशग्रहा गेया	९४
संज्ञशेषेषुष्टसृकारि०	१४०	सन्त्यासांशग्रहातार०	९०, १०७
संपत्सुभगता क्षिति	२०७	सन्त्यासांशग्रहा मन्द्र०	९०
संपूर्णैः शान्तश्चकार०	४४	सन्त्यासांशग्रहा सान्द्रा	१०४
संपूर्णो मध्यमन्यासः	२६	सन्त्यासांशा ध्रुवहा च	९१
संप्रविष्टोत्प्रविष्टश्च	१७१	स प्रलम्भो ध्रुवस्थाने	२४५
संभोगे विनिबोध्यः	७४	समं सुरक्तं श्रुत्वं च	३२२
संभोगे स्वादिशास्त्रक्यः	३१७	समध्रुवा च विषमा	३०४
स एवान्दोलितः षड्जे	९७	समन्द्रा कौमल्यो तत्र	९१
स एषु ते स्फुर्जालस्य	१५८	समन्द्रा निगनिर्मुक्ता	१०५
सकाकलिकः षड्वादि०	६१	समवर्णलयस्थानं	३२२
सकाकली पञ्चमान्तः	४२	समशेषस्वरे वीरे	९८
सकृद्विरतिरुद्धाहः	३१८	समस्वरा तारमन्द्र०	६३
सगतारा षड्जमन्द्रा	१०४	समस्वरा रितारा सा०	१०१
सगतारोत्सवे हास्ये	९४	समस्वरौऽन्वः कामोदः	"
स चतुर्धा स्थानकस्य	२४१	समालंकारसंख्या च	२३५
स जार्तीयांशकः स स्यात्	१६३	समानोऽल्पाक्षरपञ्चानः	२०४
स तु सालगसूडस्थ०	१८५	समानो मधुरः सान्द्रः	२०३
सत्यं किं तु मते तेषां	२७८	समेतरस्वरा गेया	६८
सदृशंशो यथा नष्टा	१५३	समेतरस्वरा मन्द्र०	६५
		समे षोडश मात्राः स्युः	२९१

पुटसंख्या	पुटसंख्या
सरलः कोमलो रक्तः	१६५ साम्ये तु मिथुनामैव १७०
सर्वकलुषलं तस्य	३१५ सारङ्गपालापिनीखादेः १८३
सर्वमन्त्रमयी गोषा	२८५ सारलो भ्रमरो हंसः २७३
सर्वस्थानोत्थगमके०	१३८ सारोहिसप्रसन्नान्तः ४९
सर्वेषामपि रागाणां	१८ सारोहीसप्रसन्नादिः ४४, १०८
सर्वेषु रासकेष्वेषु	३१८ साधकैरर्थहीनैश्च २५५
सतिसर्गो व्यञ्जनान्तः	२०६ सार्वभौमोत्सवे गेयः ६६
सबिलसास्ति गीतस्य	१६० साबरोहिप्रसन्नान्तः २८
स शुद्धैर्मिश्रितैः पादैः	२५५ सा वसन्तोत्सवे गेया ३०२
समृद्धारे पुष्पसारः	२४३ सावित्री पावनी वात० २१८
मलीवीरी मध्यमे तु	७ सा स्वाद्वसुमती यस्यां २२२
स स्वादपस्वराभासः	१६९ सितं मदनदैवत्यं २५१
स स्वरार्थे द्विधा शुद्धः	२६७ सिंहलीलेन तालेन २९६
सांशप्रधान्ता माने स्यात्	८७ सुकरामास इत्युक्तः १६९
सांशप्रधान्ता सौराष्ट्री	१०२ सुकुमारं कण्ठमवं ३२२
सा गीतालसिन्धुसम्बन्ध०	१५९ सुकुमारो वणनाद० २०५
सा चास्माभिः पुरा प्रोक्ता	१८८ सुखदास्तु सुखस्य स्युः १६८
सा त्वन्यरागकाकुर्वा	१६० सुदर्शनः खराङ्गधी० १९७
सादृश्यश्चक्षुरेन्द्रः	१६३ सुदेशिको विदग्धानां १६५
सा देशकाकुर्वा रागे	१६० सुरकं बालकीवंश० ३२२
सा द्विधा गदिता राग०	१७६ सुरनाथः समुद्रश्च २५८
सा द्विधा छन्दसः पूर्णा	३०४ सुसंप्रदायो गीतज्ञैः १३८
साधारणीति शुद्धा स्वात्	३ सुदृक्कमल्य मन्त्रे चेत १९७
साधारणो निराधारः	१५८ सूडालिक्रमसंघन्धात् "
साधारिता च गान्धारी	१० सूर्यचन्द्रसुराधीशाः २०७
सानुप्रसैस्त्रिभिः खण्डैः	३०९ सूर्यास्तुर्धै द्वितीये च २९४
सा भवेत्त्रिविधा शुद्धा	२११ सैन्धवी दाक्षिणात्यान्धी ११
सामवेदोद्भवा पीता	२१२ सैन्धवी पञ्चमेऽप्यस्ति १०४

पुटसंख्या		पुटसंख्या	
सैन्धवी मिश्रपण्ड्येऽपि	१०५	स्निग्धत्रिस्थाननिःसारः	१४७
सैव प्रतापपूर्वा स्यात्	९३	स्फूर्जशिर्जवनो हारि०	१३८
सैव प्रयोगशब्देन	३१९	स्यातां कंदपदेशाख्यौ	९
सोऽवस्त्वलित इत्युक्तः	१६७	स्यात्त्रोटितप्रतीष्टोऽपि	१५७
सोऽस्मिन्नुदिता यस्यां	१५९	स्यात्त्रोटितप्रतीष्टोऽसौ	१६७
सोमरागः स्मृतो बीरे	१००	स्थत्प्रतापवराटी तु	९२
सोमो भीमो बुधो जीवः	२०७	स्यात्त्रोटितप्रतीष्टोऽप्र०	१७१
सौराष्ट्री पञ्चमी वेग०	१०	स्याद्गोर्नियमः सर्व०	३१५
सौवीरः ककुभष्टकः	१०	स्यादिशिक्षेत्रयन्त्राणां	१५९
सौवीरी तद्गवा मूल०	९०	स्याद्रासकल्यो हंस०	२४७
स्तम्भस्यायस्तु बद्धः स्यात्	१६९	स्याद्रोहिणी विशाल्य च	२६९
स्तुल्यनामाङ्कितध्वसौ	३१३	स्यान्मिश्रकरणं बद्धं	२३४
स्तुल्यनामाङ्कितो मध्य०	२००	स्युः षट्पञ्च चतुस्त्रिदि०	२०९
स्तोकस्तोकैस्ततः स्थायैः	१७७	स्युर्वराख्या उपाङ्गानि	९१
स्थानत्रयव्याप्तियुक्तः	१४९	स्वनामके तालके हंस०	२९७
स्थानत्रयः स यः प्रागु	१४२	स्वभावादेन शब्दस्य	१६८
स्थापयित्वा स्थापयित्वा	१६०	स्वरः पूर्णश्रुतिस्तारे	१६०
स्थाप्यस्थायेन पूर्वेण	१६६	स्वरतेनकसंयुक्ताः	२९३
स्थाप्यारिष्ववधानेन	१४३	स्वरदेशाख्यया स्याता	१३
स्थाप्यानां गुणभेदेन	१५६	स्वरन्यासः स तन्नाला	२६६
स्थाप्या नानाविधां भङ्गी	१६४	स्वरमभिमतमाहृत्य	१५३
स्थाप्यास्तदन्विताधालेः	१६८	स्वरहीनं तदित्यन्ये	२७९
स्थाप्यवर्णः स्थितिः कम्पः	१६७	स्वरसा कम्पो गमकः	१५३
स्थाप्यस्वरदष्टमस्तु	१७७	स्वरस्माद्येषु ते स्वायाः	१६५
स्थाप्युक्तः क्षिप्रगुहमान्तौ	१५७	स्वराः षड्जादयस्तेषां	१९१
स्निग्धः श्रुदण्यो रक्षित्युक्तः	१४८	स्वराणां नमनादुक्तः	१५३
स्निग्धकोमलगन्मीर०	१४५	स्वरादेरादिविन्वास०	२५०
स्निग्धकोमलनिःसार०	१४६	स्वराद्यकरणस्यैव	२४०

पुटसंख्या	पुटसंख्या
स्वरान्तः श्रीविलासः स्यात्	२८९ हरिश्च हरिणी हस्ती २५८
स्वरान्तरस्य रागे स्यात्	१६० हर्षोत्करप्रदधारः ३१४
स्वराभिव्यक्तिसंयुक्ताः	१९१ हस्तस्वरवराटी च १७
स्वरैः पदैश्च बद्धं यत्	२३४ हास्यशृङ्गारकण्ठे ३१४
स्वरैः पदैश्च विरुद्धैः	२६१ हास्यशृङ्गारयोरेवः ५६
स्वरैः पादैः पदैरुक्तः	२९९ हास्यशृङ्गारबोर्हसः २४३
स्वरैः पादैः पदैस्तेनैः	२५०, २९६ हास्ये द्वितीयतालैः ३१४
स्वरैः पादैश्च विरुद्धैः	२९६ हिन्दोलको रिक्त्वजः ७४
स्वरैः सकरपादैर्यत्	२३४ हिन्दोलभाषा गौडी स्यात् १०६
स्वरैः सतेनैकैर्यत्	” हिन्दोलभाषा छेवाटी ९४
स्वरैः संदस्तपादैस्तु	” हिन्दोलोऽथै विसराः ८
स्वरैर्मुरजपादैर्यत्	” हिन्दोले पिञ्जरी भाषा ९०
स्वरैरेकोऽन्वः प्रयोगैः	२७३ हीनो वैमघिलम्बाभ्यां १६५
स्वस्थानं तदपस्थानं	१६४ हुडुक्पादैस्तदनु २८५
स्वस्थानैः सा चतुर्भिः स्यात्	१७६ हुडुक्का वमरू रुक्मा १८४
	हुदयंगमहुंकारः १५३
	हुयशब्दः सुशारीरः १३७
हंसी वधूरिति प्रोक्ता	२७० ह्या कण्ठ्या शिरस्या च १५९
हकारौकारयोगेन	३ हुष्यकामृच्छंनोपेतः ९५
हतस्वरा धमन्त्रा क०	१२ हेमन्ते प्रथमे यामे ६६
हयलीलेन तालेन	२६० ह्रस्वः शिथिलगादथ १५८
हरिणी चाथ चक्राख्या	२७० ह्रस्वः स्तोत्रः परौ द्वौ तु १६९

शोधनम्

पृ०	प०	
७	१	षड्जग्रामसमुत्पत्ताः
१७	६	आढीकामोदिका
६४	१२	सन्ध्यासांशग्रहा
६८	४	सन्ध्यासांशग्रहं
१०७	१८	सन्ध्यासांशग्रहा
११२	२४	ककुभभाषाः
११५	१	रागस्यावयवः
१८५	१०	०काध्याय०
१९४	३	प्रयन्वः
२००	१	प्रयोगोऽन्यः
"	८	अन्यो विधातव्यः
२३०	६	तृतीयेऽष्टमौ
२४०	२२	द्विर्वेत्रेत्यादिना
२५१	५	गौडीयरीति०
२६१	२२	नरपशुः
२६०	१४	भवति
२८३	१	परार्थानुमाने
२८८	१७	प्रयोक्त०
२९५	१५	परगपा लघुः
२९६	६	त्रिपथ-
"	२१	लघ्वन्ते इ०
३९२	२०	प्रयत्निध०
३२८	३३	सिता
३३५	३०	तत्सुशारीर०

PUBLICATIONS OF THE ADYAR LIBRARY

(The Theosophical Society, Adyar, Madras, S. India)

	1910	Rs. A.
1. A PRELIMINARY LIST OF THE SANSKRIT AND PRAKRT MSS. in the Adyar Library. (Sanskrit-Devanāgarī)	Boards ...	1 5
	Cloth ...	2 0
1912		
2. A DESCRIPTIVE CATALOGUE OF THE SANSKRIT MSS. in the Adyar Library. By F. O. Schrader, Ph.D., Vol. I. Upaniṣads	Cloth ...	5 0
3. THE MINOR UPANIṢADS (Sanskrit) critically edited for the Adyar Library. By F. O. Schrader, Ph.D., Vol. I.—Sāṃnyāsa	Cloth ...	10 0
1916		
4. ANIRBUDHNYA-SAMHITĀ OF THE PĀÑCARĀTRA ĀGAMA (Sanskrit), Edited under the supervision of F. O. Schrader, Ph.D., 2 Vols.	Cloth ...	10 0
5. INTRODUCTION (English) TO THE PĀÑCARĀTRA AND THE ANIRBUDHNYA SAMHITĀ. By F. O. Schrader, Ph.D.	Cloth ...	3 0
1920		
6. YOGA UPANIṢADS—20—with the Commentary of Śrī Upaniṣad Brahma Yogin. Edited by Paṇḍit A. Mahadeva Sastri, B.A.	...	5 0
1921		
7. SĀMĀNYA VEDĀNTA UPANIṢADS—24—with the Commentary of Śrī Upaniṣad Brahma Yogin. Edited by Paṇḍit A. Mahadeva Sastri, B.A.	...	5 0
1923		
8. VAIṢṆAVA UPANIṢADS—14—with the Commentary of Śrī Upaniṣad Brahma Yogin. Edited by Paṇḍit A. Mahadeva Sastri, B.A.	...	4 0
1925		
9. ŚAIVA UPANIṢADS—15—with the Commentary of Śrī Upaniṣad Brahma Yogin. Edited by A. Mahadeva Sastri, B.A.	...	3 0
10. ŚĀKTA UPANIṢADS—8—with the Commentary of Śrī Upaniṣad Brahma Yogin. Edited by Paṇḍit A. Mahadeva Sastri, B.A.	...	2 8
1926		
11. CATALOGUE OF SANSKRIT MSS. in the Adyar Library (revised), Edited by the Paṇḍits of the Adyar Library under the direction of Prof. C. Kunhan Raja, M.A., D. Phil.(Oxon.), 2 Vols.	Each ...	3 12

1929

12. **SAMNYĀSA UPANIṢADS—17**—with the Commentary of Śrī Upaniṣad Brahma Yogin. Edited by T. R. Chintamani, M.A., and the Paṇḍits of the Adyar Library, under the direction of Prof. C. Kunhan Raja, M.A. D. Phil. (Oxon.) ... 4 0
13. **RUKMIṢI KALYĀṆA MAHĀ KĀVYA** by Rājacūḍāmaṇi Dīkṣita. Edited by the Paṇḍits of the Adyar Library and Mr. T. R. Chintamani, M.A., under the direction of Prof. C. Kunhan Raja, M.A., D. Phil. (Oxon.) ... 2 0

1933

14. **UNPUBLISHED MINOR UPANIṢADS** with the Commentary of Śrī Upaniṣad Brahma Yogin. Edited by the Paṇḍits of the Adyar Library, under the direction of Prof. C. Kunhan Raja, M.A., D. Phil. (Oxon.) ... 5 0

1936

15. **TEN MAJOR UPANIṢADS** with the Commentary of Śrī Upaniṣad Brahma Yogin. Edited by the Paṇḍits of the Adyar Library under the direction of Prof. C. Kunhan Raja, M.A., D. Phil. (Oxon.)
- Is'a to Aitareya, Vol. I ... 4 8
- Chāndogya and Bṛhadāraṇyaka, Vol. II ... 6 0
- Vol. I Boards } ... 9 8
- Vol. II .. }

1937

16. **MELARĀGAMĀLIKĀ** of Mahāvaidyaśaṅkha Sivan. Edited by Paṇḍit S. Subrahmanya Sastri, F.T.S. ... 2 0

1938

17. **SAMGRAHACŪḶĀNAṆI**—Edited by Paṇḍit S. Subrahmanya Sastri, F.T.S. with a critical Introduction in English by T. R. Srinivasa Aiyangar, B.A., L.T. ... 5 0
18. **PRATYASHIṢṬHĀRḌAYAM** (The Secret of Recognition) with English Translation and Notes by K. F. Leidecker, M.A., Ph.D.; Text edited by the Staff of the Adyar Library under the direction of Dr. G. Srinivasa Murti, B.A., B.L., M.B. & C.M., Vaidyaratna, Hon. Director, Adyar Library. ... 3 0
19. **BHAVAŚAṢERĀNTI-SŪTRA** AND NĀGĀRJUNA'S **BHAVAŚAṢERĀNTI SĪSTRA**—with the Commentary of Maitreyinātha—with English Translation by Paṇḍit N. Aiyaswami Sastri, Tirupati. ... 2 4
20. **YOGA UPANIṢADS**. Translated into English by T. R. Srinivasa Aiyangar, B.A., L.T., and Paṇḍit S. Subrahmanya Sastri, F.T.S. ... 5 0

21. * WHERE THEOSOPHY AND SCIENCE MEET (in four Parts) by a body of experts—Edited by Professor D. D. Kanga, M.A., I.E.S. (Retd.)
Part 1. Nature—From Macrocosm to Microcosm	...	2 8
Part 2. Man—From Atom to Man	...	2 8
Part 3. God—From Humanity to Divinity	...	2 8
Part 4. Some Practical Applications	...	2 8

1939

22. EGVEDAVYĀKHYĀ, MĪDHAVAKṢĪ—Edited by Prof. C. Kunhan Raja, M.A., D. Phil. (Oxon.) Vol. I. ... 6 0

1940

23. THE NUMBER OF RASAS. By V. Raghavan, M.A., Ph. D., Department of Sanskrit, University of Madras, with a Foreword by Prof. M. Hiriyanna, M.A., formerly Professor of Sanskrit Maharajah's College, Mysore ... 3 0

1941

24. SĀMĀNYA VEDĀNTA UPANISADS—Translated into English by T. R. Srinivasa Aiyangar, B.A., L.T., and Papdit S. Subrahmanya Sastri, F.T.S. ... 5 0
25. BHAGAVADGĪTĀRTHAPRAKĀŚIKĀ of Upaniṣad Brahmayogin (Samskṛt). Edited by the Papdits of the Adyar Library with an Introduction by Prof. C. Kunhan Raja, M.A., D.Phil. (Oxon.) ... 4 0
26. SĀMAVEDA-SAMHITĀ—With the Commentaries of Madhava and Bharnasvāmīn. Edited by Prof. C. Kunhan Raja, M.A., D. Phil. (Oxon.) ... 6 0
27. RĀJA DHARMA (Dewan Bahadur K. Krishnaswami Rao Lectures, 1938, University of Madras) by Rao Bahadur K. V. Rangaswami Aiyangar, M.A. ... 3 8
28. VARIVĀEYĀBRAHASVAM of Bhāsurānandanātha (2nd Edition) by Papdit S. Subrahmanya Sastri, F.T.S. (with English Translation) ... 2 8
29. VYAVAHĀRANIRŪPA OF VARADANĀJA—Edited by Rao Bahadur K. V. Rangaswami Aiyangar, M.A., and A. N. Krishna Aiyangar, M.A., L.T., Adyar Library with a FOREWORD by Sir P. S. Sivaswami Aiyer, K.C.S.I., C.I.E., I.L.D. ... 15 0
30. SAṂGĪTARATNĀKHA—With the Commentaries of Catura Kallinātha and Siphabhūpāla. Edited by Papdit S. Subrahmanya Sastri, F.T.S. Vol. I. (Adhyāya 1) ... 9 0

* Published under the auspices of the Adyar Library Association.

1942

31. CATALOGUE OF THE ADYAR LIBRARY, Western Section part 1—prepared under the direction of Bhikshu Arya Asanga, Jt. Director and Curator, Western Section, Adyar Library ... 5 0
32. ĀLAMBANAPARIKṢĀ AND VṚTTI by Dhānaga with English translation, Tibetan text etc. by Papḍit N. Aiyaswami Sastri, Tirupati ... 3 8
33. SOME CONCEPTS OF ALAKĀRA ŚĀSTRA by V. Raghavan, M.A., Ph. D., University of Madras ... 4 0
34. VEDĀNTAFARIṆHĀSĀ—with English translation and Notes by Prof. S. S. Suryanarayana Sastri, M.A., B.Sc. (Oxon.), Bar-at-Law, Reader, Head of the Department of Philosophy, University of Madras. ... 2 12
35. A DESCRIPTIVE CATALOGUE of the Sanskrit Manuscripts in the Adyar Library by K. Madhava Krishna Sarma, M.O.L., under the direction of Prof. C. Kunhan Raja, M.A., D. Phil. (Oxon.) Vol. I—Vedic ... 15 0
36. ŚRI PĪNĀKĀTRA RAEṢĀ of Śrī Vedānta Deśika—Edited by Vaidyaratna Papḍit M. Duraiswami Aiyangar and Vedānta Siromapi T. Venugopalacharya; with an Introduction in English by G. Srinivasa Murti, Hon. Director, Adyar Library. ... 4 8
37. CATALOGUE OF THE ADYAR LIBRARY, Western Section, part 2, prepared under the direction of Bhikshu Arya Asanga, Jt. Director and Curator, Western Section. ... 6 0
38. CATURDAS'ĀLAKṢAṆI OF GAḌĀDHARA with three commentaries—Edited by Papḍit N. Santanam Aiyar. Vol. I. ... 4 8

1943

39. PHILOSOPHY OF VIŚIṢṬĀDVAITA by Prof. P. N. Srinivasachari, M.A., Retired Principal, Pachaiyappa's College, Madras ... 10 0
40. VĀDĀVALĪ OF JAYATĪRTHA with English translation and Notes by P. Naguraja Rao, M.A. Sir Sayaji Rao Fellow, Benares Hindu University ... 4 0
41. Spinozan Wisdom or Natural Religion by James Arther ... 2 12
42. UAIṢIRUDDHĪA of Rāma Paṅgavāla. Edited by Papḍit S. Subrahmanya Sastri, F.T.S. and Prof. C. Kunhan Raja, M.A., D.Phil. (Oxon.) ... 3 8
43. SAṂGĪTĀBĀTKĀRA—With the Commentaries of Catura Kalīṇītha and Śiṣṭabhūpāla. Edited by Papḍit S. Subrahmanya Sastri, F. T. S. Vol. II. (Adhyāyas 2—4) ... 9 0

PAMPHLETS

1939

- A. VARIANT VERSION OF THE EKĀGNIKĀṆḌA. (Reprinted from the Adyar Library Bulletin, October, 1939). Edited by K. Madhava Krishna Sarma, M.O.L. ... 0 3

1940

- THE RĀJAMŚGĀRKA OF BHŌJA. (Reprinted from the Adyar Library Bulletin, October, 1940). Edited by K. Madhava Krishna Sarma, M.O.L. ... 0 4

1942

- THE ŚAT PAÑCĀŚIKĀ, a Śilpaśāstra manual. (Reprinted from the Adyar Library Bulletin, February 1942). Edited by K. Madhava Krishna Sarma, M.O.L. ... 0 5
- THE PRAMĀṆAMAÑJARI OF ŚARVADĒVA. (Reprinted from the Adyar Library Bulletin, May, 1942). Edited by K. Madhava Krishna Sarma, M.O.L. ... 0 6
- A List of Manuscripts (Reprinted from the Adyar Library Bulletin Oct., 1942) ... 1 0
- THE PATH OF GREATNESS. (Reprinted from the Adyar Library Bulletin, December, 1942), by Dr. G. S. Arundale, M.A., D.Lit. 0 6

1943

- VIŚEṢĀMṢĒTA of Tryambaka Miśra. Edited by H. G. Narahari, M.A. (Reprinted from the Adyar Library Bulletin, May, 1943). ... 0 12
- A SANSKRIT LETTER OF MOHAMAD DARA SHUKOH with English Translation and Notes by Dr. C. Kanhana Raja, M.A., D.Phil. (Oxon.) Reprinted from the Adyar Library Bulletin, Oct. 1940, May and October, 1943. ... 0 12

IN THE PRESS

1. ĀSVALĀYANAGRHYA-SŌTRA—With Devasvāmi Bhāṣya—Edited by Swami Ravi Tirtha.
2. ĀSVALĀYANAGRHYA-SŌTRA (Bhāṣya of Devasvāmi). Translated into English by A. N. Krishna Aiyangar, M.A., L.T., Adyar Library.
3. JIVĀMANDAKAM OF ĀNANDARĀYAMAKHI with a Commentary by Vaidyaratna Paṇḍit M. Duraiswami Aiyangar. Edited by Vaidyaratna G. Srinivasa Murthi, B.A., B.L., M. B. & C. M. and Vaidyaratna Paṇḍit M. Duraiswami Aiyangar.
4. VAIŚNAVA UPANIṢADS—Translated into English by T. R. Srinivasa Aiyangar, B.A., L.T. and Dr. G. Srinivasa Murthi, Hon. Director, Adyar Library.
5. NYĀYAKUSUMĀRĪJALI of Udayanācārya—Translated into English by Swami Ravi Tirtha.
6. THE ĀPASTAMBAŚMṚITI—Edited by A. N. Krishna Aiyangar, M.A., L.T., Adyar Library.
7. THE ACYUTARĀYARHYUDAYAM of Rājanātha Dīpḍima—Sargas 7 to 12—by A. N. Krishna Aiyangar, M.A., L.T., Adyar Library.

8. **GAUTAMASMṚITI**—Edited by A. N. Krishna Aiyangar, M.A., L.T., Adyar Library.
9. **KĀLĀDARŚA OF ĀDITYA BHATṬA**—Edited by Rao Bahadur K. V. Rangaswami Aiyangar, M.A., and A. N. Krishna Aiyangar, M.A., L.T., Adyar Library.
10. **PAKṢATĪ OF GADĀDHARA**—with four commentaries by Paṇḍit N. Santanam Aiyar.
11. **HOKĀSĀSTRA**—with the commentary *Apūrvārthapradarsikā* by A. N. Srinivasaraghava Aiyangar, M.A., L.T.
12. **VIŚVUSMṚITI**—With the *Kṛṣṭava Vajrayanti* of Nanda Paṇḍita. Edited by Rao Bahadur K. V. Rangaswami Aiyangar, M.A., and A. N. Krishna Aiyangar, M.A., L.T., Adyar Library.
13. **CATUNDASĀLAṂSĀNĪ OF GADĀDHARA** with three commentaries. Vol. II and III. by Paṇḍit N. Santanam Aiyar.
14. **SAMGĪTARATNĀKARA**—With the Commentaries of Catura Kallinātha and Simhabhūpāla. Edited by Paṇḍit S. Subrahmanya Sastri, P.T.S. Vol III. (Adhyāyas 5, 6 and 7).
15. **UNMATTARĪGHAVA OF VIRUPĀKṢA**—Edited by Paṇḍit V. Krishnamacharya, and A. N. Krishna Aiyangar M.A., L.T. Adyar Library.
16. **ŚALISTAMBHASŌTREA**—Restored from Tibetan and Chinese Sources—by Paṇḍit N. Aiyaswami Sastri.

WORKS UNDER PREPARATION

1. **ĀVAYAVA OF GADĀDHARA**—with commentaries by Paṇḍit N. Santanam Aiyar.
2. **VGĪTARATNĀVALĪ**—with commentary, English Translation and Notes by H. G. Narahari, M.A., Adyar Library.
3. **SIDDHĀNTALAKṢAṆAM OF GADĀDHARA** with commentaries. Edited by Paṇḍit N. Santanam Aiyar.
4. **SĀMĀNYANIRUKTI OF GADĀDHARA** with commentaries. Edited by Paṇḍit N. Santanam Aiyar.
5. **VYŪTPAṬṬIVĀDA OF GADĀDHARA** with commentaries. Edited by Paṇḍit N. Santanam Aiyar.

Agents for our publications :

THE THEOSOPHICAL PUBLISHING HOUSE
Adyar, Madras, S. India

Saṅgītā-sāstra
Music - Indian

D.G.A. 80.
CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
NEW DELHI
Borrowers record.

No. — Sa7S/Sār/Sub-7897

27